

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ**
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Карасевич А. О., Левківський К. М., Карасевич О.О.

**ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ УКРАЇНИ У XVII - XVIII
СТОЛІТТЯХ - (ЧАСТИНА I)**

*Навчальний посібник для студентів
гуманітарних факультетів*

Умань – 2015

УДК 94(477)''16/17''(092)
ББК 63.3(4Укр)-8
П 50

Рецензенти:

Токовенко О. С. – доктор філософських наук, професор, декан факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Шатохін А. М. – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних і правових дисциплін Уманського національного університету садівництва

Кривошеїн В. В. – доктор політичних наук, професор кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Лист №1/11-3264 від 11. 03. 2014 р.)*

Політичні портрети України у XVII - XVIII ст. – Навчальний посібник ч. I / Укладачі: Карасевич А. О., Левківський К. М., Карасевич О.О. – Умань.: ФОП Жовтий О.О., 2015. – 515 с.

У навчальному посібнику розглядаються основні етапи українського національного руху у XVII-XVIII ст. на терені діяльності відомих людей названої доби – державотворців, гетьманів України і відомих козаків, істориків і філософів.

Укладачі пропонують своїм читачам інформацію про політичних мужів цієї доби, особливості їх становлення і державницької діяльності, цікаві факти з їх особистого життя. В посібнику приводяться ряд документів, які визначали стосунки між народами і країнами, у військовій, культурній і міжнародній діяльності названого періоду.

Посібник буде корисним всім тим, хто цікавиться складними процесами формування української національної ідеї, національної свідомості, політичної культури і політичної самобутності українського народу.

© Карасевич А. О., Левківський К. М., Карасевич О.О.,2015.

ВСТУП

Формування політичної культури українського народу безпосередньо пов'язане у ХУІІ - ХУІІІ ст. з різноманітними політичними подіями, які були характерними для названої доби.

Насамперед – це славні походи українського козатства на початку ХУІІ ст. за гетьмана Сагайдачного, створення Києво-Могилянської академії, повстання козаків напередодні національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, Гетьманщина і Руїна, російсько-українські війни, Коліївщина, геноцид російського царату проти Запорізької січі. За кожною з названих подій знаходилися відомі політичні особистості - наша національна гордість. Їх героїчне життя і служіння високій ідеї – формування національної політичної свідомості українців, присвячений даний навчальний посібник.

Зростання освіченості українського народу стало важливою передумовою створення й функціонування Києво-Могилянської академії. Протягом усієї своєї історії український народ не мав іншого навчального закладу, який би здійснив такий вплив на розвиток освіти, науки, культури. Навколо академії були зібрані найкращі викладачі, науковці, громадські і церковні діячі. Їхня діяльність була спрямована на згуртування всіх сил для відродження національної культури та боротьби за національну незалежність.

Засновником Києво-Могилянської академії був провідний український релігійний діяч ХVІІ ст. Петро Могила (1596 р. н.). Початкову освіту отримав у Львівській братській школі. Потім навчався в Парижі, в університеті. Після того, як отримав освіту, повертається в Україну і робить кар'єру священика. В 1627 р., у 31-річному віці стає архімандритом Києво-Печерської лаври, а через п'ять років - митрополитом Київським. У 1632 р. Могила проводить необхідні реформи у православній церкві, її культурних та навчальних закладах. Підготував до друку перший православний Катехізис. Об'єднує засновану ним у Києво-Печерській лаврі школу зі школою Київського братства. Так була створена основа Могилянської колегії, яка згодом стала одним із найважливіших навчальних закладів слов'янського світу. У 1701 р. цей навчальний заклад отримує статус Києво-Могилянської академії. Фінансово її підтримував гетьман України Іван Мазепа.

Щороку в академії навчалося 2 тис. студентів. Правила були дуже суворими. Навчалися 12 років. Кожного року з-за кордону приїздили від 200 до 300 студентів. Академія отримала ще одну назву, неофіційну – «Київські Афіни».

У 1734-1735 рр. Феофан Прокопович допоміг стати «спудеєм» (студентом) Києво-Могилянської академії М. В. Ломоносову. Ф. Прокопович у той час був її ректором. Царський уряд у Москві не міг спокійно дивитися на розквіт культури, науки, освіти у Києві. У 1786 р., за наказом Катерини II, академію насильно переводять на російську мову викладання, а у 1811 р. російський цар Олександр I закрити її зовсім. Викладачам запропонували їхати до Московського університету, який був заснований у 1755 р. Більшість перевезли насильно, а тих, хто виступив проти, відправили до Сибіру. Підготовку і відкриття Московського університету за наказом царського уряду проводили викладачі Києво-Могилянської академії.

Гетьман Розумовський разом із старшиною звернувся до царя за дозволом заснувати новий університет у Батурині, але дістав відмову. До кінця XVIII ст. ситуація стала цілком протилежною. Провідні навчальні заклади знаходились тепер не в Україні, а у Росії. Але ідеї творців Києво-Могилянської академії вплинули на світогляд і правосвідомість багатьох.

Основні політико-правові погляди Петра Могили: 1. Протистояв католицизму, але мирним шляхом. 2. Захищав православ'я. 3. Добивався рівноправного статусу католицизму та православ'я. 4. У полеміці з ідеологами католицизму доводив, що православна церква має свою давню історію і володіє законним правом на своє існування. 5. Петро Могила вирішував питання про співвідношення церковної влади і світської. 6. Церковну владу ставив вище світської. 7. Розробив концепцію ідеального володаря (керівника): Сильний проти ворогів батьківщини, гуманний щодо підданих. 8. Володар мудрий у керуванні зовнішньою і внутрішньою політикою держави. 9. Володар сам створює закони і сам їх суворо дотримується. 10. Володар-законодавець мусить бути взірцем виконання як громадських законів, так і моральних норм. 11. Володар-царь сильний, мудрий, освічений, у ньому має бути зібрана історична пам'ять народу. 12. Боровся за піднесення самосвідомості українського народу в процесі визвольної боротьби. 13. Могила звертався до історії

Київської Русі і за приклад ставив усім князя Володимира. 14. Дуже багато робив для збереження давньоруських святинь - Десятинної церкви, храму Спаса на Берестові, Софіївського собору. 15. Захищав народну культуру, звичаї, обряди. 16. Петро Могила у своїх політико-правових та релігійних концепціях дуже багато уваги приділяв майбутній українській державі. 17. Створення української держави пов'язував з національно-визвольною боротьбою українського народу.

Погляди П. Могили розвивав філософ, учений, письменник, професор і ректор Києво-Могилянської академії, сподвижник Петра I у його реформаторській діяльності Феофан Прокопович (1681-1736). Крім філософії він цікавився і зосереджував свою увагу на теорії держави і права. У трактатах «Слово про владу і честь царську», «Правда волі монаршої», «Духовний регламент» створив першу у Росії й Україні концепцію освіченого абсолютизму. Використовуючи думки Т. Гоббса і С. Пуфендорфа про природний стан, Ф. Прокопович сформулював тезу, що у додержавному стані існували як мир, любов, добро, так і війна, ненависть, зло. Для того щоб надійно захистити природні права від зовнішніх ворогів і внутрішнього розбрату народ передає свою волю монарху. Ф. Прокопович, як і Т. Гоббс, вважав, що договір між підданими і монархом є одностороннім, і тому засуджував будь-які виступи проти влади монарха. Він також обґрунтував необхідність підпорядкування духовної влади владі монарха.

Абсолютний монарх як верховний носій державної влади ставився над усіма громадянськими законами. Усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовувались. Верховним носієм державної влади міг бути лише освічений володар – «філософ на троні».

Освіта і розвиток науки розглядалися як основа історичного процесу, сила держави і добробуту. Тільки освічена монархія може забезпечити розвиток науки, мистецтва, ремесел, мануфактур. Теорія абсолютизму тісно пов'язувалась з тогочасною соціально-політичною та правовою боротьбою за владу та майнові інтереси світської аристократії і церковної ієрархії.

У цій боротьбі Феофан Прокопович займав позиції, відмінні від письменника, філософа, церковно-політичного діяча,

викладача Києво-Могилянської Академії Семена (Стефана) Яворського (1658-1722 рр). Останній підтримував державницькі реформи Петра I щодо розвитку армії, флоту, економіки, освіти. С. Яворський був незадоволений церковною реформою, захищав інтереси церкви, її владу у духовному житті суспільства, виступав проти підпорядкування церковних справ світській владі. Церковні справи - компетенція церкви, світські - царської влади. Зрештою С. Яворський проводив думку про те, що церква підноситься над державою і повинна володіти не лише церковною, а й світською владою.

Своєю церковною політикою С. Яворський своєрідно виражав протест діянням Петра I. Будучи людиною прозахідного типу, Яворський виступав за автономію церкви, за її роль як головного арбітра у всіх справах моралі та суспільного життя. С. Яворський був у добрих стосунках з гетьманами І. Мазепою та П. Орликом. З останнім він тривалий час листувався і подав йому ряд ідей, які той використав при написанні своєї Конституції.

Вирішальний етап у стосунках з Москвою настав під час гетьманування з 1687 - 1708 рр. Івана Мазепи. 25 липня 1687 р. на річці Коломак у поході козаки обрали гетьманом І. Мазепу, позбавивши гетьманства І. Самойловича. Мазепа укладає політико-правовий документ - договір з московським урядом «Коломацькі статті», який визначав: 30-тисячний реєстр козацького війська. Збереження прав і привілеїв козаків. Але московські воєводи залишались у Києві, Чернігові, Переяславі, Ніжині, Острі.

Іван Мазепа - найвидатніший гетьман України, тонкий політик. 21 рік він гетьманував, і намагався перетворити потенційно катастрофічну для себе ситуацію на особистий тріумф. Мазепа був одним із найбагатших феодалів Європи. Мав близько 20 тис. маєтків.

Основні політико-правові напрями діяльності гетьмана І. Мазепи: Значну частину своїх особистих прибутків скеровує на розвиток релігії та культурних установ України. Ревносний покровитель православ'я. По всій Гетьманщині побудував цілу низку чудових церков (Мазепинське, або козацьке, бароко). За гетьманування Мазепи Києво-Могилянська академія, завдяки його підтримці, досягла свого піку у будівництві нових корпусів і збільшенні кількості студентів до 2 тисяч. Заснував багато шкіл і

друкарень, щоб «українська молодь могла у повну міру своїх можливостей користуватися благами освіти». Захищав як власні, так і загальноукраїнські інтереси, зберігаючи водночас добрі стосунки з Москвою. Коли у 1689 р. на трон зійшов Петро I, гетьман застосував свої риси політика, щоб схилити царя на свою сторону. Давав увесь час поради молодому царю, активно допомагав в походах на турків, татар. У 1696 р. доклав чимало зусиль для здобуття Азова (ключ в Азовське море). Домігся дружби з Петром I. Козаки цій дружбі дали таку оцінку: «цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі». Російські урядники заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа». Приєднав Правобережжя до Лівобережжя, об'єднав обидві частини України в одну.

На початку XVIII ст. у взаємовигідних стосунках між царем і Мазепою з'являється напруженість. У 1700 р. вибухнула велика Північна війна, під час якої Петро I перед українцями висунув нечувані раніше вимоги: Козаки вперше повинні були воювати виключно за інтереси царя. Замість того, щоб захищати свою землю від безпосередніх ворогів - поляків, татар, турків, українці були тепер змушені битися зі шведськими арміями у далекій Лівонії, Литві. Втрати козаків сягали 50, 60 і навіть 70% їх складу. На чолі козацьких полків Петро I поставив російських і німецьких командирів, моральний дух козаків занепав. Козацькі полки почали використовувати як «гарматне м'ясо». Усе це разом викликало занепокоєння як у козацьких військах, так і на їхній рідній землі серед селян і міщан. Російські війська в Україні на війну не ходили, а чинили свавілля. «Звідусіль, - писав цареві Мазепа, - я отримую скарги на свавілля російських військ». Гетьман Мазепа відчував постійну загрозу. Коли до Мазепи дійшли чутки про намір Петра I замінити його чужоземним генералом чи російським вельможею, це дало поштовх для пошуку іншого покровителя. Коли польський союзник Карла XII, Станіслав Лещинський, став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся за допомогою Петра I. Той відповів: «боронися, як знаєш». Це була для Мазепи остання крапля. Петро I порушив зобов'язання обороняти Україну від поляків, що було основою угоди 1654 р. Український гетьман І. Мазепа перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві.

Коли 28 жовтня 1708 р. Карл XII ішов на Москву, Мазепа, у надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішли 5 тис. козаків і провідних членів старшини. Інші козаки про цей намір не знали, оскільки все це робилося таємно. У підписаному пакті І. Мазепи і Карла XII було заявлено: «За надання військової допомоги та провізії Карл XII обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру з Петром I аж до повного звільнення України від влади Москви та відновлення її давніх прав».

За наказом Петра 12 листопада 1708 р. російські війська під командуванням князя Олександра Меншикова вирізали 6 тисяч жінок, дітей, чоловіків гетьманської столиці Батурин, а місто зруйнували і спалили. 11 листопада ті козаки та старшини, що залишилися у царя, за наказом Петра I вибрали нового гетьмана - Івана Скоропадського. У знак протесту за те, що робив Петро I у березні 1709 р., запорозькі козаки на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком переходять на сторону Мазепи.

14 травня 1709 р. російські війська зруйнували Січ, а цар видав постійно діючий наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця. Нарешті, 28 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва. Переміг Петро I. Українці втратили останній шанс відокремитися від Росії. Петро I вважав англійське поневолення Ірландії придатною моделлю для здійснення своїх намірів щодо України. Біля м. Бендери, що належало Туреччині, 21 вересня 1709 р., вбитий горем 70-річний Мазепа помер.

В особистій трагедії Мазепи, якому не судилося здійснити свій задум - визволити Україну з-під царського гніту - і який мусив утікати з рідного краю, відбулася трагедія українського народу. Для російських царів та офіційної ідеології І. Мазепа став уособленням сепаратизму і зрадництва. Водночас вітчизняні і більшість закордонних дослідників високо оцінили дії Мазепи, його намагання звільнити Україну від колоніального російського ставлення. Його ім'я сьогодні займає гідне місце серед імен борців-патріотів таких як Іван Виговський, Петро Дорошенко, Пилип Орлик, Павло Полуботок, Данило Апостол та ще багато гетьманів і старшин, а не серед тих, хто допомагав знищувати свій край, народ і його майбутнє.

Після Полтавської битви настали тяжкі дні і роки для українців, захоплених у боях козаків. Цар Петро I видав постійно

діючий указ. Шведський історик Нордберг, очевидець, із жахом про те згадував: «Людям ламали кістки рук і ніг, розтягували на колесах тіла, сажали на кіл, вирізали всіх, навіть маленьких дітей і старих людей». Петро I хотів силою знищити саму думку українського народу про незалежність. Але слова, які проголосив Іван Мазепа, Вольтер доніс усій Європі: «Україна завжди прагнула бути вільною».

Уся політико-правова історія українського народу є виявом його демократизму. Своє перше юридичне осмислення, оформлення й втілення цей ідеал знайшов у «Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького», укладених 16 квітня 1710 р. між гетьманом Пилипом Орликом та старшиною і запорожцями, очолюваними кошовим К. Гордієнком. Пилип Орлик (1672-1742 рр.) - представник старшинського роду, генеральний писар. 5 квітня 1710 р. козаки у м. Бендери вибирають його гетьманом. При обранні були присутні 50 провідних представників старшин, 4 тисячі запорожців, 500 козаків із Гетьманщини (представники). Події, які проходили у м. Бендери, історики, політики, правийки називають першою українською політичною еміграцією.

Конституція П. Орлика має велике значення як документ, який уперше в історії України на юридичному ґрунті фіксує принципи, що покладаються в основу державно-політичного устрою. Конституція складалася з 16 статей і починалася з урочистої декларації: «Україна з обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування». Визначалися кордони України з Польщею і Московією, передбачалося після закінчення війни підписання трактату зі шведським королем як постійним протектором України, закріплювалося право запорожців на повернення всіх відібраних у них земель і поселень, на відновлення колишнього статусу православної церкви під зверхністю царгородського патріархату.

Конституція передбачала розподіл влади між гетьманом, як вищою виконавчою владою, генеральною радою, як вищою представницькою владою, і генеральним суддею. Хоч прерогативи органів влади не були ще чітко визначені, все ж тогочасна конституція наближалася до реалізації принципів розподілу влади. Було здійснено спробу узагальнити суспільно-політичний устрій козаччини на основі державницьких традицій

пращурів українства та політичного досвіду Запорозької Січі, досягнень західноєвропейської політико-правової науки.

Виняткове місце у Конституції займає Запорізьке низове військо. Фактично у ній були продовжені традиції Запорізької Січі - козацької республіки, а тому всі шари українського народу ставляться у підпорядкування козацтва, що втілювало у собі реальну військову силу, адміністративний пристрій і виконавчу владу. На цю обмеженість Конституції 1710 р. звернув увагу І. Крип'якевич, відмітивши, що «творці Конституції - старшина і запоріжці - не проявили широкого кругозору, оскільки всі статті мали егоїстичний або груповий характер: йшлося про охорону і розширення соціальних і політичних «вільностей» окремих груп, а не інтереси держави».

Завершили перший етап українського конституціоналізму Решетилівські 1709 р. та Петербурзькі 1728 р. конституції, які зводили нанівець політичні права Гетьманщини, ухвалені за доби Б. Хмельницького. Крапку на праві українського народу на політичне самовизначення поставила Катерина II та створена нею II Малоросійська колегія, скасувавши у 1764 р. Гетьманство, а залишки автономії - упродовж наступних двох десятиліть.

Політико-правову думку українського відродження розвивали визначні вітчизняні мислителі: Яков Козельський (1726-1728 рр.) - автор роботи «Філософічні пропозиції». Він був прихильником ідей соціального договору та природного права, палким проповідником демократії. Григорій Сковорода (1722-1794 рр.) - автор роботи «Сад божественних пісень». Відстоював велич людини, її прагнення до щастя, самопізнання, рівності, права, свободи. Семен Десницький (бл. 1740- 1789 рр.) - перший на Наддніпрянщині вітчизняний доктор і професор права. Він започаткував українську та російську юриспруденцію, був палким прихильником природних прав людини та ідеї договірної походження держави. Безпосередніми провісниками національних політико-правових ідей означеної доби можна вважати невідомих авторів «Історії русів» та видатного українського письменника Івана.

«Історію русів» не без підстав називали Декларацією прав української нації. Але насправді вона є гімном природних, божественних, історичних, моральних прав кожного народу на державну незалежність, права на боротьбу з гнобителями.

Трактат підготовлено на засадах відомої з часів Д. Локка на Заході платформи «рівноваги влади» - інтелектуальної й моральної течії, яка визнає, насамперед, політичні й економічні права особистості, її абсолютну цінність, свободу привілейованих верств, рівність серед рівних того ж кола громадян, існування невід'ємних природних прав індивіда, суспільно-договірній характер держави, зверхність законів у суспільних відносинах тощо. На думку автора «Історії русів», створивши власну Київську державу, український народ згодом втратив державну самостійність, об'єднавшись на добровільних засадах з рівними Україні Польщею та Литвою у федеративній Речі Посполитій. І лише тому, що польські королі почали позбавляти українців прав і вольностей, переслідувати православну віру, козаки підняли повстання.

«Історія русів» переконливо доводить, що тиранське, насильницьке правління в Україні ніколи не було тривким і довгочасним, бо народ умів боронити свою свободу. Він виходить з платформи рівності народів, гостро виступає проти національної зверхності. У політичному трактаті засуджується багатство, набуте за рахунок власного народу, зрадництво української шляхти. Твір сповнений поваги до простолюддя, кріпаків, рядового козацтва.

Мріями про час, коли проста людина буде «у вольності вік доживати», відповідатиме природному призначенню особи - рівної серед рівних у суспільстві, - сповнена й творчість та політико-правова діяльність І. Котляревського. Герої письменника - прості люди, наділені індивідуальною свободою, вільні від офіційних приписів і канонів. Котляревський заперечує становий поділ суспільства, кріпацтво, стверджує велич індивіда не за займаною посадою, а як рівного серед рівних громадян, вимагає втілення природних прав людини на практиці, засуджує самодержавне гноблення особистості. Сучасник І. Котляревського, В. Капніст в «Оді на рабство» рішуче виступив на захист прав людини, проти скасування державної автономії України.

Харківський професор І. Б. Шад у підручнику «Природне право» відстоював свободи совісті, думки, права на освіту, гасла політичної державності, аналізував співвідношення права і моралі, розглядав державу і систему держав як єдиний організм,

заперечував деспотизм, розвивав геополітичні доктрини.

Львівський і петербурзький професор П. Лодій у роботі «Теорія загальних прав», виходячи з державно-правових поглядів Х. Вольфа про прагнення людини до щастя, як фундамент природного права, категоричного імперативу І. Канта, на основі нових знань збагачував політико-правові доктрини. Принциповим послідовником французьких просвітителів-енциклопедистів був перший ректор Харківського університету Г. Рижський. Неодноразово піддавався репресіям з боку царського уряду відомий український економіст В. Каразін, особливо за політичні проекти перебудови державного управління Росії, перетворення імперії на конституційну монархію, заклики до скасування кріпацтва, ідею формування української територіальної економіки тощо. Видатним захисником прав народу на рідну мову і на освіту виступав І. Могильницький.

Таким чином, у ході боротьби проти польського і російського колоніалізму українська політико-правова думка ХУІІ-ХУІІІ ст. збагатилася важливими ідеями державної незалежності й автономії, суверенітету і рівності, волі і демократії, правди і справедливості.

Важливою віхою у формуванні політичної свідомості українського народу були гайдаматські повстання. Гайдамацькі повстання проти [польського](#) панування відбувалися у ХУІІІ ст. на [Правобережній Україні](#).

Гайдамака

Термін [«гайдамака»](#) вперше з'являється в історичних

джерелах початку XVIII ст. Це слово взагалі має тюрське, конкретніше — арабо-турецьке походження і у перекладі означає — гнати. Тобто людина, що гонить, переслідує. І через те це слово набуло значення «розбійник».

На українському ґрунті це слово вживалося у більшості випадків в іншому значенні, і під «гайдамаками» розуміли учасників національно-визвольного руху проти поневолювачів Речі Посполитої та Російської імперії. На Поділлі вони називалися дейнеками, левенцями, у Галичині — опришками.

Перші письмові відомості про гайдамацький рух зафіксовані у 1708 р. на Волині, а згодом на Поділлі, Брацлавщині і Київщині. Спільним для гайдамацького руху на всій території України було те, що їх активні дії починалися навесні і тривали до пізньої осені. Гайдамацькі загони були різними як за чисельністю, так і тривалістю існування. Одні діяли довший час, інші — тільки один сезон, або ж до завершення окремої акції. Спочатку вони були невеликими і діяли розрізнено. Пізніше вони стають більшими і діють злагодженіше, зокрема на Правобережній Україні. На Лівобережжі і Слобідській Україні ці загони майже завжди були невеликими, що давало їм змогу зненацька з'являтися і раптово зникати.

Документи свідчать, що гайдамацький рух набрав найбільшого розмаху на Правобережній Україні, переростаючи у загальнонародні повстання. Проте він не був ізольованим, а знаходив відгук на Лівобережній і Слобідській Україні. Особливо у другій половині XVIII ст., з ліквідацією полкового устрою і, по суті, закріпаченням козаків на Слобожанщині гайдамацький рух тривав безперервно. Військові застави російських військ, число яких у цей час особливо зросло, зазнавали серйозних поразок від гайдамаків. Проте російська, особливо радянська історіографія навмисне зводила гайдамацький рух лише до Правобережжя, замовчуючи народний спротив російській експансії на одвічно українські землі.

Винятково велику роль у розгортанні гайдамацького руху відіграла [Запорізька Січ](#). [Запоріжжя](#) було тим резервуаром, куди стікалися втікачі з усіх кінців України. Тут, у Запоріжжі, формувалися гайдамацькі загони, до складу яких входили, а нерідко й очолювали їх, запорізькі козаки. Участь запорізьких козаків у гайдамацькому русі зміцнювала сили повстанців,

поповнюючи їх загони загартованими, відважними і досвідченими воїнами, надавала цьому рухові більшої організованості і цілеспрямованості. У свою чергу, героїчна боротьба запорожців підтримувала у народних масах дух протесту проти гноблення, надихала їх на опір.

Гайдамацькі повстання також сприяли активізації дій опришків на Галичині, зокрема у Тербовельському та Коломийському повітах 1734 р., на Покутті, на чолі з Олексою Довбушем 1743–1745 рр., Болехові та Космачі 1759 р.

Гайдамацький загін Подоляки у 1768 р. діяв на Поліссі (у районі Овруча, Мозиря), оволодів Радомським замком і проник на лівий берег Прип'яті.

Гайдамаки діяли також на територіях, що належали Туреччині, зокрема нападали на Балту і Голту, чим викликали невдоволення турецьких властей.

За умовами Прутського трактату 1711 р., між Росією і Туреччиною були підписані договори 5 квітня 1712 р. та 13 квітня 1713 р. Царський уряд зобов'язувався вивести свої війська і не втручатися у справи Правобережної України, а також переселити козаків і селян на Лівобережжя, де їм відводилися землі.

Як тільки вщухли воєнні дії, на Правобережжі почали з'являтися сини й онуки колишніх власників. Знову виростають великі латифундії Потоцьких, Любомирських, Чортарийських, Сангушків, Шишкевичів, Браницьких, відновлюються старі порядки. Вони переводять сюди своїх підданих з Поділля, Волині і навіть з Галичини. Магнати, як і раніше, у маєтках мали замки, де утримували військові загони.

Зважаючи на те, що протягом 1711–1712 рр. згідно з міжнародними угодами між Річчю Посполитою, Московською державою та Османською імперією на Лівобережну Гетьманщину примусово переселили більшість жителів з 7 козацьких полків Київщини та Брацлавщини (від 100 до 200 тисяч осіб, майже все тогочасне населення), повстання проти польської влади набули нового забарвлення.

Великий згін — насильне переселення (депортація) мешканців Правобережжя (Подніпров'я) на Лівобережну Україну організоване гетьманом Іваном Самойловичем у 1678–1679 рр.

Самойлович намагався возз'єднати козацьку Україну силою, спираючись на російські війська. Тому однією з цілей

переселення було виснажити своїх противників, та лишити їх підданих. Проте приєднати Правобережжя І. Самойлович так і не зміг, оскільки у боротьбі за нього стикалися інтереси Речі Посполитої, Московської держави й Османської імперії.

Слід мати на увазі, що у період [Руїни](#) (1660-1680-ті рр.) з Правобережжя на Лівобережжя відбувались більш або менш масові добровільні переселення; особливо масові сталися у 1674 р. і у 1675 р., коли людиність тікала від польського війська.

У січні 1679 р. Ю. Хмельницький з турецьким загоном і татарською ордою вдерся на Лівобережжя у Переяславський та Лівобережний полки. Самойлович відрядив проти нападників Полтавський, Гадяцький, Миргородський і Компанійський полки, також були приєднані російські ратники Григорія Косагова. У наслідок Ю. Хмельницький змушений був відступити на правий берег Дніпра.

Щоб позбавити Юрія Хмельницького підтримки, а також засобів для утримання турецьких залог, гетьман І. Самойлович вдається до жорстокої акції на Правобережжі — знищення сіл та переведення населення на лівий берег.

Після захоплення турками Чигирин у 1678 р. згідно з мирним договором широка (до 20 км) смуга вздовж Правого берега Дніпра була оголошена нейтральною і мала залишатися незаселеною.

Наслідком даного договору став Великий згін людиності Правобережжя на [Гетьманщину](#), виконаний за наказом московського уряду навесні 1679 р. Цю операцію виконав Семен Самойлович, син гетьмана [Івана Самойловича](#).

Першу спробу організації масового примусового переселення правобережців на Лівобережжя Самойлович учинив у вересні 1678 р., коли канівському полковнику Давиду Пушкаренку було віддано наказ такого змісту: «коли б хто з вами не захотів (йти), того для спільної одностайності силоміць з собою звідти впровадьте сюди до Переяславля».

У жовтні 1678 р. на Правобережжя з аналогічним завданням було вислано переяславського полковника Івана Лисенка, якому дозволялось «агітуючи» місцеве населення до переїзду на лівий берег, спалювати їхні домівки, села й міста на Правобережжі. Але загін Лисенка був нечисельним і серйозних результатів акція не принесла.

Набагато потужніший загін на Лівобережжі було сформовано на початку 1679 р. До його складу увійшли козаки з Київського, Переяславського, Ніжинського і Прилуцького полків, а також [сердюки](#) й [компанійці](#) гетьманського регіменту та царські ратники й [слобідські козаки](#) на чолі з воєводою Косаговим. Загальне керівництво операцією було доручене сину гетьмана, полковнику Семену Самойловичу.

Йдучи на Правобережжя, Самойлович-молодший прихопив і декілька гармат, які виявилися досить доречними при здобутті замку у [Ржищеві](#). Також із боями було захоплено [Корсунь](#), [Канів](#). Трохи менше клопоту Самойловичу створили жителі [Драбівки](#), [Мошнів](#), [Жаботина](#) і [Черкас](#). Усі вцілілі фортеці на Правобережжі нищилися, а жителі міст і сіл насильно переселялися на Лівобережжя та [Слобожанщину](#).

Про результати операції гетьман Іван Самойлович доповідав у Москву, в [Малоросійський приказ](#): «все жители ржищевские, каневские, корсунские, староборские, мошенские, драбовские, белозерские, таганьковские, черкаские на сю сторону согнаны й от неприятеля отстранены, а города й села, й местечки, й деревни их, где прежде жили в тоей стороне, все без остатку выжжены».

Рештки населення, уцілілого після турецько-татарського нашествия, були переселені на Лівобережжя з метою не дати утвердитися на Правобережжі залежному від Порти гетьманові [Юрію Хмельницькому](#), щоб у нього не було змоги «мати підданих, з яких він міг набирати собі військову силу і посилати її непокоїти ліву сторону Дніпра».

Було переселено козаків і посполитих усіх 11 правобережних полків.

То були, вочевидь, такі полки: Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Кальницький, Подільський, Павлоцький, Торговицький, Чигиринський. Повний перелік цих назв відомий щодо 1674 р.: перші десять з цих полків у березні 1674 р. були приведені у підданство Росії у Переяславі, а Чигиринський полк у той час йшов за гетьманом [Петром Дорошенком](#).

Самойлович запропонував московському уряду поселити переселенців (біля 20 000 сімей) на Слобожанщині, з метою щоб всі слобожанські полки знаходилися під його керівництвом. Але

московська влада не підтримала цю пропозицію.

Гетьману Самойловичу справа розміщення на Лівобережжі населення, що прибуло сюди з Правобережжя завдала багато клопоту. Як засвідчив М.Костомаров, ще 1681 р. її не було завершено.

Значно менш масовий (порівняно з 1679 і 1711–1712 рр.) згін з Правобережжя на Лівобережжя був проведений у 1704 р., коли, за свідченням його сучасника, польського хроніста Еразма Отвіновського, згідно з обоюсторонньою згодою Петра I і польського короля Августа II гетьман Мазепа зганяв з «Брацлавської України» населення «наче бидло».

Зроблено це було, щоб покінчити з козацьким «свавіллям» на Правобережжі, яке очолював білоцерківський полковник [Семен Палій](#). Під час цієї акції С. Палія було заарештовано, а згодом позбавлено полковництва і віддано на розправу російській владі.

У 1711–1712 рр. за наказом російської влади відбувся другий великий [згін населення з Правобережної на Лівобережну Україну](#).

Політична анархія у Речі Посполитій, невизнання соціальних прав за залишками місцевого українського козацтва, свавілля місцевих панів та євреїв-орендарів, економічні визиски селян, що, наростаючи, поєднувалися з релігійним фанатизмом католицького та уніатського духівництва, — все це протягом тривалого часу живило діяльність повстанських загонів.

Поляки вживали заходів до притягнення робочих рук у спустілих селах, закликали поселенців з інших міст, обіцяючи їм звільнення від повинностей на 15-30 рр. Та минали роки, закінчувалися пільги, запроваджувалася панщина, зростали повинності, вводилися нові. На становищі селян тяжко відбивалася оренда. Крім панщини та інших прямих податків і данин, використовувалися непрямі, серед яких найважчою була пропінація. Пани мали виключне право виробляти і продавати міцні напої. Вони змушували селян купувати певну кількість горілки незалежно від потреб споживання. Терпіли селяни і від постоїв польського війська.

Панська сваволя зустрічала спротив селян, який переростав у збройну боротьбу, одним із проявів якої був гайдамацький рух. У другій чверті XVIII ст. цей рух зосередився

на території Київщини і Брацлавщини, де були найсприятливіші умови: наявність значної кількості вільних не цілком закріпачених людей, близькість кордонів Запорозької Січі, Лівобережної України, Молдови і Туреччини.

Як правило, діяльність гайдамацьких загонів починалася навесні і тривала до осені. Взимку їх діяльність не фіксується. Але з настанням весни, у лісах і байраках, на хуторах і пасіках, у запорозьких степах гуртувалися селяни-втікачі. Вони об'єднувалися у загони і здійснювали напади на панські маєтки. Гайдамацькі загони здебільшого склалися з селян та запорозької голоти, наймитів, міщан, ремісників. Майже в кожному були запорожці. До загонів прагнули залучити мешканців того краю, куди передбачався похід. Однією з важливих умов успіху гайдамаків було їх швидке переміщення, тому вони завжди мали добрих степових коней. У верховій їзді гайдамаки не поступалися регулярним військовим. Їхні загони не мали валок. Ще важче було впоратися з пішими гайдамаками. Вони, ховаючись у високій траві, влучно стріляли. Коли ж їх оточувало польське чи російське військо, билися відважно, завдаючи великих втрат, і змушували відступити. Якщо ж була несила перемогти, гайдамаки гинули у бою, але не здавалися. Хоробрість і спритність гайдамаків, їхнє уміння битися визнавали навіть вороги. Виняткову роль у розгортанні гайдамацького руху відіграла Запорозька Січ, куди стікалися втікачі з усіх кінців України. Там, на Запорожжі, формувалися гайдамацькі загони, до складу яких входили, а нерідко й очолювали їх запорозькі козаки. У 1729–1730 рр. зросла хвиля гайдамацьких виступів. У грудні 1729 р. вони сталися у Кагарлику, Смілі, Кузьминім, Вінниці. На початку 1730 р. широка хвиля гайдамацьких виступів охопила Київське і Брацлавське воєводства.

Протягом 1715 — початку 1730 рр. за соціальним складом до «гайдамаків» належали маси розорених (інколи просто злюмпенізованих) козаків, селян і міщан. Саме тому у «гайдамакуванні» на початковому етапі виразно окреслювався грабінницький і розбійницький аспекти. Спочатку загони цих соціальних розбійників були невеликі й вели боротьбу розрізнено, грабуючи панські маєтки та фізично знищуючи шляхту та найнятих нею орендарів й посесорів, які переважно були єврейського походження. Разом з тим, згідно з твердженням

українських істориків В. Смолія та В. Степанкова, слід відрізнити т. зв. гайдамацький рух XVIII ст. від великих й організованих народних повстань, які мали місце в 1734 р., 1750 р. та, особливо, 1768 й 1789 рр.

Проте аж до 1734 р. гайдамацькі загони створювалися і діяли нескоординовано. Період безкоролів'я після смерті Августа II Саса, [протистояння нових претендентів на корону](#), втручання у польські справи російських урядовців спричинили у 1734 р. значний спалах організованого козацького і селянського збройного виступу на українських землях Корони Польської. Користуючись тим, що командування військ Російської імперії, яке перебувало на польсько-російському кордоні, звернулося до магнатських «армій» — підрозділів так званого надвірного козацтва (переважно формувалося з українців) — з проханням виступити проти прихильників французького ставленика на престол С. Лещинського, сотник Шаргородської надвірної міліції І.Верлан розпочав гуртувати навколо своєї сотні всіх невдоволених польським режимом селян. Усіх повстанців він включав до козацького реєстру, призначав сотників, ротмістрів, поручників. Окремі джерела стверджували, що у деяких місцевостях бунтівливого Правобережжя були створені козацькі органи самоврядування. «Вони гублять всі вас своїми податками і зборами, і захопили у вас все те, що було у вас і що повинно було належати вам по праву... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть з нами бити панів...» — звертався до селян один із тогочасних ватажків, козацький сотник М. Москаль. Як бачимо, ідея справедливого суспільного строю, де панувала б забезпеченість селян землею і була відсутня панщина, проектувалася саме на козацький стан.

Верлан пройшов Брацлавщину з краю у край кілька разів, а потім — Поділля і південно-західну Волинь, зайняв Кременець, Жванець, Броди і Збараж. Його відділи з'явилися під Кам'янцем і Львовом. Загін Гриви здобув Вінницю і Меджибіж. Добре організовані сотні повстанців захопили у Київському воєводстві Корсунь, Бердичів, Погребище, [Паволоч](#), Котельню, Кошовате, Ходорів, Рожів. У Чуднові міщани власними силами розправилися з шляхтою. На початку 1735 р. повстання охопило всю територію українських воєводств.

Польські джерела бездоказово трактують це повстання як

московську інтригу. Насправді ставлення російського уряду до гайдамаків було відверто ворожим. Цю ворожість продемонстровано одразу після того, як Польща попросила допомоги. Київський генерал-губернатор граф Вейсбах доручив московському генералові залишатися з усім військом на Правобережжі до кінця весни 1735 р. і допомагати полякам ліквідувати повстання.

Восени 1736 р. у Брацлавському і Київському воєводствах знову розгортають свої дії отамани Верлана: Грива, Медвідь, Жила, Рудь, Іваниця, Харко. Навесні 1737 р. на Запорожжі у районі річки Цибульниці зібралося понад тисячу гайдамаків. На них зненацька напали татари, у боротьбі з якими загинули ватажки Харко, Іваниця, Жила, а поранений Рудь був заарештований.

Гайдамацькі загони діяли на Правобережжі і у наступні роки. У 1743 р. славився своїми діями в околицях Лисянки отаман Кузьма Гаркуша, 1749 р. у районі Білої Церкви — отаман Іван Борода, а на Київщині — отамани Невінчаний, Середа, Беркут. Особливо запеклими були дії гайдамаків 1750 р. На Київщині вони захопили Мошни, Білу Церкву з найсильнішою на той час фортецею, Володарку.

Інші загони на Брацлавщині здобули Умань, Гранів, Вінницю, Летичів. У серпні 1750 р. загін на чолі з Олексою Письменним захопив Фастів. На Поліссі Іван Подоляка оволодів Радомишлем.

Інші загони розсипалися вздовж усієї Прип'яті, переходячи і на лівий берег. Отаманами повстанських загонів 1750 р. були Михайло Сухий, Прокіп Таран, Павло Мачула, Олекса Лях, Мартин Тесля, а також Іван Вовк, Олексій Майстренко, Павленко, Дубина, Василь Малешко.

Польські війська і цього разу виявилися неспроможними впоратися з повстанцями.

Так, у сутичці загону Михайла Сухого, що мав 320 осіб, з набагато чисельнішим загоном польського війська загинуло понад 50 поляків і близько 100 було поранено, а решта розбіглася.

**Ілюстрація В. Касіяна до поеми Т. Г. Шевченка
«Гайдамаки»**

У цій сутичці загинуло кілька гайдамаків. А залога Білої Церкви разом із її комендантом і губернатором утекла, як тільки отаман Мартин Тесля підступив до міста. Російські війська діяли на Правобережжі з літа 1750 р. Тоді біля Стайок, що неподалік Канева, 150 росіян несподівано напали на вдвічі менший загін гайдамаків на чолі з Майстренком і завдали йому дошкульного удару.

Спільними діями російських і польських військ повстання 1750 р. було придушене. Головною причиною поразки, як і раніше, була відсутність єдиного керівного центру. У наступні роки гайдамацькі виступи відбулися: 1754 р. — у районі Житомира, 1757 р. — Немирова й Умані, 1761 р. — Лисянки, 1764 р. — Вінниці.

Дії гайдамацьких загонів активізувалися і на Лівобережній та Слобідській Україні. У 1759 р. хвиля гайдамацьких виступів охопила усю Україну і тривала з більшою чи меншою активністю до 1768 р.

Пам'ять про часи Хмельниччини досить міцно вкоренилася у свідомості не лише козацтва і православного духівництва східних Київського, Брацлавського та Подільського воєводств, але і селянства. Щодо цього яскравим свідченням виступає повідомлення ігумена Христонопільського монастиря К. Срочинського за 1766 р.

Зокрема він відзначав, що поблизу села Ольшани «обрали собі ватажками кількох козаків і особливо одного по імені Захарій, в народі Харко, який сказав, що краще організувати повстання, як це колись вчинив Хмельницький, і зараз усі селяни озброїлись. Селянин, який забрав з церкви гармату з святим таїнством те переховував у своїй хаті, щоб вона, розуміється, не дісталася у руки уніатів».

У відомому документі, т. зв. маніфесті «Селянської конфедерації, на ринку у Торчині (Тульчині) знайдений проект після ярмарку 1767 р.» закликалося відновити збройну боротьбу доби Хмельниччини й стати на захист права «успадкування власності на землю, а також права користуватися частиною лісу». Разом з тим, невідомий автор цього маніфесту погоджувався: відпрацьовувати панщину 3 дні на тиждень з господарства; виконувати «підводну» повинність (два рази на рік ходити на відстань до 12 миль); платити з робочого коня не більше 3 злотих; отримувати право вільного переходу з помістя в помістя лише за умови, що будуть залишати замість себе іншого господаря. У так званій Торчинській супліці 1767 р. висувалася і важлива політична вимога — мати право представництва у сеймі Речі Посполитої. Слід відзначити, що історики І. Шпитковський та А. Гілевич розглядали даний маніфест як важливий документ з українського табору, що засвідчував підготовку «гайдамаків» до «хлопської революції».

У 1768 р. під керівництвом запорожця М. Залізняка та сотника надвірного козацтва І. Гонти розпочалося одне з найбільших тогочасних повстань нижчих станів у Східній Європі, яке в історіографії отримало назву [Коліївщини](#). Воно продовжило традиції попередніх визвольних змагань українців. «Поневаж не за майно стараємось, тільки щоб віра християнська... більше не осквернялась і щоб не було ворогів на державу», — заявляв пізніше один із ватажків повстанців С.

Неживий про причини збройного виступу проти влади Речі Посполитої.

Безпосереднім поштовхом до початку [Коліївщини](#) стали дії представників так званої Барської конфедерації, які силою примушували місцеве населення присягати на вірність у їхній боротьбі проти королівської влади. Водночас шляхта погрожувала вирізати всіх «схизматиків» (православних). Дії польських конфедератів нерідко супроводжувалися пограбуванням місцевого сільського населення, побиттям православних священників, спаленням церков.

Барська конфедерація

Лише у Каневі конфедерати захопили 300 заручників, яких жорстоко били і калічили. «...Від початку Барського шляхетського збурення, зазнали великих утисків» — відзначалося у «Маніфесті козаків воєводств Київського і Брацлавського». Канівський міщанин Сидір Іванович засвідчував, що «конфедерати нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали». Саме тому «гайдамаки» у відповідь таким же чином діяли й стосовно шляхти та її загонів.

Вступ на Правобережжя у червні 1768 р. російських підрозділів і початок воєнних дій проти барських конфедератів

породили в частини пригнобленого люду ілюзію щодо ймовірної допомоги з боку росіян. На той час серед українського населення ходили чутки, що «ці всі прикордонні місця приймаються під Російську державу і назавжди з-під володіння польського звільняються». З іншого боку провідники повстання очевидно були причетні до виготовлення фальшивих універсалів, які розповсюджували у містах та селах Київщини і Поділля начебто від імені цариці Катерини II.

Повстання почалося проголошенням його на Зелені Свята 18 (29) травня. Організатором і керівником повстання став Максим Залізник — син знатного козака із с. Івківці, що на Чигиринщині. Після смерті батька, коли Максимові виповнилося 13 років, він пішов на Запорожжя, де займався військовою справою — служив у пушкарній команді, займався рибним промислом в Очакові. У 1767 р. Залізник прибув на Правобережжя з 18 товаришами, де і вступив послушником спочатку до Онуфріївського монастиря, а потім, навесні 1768 р. — до Мотронинського.

У звільнених містах і селах Правобережної України створювалися органи управління, які наслідували риси полково-сотенного ладу. Повстання 1768 р. відзначалося широкою соціальною базою, вищим рівнем організації (наявність єдиного керівного центру, поділ війська на окремі підрозділи тощо) та ідеологічною спрямованістю. Чи не найголовнішим лозунгом повсталих було питання відновлення повноцінного функціонування православної віри. Масовими були випадки, коли козаки і селяни змушували католиків, уніатів та іудеїв силою перехрещуватися у «свою віру». Один із учасників повстання І. Байрацький 9 серпня 1768 р. на допиті слідчому у Києві розповідав, що він воював «за те, що поляки у селі Млієві титареві Данилу, а як прозвали його не сказано, за недопущення поляків руйнувати церкви ті поляки голову відсікли і до стовпа цвяхами прибили, а тіло його спалили і інші благочестивим монастирям руйнування чинили».

Коліївщина нанесла також суттєвий удар по системі орендних відносин у сільському господарстві Правобережної України. Так, наприклад, володар Богуславського староства протягом

1768–1770 рр. втратив у результаті тих подій прибуток, який оцінювався у 142 562 злотих. Під час повстання 1768 р. багато орендаторів (які переважно були євреями: згідно з переписом 1764 р. в усьому Київському воєводстві проживало 22 тисячі 352 особи єврейського походження) було вбито козаками і селянами.

Жителі шляхетських, королівських і церковних маєтків! Ваш час прийшов. Прийшла пора звільнення від іга та гноблення, які ви терпіли від панів своїх. Зглянувся Бог з високого неба на важку долю, почув Ваші сльози і стогін і послав Вам захисників, які помстяться за злочини, які нанесли Вам пани. Отже йдіть на поміч тим, хто хоче Вас звільнити, зберегти Вашу свободу. Зараз прийшов час розплати за всі Ваші муки, побої, вбивства, знущання, а також за нечувані знущання, які Ви досі терпіли від своїх панів. Посилаємо до Вас керівників, яким Ви повинні вірити і за якими повинні йти із зброєю — хто яке має. Залишайте свої хати, дружин і любимох дітей. Не будете жалкувати, адже скоро побачите, що Бог послав нам з вами, правовірними, перемогу і будете вільними панами, коли знищите це зміїне гніздо, тобто Ваших панів, які досі п'ють вашу кров...

— проголошував «Універсал до польських селян», який був знайдений під Смілою. Як бачимо, провідними ідеями цього документу був не лише заклик до «розплати», але й питання відновлення «свободи» задля того, щоб бути «вільними панами». Причини перманентних козацько-селянських («гайдамацьких») повстань у XVIII ст. образно узагальнив у своїй поемі «Канівський замок» (1828 р.) відомий польський поет періоду Романтизму С. Гоцинський. У поетичних рядках, які він вклав у вуста ватажка повсталих у 1768 р. українців козака Небаби, закликав йти на боротьбу за власні права: «Всіх, у кого батько забитий різками, всіх, у кого жінка сподобалась пану, у кого згвалтована донька панамі, у кого відібрано паном кохану, йменням батьків та їх суму і болю, йменням дитячої горя й недолі, всіх закликаю я, всіх викликаю: Вийдіть вперед — і рушайте за мною!».

Поступово гайдамацькі політичні рухи набувають все більших

масштабів і війшли в історію як селянська війна «Коліївщина».

Коліївщина — [селянсько](#) - [козацьке](#) повстання у [1768](#) р. проти кріпосницького, релігійного та національного гніту шляхетської Польщі.

Очолив це повстання [запорожець Максим Залізняк](#), а його найближчим сподвижником став [Іван Гонта](#).

Коліївщина стала найвищим етапом [гайдамацького](#) руху і його кульмінацією. У відповідь на реакційну політику Речі Посполитої, зокрема діяння [конфедератів](#), повстанці відповіли масовою різаниною польських католиків і [єврейського](#) населення на [Поділлі](#) та [Волині](#). Повстання було придушене [російськими військами](#) (спільно з поляками), а гайдамацькі ватажки — страчені або заслані на Далекий Схід.

Назва «Коліївщина» можливо бере свій початок від польських слів «kolej», «ро kolej», «kolejno», що означали несення надвірної козацької служби при магнатських помістях — «slużba kolejna». Тобто Коліївщина — це повстання надвірних козаків.

За іншою версією, яка частіше зустрічається у літературі, Коліївщина походить від слова [«колій»](#), яким в українських селах і донині називають людей, відповідальних за забиття скотини (свиней, корів, кіз, коней та ін.), які вміють робити це найбільш професійно і безболісно. Характерною особливістю роботи колія було освячення ножа і просіння вибачення у тієї істоти, яку він збирався зарізати, що робило акцент на тому, щоб він зробив свою роботу професійно і завдав якомога менше болю живій істоті, яку збирається зарізати. Процедура освячення ножів згадується у Тараса Шевченка. Це вказує на те, що гайдамаки обґрунтовували свої дії як роботу для звільнення України від тих, кого вони вважали загарбниками і пригноблювачами, уособленням ворожої їм кріпосницької системи — великих землевласників, управителів маєтків і їхніх прибічників (більшість з яких у ті часи були поляками і євреями).

Висунута у радянські часи версія про начебто походження назви повстання від слів «кол» або «колотити», швидше за все, не відповідає дійсності, оскільки, згідно з правилами словоутворення української мови, назва повстання у цьому випадку мала б виглядати Колщина, Кілщина або Коловщина. У російській мові слово «колій» відсутнє.

Прихожани візантійського східного обряду становили масу

людей неприхильних до [Республіки](#), особливо на окраїнах, де вони становили компактну більшість. З переходом Києва до Росії (згідно з угодою про [Вічний мир 1686](#) року) вони втратили моральну опору в Польщі, отож звідтоді почався чисельний перехід цілих парафій до [унії](#); щоправда релігійні переконання щойно навернених відрізнялися надто великою неусталеністю, в глибині їхніх сердець дрімали прихована симпатія до віри предків та лагідність до недавніх традицій козаччини. Крім того, польський уряд зробив жахливу помилку, дозволяючи визнання суверенітету не уніатського [Могильовського](#) єпископа Київського [архієпископату](#), що був поза межами Республіки; наступне те, що стерпів присвоєння іноземним переяславським єпископом влади над православною Україною та Поділлям. Внаслідок такої опіки сусідської Росії виникли найбільш нездорові стосунки. (Ця справа першочергової ваги стала зрозумілою тільки під час [Чотирирічного сейму 1788-1792](#) рр., коли, на жаль запізно, виникла думка підпорядкувати не уніатів [Константинопольському патріархату](#). До речі, звернімо увагу, що пізніше в добу [Царства Польського](#), яке прецінь мало так мало православного народу, одним з найважчих людей тієї епохи, князем Франчішеком Ксаверієм Друцьким-Любецьким, у [1829](#) р. була висловлена думка про усунення залежності не уніатів від [петербурзького Синоду](#) і визначення окремого для [Царства Польського](#) архієпископа.)

Як тільки єпископом у [Переяславі](#) став Гервасій Лінцевський ([27 липня 1757](#) р.), розпочалася наполеглива релігійна пропаганда, звичайно, неопозбавлена політичних намірів.

Активну допомогу в цій місіонерській роботі надав надалі моральний натхненник гайдамацького руху у [1768](#) р. [Мельхіседек Значко-Яворський](#), ігумен [Мотронинського монастиря](#), розташованого в [Жаботинському](#) ключі.

Він розпочав свою діяльність з розповсюдження сфабрикованих новин про прихожан [латинського обряду](#) та з відповідних винагород за навернення наддніпрянських парафій. У [1765](#) році він відправився до [Варшави](#), де

отримав від [Станіслава Августа](#) грамоту, яка забезпечувала свободу визнання не уніатів.

Звідтоді пропаганда Яворського почала значно посилюватися; погоджено діючи з відомим [Георгієм Кониським](#), [Могильовським](#) архієпископом, Мельхіседек почав бурхливу агітацію по всій Україні.

У лютому 1768 р. під тиском російського уряду польський король [Станіслав Понятовський](#) підписав трактат про формальне зрівняння у правах з католиками вірян православної і протестантської церков. Значна частина польської [шляхти](#) була незадоволена цим трактатом.

Під гаслом захисту католицизму, шляхетських прав і звільнення Польщі з-під впливу [Російської імперії](#) у місті [Барі](#) на [Поділлі](#) (29 лютого 1768), стався вибух [Барської конфедерації](#). Конфедерати стали катувати і грабувати українське населення, руйнувати [православні церкви і монастирі](#) на [Київщині](#), [Поділлі](#) і [Волині](#).

« Цей рух по суті справи мусив повернутися проти зусиль Яворського та Лінцевського. Звідсіля з'явився » проект Мельхіседека закликати до бунту проти поляків за віру, до якого почав намовляти колишнього ченця [Мотронинського монастиря Максима Залізняка](#), показавши йому занадто підроблений указ імператриці [Катерини](#), який закликав до збройної розправи з «ляхами». Ця ідея впала на благодатний ґрунт. Народ український добре пам'ятав традиції козаччини, невігластво, старі спогади безкарної сваволі та свободи, нарешті щойно розбурханий релігійний фанатизм призвів до спалаху бійні.

По сьогоднішній день гайдамаччина ретельно не досліджена. Наскільки вплив релігійної агітації не підлягає сумніву, настільки причетність російської влади до цього руху не була належно висвітлена у подробицях. Депутація [Чотирирічного сейму](#) призначена для розслідування справи бунту на підставі показань очевидців визначила, що серед гайдамаків були російські офіцери та солдати. Цей факт, здається, немає заперечень, проте з іншого боку, слід зазначити,

що [фельдмаршал Рум'янцев](#) у своїх офіційних інсинуаціях називає вищезгадані факти звичайним дезертирством, наказуючи втікачів схопити і вчинити з ними жорстокіше, ніж з ворогом.[\[6\]](#)

Підозрілим щодо причетності російської влади та церкви є й такий факт:

« Суду над Мельхіседеком та Гервасієм Лінцевським не було взагалі. Гервасій був переведений до Києва із збереженням попереднього сану, Мельхіседек нібито » поселився в Росії.

[Козак Мамай](#) на тлі гайдамаків, що страчують євреїв.

Восени 1767 р. у монастирях Придніпров'я під виглядом послушників оселилась група запорозьких козаків. Її ядро складалося з восьми осіб, серед яких [Максим Залізняк](#), [Кіндрат Лусконіг](#), [Микита Швачка](#), [Андрій Журба](#), [Василь Бурка](#), [Дем'ян Чернявченко](#) та [Іван Бондаренко](#). Очолював групу [Йосип Шелест](#).

Саме вони починали агітувати українців до повстання. Так, Шелест закликав селян до [повстання](#) проти [польської шляхти](#), посилаючись на лист кошового Січі [Петра Калнишевського](#).

Після смерті Шелеста від випадкового пострілу [Кіндрата Лусконога](#) між 20 та 23 травня 1768 р. на чолі повстанців став [Максим Залізняк](#). 26 травня (6 червня) гайдамацький загін вирушив у похід з урочища [Холодний Яр](#) під [Чигирином](#).

Повстанське військо здобуло [Жаботин](#), [Смілу](#), [Черкаси](#), [Богуслав](#), [Канів](#), [Лисянку](#). Сили повстанців швидко зростали. На початку червня 1768 року повстанське військо наблизилося до [Умані](#), яка належала [київському воєводі Францішеку Салезію Потоцькому](#). Проти гайдамаків Максима Залізняка шляхта вислала полк надвірних козаків на чолі з уманським сотником Іваном Гонтою. Проте Гонта разом з козаками перейшов на бік повсталих і розпочав наступ 9(20) червня [1768](#) року на Умань.

Після [здобуття 10\(21\) червня Умані](#) повстанські загони розташувались табором поблизу міста. Рада повстанців обрала М.Залізняка гетьманом і князем смілянським, а І. Гонту — полковником і князем уманським.

Гайдамацьке військо поділялося на 16 сотень на чолі з сотниками. Військова і цивільна влада зосереджувалась у канцелярії при повстанському війську. У червні-липні [1768](#) р. на Правобережжі діяло близько 30 загонів на чолі з гайдамацькими ватажками [Микитою Швачкою](#), [Андрієм Журбою](#), [Семеном Неживим](#), П. Тараном, С. Лепехою, [Іваном Бондаренком](#), Я.Релятеєм, Н. Москалем та іншими. Повстання загрожувало перекинутися на власне польські землі, [Лівобережну Україну](#) і на Запорозжя. За цих умов російський і польський уряди вирішили спільними зусиллями вести боротьбу проти повстанців. У другій половині червня [1768](#) р. російські війська разом з польською армією розпочали каральні акції проти гайдамаків.

26 червня ([7 липня](#)) [1768](#) р. російські частини оточили повстанський табір і по-зрадницькому схопили керівників повстанців [М. Залізняка](#), [І. Гонту](#) та [С. Неживого](#), а їхні загони роззброїли.

Після повідомлення про захоплення [М. Залізняка](#) та [І. Гонти](#) в [Фастові](#) відбулася чергова рада повстанців. Рада проголосила полковником [Микиту Швачку](#), підполковниками було обрано [Івана Бондаренка](#) і [Андрія Журбу](#). Гайдамаки оголосили своїми ворогами не тільки ляхів і жидів, а ще й москалів, з якими до того бойових зіткнень уникали.

У польській мемуарній літературі збереглося повідомлення, що у середині літа 1768 р. хтось почав серед народу розкидати прокламації. У листах тих говорилося:

« Не тільки лях, але й москаль є ворогом народу. Тож не належить прислужуватися їм обом, тому що тільки »

звільнившись від них, хлоп руський одержить необмежену свободу».

Підписував заклики козак [Іван Бондаренко](#). Ці листівки мали несподіваний ефект: гайдамаки почали атакувати дрібні гарнізони російських військ, так що ті почали просити допомоги

5-6 липня 1768 р. об'єднане повстанське військо на чолі з Микитою Швачкою обложило Білу Церкву, де перебував московський гарнізон. Після невдалого штурму білоцерківського замку повстанці вирішили підкріпити свої сили. Швачка пішов на південь, Бондаренко – на північ, а Журба розбив табір у селі Блощинці, неподалік Білої Церкви.

9 липня 1768 р. полковник [Микита Швачка](#) пораненим був захоплений у полон солдатами Московського карабінерного полку поблизу м. [Богуслав](#). Разом із 68-ма полоненими козаками та «двома знаменами» відправлений до [Києва](#) в розпорядження київського генерал-губернатора Ф.Воейкова. Решту гайдамацьких загонів було розбито у боях. Останній полковник повстання надвірних козаків [Іван Бондаренко](#), що прийняв булаву в рідному селі [Грузька](#), що на Київщині, був підступно схоплений у [Макарові](#) 20 липня 1768 р. сотником корнинських надвірних козаків Данилом Щербиною. Страчений у [Чорнобилі](#) 8 серпня 1768 р. Проте, остаточно повстання надвірних козаків було придушено тільки у квітні-травні [1769](#) р. московським генералом М. Кречетниковим.

Польські каральні війська жорстоко розправлялися з повстанцями. Гайдамаків тисячами вішали, відтинали їм голови, садили на палі. Так, лише за рішеннями призначеного королем судді [Ксаверія Браницького](#), який судив переданих коронним властям захоплених російськими військами 1954 повстанців: 200 в'язнів відіслати на роботи до Львова, а 700, як це він сам подає у звіті королю, він «покарав найжорстокішою смертю». Стільки ж було з його доручення повішено по різних містах України. Решту він передав коронному судові в [Кодні](#). Із 336 справ, реєстр яких зберігається, 151 відрубано голови, 57 повішено, 9 [четвертовано](#), одного — українського шляхтича Чоповського, що був помічником полковника Неживого, — [посаджено на палю](#).

Після сильних тортур у с. Сербях, [І. Гонга](#) був страчений. [М. Залізняка](#), [М. Швачку](#) та інших учасників повстання, які були жителями [Лівобережної України](#) і [Запорожжя](#), судила Київська

губернаторська канцелярія. Вони були засуджені до тілесного покарання (удари нагаєм, виривання ніздрів, випалення тавра на чолі й щоках) і заслання на досмертну каторгу в Сибір до [Нерчинська](#). За іншим джерелом:

Залізняка, як російський підданий, був відправлений до Москви, але у дорозі за допомогою ув'язнених роззброїв солдатів і втік, пійманий потім нібито покараний батогами в Москві в 1769 або 1770 році.

Після страти захоплених учасників повстання російські та польські військові частини почали арешти за підозрою у причетності до повстання. Страти часто проводились без суду і тривали кілька років. Загалом було страчено близько 30 000 селян, а у самій Кодні біля 3000 учасників та підозрюваних у повстанні [1768](#) р.

Події Коліївщини та боротьба гайдамаків є важливою складовою історичної пам'яті українського народу. Так, Коліївщині присвятив один з своїх творів — [поему «Гайдамаки» Т. Шевченко](#) та польськомовний український письменник [Міхал Грабовський](#) оповідання «Коліївщина і степи».

Михайло Станіславович народився недалеко від тих місць, де вирувала Коліївщина, у родині з українсько-польським корінням:

Я народився у селі Гальчині, Волинської губ., Житомирського повіту, у Коднянському приході, у 13 верстах від Бердичева, цього торгового Єрусалима Ізраїлю у придніпровській Русі, в 9 верстах от «святої» Кодні, де карали гайдамаків Гонти та Залізняка мечем, колом та шибеницею у славу короля польського і Речі Посполитої. Такий жах був наведеним тоді на український люд, що до цього дня цей люд, промовляючи погрозу або прокляття, повторює: «щоб тебе свята Кодня не минула!».

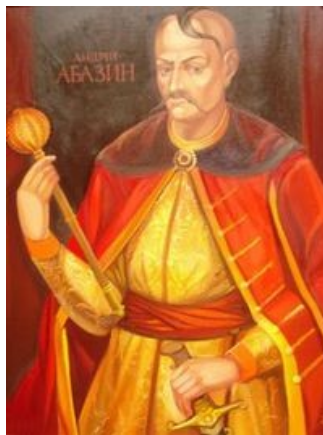
Він з дитинства спілкувався з багатьма учасниками тих подій, які воювали з обох боків. Тому не дивно, що серед його документів збереглися цінні свідчення, які можуть допомогти сприяти відновленню історичної правди про ті страшні часи. Так, Михайло Станіславович Чайковський особисто знав сина губернатора Младановича, похресника Гонти, і з цього приводу у своїх спогадах зазначає наступне:

Був там також кс. Младанович, син уманського

губернатора (управителя) під час різні; він був хрещеником Гонти і був ним врятований. Тепер він був інвалідом монастиря і не ніс жодних обов'язків, а все тільки розповідав про уманську різню, про Україну, гайдамаків, Запоріжжя. Він все пам'ятав і все зображував у своїх розповідях живими фарбами.

Дивна справа — він не висловлював ані ненависті, ані раздратування проти Гонти. Всю вину злочину він приписував Феліксу Потоцькому і польській шляхті. Ось слова, які я часто чув від нього: «навчили його читати, писати і потроху всяким наукам, а потім хотіли його бити, саджати в „гусак“; зробили його полковником, — а полковник він був справжній, тому що він краще знав військову справу, чим регіментарі, бригадири і ротмістри, — а потім хотіли над ним познущатися, як над хамом, мужиком; і мураха кусає, якщо її зачіпають, а що вже людина, та й ще така як Гонта? Пани наварили цього пива, а люд Божий повинен був його пити — і п'є, та ніяк не вип'є до дна».

АБАЗИН АНДРІЙ (р. н. невід. – 1703 р.)

Український військовий діяч, один з керівників національно-визвольної боротьби українського народу проти польських загарбників у кінці ХУІІ — на початку ХУІІІ ст. у Правобережній Україні.

Брацлавський полковник у 1684—1703 рр. За походженням

абазинець.

Учасник спільного походу польського і козацького військ проти турецьких військ у Молдову у 1686—1687 рр. У 1691—1696 рр. брав участь у походах на турецькі фортеці Кизикермен, Буджак, Очаків, Тягиню. Організатор оборони від нападів турецько-татарського війська.

У 1702—1703 рр. очолив повстання козаків Брацлавщини й мешканців Поділля проти Речі Посполитої. Наприкінці жовтня 1702 р. Абазин разом із загонами богуславського полковника Самійла Самуся брав участь в облозі Білої Церкви, взятті Немирова, Бара та інших міст Поділля.

За переказами, наприкінці 1702 р. — на початку 1703 р. Абазин перебував на території нинішнього Борщівського району Тернопільської області, організовуючи місцевих жителів на збройні виступи.

У лютому 1703 р. у бою під Ладжином (тепер місто Тростянецького району Вінницької області) був тяжко поранений і потрапив у полон. За наказом польного гетьмана Адама Сенявського був підданий тортурам і посаджений на палю у Шаргороді.

АПОСТОЛ ДАНИЛО (1654 —1734 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1727—1734 рр.). Представник козацького роду Апостолів волоського походження. Син Павла Апостола.

Народився на Полтавщині. Двічі займав посаду миргородського полковника (1682—1686 рр., 1693—1727 рр.). Учасник азовсько-дніпровських походів 1695—1696 рр., організованих Московією до османських володінь у Північному Причорномор'ї.

Данило Апостол народився у селі Великі Сорочинці на Полтавщині. Походив з відомого козацько-старшинського роду Апостолів, які майже 80 років з 1659 р. по 1736 р. тримали у своїх руках полковницький уряд у Миргородському полку (Павло, Данило, Павло Апостоли) і мав молдавське боярське походження.

У 1682 р. обраний миргородським полковником, у 1687 р. звільнений з посади гетьманом Іваном Мазепою як прибічник Івана Самойловича. У 1693 р. знову обраний на полковий уряд до 1727 р. Відзначився під час Азовських походів, у 1696 р. разом з гадяцьким полковником Боруховичем розбив на річці Ворсклі війська кримського хана та гетьмана ханської України Петрика. Здобував фортеці Кизикермен і Очаків.

У Північній війні Росії 1700 - 1721 рр. відзначився у боях під Ерестофером у Лівонії у 1701 р. та у битві під Варшавою 1705 р.

Данило Апостол був прихильником незалежницької політики гетьмана Івана Мазепи та одним з активних учасників вироблення положень українсько-шведського союзу. 25 жовтня 1708 р. разом з українськими полками приєднався до шведської армії. Проте у листопаді, проаналізувавши причини перших воєнних невдач шведських військ в Україні, перейшов на бік Петра I. За Апостолом було залишено уряд миргородського полковника та всі його маєтки.

У 1711 р. брав участь у Прутському поході в якості наказного гетьмана українського війська. У 1722 р. Данило Апостол на чолі козацьких частин (10 тисяч чоловік) брав участь у складі російської армії у поході проти Персії.

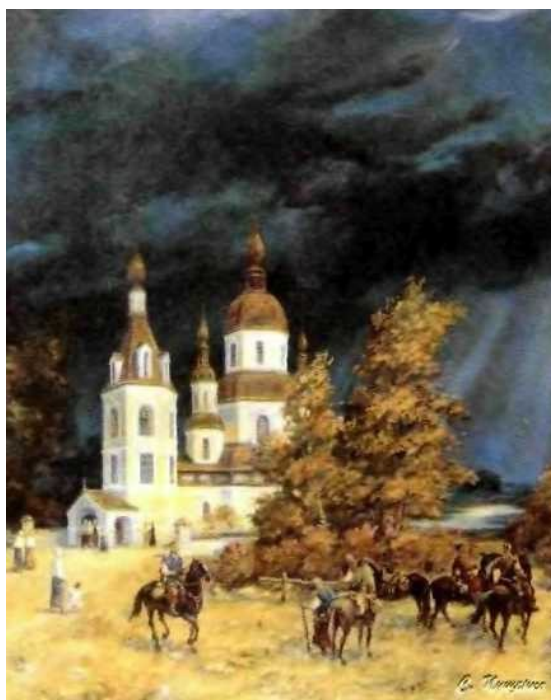
Ставши одним з найближчих співробітників наказного гетьмана Павла Полуботка, разом із значною частиною генеральної старшини виступав проти обмеження державних прав України Малоросійською колегією. Став ініціатором вироблення Коломацьких петицій 1723 р. Опозиційна діяльність української старшини щодо російської політики в Україні привела до арешту наприкінці 1723 р. Павла Полуботка, Якова Лизогуба, Василя Жураковського, Д. Володковського та цілого ряду інших старшин за наказом Петра I і ув'язнення їх у Петропавловській

фортеці.

Після смерті Петра I у січні 1725 р. Данило Апостол був звільнений на початку 1725 р.

Влітку 1727 р. уряд Петра II, зважаючи на зростаючу напруженість російсько-турецьких відносин і підготовку нової війни, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Цар ліквідував першу малоросійську колегію і дозволив обрати нового гетьмана.

«Посеред майдану стала стіл під червоним сукном. По один бік від нього стали царський міністр Ф. Наумов і козацькі полковники, а по другий - козаки з клейнодами. Наумом виступив наперед і повідомив царський наказ про дозвіл обрати нового гетьмана. Запропонована кандидатура Апостола була одностайно підтримана. Так новим гетьманом Лівобережжя став один із найдосвідченіших представників козацької старшини - 73-річний Данило Апостол».

Козацька Україна епохи Петра Великого

1 (12) жовтня 1727 р. на генеральній раді у місті Глухові Апостола було обрано гетьманом. На початку 1728 р. Д. Апостол у супроводі визначних старшин поїхав до Москви на коронацію

Петра II. Та головною метою подорожі до Москви було бажання здобути «гетьманські статті» (права), які завжди під час обрання нового гетьмана затверджував цар.

Головні питання, викладені в «гетьманських статтях» було створення незалежної від царського уряду політичної, економічної, а також судової влади на Лівобережжі. На «гетьманські статті» Данило Апостол одержав «Рішительні пункти», які подавались у формі царського наказу. Зміни, які вніс цар у пункти Апостола, насамперед торкалися автономії України. Політична влада гетьмана була обмежена як і раніше. Обмежувалась влада економічна і судова. Право надання нових земельних володінь козацькій старшині переходило від гетьмана до царя. Обрання гетьмана могло бути проведено тільки за згодою царя. Полковників та генеральну старшину призначав царський уряд.

Але у Москві українців приймали дуже добре, запрошували на урочистості і протримали аж до вересня. Коли ж гетьмана проводжали додому, то подарували соболеву шубу.

Незважаючи на невдачу з гетьманськими статтями, Д.Апостол продовжував роботу щодо ліквідації недоліків управління та втручання Росії у внутрішні справи України.

Данило Апостол орудував не шаблею, а пером. Мабуть, з усіх українських гетьманів він написав найбільшу кількість листів до царського двору, в яких прохав, вимагав, наполягав та сперечався.

За гетьманом стежили і про кожний його крок доносили урядові. Проте претензій з боку Москви до Апостола не було і, врешті-решт, царський уряд відступив під тиском гетьмана й зняв чимало безглузвих обмежень. Апостол домігся дозволу і на те, щоб українські купці їздили в інші країни з українськими паспортами. Це робило їх незалежними від армії чиновників Російської імперії.

Апостол був людиною поміркованою, дипломатичною, але наполегливою і являв собою новий тип гетьмана.

У його послужному списку немає грандіозних перемог і походів. Він був господарем сам і заохочував усіх в Україні до господарювання. З його ініціативи почали заселятись вільні і необжиті землі. Він заохочував до праці селян і твердо стояв на захисті їхніх інтересів.

Гетьман поступово одержував невеликі, але принципово важливі перемоги. Так, у 1733 р. Київ уже було підпорядковано гетьманській владі. Про це і мріяти не могли Апостолові попередники.

Зважаючи на реальні обставини, Апостол взявся за проведення ряду управлінських і соціально-економічних реформ, які значно упорядкували державне життя Гетьманщини.

У 1729 - 1731 рр. було проведено так зване Генеральне слідство про маєтності. Під час проведення дослідження на основі документів і повідомлень старших людей було визначено і повернуто в державне користування рангові (державні) землі, які були безпідставно захоплені в приватне володіння.

Було проведено реорганізацію фінансової системи України, вперше встановивши точний бюджет державних видатків, які становили 144 тисячі карбованців.

Продовжував здійснювати судову реформу, розпочату Павлом Полуботком; у 1730 р. видав «Інструкцію українським судам», де встановлювався порядок апеляції у судових справах.

Відстоювались інтереси української торгівлі у руслі вимогань від російського уряду зміни дискримінаційної торговельної системи, запровадженої ще Петром I. На початку 1728 р. Данило Апостол зібрав у Глухові представників купецтва і гостро поставив питання перед російським урядом про скасування заборони (ембарго) на експорт традиційних українських товарів — зерна, воску, шкіри, прядива та інше.

Незважаючи на опір московського уряду, було відновлено право гетьмана призначати Генеральну Військову Канцелярію та полковників. Значно було зменшено кількість росіян у гетьманській адміністрації. Їм було заборонено купувати землі в Україні. Українські адміністративні органи отримали наказ про матеріальне сприяння тим з росіян, хто бажав виїхати з України. Кількість російських полків в Україні було обмежена до шести.

Київ з-під влади генерал-губернатора було переведено під юрисдикцію гетьмана. Під гетьманську владу були повернуті запорожці, які з 1708 р. були змушені жити на території Кримського ханства. Вони отримали також право на заснування у 1734 р. Нової Січі на річці Підпільній.

28 квітня 1733 р. гетьман тяжко захворів. Хвороба гетьмана поставила питання про призначення особи, яка виконувала б його

обов'язки. Він наказав генеральній старшині прийняти управління Генеральною військовою канцелярією. Проте міністр С. Нарішкін, який був при гетьмані, посилаючись на відсутність царського дозволу, виступив проти цього рішення.

У липні 1733 р. здоров'я гетьмана поліпшилось, і він знову взявся за свої справи. Апостол зустрічався з російськими чиновниками і обговорював з ними державні справи. За 43 роки, які Апостол перебував на посаді миргородського полковника, царський уряд не одержав на нього жодної скарги від жителів Лівобережжя, що характеризує його як доброго адміністратора і порядну людину.

Пам'ятник Данилу Апостолу у Миргороді

На початку 1734 р. стан здоров'я гетьмана знову погіршився, і 15 січня на 80-му році життя він помер. Поховано Данила Апостола у Сорочинцях у побудованій на його пожертвування (єдиній на той час у Миргородському полку) кам'яній церкві.

Зі смертю гетьмана закінчився період автономного управління Лівобережною Україною. За царським наказом від 31 січня 1734 р. було створено правління гетьманського уряду, яке складалося з 6 осіб, - трьох росіян і трьох українців на чолі з князем О. Шаховським.

Після смерті Д. Апостола його дружині Улані царський уряд призначив щорічну пенсію у розмірі 3000 карбованців і

жалуваною грамотою затвердив за нею і дітьми право на ті маєтки, якими володів гетьман.

«Шестирічне гетьманування Апостола було короткою яснішою смугою на темному тлі українського життя після упадку Мазепи. Апостолу вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана супроти російських і місцевих українських властей», - так характеризував Д. Апостола історик А. Дорошенко.

Апостоли — український козацько-старшинський рід середини ХУІІ — початку ХІХ ст. на Миргородщині. Апостоли походили з Молдавії із старовинного і знатного роду Катарреу. Батько Данила Апостола Павло Охрімович (Єфремович) прибув в Україну у 1648 р. У 1653 р. одружився з дочкою миргородського полковника Марією Лісницькою. У 1655 р. перейшов на козацьку службу.

Родинний герб Апостолів Юньчик

Данило Апостол (1654—1734 рр.) — гетьман Лівобережної України з 1727 р., мав трьох синів і шість дочок, які продовжили рід Апостолів у ХУІІІ і у перших десятиліттях ХІХ ст.

Павло Апостол (?—1736 рр.) — миргородський полковник (1727 – 1736 рр.), старший син Данила Апостола.

Петро Апостол (?—1758 рр.) — полковник лубенський (1728-1757 рр.), другий син Данила Апостола.

Його син Данило — генеральний хорунжий, був членом 2-ї Малоросійської колегії у 1784—1786 рр., у 1767 р. підписав проект «Нового уложення».

Третій син Василь помер молодим, залишивши сина Якова, який обіймав високу посаду у Миргородському полку.

Дочки Данила Апостола були заміжні за вищими козацькими посадовими особами Гетьманщини: Марта — за полтавським полковником В. Кочубеєм; Ганна — за ніжинським наказним полковником Л. Жураківським; Параска — за генеральним підскарбієм М. Скоропадським; Тетяна — за бунчуковим товаришем І. Ломиковським; Марія — за бунчуковим товаришем А. Горленком; Ганна(молодша) — за знатним військовим товаришем П. Кулябкою.

Онуки гетьмана теж мали високі чини у полкових урядах.

Після смерті у 1816 р. останнього представника роду Михайла Апостола — рід Апостолів по чоловічій лінії припинився.

18 серпня 2006 р. Президент України Віктор Ющенко відкрив пам'ятник гетьману у селі Великі Сорочинці. Пам'ятник Данилу Апостолу стоїть поруч з церквою Преображення Господнього, де поховано гетьмана. Пам'ятник являє собою бюст гетьмана, поруч з яким знаходяться козацькі фляга, бандура та інші речі.

БАЛАБАН ДІОНІСІЙ (р. н. невід. — 1663 р.)

Український церковний діяч, Митрополит Київський, Галицький та всієї Руси (1657–1663 рр.). У часи інтервенції Московії, гарант канонічної єдності Української Православної

Церкви із Константинопольською патріархією.

Належав до давнього шляхетського роду Балабанів. Займав Холмську єпископську кафедру. У часи гетьмана всієї України Богдана-Зиновія Хмельницького висвячений на єпископа Луцького і Острозького (1655 р.).

Обраний 1657 р. митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі (без Московії). Рішуче відмовився прийняти антиканонічну посвяту у Москві. Як і всі Київські митрополити, дістав благословення на кафедру від Константинопольського патріарха (Парфенія).

Зупинив незаконні спроби Московії підпорядкувати Київську Митрополію Московському патріархату.

Був вірним гетьману всієї України Івану Виговському. Після укладення Переяславських статей у 1659 р. владику Діонісій залишається на Правобережжі, у м. Чигирин. Навіть перебуваючи поза Києвом, визнавався митрополитом духовенством Правобережної та Лівобережної України.

Помер 10 травня 1663 року у Корсуні.

БАРАБАШ ІВАН
(р. н. невід. — 1648 р.)

Реєстровий козак, військовий осавул реєстрового козацького війська.

Протягом останніх років життя Барабаш обіймав посаду військового осавула реєстрового козацького війська. Навесні 1646

р. у складі козацької делегації разом з Ілляшем Караїмовичем і Богданом Хмельницьким їздив до Варшави, де велися таємні переговори з польським королем Владиславом IV Вазою про участь козаків у війні проти Туреччини.

Навесні 1648 р. Іван Барабаш разом з полковником Михайлом Кричевським, Вадовським та військових козаків, був висланий урядом Речі Посполитої для придушення повстання на Запоріжжі, яке поклато початок Національно-визвольній війні українського народу 1648-1657 рр. У 1648 р. Івана Барабаша убили козаки з його загону, що були прихильниками Богдана Хмельницького.

Належав до угодовської частини старшинської верхівки, яка допомагала шляхетській Польщі придушувати визвольний рух в Україні. Повсталі козаки убили Барабаша і приєдналися біля Жовтих Вод до війська Богдана Хмельницького.

У Самійла Величка Барабаш фігурує як черкаський полковник, «История русов» величає Барабаша наказним гетьманом. За «Историей русов» Барабаш утопився у Дніпрі, намагаючись втекти від козаків Хмельницького. У С. Величка Барабаша убили козаки і кинули у Дніпро. У Г. Грабянки Барабаша заколов списом Филон Джеджелій.

БАРАБАШ ЯКІВ (р. н. невід. — 1658 р.)

Український політичний і військовий діяч. Кошовий отаман Запорозької Січі (1657-1658 рр.). Один з організаторів і лідерів антиурядового бунту проти гетьмана Івана Виговського (1657-1658 рр.), що спричинило громадянську війну у Гетьманщині.

Яків Барабаш народився на Черкащині, у Київському воєводстві Речі Посполитої, в козацькій родині Барабашів.

У 1657 р., після смерті Богдана Хмельницького і обрання на старшинській раді новим гетьманом Івана Виговського, Яків Барабаш відмовився визнати нову владу. Січовики були незадоволені тим, що старшина Гетьманщини не запросила її представників на вибори гетьмана. Кошовий Барабаш висунув теорію верховенства Запорозької Січі серед козаків і її незалежності від уряду гетьмана.

У 1657 р. разом із полтавським полковником Мартином Пушкарем і за підтримки Москви підняв повстання проти гетьмана Івана Виговського. Після поразки від гетьманських військ під Полтавою у червні 1658 р. перебував під захистом белгородського воєводи Григорія Ромодановського у Прилуцькому полку.

При спробі Ромодановського переправити Барабаша під охороною у Київ до воєводи Василя Шереметєва 24 серпня 1658 р. був захоплений у містечку Гоголеві гетьманськими військами. Страчений у вересні Чигирині за наказом Виговського.

БАРАНОВИЧ ЛАЗАР

(1620 — 1693 рр.)

Український церковний, політичний діяч другої половини XVII ст.

Архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Московської Православної Церкви.

Народився: 1) ймовірно, у 1595 р., походив з родини греко-

католиків у ВКЛ; у 1620 р. в Україні. Існують припущення, що його батьківщиною була Чернігівщина.

Навчався у школі [Київського Братського Богоявленського монастиря](#). Остаточну освіту отримав у колегіях Вільно (тепер [Вільнюс](#), [Литва](#)) і єзуїтській [Каліша](#) (тепер [Польща](#)).

З початку 1640-х рр. викладав у [Києво-Могилянській колегії \(академії\)](#) (або від 1642 - 1647 рр. викладав польською, латиною у колегіумі Київського братства), з у 1647 р. став ректором у Гощі.

З [1650](#) р. — її [ректор](#) й ігумен Братського училищного монастиря, а з 1651 або 1652 р. — і Києво-Кирилівського монастиря.

У 1651 р. залишив академію і мешкав у монастирях Києво-Кирилівському, Куп'ятицькому і Дятиловецькому. З 1653 р. завідував Єлецьким монастирем Чернігівської єпархії.

8 березня [1657](#) р. у Ясах митрополитом Гедеоном Молдавським рукопокладений на єпископа Чернігівського; але старий архієпископ Чернігівський Зосима був живий, тому поселився у Новгород-Сіверському Преображенському монастирі і до смерті Зосими у Чернігівській єпархії було два єпископи.

Петропавлівська церква [Спасо-Преображенського монастиря](#). [Новгород-Сіверський](#)

Близько 1666 р. призначений місцеблюстителем Київської митрополії. У [1657](#) р. висвячений на [Чернігівського](#) і [Новгород-сіверського єпископа](#).

8 вересня 1667 р. зведений у сан архієпископа. У 1674 р. заклав [друкарню](#) при [Спасо-Преображенському монастирі](#) у [Новгороді-Сіверському](#), у 1679-му р. переніс її до [Чернігова](#). За його життя було надруковано понад 50 книг. У 1657 р., 1659–1661 рр., 1670–1685 рр. він був місцеблюстителем [Київської митрополичої кафедри](#). У 1692 р. звільнений на спочинок. Помер 3 (13) вересня 1693 р. Похований у Чернігівському Борисоглібському монастирі.

У церковних справах проводив політику орієнтації на [Московську Патріархію](#), проте не погодився вийти з-під юрисдикції [Константинопольського Патріарха](#) і висвятитися на [митрополита](#) у [Москві](#).

Архієпископ Лазар піклувався про відбудову зруйнованих храмів і монастирів і про влаштування нових. При ньому були засновано три монастирі: Шуморовський у Мглинському повіті, Андрониківський у Соснинському повіті і Пустинно-Рихлівський у Кролевецькому повіті. Відновлений з руїн і прикрашений кафедральний Новгород-Сіверський Спаський монастир, у якому кафедра Чернігівського архієпископа залишалася до 1672 р.

У 1669 р. переконав гетьмана Многогрішного послати у Москву посольство із проханням про прийняття Малоросії у підданство і про підтвердження козацьких вольностей. Членам цього посольства було доручено вимагати, щоб російський уряд не віддавав полякам Києва -

« цього першопрестольного граду царства Руського, від якого споконвіку на всю Русь засяла благодать Божа». »

На збереженні Києва особливо наполягали і архієпископ Лазар Баранович, і гетьман Многогрішний, колишній митр. Іосиф (Тукальський) і інші. Під їхнім впливом цар Олексій Михайлович вирішив цілком приєднати Київ до Росії.

У той же час архієпископ Лазар наполягав на самостійності Київської митрополії. Він був незгодний із прагненням Москви підпорядкувати її собі на положенні звичайної єпархії і боровся за збереження прав українського духівництва. Мабуть, тому, коли з'явилася можливість поставити для Києва православного митрополита, то був обраний не він, а [Гедеон Святополк-Четвертинський](#).

Учнем Барановича був [Іван Мазепа](#), який навчався у Києво-Могилянській колегії у 1650-і рр., коли Лазар Баранович був у ній

ректором.

Лазар Баранович мав значний вплив як на церковне, так і на суспільно-політичне життя Гетьманщини. Думка архієпископа враховувалась при виборі гетьманів, призначенні воєвод, наданні всіх духовних посад на Лівобережній Україні. Автора кількох богословських трактатів, книг поезій, проповідей шанувала й творча громадськість. Занепокоєний зневажанням православ'я у Польщі, Лазар Баранович, як і багато українських церковних діячів, бачив порятунок для збереження віри в протекції Москви над Києвом, який через агресивні наміри сусідніх держав, старшинську боротьбу за лідерство мав недостатньо сил для самостійного існування.

Поряд із цим архієпископ був рішучим противником втручання Московського патріархату у справи Київської митрополії, російської присутності в Україні. Сучасники доносили у Москву слова Лазаря Барановича:

«Треба нам того, щоб у нас, у Малій Росії, й нога московська не постояла, а коли великий государ не виведе
« своїх ратних людей із міст, гетьман хоча й сам пропаде, та »
й Московське царство погубить, як вогонь: і запалену річ спалить, і сам вигасне».

Обставини 1688–1690 рр. єднали гетьмана і старого архієпископа не тільки церковно-політичними справами. У своїх збірках віршів, проповідей Лазар Баранович сповідував ідеал людини, здатної згуртувати український народ, указати йому шлях до кращого життя, до національної злагоди.

Гетьман, маючи велику бібліотеку, збирав усі книжкові новинки. Завдяки ж Лазарю Барановичу — книговидавцю, автору понад 1500 власних віршів, Чернігів у другій половині XVII століття надрукував найбільшу кількість поетичних збірок літераторів України. На початку 1689 р. Іван Мазепа відвідав Чернігів і був посвячений у проблеми Чернігівської друкарні.

У кінці 1691 р. здоров'я архієпископа погіршилось. [Іван Мазепа](#) з німецьким Лазарем Барановичем спільно погодили питання про призначення архієрею помічника щодо управління Чернігівською єпархією. Помер 3 вересня 1693 р.

[Лазар Баранович](#) — автор кількох книг. Зокрема, опублікував збірки проповідей: «Меч духовний» (1666, 1668), «Труби словес проповідних» (1674, 1679).

У відповідь на працю [езуїта](#) Бенедикта Павла Бойми [пол.](#) «Stara wiara» видав у [1676](#) р. релігійно-полемічний трактат [пол.](#) «Nowa Miara Stary wiary». Документальний матеріал з [історії України](#) другої половини [XVII ст.](#) містить листування Барановича з сучасниками.

У [1671](#) р. надрукував збірку на тисячу поезій польською мовою «Лютня Аполлонова» ([пол.](#) «Lutnia Appolinowa»). У них автор прославляє Бога, апостолів, пророків, янголів, святих. Кілька віршів написано на морально-дидактичні теми, інші — про сонце, місяць, про різні місяці року, про жнива і про погоду, про мороз і вітер, про музику і спів тощо. Більшої виразності автор досягає у патріотичних віршах, де йдеться про боротьбу з турками і татарами.

Твори написані за правилами шкільної польської поезики — це здебільшого одинадцятискладові вірші з цезурою посередині, обсягом від двох рядків до кількох сторінок, із парним римунням, алітераціями тощо. Були тут і так звані фігуральні вірші з означенням хреста, але без ніякого змісту.

БЕЗБОРОДЬКО ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ (1747 — 1799 рр.)

Козацький полковник, член Російської Академії, почесний член Академії Мистецтв, царський сенатор, світліший князь Російської імперії, канцлер уряду Катерини II, мав значний вплив на царя Павла I, добився відновлення Генерального суду і деяких інших установ Гетьманщини, скасованих за Катерини II.

Народився 14 (25 березня) 1747 р. у колишній гетьманській

столиці — стародавньому українському місті Глухові у сім'ї генерального писаря козачого війська.

У 1765 р. закінчив навчання у Києво-Могилянській академії

У 1765 — 1772 рр. був бунчуковим товаришем

У 1767 - 1768 рр. — член Генерального суду

Брав участь у російсько-турецькій війні 1768—1773 рр., де командував різними українськими полками, які входили до складу армії генерал-губернатора України Петра Рум'янцева.

У переговорах, що закінчилися підписанням у 1774 р. Кючук-Кайнарджійського миру, Олександр Безбородько проявив виняткові дипломатичні здібності й домогся відмови Туреччини від її прав на Крим та Кубань.

У листопаді 1780 р. був зарахований до Колегії іноземних справ. У жовтні 1784 р. Безбородько був обраний членом Російської академії. у 1786 р. отримав титул графа і був призначений членом Ради Її Імператорської Величності. З кінця 1780 р. був щоденним доповідачем Катерини II з усіх найважливіших питань.

14 лютого 1787 р. приймав у Києві у Маріїнському палаці, коли там перебувала Імператриця венесуельського політичного діяча Франсіско Міранду.

У кінці 1791 р. Безбородько уклав з Туреччиною так званий Ясський мирний договір. За цим договором Туреччина відмовилась на користь Росії від земель між річками Буг та Дністер.

За укладення Яського мирного договору отримав найвищу нагороду Росії — орден Андрія Первозванного

У квітні 1797 р. Павло I надав Безбородькові титул найсвітлішого князя Російської імперії і призначив його на найвищу державну посаду — канцлером. Безбородько мав великий вплив на Павла I і домогся від нього відновлення в Україні Генерального суду й деяких інших установ Гетьманщини, скасованих Катериною II.

Безбородько зробив значний внесок у розвиток культури своєї Батьківщини. Кохаючись в українській історії, він склав повний список гетьманів України, генеральних суддів і підскарбіїв, генеральних осавулів, писарів, хорунжих, а також полковників дев'яти українських полків, які становили військо гетьмана.

Родинний герб Безбородьків

Він наводить близько трьохсот прізвищ людей, які входили до вищих військових та цивільних органів управління України, даючи деяким з них короткі, але влучні характеристики. Деякі дослідники вважають саме Безбородька автором знаменитого анонімного твору «Історія русів».

Ним зібрана унікальна колекція картин, бронзи й фарфору, яка, за відгуками сучасників, свідчила про витончений смак власника.

Зараз більшість картин Безбородька перебуває в Росії в Ермітажі та Російському музеї Петербурга, частина - в Ніжинському університеті.

У 1805—1817 рр. на надані ним кошти у старовинному полковому місті Ніжині був заснований ліцей, пізніше перетворений на гімназію, а ще пізніше на історико-філологічний інститут ім. князя О. Безбородька (нині Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя).

Олександр Безбородько помер 17 квітня (6 квітня ст. ст.) 1799 р. і був похований в Олександро-Невській лаврі у Петербурзі.

БЕЗПАЛИЙ ІВАН ФЕДОРОВИЧ
(р. н. невід. – 1718 рр.)

*Після битви на
Солониці.*

Уманський полковник, «до царської величності указом, гетьман» Війська Запорізького. В історіографії, зазвичай називається наказним гетьманом. Походив з шляхетського роду герба «Заглоба», відомого в Зінькові. Крім Івана Федоровича, у повстанні Хмельницького брали участь Федір, Севка і Василь Безпалий.

Іван Безпалий, показаченний шляхтич - січовик, був одним із засновників Уманського полку Війська Запорізького і за реєстром 1649 р. входив до числа полкових старшин.

З полум'я «домашньої» війни, що її посилено роздмухували в Україні російські урядовці, Іван Безпалий виринув несподівано і на такий недовгий час, що більшість істориків воліє навіть не помічати його. Знаємо про нього справді дуже й дуже мало.

Хіба лишень те, що під Полтаву він прийшов у ранзі полковника реєстрових козаків і не кинув поля бою до кінця - не відступив разом з козаками Я. Барабаша, а відвів рештки своїх реєстровиків до Білгорода, під захист російських військ.

Отже, бачимо: Пушкар загинув, Барабаш утік, антигетьманської опозиції не стало. Виговський тепер може зміцнювати українську державність, не даючи її на поталу підступним союзникам. Але недарма наша народна мудрість каже:

«Біда біду перебуде - одна мине, друга буде». На булаву гетьмана заявили претензії ще троє охочих. Історик Микола

Аркас змальовує ситуацію такими мазками: «Тим часом московський уряд далі провадив своє на Україні приязно вислуховував усякі доноси, виставляв проти гетьмана людей, щоб собі домагалися гетьманства, як от Іскра, Безпалий та Цецюра, котрий і жив у московському таборі; наслав воєвод із московським військом по городах українських».

На жаль, історик обмежився тільки згадкою імені того, хто нас у даний момент цікавить. Не далі за це пішли й автори «Історії русів» та інших праць з історії України. Та все ж спробуймо розібратися, що там і до чого.

Як уже сказано, претендентів з'явилося троє, а булава одна. Що зробив гетьман Виговський, щоб зберегти її в себе?

6 вересня він провів у Гадячі Раду, учасником якої був також польський посол Беншовський. Незабаром польський сейм мав обговорювати проект об'єднання Польщі з Росією (він ніколи не набув ані найменших рис реальності) та обрання на польський престол царя Олексія. Тому Виговський поспішав.

З одного боку він намагався переконати сейм через польського посла, - що задум цей трагічний: як поводитися Росія зі своїми союзниками, поляки можуть бачити на прикладі України.

З другого, як уже його аргумент не вплине, - приєднатися до польсько-російського союзу зі статусом окремої держави, а не складової частини Російської імперії.

Родинний герб «Заглоба»

На противагу цій раді, наприкінці листопада 1658 р., у Переяславі було скликано раду козаків та бунтівників, прихильних до Московії. І саме тут, за наполяганням російського

військового командування, тимчасовим наказним гетьманом назвали полковника Івана Безпалого.

Досі невиразна, постать наказного гетьмана відтепер почала набувати грізних обрисів - залежно від того, як навколо неї гуртувалося дедалі більше козаків та селян, незадоволених політикою Виговського, а особливо - умовами його пропольської Гадяцької угоди. Значно ж посилювався вплив Безпалого, коли стало зрозуміло, що на його боці виступає зі своїм запорізьким полком Іван Сірко, який на той час уже розгромив союзних Виговському татар та окремих загін гетьмана під командуванням якогось Тимоша. З гордістю міг похвалитися наказний гетьман перед князями Трубецьким, Пожарським, боярином Шереметєвим та іншими представниками російського військового командування й адміністрації і тим, що на його боці ще й гарнізон Січі на чолі з кошовим Павлом Гомоном. Та росіянам цього було мало. Вони розуміли, що політичним натиском позбавити Виговського булави не вдасться. Віра в успіх військових зусиль підігрівалася союзом Безпалого зі славетним полководцем Сірком та запорізьким козацтвом. А тому вони вимагали від наказного гетьмана негайних бойових дій. Однак першим такі дії розпочав Виговський. Завдавши росіянам та військам Безпалого кілька поразок, він замкнув союзників у містечку Лохвиці.

Облога була тривалою, напруженою. І, можливо, стала б для Виговського успішною, але тут - за даними «Літопису» Величка - на допомогу обложеним прибули козаки під командуванням Сірка. Вони прорвали оточення ззовні і, разом з росіянами та реєстровиками Безпалого, відтіснили від Лохвиці військо гетьмана. Генеральна ж битва союзників з армією Виговського мала відбутися навесні 1659 р., під Конотопом, куди підтягували свої полки князі Ромодановський, Пожарський і Трубецький - головні командири російських військ в Україні. Тут їх радо вітав зі свого укріпленого табору й наказний гетьман Іван Безпалий, авторитет якого починав зростати саме завдяки підтримці запорожців. Яким же було здивування всіх - і у Москві, й у Варшаві та на Січі, — коли набагато менші сили гетьмана Виговського, підтримувані незначним загоном татар та підрозділами поляків, розгромили росіян разом із Безпалим! Та ще й так розгромили, що багато ворогів опинилось у полоні, а близько 30 тисяч російських солдатів полягло у бою. Давно вже

Росія не знала такого, щоб під час однієї битви перестала існувати як така ціла її армія! Князь Пожарський з усіма хто був поруч з ним, теж опинився у неволі — у татар. Кримський хан особисто скарав його на смерть. Рештки російських військ кинулись утікати. Спочатку до Путівля, а далі й додому, до Росії, несучи на своїх плечах загони татар, що переслідували їх. Виговський же захопив усю російську артилерію, і значну частину її подарував королю Польщі Янові-Казимиру, мовляв, он які ми!

Мусив відступити разом з росіянами за межі України і наказний гетьман Безпалий, якому на той час уже, власне, ніким було й командувати. Але це не завадило йому залишитись у таборі російських військ, що після відступу татар знову осів у Путивлі, і грати роль наказного гетьмана. Зокрема, відомо, що він посилав на Січ гінців з листами, в яких провокував Сірка нападати на татарські улуси і відвертати увагу хана від подій в Україні та союзу з Виговським. І йому це вдалося. Саме вперта опозиція Виговському з боку Івана Сірка не дозволяла цьому внутрішньополітичному конфліктові пригаснути.

Маючи в союзниках Сірка, Безпалий не міг скласти зброї, як азартний гравець, він прагнув використати свій шанс ще раз. Переконливим доказом цього стало листування, яке він затіяв з російським царем. Зокрема, повідомив, що Сірко виступає на боці Росії та її союзників, тобто, на його, Безпалого, боці, і таким побитом винищив власний авторитет. Одначе всі претензії Івана Безпалого на булаву гетьмана України - вже не наказного чи тимчасового, а справжнього - розпалися, щойно на політичному обрії знову з'явився Юрій Хмельницький. На Раді, що відбулась у Переяславі 9 жовтня 1659 р., Ю. Хмельницького ще раз було проголошено гетьманом України. І відбулося це у присутності представників російського командування та не без їхнього благословення. На подяку, Хмельницький уклінно запрягнувсь у вірності цареві-батюшці, і послуги І. Безпалого як відданого Москві гетьмана росіянам уже стали непотрібними. Постає питання: чому ж росіяни відмовилися від кандидатури Безпалого, знову поставивши на Юрія Хмельницького? Адже Безпалий із вдячністю служив би вірою і правдою. Очевидно у Москві розуміли, що він - не та постать, яка здатна об'єднати поділену на табори Україну і припинити громадянську війну. До того ж безвольним Юрасем, як їм здавалося, керувати було легше.

Однаке вони й далі тримали його у кишені. Про всяк нападок. Щоб і Ю. Хмельницький та інші вожді козацькі знали: в запасі завжди є чоловічок, згодний будь-якої миті підхопити їхню булаву чи пернач. На другій Переяславській раді у 1659 р. Беспалий добровільно склав з себе повноваження гетьмана на користь Юрію Хмельницькому. Беспалий, у свою чергу, був затверджений у званні генерального судді, однак через нездатність Хмельницького до державних справ продовжував надавати послуги аж до 1662 р. у вирішальні і політичних питань.

На думку В.В. Кривошеї, Беспалий міг бути розстріляний Юрієм Хмельницьким у 1662 р. Згадка про це міститься у звинуваченнях Івана Брюховецького проти Якіма Самко. Як писав Брюховецький, Самко, нібито, «які люди віри царської величності оголосив: Іван Беспалий, Чеботко, Оденець, Лизогуб, Гамалія та інших багатьох через лист Хмельницькому оголосив, а Хмельницький з його відомості і стріляв».

БЕРИНДА ПАМВО (бл. 1550 –1632 рр.)

Діяч української та білоруської культури, мовознавець, лексикограф, письменник, поет, друкар і гравер.

1573 р. – рік видання першої української друкованої книги – з математичною точністю визначає початок цієї епохи; книгодрукування було її головним прапором та головною турботою її діячів. Майже всі вони були «універсалами» в галузі культури: готових фахівців не було, все треба було робити вперше в історії України, і ці діячі опановували все нові й нові культурні

навички, керуючись своїм розумінням того, що потрібно батьківщині.

Павло (у чернецтві – Памво) Беринда – один з таких діячів; робота його відзначена багатогранною причетністю до книгодрукування й універсалізмом.

Друкар, організатор друку, штихар – майстер деревориту, поет, вчений-лексикограф, педагог – у кожній з цих ролей Беринда досяг визначних успіхів.

Про початок його життя ми точних відомостей не маємо: про місце його народження є кілька гадок, які вказують на Львівщину та Прикарпаття (спроби уточнити це місце за особливостями мови Памва поки що не дали переконливих наслідків).

Час його народження вираховується дуже приблизно з вказівки у його «Лексиконі» (1627 р.), що то є плід тридцятирічної праці – отже, почав його складати Беринда десь близько 1597 р., отже, народився він, найімовірніше, у 1570 р.

Суспільне становище його батьків визначається дуже приблизно: у XV – XVII ст. у роді Беринд були як гербові шляхтичі, так і прості шевці. Імовірно, що батьки Павла не були особами помітними, бо історичних документів про них не знайдено. Освітній шлях Павла також у документах не відбитий, тому припускають, що в учбових закладах він не був, а здобув освіту самотужки, почавши працювати у друкарні Балабанів в їхньому маєтку Стрятині.

Серед Балабанів – відомого галицького роду XVI ст. – найпомітнішими фігурами на той час був галицький єпископ Гедеон та його небіж Федір, який здобув освіту в Італії.

Вони зуміли утворити гурток – щось на кшталт сучасного видавництва, у роботі якого брали особисту участь. Вони збирали потрібні книжки (саме Гедеон Балабан відшукав у Крилосі знамените Галицьке євангеліє 1144 р.; чи не Федір Балабан привіз на Україну Псалтир з часословцем, видану у Венеції 1519 р. Божидаром Вуковичем, та Біблію, видану в Антверпені 1569 – 1573 рр. Плантеном.

Потім ці видання слугували взірцями для гравюр Беринди, вони запросили до Стрятина досвідченого друкаря Симона Будзину та літератора Гаврила Дорофієвича; в них навчалися Павло Беринда і Тарас Земка, які потім багато років плідно співпрацювали у друкарні Києво-Печерської лаври. У цьому

гуртку Беринда опанував церковнослов'янську, грецьку і латинську мови, тут за порадою Федора Балабана почав складати свій «Лексикон», тут, у «Служебнику» (Стрятин, 1604 р.) вміщені його перші дереворити.

У 1606 р. у Крилосі (це стародавня резиденція галицьких єпископів, нині село біля м. Галича) вийшла у світ друга книга, у виданні якої брав участь Беринда – «Учительне євангеліє» (учительне євангеліє – особливий напрям у виданні Євангелія, що поширився з XVII ст.; до складу таких видань, окрім канонічного тексту Євангелій, входили пояснення, тлумачення притч, цілі проповіді на темп Євангелії; у Крилосі було видане учительне євангеліє, складене грецьким Каллістом, готувалися інші видання. Але 24 травня 1606 р. помирає Федір Балабан, а через дев'ять місяців, 9 лютого 1607 р. – Гедеон Балабан. Видавництво, лишившись без матеріальної та організаційної бази, розпадається.

Що ж робити молодому друкареві, в якого щойно (десь до 1606 р.) народився син Лукаш? Де йому прикласти свої знання та вміння? Є гадка, що у 1607 – 1610 рр. він був на службі у перемишльського єпископа Михайла Копистенського, соратника Гедеона Балабана у боротьбі проти Брестської унії. Може, у нього були плани продовжити там видавничу діяльність?

Достеменно відомо, що у 1613 р. він оселяється у Львові, постригається у ченці в Онуфрїївському монастирі, яким опікувалось Львівське братство (отже, на той час Памво овдовів) і стає до роботи у друкарні львівського братства.

Для «Книги о священстві» (Львів, 1614 р.) він написав післямову і два вірші; оздоблена книга відбитками з його стрятинських дереворитів (бо тоді був такий звичай, що дошки з виритими гравюрами, на відміну від іншого друкарського начиння, належали штихареві).

У 1616 р. Беринда надрукував на окремих аркушах дереворит «Євангеліст Іоан» (це були перші на Україні гравюри на окремих аркушах): якісь примірники були подаровані грецькому архієпископу Іоасафу, а інші дійшли до наших днів вклеєними у рукописні євангелія.

У 1616 р. у львівській братській друкарні побачила світ чи не перша окрема збірка українського поета. Автор – Памво Беринда. Зветься вона «На Рождество вірші... для утіхи православним христіаном». В її складі – присвята львівському єпископу

Тисаровському, п'ять оригінальних віршів і післямова. Ці вірші дають нам унікальну можливість довідатись про думи нашого героя.

Виступив святий Стефан на прю із брехнею
Заговорив смілою мовою своєю,
Враз на нього суворо позирати стали,
Навіть зубами зі зла аж заскреготали.
Кинулись на нього з шаленим нетерпінням,
Закидали в дикому пориві камінням.
Всім мученикам Стефан – осяйна корона
І всім людям Христовим – певна оборона,
Всім, хто його приклика в молитвах-благаннях
І тягнеться до нього у своїх стражданнях.

«На Стефана-первомученика», переклад з давньоукраїнської мови Юрія Бедрика.

Як добре, що цей переклад зроблений у наш час, а не у 1930 р.! Інакше не минути б ситуації, описаної у повісті Ю.Мушкетика «Літній лебідь на зимовому березі» (Вітчизна, 1989 р., № 1): агентом якої розвідки був описуваний вами Стефан? і з якою «брехнею» він виступив на прю? про кого конкретно з представників влади йдеться, що вони «суворо позирали»? Ах, то не ви, то Памво Беринда написав? Напевно, такий же контрик, як і вірші Беринди звучать сучасно, тому що вони – про загальнолюдські духовні цінності, про стійкість у відстоюванні своїх поглядів, про незламність людського духу, про велич мучеників і ницість мучителів...

Десь у 1618 р. Беринда переїжджає до Києва. Гадалося – тимчасово, а вийшло – до самої смерті у 1632 р. працював він у друкарні Києво-Печерського монастиря.

Одна за одною виходять книжки, у випуску яких Беринда бере якнайтіснішу участь: «Анфологійон» (1619 р., 1048 стор.), «Бесіди на посланія апостольські» (1621 р., 1642 стор.), «Бесіди на діяння апостолів» (1624 р., 534 стор.) – самі обсяги цих видань показують, з яким напруженням і натхненням працював нечисленний колектив друкарні, створюючи заділ для майбутніх поколінь діячів української культури.

Окрім цих видань, виконаних високим друком (на той час вже добре опанованим), Беринда експериментує: у 1629 р. він видав «Святці» (12 арк.), весь текст яких був вирізьблений на

дерев'яних дошках технікою гравюри. Так друкувалися найперші книжки у Китаї, а на Україні чи не єдиний приклад такого видання здійснив Беринда.

І ось у 1627 р. виходить друком головна оригінальна праця Беринди – «Лексикон славеноросський».

За суттю своєю – це церковнослов'янсько-український словник. Потреба у такому виданні стає зрозумілою з обставин культурної ситуації тих часів: щоб зберегти свою культуру, а отже, й національну окремішність у часи, коли Україна входила до складу католицької Речі Посполитої, українцям треба було плекати свою окремішність релігійну, плекати свою традиційну православну культуру і мову цієї культури – давню церковнослов'янську мову.

Церковнослов'янська мова була малозрозумілою широким верствам люду – для потреб освіти її вивчали нарівні з іноземними; проте перекладати релігійну літературу «простою» українською мовою означало відмовитись від вікового авторитету православ'я. От пом'якшити цю суперечність навколо церковнослов'янської мови і був закликаний «Лексикон». Це – результат цілого життя Памва Беринди. Для укладання його Памво опрацював понад 20 різних джерел, у тому числі видання Києво-Печерської друкарні.

«Лексикон» – чудова пам'ятка живої розмовної української мови початку XVII століття. Він укладений настільки ґрунтовно, що служив авторитетним джерелом наступним лексикографам протягом 250 років. Про величезний вплив його на культуру східної Європи свідчить його перевидання у білоруському місті Кутеїні у 1653 р.; вплив «Лексикона» фахівці помічають у таких працях, як «Слов'яно-молдавський лексикон» Мардарія (1649 р.), «Синоніма славеноросская» (XVII століття), «Лексикон треязычный» Ф.Полікарпова (виданий у Москві у 1704 р.), «Лексикон», виданий у Супраслі у 1722 р. (з трьома його перевиданнями). Ці факти свідчать, що український вчений допоміг розвитку філології у Білорусії, Росії, Молдавії, Румунії.

Образотворча спадщина Беринди також впливала на книжкове мистецтво протягом всього XVII ст. Дереворити, виконані ним для стрятинського служебника й залишені у друкарні Львівського братства, використані при друці «Служебників» 1637 р., 1666 р. та інших видань; ці гравюри брали за взірець штихарі друкарні у

Терновищі та Москві (видання «Книги пастирей» 1665 р.).

Заслуги Беринди перед вітчизняною культурою вперше окреслив його молодший сучасник монах Києво-Печерського монастиря Афанасій Кальнофойський, який у 1638 р. у своїй книзі «Тератургима» навів складену ним епітафію Беринди.

Нажаль, ця епітафія не була вирізьблена на кам'яній надмогильній плиті, і точне місце поховання Памва Беринди на території Києво-Печерської лаври невідоме.

Та проходячи під її каштанами, відвідуючи Музеї книги, що знаходиться на місці давньої друкарні, де працював Беринда, давайте будемо згадувати про цього великого діяча.

БІЛИЙ СИДІР ГНАТОВИЧ (1735 — 1788 рр.)

Запорозький старшина, кошовий отаман Чорноморського козацького війська, командувач Чорноморської козачої флотилії, перший дворянський голова Херсонського повіту (1785–1787 рр.).

Сидір Гнатович Білий народився у 1735 р. у старовинній козацькій родині. Був одружений. Від дружини Марії Данилівни мав наступних дітей: сини Микола, Василь, Тимофій та Олександр, а також донька Марія. Про долю Миколи, Василя та Марії нічого невідомо. А от син Тимофій (22 січня 1786 р.) мав від першої дружини Катерини Семенівни синів Миколу (3 січня 1821 р.) і Тимофія (19 червня 1826 р.) та доньок Уляну (1815 р.), Клеопатру (1816 р.), Софію (1817 р.), Єлизавету (1819 р.), Віру (1821 р.), Катерину (1822 р.) та від другої дружини Варвари сина

Олександра (8 червня 1834 р.). У свою чергу син капітан-лейтенант Олександр (6 червня 1787 р.) мав від дружини Софії Адамівни синів Олександра (15 серпня 1821 р.), Василя (20 серпня 1822 р., був поміщиком села Василівка (до того Олександрівка) Дніпровського повіту Таврійської губернії) і Михайла (30 листопада 1824 р.) та доньок Варвару (1 серпня 1830 р.), Єлизавету (1 грудня 1832 р.), Євгенію (26 листопада 1835 р.), Марію (27 березня 1838 р.) і Олімпіаду (4 серпня 1839 р.).

У молоді роки навчався у Києво-Могилянській академії після чого подався на Січ. Вступив до запорозького товариства юнаком, навчався в січовій школі старшин.

Через виняткові здібності його ще у молоді роки обрали на посаду військового осавула. У цьому чині Сидір Білий брав участь у багатьох морських і сухопутних походах на Дунай і у Крим. В цих походах зростав його авторитет і досвід як козацького командира і як моряка.

Сидір Білий

Протягом 60-х рр. XVIII ст. він неодноразово виконував особисті доручення кошового отамана Петра Калнишевського. Оскільки освічений, розумний і відважний осавул завжди відстоював інтереси січового товариства, то користувався на Січі великою популярністю і повагою. Сидір Білий був добре відомий і у Санкт-Петербурзі. Вперше він побував там у складі козацького посольства на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським у січні 1762 р. на коронації Катерини II. Імператриця приязно тоді

зустріла козацьку делегацію і, як одного з небагатьох найдоблесніших своїх офіцерів, нагородила Сидора Білого золотою медаллю зі своїм портретом та дарувала йому дворянське звання.

Повернувшись на Січ після завершення російсько-турецької війни восени 1774 р., Сидір Білий вдруге у складі козацької депутації направляє до Петербурга. На цей раз він віз імператриці «чолобитну» кошового про захист запорозьких прав та про повернення відібраних у коша козацьких земель. Півроку оббивали пороги і покої височайших вельмож Сидір Білий разом з Антоном Головатим, та все марно. Доля Січі вже була вирішена 23 квітня 1775 р. на так званій Раді при височайшій Дворі, куди Білого і Головатого й близько не допустили.

Коли руйнували Січ, Сидора Білого там не було, він знаходився у Санкт-Петербурзі. Прибувши на Січ, бойовий осавул побачив на місці колишньої неприступної козацької фортеці лише руїни і розриті окопи. Тут треба віддати належне генерал-губернатору Малоросії, фельдмаршалу князю Григорію Потьомкіну, який не дозволив руйнатору Січі генералу Текелію репресувати Сидора Білого після його повернення в Україну. За наказом Потьомкіна, Білого, як бойового козацького офіцера і дворянина, було звільнено зі служби у чині майора російської армії, «височайше» наділено українською ж землею і призначено керівником Новоселицького «уезда» під Херсоном. У 1776 р. Потьомкіну здалося, що досить вже козакам керувати на козацькій землі, і він замінив його на тому «уезді» російським офіцером. Тоді майор Сидір Білий зайнявся скотарством, побудував млин, будинок, словом зайнявся господарством та громадською діяльністю. З 1785 - 1787 рр. Сидір Білий, з перервами, займав посаду дворянського голови Херсонського повіту.

Про цей період життя Сидора Білого історики пишуть по-різному. Одні за те, що не пішов з більшістю козаків на Задунайську Січ, звинувачують його мало не у зраді, інші — що із-за золотого «патретика» цариці і чина майора запродався імператриці. Досить цікаво саме цей період зображений у п'ятитомному народному (історичному) романі польськомовного українського письменника Міхала Грабовського «Гуляйпільська застава, в якому не тільки розповідається про життя Кошового,

але й стверджується, що саме він вивів частину запорізьких козаків по суходолу за Дунай. Відповідно до цього роману був частим гостем у місті Гуляйпіль, оскільки тут мав цивільну дружину. Та правда, здається, в іншому. Освічений і розважливий, Сидір Білий добре розумівся в політиці й у розстановці тогочасних політичних і військових сил. Він, як ніхто інший, розумів, що зберегти Січ в імперії в її історичному вигляді вже стало неможливим тому вважав, що національне козацьке військо і флот необхідно відроджувати на рідній землі, яка буде постійно поповнювати їх свіжими силами. Тому не пішов за Дунай, тому при першій нагоді почав створювати «Військо вірних козаків» і козацький флот, хоч і під імператорським орлом.

На той час у Херсоні для майбутнього Чорноморського флоту вже організовувалося будівництво нового покоління великих вітрильних кораблів — корветів, фрегатів та лінійних. Будувалися кораблі для козацького флоту і на Хортиці. Сидір Білий з колишніми запорожцями брав у будівництві флоту найактивнішу участь, займався комплектуванням екіпажів та їхньою підготовкою. «А матросов на Черноморский флот набирать из крестьян полуденной Малоросии как извечных мореходов и победителей над неприятелем», — вимагав у своїх реляціях князь Потьомкін.

Проте запорожці відгукувались неохоче. Всього зібралося близько однієї тисячі козаків. Їх отаманом став військовий осавул Сидір Білий, а його помічником — колишній суддя Війська Запорозького Антін Головатий. 6 квітня 1783 р. козаків офіційно взяли на військову службу, як «вірних козаків». Розділятися військо мало на кінне («комонне»), піхоту та флотилію.

Одночасно, ліс для будівництва російських кораблів у Херсон сплавлявся Дніпром з Брянська. Тому кораблі будувалися з сирого дерева. Збудовану з такого матеріалу Дніпровську ескадру на початку 1783 р. Катерина II наказала Потьомкіну терміново передислокувати в Крим, в Ахтіарську гавань, тобто в сучасний Севастополь. Переведеному із Балтики командирі Азовської флотилії контр-адміралу Федору Клокачову було приписано направити туди ж Азовську флотилію. У князя Потьомкіна адміралів з досвідом плавання в Дніпровсько-Чорноморському регіоні не було. Тож, щоб виконати «повеление матушки-царицы», йому довелося довірити перший похід

новозбудованої імператорської Дніпровської флотилії «великого моря» козацькому отаману і майору одночасно Сидору Білому, в командирських здібностях якого Потьомкін не сумнівався.

Сидір Білий із завданням справився блискуче. Вранці 1 травня 1783 р. 16 великих вітрильних кораблів Дніпровської флотилії увійшли в Ахтіарську гавань і стали на якорях у теперішній Севастопольській головній бухті. Наступного дня, 2 травня, по обіді в бухту ввійшла Азовська флотилія ставшого вже віце-адміралом Ф. Клокачова. За козацьким звичаєм Сидір Білий вітав побратимів з Дону гарматним салютом, а потім бенкетом на своєму флагманському кораблі. Протягом тижня Сидір Білий знайомив Клокачова з кораблями Дніпровської флотилії та з районом плавання, Ахтіарською бухтою та Кримом взагалі. Говорячи про цю подію, слід особливо зауважити, що вона ретельно і дбайливо замовчувалася: намалювали велику картину, як не С. Білий, а генерал О. Суворов і адмірал Ф. Ушаков з картами в руках зустрічають величезну армаду Клокачова. Цю картину і сьогодні можна побачити в Музеї Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі. А Сидір Білий мовби випарувався з історії.

У травні 1783 р. — передавши, на вимогу князя Потьомкіна, Дніпровську флотилію віце-адміралу Ф. Клокачову, Сидір Білий повернувся до Херсона, де очолив Лиманську гребну флотилію «малого моря», яку ще треба було збудувати. На відміну від севастопольської ескадри, гребна флотилія мала складатися з вітрильно-гребних суден, призначених для висадки десанту і тарану важких лінійних кораблів. Становище з флотом було важким.

Займаючись будівництвом флотилії, отаман Білий одночасно займався розбудовою козацького війська. Проте бути «вірними козаками» бажаючи багато так і не виявлялося. Тоді, Г. Потьомкін оголосив, що колишні запорожці, котрі приведуть охочих, отримають офіцерські чини та дворянство. Набір козаків дещо пожвавився.

На початку 1787 р. до Сидора Білого приєднався колишній запорожський полковник Захар Чепіга з своїм товариством (близько 900 козаків). Протягом року піші козаки збиралися в Прогної під керівництвом Сидіра Білого, кінноту організував в Чилеклеї Захар Чепіга, а Лиманську флотилію добудовував Антін

Головатий.

Державний канцлер імперії Олександр Безбородько описував: «чтобы встретить турецкую эскадру из 25 кораблей, выставленных Портой на Черное море, имеется только 10 судов наполовину сгнивших: они были построены из плохого материала; флот из весельных галер, на который рассчитывали, совсем не существует: Мордвинов, которому было поручено это дело, думал только о том, чтобы набить свои карманы,.. на восстановление флота требуется девять миллионов, но не знают, откуда взять эти деньги...» Кошти знайшли, грабуючи Україну і нові, «приобретенные», землі.

Сидір Білий і Захар Чепіга на пам'ятнику Катерині Другій у Краснодарі, Росія

Лиманська гребна флотилія до 1787 р. була збудована. Складалася вона із двох ескадр — традиційних козацьких чайок (одна з них знайдена водозазами і установлена в музеї на о. Хортиця у 1999 р.) і скампавей (бригантин, одна із яких влітку 2003 р. знайдена затопленою біля Хортиці), що призначалися для тарану великих кораблів і висадки десанту.

Потьомкін повеселішав — флот будується, і у 1787 р. під час подорожі Катерини II до Криму, звелів Сидору Білому з загоном козаків супроводжувати царський почет, демонструючи при цьому цариці козацьку виправку. У Кременчуці Сидору Білому вдалося пробитися до цариці й особисто вручити їй «прошеніє» про відновлення українського козацького війська. Катерина була у настрої, задоволена козаками і пообіцяла «прошеніє» вірних їй козаків задовольнити. І задовольнила. Наказала Потьомкіну

призначити командиром Лиманської флотилії німця, французького моряка принца Нассау-Зігена, якого взяла на російську службу і який надзвичайно сподобався їй під час подорожі Україною.

Сидір Білий у чині підполковника став командувати лише ескадрою запорозьких чайок. У грудні 1787 р. за наказом Г. Потьомкіна українські козаки перейшли з Прогноїв до Васильківського урочища в гирлі Дніпра, де заклали військовий кіш (Васильківську Січ). На військовій раді кошовим отаманом обрали Сидора Білого, а ще обрали старшину і 38 курінних отаманів «як одвіку водилося у Запорозькому Військові».

27 лютого генерал-аншеф О. Суворов, якого щойно було призначено командиром корпусу в армію Потьомкіна, прислав «вірного Запорозького Війська отаману кошовому Білому» пожалувані царицею військові клейноди: велику білу з синім хрестом корогу, кілька менших корогв куреням, булаву, бунчук і перначі. Ця корогува (прапор) стала основою сучасного Військово-морського прапора України, якому виповнилось вже 215 років.

13 травня Потьомкін надіслав Білому ще й печатку, але написаного на ній слова «Запорозького» не було. Катерина II заборонила вживати це слово, щоб, бува, в Україні не подумали, що відроджується історичне Запорозьке Військо Низове.

Проте Суворов на застереження цариці не зважав і всюди називав запорожців «Запорозьким військом вірних козаків».

Розуміючи, яке значення мають для війська і народу юридично затверджені клейноди, Сидір Білий на коші зустрічав клейноди дуже урочисто.

На урочистому засіданні військової ради клейноди освятили, провели молебень зі всім кошом, салютували з гармат. Прочитавши всі грамоти і документи на ордени Потьомкіна, направили йому козацькі подарунки й обрали почесним гетьманом.

Як колись Петро Калнишевський, що у цей час закований у кайдани сидів ув'язнений у сирій ямі Соловецького монастиря, так тепер Сидір Білий щиро вірив, що вірною службою і пролитою у боях козацькою кров'ю можна заслужити у колонізаторів право вільного життя на рідній землі. Та кінця цього імперського шоу «з вірними козаками» Сидору Білому бачити не судилося.

7 вересня 1787 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. У цій війні запорожці, як і у минулих війнах, мали бути авангардом російської армії. Трагедія їх полягала у тому, що тепер вони мали битися, окрім турецького флоту, ще й із запорожцями — задунайцями, які входили до складу турецьких військ.

І зустріч їх у бою не забарилася. У кінці вересня 1787 р. турецьке командування вирішило захопити Кінбурнську фортецю, в якій знаходився Суворов зі своїм корпусом. Бій був жорстоким. На оточену фортецю турки кидали десант за десантом.

Російські війська спливали кров'ю, сам Суворов був важко поранений, але бою не покидав. 1 жовтня на допомогу корпусу яничарів турки направили майже 4 тисячі козаків Задунайської Січі. Побачивши свіжий десант, Суворов запросив допомоги Лиманської флотилії.

Ескадра Сидора Білого вийшла назустріч ворожому десанту, але, побачивши у чайках своїх братів-запорожців, домовилися з ними не воювати і, пострілявши для вигляду з гармат, козацькі ескадри повернулися кожна до своїх берегів: Сидір Білий — до Суворова, а задунайці — до Очакова. Фактична відмова задунайських козаків від штурму позицій російських військ дозволила Суворову разом з пішими козаками скинути яничарів у лиман, чим і завершилась оборона Кінбурна.

Після невдалого штурму Кінбурна зі Стамбула на підмогу туркам в Очаків незабаром прибула ескадра із 50 кораблів на чолі з капудан-пашею Ескі-Гасаном. Турецький флотоводець знав, що негода у морі фактично вивела з ладу російський флот «великого моря» — севастопольську ескадру контр-адмірала М. Войновича. Тому вирішив основний удар направити на Лиманську флотилію і, таким чином знищити Чорноморський флот. Лиманській флотилії довелось зустрітися віч-на-віч з цілим турецьким флотом.

Рано-вранці 21 травня турецькі кораблі вийшли на рейд Васильківської Січі і розпочали інтенсивний обстріл коша. Запорожці якраз відбували молебень і не спішили, турки не наближались, а їхні ядра з далекої дистанції шкоди флотилії не чинили. Після молебню Сидір Білий посадив козаків на весла і, вишикувавшись бойовим порядком, розпочав атаку турецьких кораблів.

Та Гасан-паша бою не прийняв і відвів свою ескадру до

Очакова. Це була, так би мовити, проба сил. І сил нерівних.

У складі турецької ескадри нараховувалося 10 лінійних кораблів, 6 фрегатів понад 40 менших кораблів.

У козаків — лише чайки і скампавеї. Та більша маневреність козацьких чайок ніж трьохпалубних фрегатів і визначила перевагу козацького флоту у великій битві, що сталася у Дніпровському лимані 7 червня.

Гасан-паша повів на Лиманську флотилію аж 57 своїх грізних бойових кораблів. Під час сильного вітру на веслах зі спущеними вітрилами, взявши на буксир неповороткі скампавеї, Сидір Білий атакував турецький флот. У цьому бою турки втратили три лінійних кораблі і змушені були відступити в Очаків.

17 червня у лимані поблизу Очакова спалахнув новий морський бій. Кілька кораблів Ескі-Гасана, маневруючи на мілководді, сіли на мілину. Лиманська флотилія сміливо їх атакувала. Від дії знаменитих козацьких «мін» у повітря злетіло шість турецьких фрегатів, три лінійних кораблі та біля десятка сандалів. Берегові батареї Суворова не дозволяли турецькому флоту організувати бойовий ордер, що змусило турецький флот втікати від козацької флотилії у відкрите море. Проте і запорожці, хоч і виграли битву, понесли втрати.

Під час абордажних боїв загинуло 18 козаків, в полон потрапило 235 козаків, картеччю було смертельно поранено і кошового отамана Сидора Білого. Після бою козаки доставили пораненого Сидора Білого у Кінбурнську фортецю.

Для його лікування О. Суворов, вражений козацькою звитягою у морському бою, надіслав своїх найкращих лікарів. Та це не допомогло кошовому.

Помер Сидір Білий 20 червня 1788 р. у віці 53 років. Поховали свого отамана козаки за старим запорозьким звичаєм — під гарматну пальбу — в Олександрівській церкві Кінбурнської фортеці.

На похоронах, коли відспівували славетного кошового, поряд з його труною з непокритими головами стояли Олександр Суворов, Антон Головатий і контр-адмірал Джон Поль Джонс, славетний «Чорний корсар», засновник Військово-Морських Сил Сполучених Штатів Америки, що знаходився на російській службі і на той час командував вітрильною ескадрою Лиманської

флотилії. Шотландський адмірал і запорозький кошовий щиро поважали один одного.

БІЛОГРУД ГРИГОРІЙ
(р. н. невід. – р. с. невід.)

Уманський полковник, дипломат Української козацької держави другої половини XVII ст.

Народився, імовірно, у селі Бабанка (нині селище міського типу Уманського району Черкаської області). У другій половині 50-х рр.. XVII ст. став бабанським сотником Уманського полку.

2 травня 1659 р. присягав на вірність умовам Гадяцького договору 1658 р. у Варшаві, підписався під статтями Чуднівського договору 1660 р.

Від 1665 р. — уманський полковник. 18 серпня присягнув на вірність гетьману Петру Дорошенку.

Відіграв важливу роль у розгромі польського війська під Браїловим. Улітку наступного року здійснив розвідувальний рейд у Галичину. Наприкінці серпня 1668 р. разом із Л. Брускевичем виїхав до Стамбула вести переговори про умови прийняття протекції Османської імперії.

У першій половині 1670 р. знову двічі відвідував столицю Османської імперії, добиваючись відокремлення козацької України від Польщі по етнічному кордонові розселення українців, стримування ворожих дій щодо України з боку Кримського

ханства та надання Україні військової допомоги.

Розчарувавшись у турецькій протекції, разом з іншими правобережними полковниками брав участь у середині березня 1674 р. у роботі Переяславської ради, яка обрала гетьманом «обох сторін Дніпра» Івана Самойловича. Для обстоювання інтересів правобережного гетьманства у складі посольства виїздив до Москви. Подальша доля невідома.

БОРЕЦЬКИЙ ІВАН МАТВІЙОВИЧ (1560 — 1631 рр.)

Український церковний, [політичний](#) і освітній діяч, гербу Голобок, чернече ім'я Йов. [Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі \(1620–1631 рр\)](#), педагог, ректор [Львівської братської школи](#), перший ректор [Київської братської школи](#), полеміст, святий, письменник. Духовний та політичний наставник [Петра Могили](#).

Народився у містечку [Бірча](#) (тепер, село Бірча у Підкарпатському воєводстві Польщі) у сім'ї Матвія Борецького, дрібного українського [шляхтича](#). Припускалося, що освіту він отримав у [Львівській братській школі](#), але зважаючи на блискуче знання [латини](#), яка на той час там не викладалася (першим викладачем латини у ній з 1604 р. був він сам), найбільш вірогідним є навчання в [Острозькій академії](#), а після неї — у [Краківському університеті](#).

З [1604](#) р. — викладач [латинської](#) й [грецької](#) мов Львівської

братської школи. У 1604–1605 рр. — ректор, «котрому братія подала в школу, а також і порядки школьніє». Заслужив високу шану як людина, що «Аполлонові кохана і у Парнасі на лоні муз вихована».

У 1610–1615 рр. Борецький — священик [Київської Воскресенської церкви](#) на [Подолі](#), де заснував парафіяльну школу. Мав власний двір на Подолі (тепер вул. Спаська). Входив до вченого гуртка архімандрита [Києво-Печерської Лаври Єлисея Плетенецького](#).

Борецький — один із засновників [Київського братства](#) та [Київської братської школи](#), її професор й перший ректор (1615–1618 рр.). Викладав мови: грецьку й латинську, ймовірно, [філософію](#); приділяв увагу окремим [богословським](#) питанням. Борецький виявляв турботу про школу та її учнів: постачав все необхідне для навчання (забезпечував учнів за власний кошт підручниками, почав укладати бібліотеку), утримував на свій кошт бідних та сиріт. Кияни шанували ректора й називали «другим Іоаном Милостивим». Втілював у життя думку про те, що спів і музика є важливими важелями естетичного виховання. Багато зусиль доклав, щоб навчити учнів і півчих правильному церковному співові, викоринити т.зв. [хомонію](#) — розтягування слів за рахунок додавання до них голосних на шкоду мелодії.

У грудні 1619 р. Борецький і його дружина Никифора Федорівна Чеховичевна прийняли чернечий постриг. Борецький став [ігуменом Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря](#), Никифора, за переказом, — ігуменею [Київського Богословського монастиря](#) (у межах Михайлівського Золотоверхого).

Разом з однодумцем гетьманом [П. Сагайдачним](#) та іншими відомими оборонцями [Української православної церкви](#) Борецький відновив за благословенням [патріарха Єрусалимського](#) Теофана українську православну ієрархію (1620 р.), яка після [Берестейської унії 1596](#) р. була замінена греко-католицькою. Став першим по її відновленні митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі і був ним до смерті.

Не полишав справ мирських. Підтримував київських друкарів Т. Вербицького й С. Соболя. Брав участь у перекладі з грецької на [старослов'янську](#) й редагуванні [«Анфологіону»](#),

виданого [Лаврською друкарнею 1619](#) р.. Прихильник не конфесійної, а широкої народної освіти. Послідовно виступав за її демократизацію, всестановість та за рівність у навчанні.

У статут [Луцької братської школи](#), затверджений Борецьким, вписана теза, що стала провідною у братських школах України: «Багатії над убогими у школі нічим вищі не мають бути, лише самою наукою». У творі «О вихованні чад» ([1609](#) р.), ймовірно, написаному Борецьким, наука ставиться понад усе, бо «з неї, як з жродла, все добре походить, і през ню чоловік чоловіком ся находить». Вважав, що саме освіта визначає місце людини у суспільстві й спроможна змінити суспільство.

В умовах посиленого наступу на Україну [Речі Посполитої](#) Борецький гуртує до опору українців. Він збирає на наради світських і духовних православних, виступає на козацьких радах (заслужив славу «козацького митрополита»), пише листи до впливових магнатів, публікує полемічні твори. Доводить, що українці мають історичні права на власну вітчизну й церкву. «Ми громадяни своєї землі, добре і чесно у домах шляхетних уроджені, у ній осідок і оселі свої маємо... і взяли ми лише те, що нам предки наші заповідали», — читаємо у [«Протестації»](#) ([1621](#) р.). Написана Борецьким разом з [І.Курцевичем](#) та [І.Копинським](#), «Протестація» була спрямована на захист відновленої православної ієрархії, у ній захищалося право українців жити на рідній землі, сповідувати батьківську віру. Автори підносили козацтво, за допомогою якого відбувалося становлення ієрархії. Доводили, що козащина є спадкоємицею «тої старої Русі», старих руських князів, що козаки — це дійсні лицарі Христа, що віра й спасіння душ православних — це провідна мета їхніх подвигів.

На думку М. Возняка та інших дослідників, Борецький — також імовірний автор «Перестороги» (написаної у 1605 або 1606 р у [Львові](#)), одного з найвидатніших творів української полемічної літератури, спрямованого проти католицизму й унії. Крім переказу подій [1590-х](#) рр., пов'язаних з релігійною боротьбою в Україні, автор висловлює думку про причини, що довели [Русь](#) до «такої загибелі»: протягом довгого часу Україна не мала «шкіл посполитих», тобто народних, від того й всі нещастя, грубість поганська, брак одностайності, поширення чужої віри, зрада. Автор закликав до єдності й оборони.

У [1624](#) р. звернувся до московського уряду з чолобитною про

надання допомоги православному населенню України та про приєднання України-Русі до Московської держави. Але царський уряд відхилив цю пропозицію, бо Московська держава, ослаблена недавньою московсько-польською війною, не була спроможна вести війну проти Польщі.

Склав два меморіали в оборону православної ієрархії: «Протестація» (1621 р.) та «Юстифікація» (1622 р.).

Одночасно Борецький шукав шляхів порозуміння між українцями православними й українцями католиками та греко-католиками. Виступав за зміцнення політичних і культурних зв'язків України, Білорусі та Московії. Ставши митрополитом, продовжував опікуватися Київською братською школою. Допомогав Київському братству у придбанні деяких маєтностей на утримання школи.

Добився королівської грамоти (19 лютого 1629 р.), за якою Київське братство було, нарешті, визнане й затверджене Річчю Посполитою, і «що б вони своїм накладом не побудували, то на вічні часи».

Таким чином, хоч про братську школу в грамоті прямо не говорилось, вони з визнанням Київського братства також дістала державний захист як його невід'ємна частина.

Із записів сучасника, вихованця Київської братської школи [Сильвестра Косова](#) довідуємося, що Борецький не полишав й учительства: «Йов Борецький, ставши митрополитом Київським, був і опікуном оних братських шкіл і сам в них богословське вчення викладав».

У 1628–1629 рр. був разом із митрополитом [Йосифом Велямином Рутським](#) прихильником загального замирення української церкви, однак не зміг залучити до своїх планів козаччини.

Мав намір взяти участь у спільному з'їзді православних та греко-католиків у Львові 28 жовтня 1629 р. Влітку 1629 р. скликав [Київський собор](#) за наказом короля [Сигізмунда III Вази](#) з метою визначення позиції православної пастви щодо укладення угоди з уніатами.

Помираючи, Борецький передав опіку над освітніми справами «превелебнійшому у Бозі отцю [Петру Могили](#)» але застеріг його, щоб «школи у братстві київським, а не де індей ґрунтовані були».

Похований Борецький, за його заповітом, «...при церкві святого Архистратига Михаїла над Києвом» Михайлівського Золотоверхого монастиря, що був на той час резиденцією митрополита.

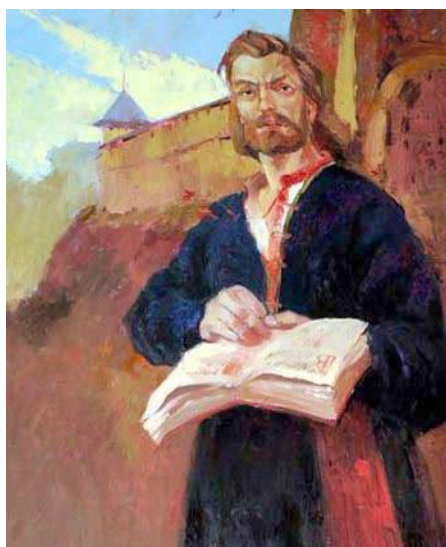
Твори: [«Анфологіон»](#), або вибрана Мінея на весь рік (переклад з грецької, доповнений службами російським святим та їхніми короткими біографіями, Київ, 1619); «Діалог про православну віру» (Острог, 1606); «Лімонарь, тобто Квітник» — переклад, з доповненнями, «Синайського патерика», Київ, 1628; «Аполлія (знищення) апології Мелетія Смотрицького». Київ, 1628; «Нарікання про благочестя» (повчання православним, як тримати себе під час гонінь за православ'я). Помісний Собор 2008 р. [Української Православної Церкви — Київський Патріархат](#) у зв'язку з 1020-річчям Хрещення Київської Руси-України, благословив приєднати святителя Йова, Митрополита Київського і всієї Руси до лику святих для загального церковного шанування і занести його ім'я до православного церковного календаря.

Чесні останки святителя Йова вважати святими мощами віддавати їх на волю Божу. Благословити будівництво храмів на честь святителя Йова, Митрополита Київського і всієї Руси. Пам'ять святителя Йова святкувати 15 (2) березня, у день його блаженного упокоєння. [Сильвестр Косів](#) писав про нього, як про людину, добре освічену, у вільних науках, у знанні грецької, латинської й слов'янської мов навряд чи мав собі рівних.

На думку [Дмитра Туптала](#), був «...премудр в божественнім писанії, в грецькій і латинській мовах добре вправний».

БРАТКÓВСЬКИЙ ДАНИ́ЛО

(р. н. невід. — [1702](#) р.)

Громадський діяч, борець за православ'я, поет з Волині, підचाший венденський, оборонець прав українського населення на шляхетських сеймиках Київщини та Волині.

Братковський — учасник і організатор ряду народних повстань на Правобережній Україні і у Галичині. [Михайло Старицький](#) вивів Братковського головним героєм драми «Остання ніч».

З [1700](#) р. підтримував зв'язки з [І.Мазепою](#), учасник антипольського повстання під проводом [С.Палія](#).

У 1697 р. видав у Кракові збірку віршів старопольською мовою «Світ, по частинах розглянутий» ([пол.](#) Świat przeorzany), які мали сатиричне спрямування («Диспут убогого з паном», «Банкет на сеймику», «Рівність» та ін.). У році в Луцьку вона вперше була перевидана з паралельним перекладом на українську.

Заарештований коло [Заслава](#). [15 листопада 1702](#) р. страчений у [Луцьку](#) за вироком польського військового суду (був зарубаний катом на майдані).

Доповнення: Данило Братковський — український шляхтич православної віри. Представники цього старовинного роду жили у Брацлавському і Волинському воєводствах, але не піддалися спокусі покатоличення і зречення національної самобутності. Сам Данило активно протистояв спробам запровадити унію.

У зв'язку з наміром католицького та уніатського духовенства зібрати на початку 80-х рр. XVII ст. у Любліні об'єднавчий церковний собор, депутація Луцького православного братства (у складі якої був і Д. Братковський), отримавши від громади чіткі

інструкції, склала присягу, що її члени докладуть усіх зусиль, аби «зберегти цілість святої східної церкви, послушної чотирьом східним патріархам», і що вони, «не спокушаючись ні ласкою, ні обіцянками, ні дарунками, не уступаючи перед страхом, навіть перед смертною карою, боронитимуть усіх догм і обрядів, від великого до малого, нічого не додаючи й не опускаючи». Цю ж позицію Д. Братковський обстоював на численних сеймиках Київщини та Волині.

У своїх поетичних творах Д. Братковський поєднав бароковий гуманістичний стиль і сатиричне осмислення реальності.

У його творчості виразно звучать ідеї громадянського і демократичного суспільства.

У 1697 р. у Кракові він видає збірку поезій (польською мовою з використанням українських лексичних елементів) під назвою «Світ, по частинах переглянутий». Це гостра сатира, що викриває принижене становище бідних православних українців у Речі Посполитій, де на той час існували чіткі стани та релігійні обмеження. Поет і мислитель веде мову про те, що католики і православні, багаті й бідні — суть рівні суб'єкти суспільної діяльності країни.

Задовго до І. Котляревського Д. Братковський зосередив увагу на багатстві мови, звичаях, культурі народу, плекав надію на справдження його найкращих сподівань.

Прагнучи до об'єднання всіх українських сил у боротьбі проти поневолювачів, Данило Братковський у 1700 р. відвідав гетьмана Івана Мазепу, брав участь у повстанні під проводом Семена Палія.

Схоплений польськими вояками на Фастівщині з відозвами та листами, Д. Братковський був перевезений до Луцька, де зазнав мученицької страти.

Життя Данила Братковського — взірць служіння рідному народу, приклад підпорядкування власних інтересів потребам України: свободи, розквіту та гідного становища у світі. Постать Д. Братковського надихнула відомого українського драматурга Михайла Старицького на створення драми «Остання ніч».

Данило Братковський залишив після себе творчий спадок — збірку віршів «Світ, по частинах розглянутий» старопольською мовою. Вона була вперше перевидана з паралельним перекладом

на українську у Луцьку. Щороку громадськість міста Луцька вшановує пам'ять мужного патріота.

Сатиричні жанри української барокової літератури представлені творами Данила Братковського. Характерними ознаками творів Данила Братковського є іронія та гумор як прийом зображення, властивий бароковому сприйманню. Він вдавався також до віршового оброблення анекдотів або іронічного трактування афоризмів.

У місті [Луцьк](#) є [Вулиця Данила Братковського](#).

[27 червня 2013](#) р. з нагоди 1025-ліття Хрещення Київської Руси-України Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату канонізував і причислив до лику святих Данила Братковського у лику [Страстотерпець](#). Повний текст Помісного Собору визначає:

1. Приєднати мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського, до лику місцевошанованих святих Волинського краю.

2. Чесні останки мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського, що спочивають серед інших останків у крипті Хрестовоздвиженського храму м. Луцька, вважати чесними і святими мощами.

3. Пам'ять мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського, як місцевошанованого святого, відзначати 26 листопада (за ст. ст.) / 9 грудня (за н. ст.), у день його мученицької кончини та у день Собору Волинських святих 10 (за ст. ст.) / 23 (за н. ст.) жовтня.

4. Писати мученику Данилу Братковському, страстотерпцю Волинському, чесну ікону для поклоніння відповідно до визначення Святого Сьомого Вселенського Собору. Написання ікони доручено: Зіньку Дмитру Анатолійовичу (1985 р.н.).

5. Надрукувати житіє мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського, і скласти йому богослужіння, а до цього відправляти службу за Загальною мінеєю.

6. Благословити будівництво храмів на честь мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського.

7. Від імені Освяченого Помісного Собору оголосити українській православній пастві про канонізацію місцево шанованого мученика Данила Братковського, страстотерпця Волинського.

БРЮХОВЕЦЬКИЙ ІВАН МАРТИНОВИЧ (1623 —1668 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1663—1668 рр.). Представник шляхетського роду Брюховецьких. Син Мартина Брюховецького. Народився на Полтавщині. Під час Хмельниччини 1648—1657 рр. був наближеним гетьмана Богдана Хмельницького, обіймав посаду його «старшого слуги».

У 1656 р. відвідав Трансільванію у складі козацького посольства для укладання військового союзу. Займався вихованням Юрія Хмельницького, у 1657 р. супроводжував його на навчання до Києво-Могилянської колегії. Після обрання новим гетьманом Івана Виговського відраджений з дорученням до Варшави. Весною 1659 р. полишив службу і виїхав на Січ, де розгорнув антиурядову агітацію. Восени обраний запорозьким кошовим отаманом. З 1661 р. став іменуватися кошовим гетьманом.

У 1662 р. розпочав боротьбу за посаду голови Гетьманщини. Заручився підтримкою московського царя Олексія, його військової адміністрації в Україні та місцеблюстителя Київської митрополії єпископа Мефодія. Виступив з популістськими ідеями соціальної рівності та обмеження впливу козацької старшини. Завоював голоси рядових козаків та суспільних низів.

У 1663 р. був обраний гетьманом на Чорній раді, після якої

стратив своїх опонентів — Якіма Сомка і Василя Золотаренка. Встановив гетьманську резиденцію у Гадячі. Всупереч передвиборним обіцянкам провів реформи, скеровані на централізацію управління і посилення гетьманської влади.

У 1664 — 1665 рр. безуспішно намагався підкорити правобережні козацькі полки під проводом Павла Тетері і Петра Дорошенка. Для стримування внутрішньої опозиції активно використовував царський уряд.

У 1665 р. першим з гетьманів відвідав Москву, де підписав Московські статті, що сильно обмежували самоврядування Гетьманщини. Виконання цих статей у козацькій Україні спричинило різке падіння авторитету гетьмана. Негативно оцінив підписаний між Річчю Посполитою і Московією Андрусівський договір, який розділив козацьку державу по Дніпру.

У січні 1668 р. відкрито порвав із Московським царством, закликав до об'єднання із Правобережжям і вислав до Османської імперії посольство, з проханням прийняти козаків під протекцію султана. Тоді ж уклав союз із Кримським ханством і, спільно з татарами, виступив проти московської армії Григорія Ромодановського.

7 (17) червня 1668 р. зустрівся з правобережним гетьманом Петром Дорошенком біля Диканьки для проведення спільної військової ради. Напередодні наради був розірваний заживо лівобережними козаками за запроданство Москві. Похований з почестями у гадяцькій Богоявленській церкві за наказом Дорошенка.

Іван Брюховецький народився біля Диканьки на Полтавщині. Дмитро Дорошенко називає його «не натуральним русином». Яким Сомко взагалі називав Брюховецького поляком.

Вперше він згадується у реєстрі Чигиринської сотні. Був старшим слугою (конюшим) у резиденції Богдана Хмельницького та виконував деякі дипломатичні доручення гетьмана. У 1659 р. Брюховецький під час гетьманських виборів їздив на Запоріжжя, щоб схилити запорожців підтримати кандидатуру Юрія Хмельницького. Незабаром Юрій став гетьманом, але Брюховецький покинув його. Він розумів, що молодий і бездарний новий гетьман не допоможе йому досягти високого чину. Залишившись на Запорізькій Січі, Брюховецький був обраний кошовим отаманом, а згодом і «кошовим гетьманом»

(1659—1663 pp.).

Тим часом Юрій Хмельницький виявився недбалим гетьманом. У складних обставинах він розгубився, не дотримав присяги цареві, відновив Гадяцьку угоду 1659 р., за якою Україна шукала захисту Польщі. Цей вчинок викликав невдоволення лівобережних полків, і вони відмовилися слухати Юрія, заявивши, що хочуть мати нового гетьмана, вірного цареві. У 1663 р. цар видав указ про вибори нового гетьмана.

Іван Брюховецький на українській марці. Ліворуч — Чорна рада, 1663 р.

Іван Брюховецький, будучи вмілим оратором, висунувши соціальні лозунги (зменшити податки, обмежити старшинське землеволодіння), став кандидатом на гетьманство.

У червні 1663 р. у Ніжині на Чорній раді, участь у якій брали не тільки козаки, але й усі інші стани держави, під тиском московського війська на чолі з Д. Великогоаніним, Івана Брюховецького було обрано гетьманом Лівобережної України. Інших претендентів на гетьманську булаву (Яким Сомко, Василь Золотаренко) та їхніх прихильників було на місці заарештовано московітами й після страчено.

Три роки Іван Брюховецький провів у війнах з поляками та правобережним гетьманом Павлом Тетерею, проводячи відверто промосковську політику.

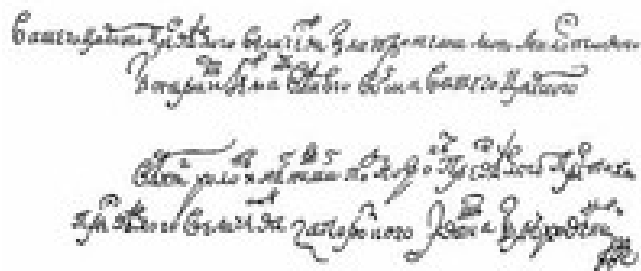
У 1663—1664 pp. козаки відбили останню спробу поляків захопити Лівобережжя. Король Ян II Казимир із великими силами оточив Глухів, але зазнав поразки від козаків і російських військ. Спроби Брюховецького скорити собі Правобережжя зазнали невдачі, хоча він на якийсь час захопив Канів, Черкаси й Білу

Церкву. Іван Брюховецький спустошував й інші міста, але взяти Чигирин йому не вдалося, і під натиском козаків Тетері та поляків він відступив за Дніпро.

Тим часом Іван Брюховецький не виправдав сподівань українського народу у проведенні внутрішньої політики, розв'язанні соціальних питань. Відразу після обрання гетьманом Брюховецький уклав з Московською державою Батуринські статті 1663 р., які надавали Москві більше влади, ніж це було встановлено Переяславськими статтями.

Нова старшина у жадобі збагачення й утисках народу перевершувала своїх попередників. Отже, у боротьбі за булаву Іван Брюховецький тільки прикривався народними інтересами й прагненнями.

Ставши гетьманом, він одразу ж забув про все. Тепер свою булаву він намагався втримати за допомогою страху та жорстокості. Найменший протест закінчувався конфіскацією майна, ув'язненням або й масовою стратою. Він жорстоко покарав міста, які мусили здатися королю Яну Казимиру. У зв'язку з цим популярність гетьмана швидко падала й він бачив свій кінець з боку собі подібної старшини. Щоб захиститися від народного гніву, Брюховецький задумав зміцнити свою владу за допомогою царя. У вересні 1665 р. разом із багатьма іншими полковниками він прибув до Москви (вперше для українських гетьманів), де їх шанобливо зустріли.

Підпис Брюховецького: «Вашої царської пресвітлої Величності, благодателя мого милостивого, боярин вірного Війська, вашого царського, Запорозького, вірний холоп і найнижча підніжка просвітлого престолу пресвітлої величності, Івашка Брюховецький.»

У грудні 1665 р. Іван Брюховецький підписав Московські статті 1665 р., які значно обмеживши державні права Гетьманщини, посилили її адміністративну і фінансову залежність від Московського царства.

Там же гетьман одружився з дочкою московського боярина, сам одержав боярське звання, як і полковники, що його супроводжували. Тепер він підписувався так: «Вашего царского пресвитлого величества благодетеля моего милостивого боярин й гетман верного войска вашего царского вирный холоп й найнижший подножок пресвитлого престола, пресвитлого величества запорозкого Ивашка Брюховецкий». У володіння Брюховецькому було передано Шептаківську волость на Чернігівщині.

На початку 1666 р. Брюховецький повернувся в Україну, де за допомогою генерального підскарбія Романа Ракушки-Романовського реформував фінансові справи держави.

Дуже скоро промосковська політика Івана Брюховецького принесла важкі наслідки для України. Майже у всіх великих українських містах розмістилися російські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили в своїх руках ряд військових і фінансових функцій (наприклад збирання податків в царську казну, заготівля хліба для утримання московських військ, грошові збори з українських купців тощо).

У 1666 р. було проведено майновий перепис населення Лівобережної України для визначення розмірів оподаткування. Все це викликало величезне незадоволення українського населення московською адміністрацією і особливо гетьманом, який призвів до її появи в Україні. Навіть та частина православного духовенства, яка підтримувала раніше промосковську орієнтацію гетьманів, відкрито запротестувала проти зростання московського впливу. Становище Брюховецького та його прибічників ставало небезпечним

Під впливом всенародного обурення Андрусівським договором 1667 р., який означав зраду Москви у визвольній війні із Польщею та поділ України у містах Лівобережжя відбулися великі виступи проти московських залог, спричинених загальним обуренням діяльністю московської адміністрації в Україні.

Іван Брюховецький просив у Москви війська, щоб покарати всіх незгодних: всі збунтовані міста й села він передбачав вирізати, спалити і знищити. Але тут Москва не наважилась прислухатися до його порад.

Тоді він вирішив за допомогою Петра Дорошенка самому стати на чолі повстання проти Москви, щоб таким чином зняти з

себе народну нелюбов. У січні 1668 р. на старшинській раді у Гадячі Брюховецький висловився за ліквідацію московської влади у Гетьманщині та перехід України під турецький протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Одночасно Брюховецький вступив у переговори з Петром Дорошенком та вислав посольство у складі полковника лубенського Григорія Гамалії, генерального обозного Івана Безпалого і канцеляриста Кашперовича до Стамбулу.

Московські гарнізони, перелякані цим повстанням, справді у багатьох місцях добровільно йшли з України. Тільки у Києві і Чернігові утримались московські загони. На весну Брюховецький готувався до війни з московським військом на чолі з боярином Григорієм Ромодановським, яке вирушило через кордон для об'єднання військ посланців.

Татари уклали союз з Іваном Брюховецьким, а з-за Дніпра ішов Дорошенко, як думав Брюховецький, йому на допомогу. Але з дороги Дорошенко прислав до Брюховецького своїх посланців з вимогою відмовитися від гетьманства і віддати клейноди, обіцяючи за те дати йому Гадяч у довічне володіння. Це як громом уразило Брюховецького. Він хотів чинити опір, заарештував посланців Дорошенка, але невдовзі підійшов сам Дорошенко і став біля Опішні (тепер Полтавська область). Тут проявилася народна неприхильність до Брюховецького; не врятувало його і повстання проти Москви.

Першими покинули його татари, потім козаки заявили, що не будуть битися з Дорошенком, і кинулись грабувати обоз Брюховецького. Схопили його самого і привели до Дорошенка, який був 7 (17) червня 1668 р. у селі Будищі поблизу Опішні ;— той велів прикувати його до гармати. При цьому жест Дорошенка козаки сприйняли за наказ покінчити з Брюховецьким — кинулись на нього зі страшенною люттю, били рушницями, списами, «як скаженого собаку», зірвали з нього одяг і кинули голого.

Дорошенко велів відвезти його у Гадяч і поховати у церкві, збудованій Брюховецьким. Потім вирушив проти боярина Григорія Ромодановського, який обложив прикордонне місто Котельву, але той не наважився виступати проти козаків і відійшов за кордон. Вслід за цим Петра Дорошенка було оголошено гетьманом всієї України.

На могильній плиті Брюховецького була викарбувана епітафія, складена чернігівським архієпископом Лазарем Барановичем:

Прошу всіх посполу, в земном лежа долу,
Не стався суворо, то дай мі слово:
«Вічна йому буди пам'ять от всіх людій.»

Богдан Ступка у ролі Брюховецького (2002).

Більшість істориків (у тому числі Грушевський Михайло) схильні бачити в Івані Брюховецькому владолюбну людину, яка заради гетьманської посади певний час зневажала інтересами народу, дозволивши поглибити підлеглисть Москві навіть у внутрішніх, повсякденних питаннях. Вважається, що за таке ставлення та постійні інтриги з козаками та Москвою народ відплатив йому його ж монетою.

На думку історика Наталії Яковенко гетьман Брюховецький був вправним демагогом і майстром впливати на юрбу. Він набув собі авторитет серед січової сіроми шляхом закликів до боротьби із старшинами. Після Чорної ради, гетьман провів першу в історії Гетьманщині тотальну люстрацію, яка зміцнила промосковську орієнтацію Лівобережжя. Яковенко вважає, що Московські статті, підписані Брюховецьким, були ганебними, оскільки зводили автономію Козацької держави до символічного мінімуму. Саме ці статті стали причиною падіння гетьманського режиму.

Його час пов'язується також з початком явища занепаду українського життя у другій половині ХУІІ ст. внаслідок широкої громадянської війни (Руїна).

На честь Брюховецького на Запорозькій Січі було названо курінь. Після переселення нащадків запорожців на Кубань, він був перейменований на станицю Брюховецька.

У 2002 р. в українському фільмі «Чорна рада», знятому за мотивами однойменного роману Пантелеймона Куліша, роль Івана Брюховецького зіграв український актор Богдан Ступка.

Батуринські статті підтверджували Березневі статті 1654 р., але містили додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалась:

- утримувати коштом місцевого населення російське військо в Україні;
- повертати в Росію втікачів;
- упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами;
- заборонити українським купцям продавати збіжжя на Правобережжі;
- вивозити горілку й тютюн в російські міста, аби не порушувати державної монополії, тощо.

Після тривалих дискусій уряд Брюховецького був змушений погодитися з умовами Москви.

У 1665 р. Батуринські статті були замінені Московськими статтями 1665 р.

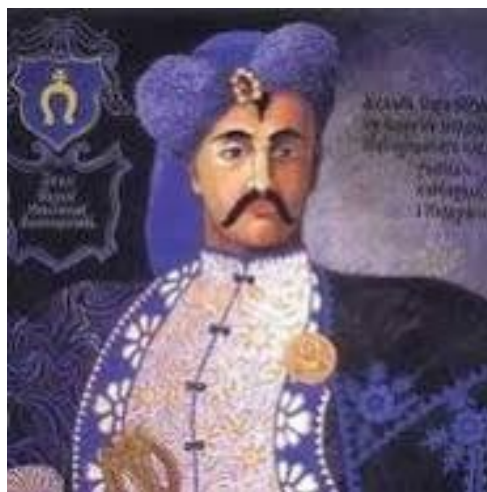
За Московськими статтями українські міста і землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялось вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами. Обмежувалось право вільного обрання гетьмана, вибори якого мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів, новообраний гетьман мав приїздити до Москви на затвердження. Кількість московських військ в Україні збільшувалась до 12 тис., причому український уряд зобов'язувався постачати їм власним коштом харчі. Військові гарнізони розміщувалися тепер крім головних полкових міст і у Полтаві, Кременчуці, Новгороді-Сіверському, Каневі і навіть на Запоріжжі (у фортеці Кодак). Збирання податків з українського населення (за винятком козаків) покладалося на московських воєвод і всі збори мали йти у царську казну. Українська Церква переходила у підпорядкування Московському Патріарху. Фактично лише козацький стан зберігав свої автономні права. В обмін на ці поступки Брюховецький отримав титул боярина і

земельні володіння неподалік кордону з Московією.

Московські статті забороняли використання у Гетьманщині знецінених мідних грошей, які випускалися урядом Олексія Михайловича за примусовим курсом срібних, а також повідомляли про повернення королівських грамот на магдебурзьке право українським містам (забрані раніше за наказом царя), зокрема Києву, Переяславу, Ніжину, Каневу, Чернігову, Почепу, Гадячу, Стародубу, Остру та іншим містам.

Московські статті викликали величезне обурення серед усіх верств українського суспільства, а Андрусівський мир 1667 р. який поділив Україну, став головною причиною антимосковського повстання у Гетьманщині, яке активно розпочав Іван Мартинович Брюховецький. Загибель самого гетьмана Івана Брюховецького за вказівкою Петра Дорошенка врятувало українські землі від повної залежності від Московського царства.

БОГУН ІВАН (р. н. невід.— 1664 р.)

Український військовий і державний діяч, козацький полководець, полковник подільський, згодом — кальницький (вінницький) і паволоцький; один із соратників Богдана Хмельницького у період Хмельниччини.

Достеменно про місце і дату народження та походження Богуна не відомо. Його біографія до 1649 р. рясніє припущеннями та версіями жодна з котрих не є безсумнівна.

Рід Івана Богуна, як припускалося у наукових дослідженнях,

козацько-шляхетського походження, але це припущення надто необгрунтоване. Цікаво, що у книзі «Малоросійський гербовник» (автори В. Лукомський, В. Модзалевський) описано герб роду Богунів. Тут також вказувалося, що полковник мав сина Григорія та онука Леонтія (оригінальний «Малоросійській гербовник» містить знак запитання після «Потомство» щодо ймовірного «сина полковника» та Леонтія). Вони були козацькими військовими товаришами.

Деякі джерела стверджують, що він був учасником визвольних повстань 1637 - 1638 рр., проте сучасні дослідження спростовують цю тезу. Протягом 40-х рр. XVII ст. Богун вів звичайне для реєстрового козака життя — робив грабіжницькі наїзди на прикордонні землі московського царату, брав участь у військових походах проти кримських татар та переймав їхні торгові обози до Московії. Вірогідно перебував на королівській службі у Кодаку.

З початком у 1648 р. Визвольної війни українського народу Богун став одним із сподвижників гетьмана Богдана Хмельницького і, згідно з «Реєстром Війська Запорізького 1649 р.», він значився серед козаків Чигиринського полку, у його сотні був записаний «кадровий резерв» Хмельницького як прості козаки (зокрема серед них М. Крися, який був серед заручників у поляків у битві під Жовтими водами). Треба додати, що народна дума згадує про нього як одного із чотирьох керівників повстання, які перед самим початком війни прибули на Низ (серед них ще Максим Кривоніс, Мартин Пушкар та Михайло Борохович). Згодом, у 1650 р., за добрі організаторські здібності та військовий талант Богуна призначили кальницьким полковником.

«Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом,
Оттоді-то припало йому з правої руки
Чотири полковники:
Первий полковник Максим Ольшанський,
Другий полковник Мартин Полтавський,
Третій полковник Іван Богун,
А четвертий Матвій Борохович.
Оттоді-то вони на славу Україну прибували,
Королівські листи читали,
Козакам козацькі порядки давали».

У 1651 р. Богун вів бої на Брацлавщині проти загонів М. Калиновського та С. Лянцкоронського. У боях під Вінницею у березні 1651 р. Богун вперше найбільш масштабно проявив свої здібності воеводи.

Залишивши частину свого війська у місті, Богун з рештою вирушив назустріч польському магнату Лянцкоронському з добірною шляхетською кіннотою. Після нетривалої сутички козаки в удаваній паніці почали відступати до укріпленого по той бік Бугу монастиря, таким чином заманивши у ході бою польську кінноту на Південний Буг, де крилаті гусари потрапили до завчасно підготованої пастки (козаки перед боєм прорубали у кризі ополонки, притрусивши їх сіном та прикрили снігом, щоб не було видно). Сам Лянцкоронський ледве врятувався від такої смерті.

Незабаром надійшов і польський гетьман Калиновський. Він обложив Вінницю та почав штурм. Проте великого успіху це не принесло. Сучасник (польський шляхтич) з сумом говорив про повну безпорадність і безсилля шляхетського війська перед козаками Івана Богуна: «Наші оточили їхні укріплення волами і постійно вартували, але не могли відрізати їх від води; громили в обложених пушками та кидали в їх стан бомби, але бомби козаки встигали гасити і по суті ми нічого не могли їм зробити. Між тим військо коли вибілося з сил, тоді як весь час солдати і коней не розсідлували, і самі не залишали зброї».

«У Вінниці на границі,
Під могилою над Бугом-рікою –
Там стояв Іван Богун вільницький
Під обителем-монастирем кальницьким.
Під кальницькою обителлю
Богун стояв,
Із турками-пашами,
Крулевськими ляхами,
Калмицькими князями
Богун воював!»

У цей час підійшли надіслані на поміч гетьманом Хмельницьким козацькі загони на чолі з уманським полковником Йосипом Глухим і полтавським — Мартином Пушкарем. Дізнавшись про підкріплення польсько-шляхетське військо у паніці відступило, залишивши весь свій обоз. У подальшому,

переслідуючи польські загони, полк Богуна брав участь у штурмі Кам'янця-Подільського (29 квітня — 1 травня 1651 р.), а у середині травня його козаки оволоділи Корцем.

Іван Богун — полковник Вінницький (Микола Бондар).

Поразка Калиновського викликала велике обурення в самій Польщі. Гетьмана польського та магната Лянцкоронського звинуватили в загибелі багатьох знатних магнатів, полеглих під Вінницею.

У 1653 р. Річ Посполита продовжує реакційну боротьбу проти українців.

У березні 1653 р. загони Богуна виступили проти армії Стефана Чарнецького, який, захопивши Липовець, Погребище та інші міста, рухався вглиб України. Маючи значно менші військові сили, вінницький полковник відступає углиб Брацлавщини під Монастирище.

21 березня поляки обложили місто і почали штурм, проте захопити його вони не змогли.

На другий день Чернецький зробив відчайдушну спробу взяти його, але при цьому сам дістає тяжке поранення. Богун, скориставшись ситуацією, непомітно вивів частину козаків, з міста; половині наказав переодягнутися в татарський одяг і наступати, а сам з іншою половиною вдарив у тил ворога. Поляки, впевнені, що надійшло підкріплення, починали в паніці

тікати. Про цю поразку один з літописців написав, що польське військо тут «велику шкоду і сором свій побачило і пізнало».

Бій Богуна з Чернецьким під Монастирищем у 1653 р. (Микола Самокиш)

Ось як пишуть про це учасники тієї битви — польські шляхтичі В. Каховський та Твардовський: «Військо вдерлось у міські пригороди, уже захопили фортечний вал, уже сотник Дрозденко був убитий, уже повидирали кілля (частокіл валу) всі сподівались, що місто ось-ось буде захоплено».

Твардовський також пригадав, що після появи Івана Богуна з козаками у тилу, які були переодягнені у вивернуті вовною наверх кожухи (подібно до татар) та кричали по-татарськи: «Наші, як ошпарені, кинулися тікати, залишили не тільки місто з усією здобиччю, але навіть свій обоз, поранених і хворих, так що за цю ніч сім миль пробігли».

С. Величко сповіщає, що поляки панічно втекли у сторону козацького сотенного містечка Цибулів і називає втрати поляків б

тисяч убитими, та обоз. Тоді на допомогу Івану Богуну спішив сам Богдан Хмельницький, проте запізнився.

Гора, на якій стояло козацьке військо поруч із Монастирищенською фортецею, донині називається Кошовою. Тобто горою, де розміщувався козацький кіш (табір).

Цього ж 1653 р. Богун разом із Тимошем Хмельницьким водив козацькі полки у похід на Молдавію, де було розгромлено армію Георгіци та його союзників. Після загибелі у Сучаві Тимоша (5 листопада 1653 р.), Богун повернувся з військом в Україну.

У битві під Жванцем Б. Хмельницький оточив військо Яна Казимира, що не полишав сподівання підкорити українські землі. У цей вирішальний момент кримський хан зрадив козаків і вступив у договір з польським королем, тим самим врятувавши його. Відносини між Гетьманщиною і Річчю Посполитою починали регулюватися згідно зі Зборівським договором 1649 р. За це король дозволив татарам під час повернення до Криму грабувати та брати у полон українське населення. І. Богун отримав наказ не допустити цього і покарати зрадників. Літописець Величко описує, як вінницький полковник на чолі десятитисячного козацького війська розгромив татар, які розділилися невеликими загонами для взяття ясиру. Їх втрати становили близько 8 тисяч воїнів, 2 тисячі було взято у полон.

У кінці 1653 р. та протягом 1654 – 1655 рр. кальницький полковник практично безперервно вів бойові дії проти коронної армії та татарських загонів на Брацлавщині та Уманщині.

У 1655 р. Богун вписав ще одну героїчну сторінку в історії визвольної війни, керуючи обороною Умані, яку не вдалось взяти полякам. Він так укріпив цю фортецю (місто було оточене високими валами і глибокими ровами, аби вали були не приступними, Богун звелів облили їх водою, перетворивши на слизькі крижані гори), що польські воєначальники порівнювали її з голландською Бредою, що вважалася зразком військово — інженерної майстерності. У 1655 р. Польща робить ще одну спробу оволодіти українськими землями. Польське військо оточило у містечку Охматів І. Богуна та кинулося навперейми Хмельницькому та полкові росіян, яким командував воєвода Шереметев. Перевага була на боці поляків — вони відтіснили українців і росіян від Охматова, проте ті, оговтавшись, почали

відновлювати втрачені позиції. Ось так, з перемінним успіхом тривала битва. А доля цієї битви у котре вирішилась Богуном. Знаний майстер прориву, він зумів вийти з облоги. А на ранок поляки, що рушили на Хмельницького з подивом зауважили: його побільшало і завзято гріється, ладнаючи бруствери із ... замерзлих на полі бою. А щодо ідеї спорудження на «дрижиполі» такого валу, то І. Богун загадав свій досвід оборони Умані. Здолати цього валу поляки так і не змогли. Тому армії відступили, не зазнавши ні поразки, ні перемоги.

Вершиною військової майстерності вінницького полковника можна вважати битву під Берестечком влітку 1651 р. Після другого дня битви перевага частково була на боці українського козацтва. З приводу цих боїв сучасник-шляхтич з сумом писав: «Неприятель напав з рівною запеклістю... і цей день був для нас нещасним внаслідок загибелі багатьох знатних людей і добрих вояк».

Але все змінилося 20 червня, коли Іслам - Гірей під тиском польських військ вирішив повернути назад татар. Наказним гетьманом було встановлено кропивенського полковника Ф. Джалалія.

А сам Хмельницький разом із писарем Іваном Виговським і чотирма охоронцями подався за татарами, щоб повернути їх назад. Проте вони не лише не повернулися, а й захопили гетьмана у полон. І відпустили лише після великого викупу, що прийшов з Чигирини.

Становище козацького війська ставало смертельно - загрозливим. З трьох боків безперервно атакував ворог, а з четвертого знаходились непрохідне болото.

До того ж стало відомо, що поляки збираються обійти обложений табір з тилу, і збудувати греблі на річці Пляшівці, підняти в ній воду і затопити табір козаків. У найтрагічніший момент бою саме І. Богуна було обрано наказним гетьманом (30 червня 1651 р.).

А хто тоді задумав переправу,
Рятунок для козацтва, як Перун?
Хто тут найбільшу мав в народі славу?...
Шепочуть трави, очерет: - Богун...
(Є. Лещук «Земля Івана Богуна»).

Іван Богун виводить козаків з оточення під Берестечком у 1651 р

Попри відсутність татарської кінноти і полон Б. Хмельницького наказний гетьман, полковники М. Гладкий та Ф. Джалалій не розгубилися: зміцнивши оборону табору, вони почали готувати прорив оточення. Але несприятлива погода зірвала задум. Тоді вирішили долати непрохідне болото, що знаходилось у тилу табору. «Вночі, коли табір посполитих заснув, козаки почали гатити болото. У хід пішло все без чого можна було обійтися: вози, шатра, кожухи, міхи, попони, посуд тощо. За ніч більша частина козацького війська переправилась». А на ранок від одного крику сполошився весь табір: «Братці! Вже ні одного крику полковника немає у таборі! Всі повтікали!»

Наглий страх опанував юрмищами людськими, всі заметалися наосліп, кинулися притьма туди, звідки гукали їм козаки: «Сюди! Сюди!», на греблі насунуло одразу тисячі люду, один одного спихав у багно, один поперед одного намагався вискочити на гатку, ніхто не слухав Богуна, який вмовляв з того берега триматися льоду, греблі розгрузли, знищилися, передні стали тонути, задні йшли по їхніх трупах і тонули теж» (П. Загребельний історико-психологічний роман «Я, Богдан»).

Решта сміливців, які не встигли переправитись, але й не

вдалися у шаленство, хоробро прийняла бій, вважаючи, краще померти славою воїна, ніж здатися у полон. Їх нараховувалося близько трьохсот; вони подібно до спартанців Леоніда стримували натиск усієї польської армії тим самим, намагаючись прикрити відступ. Пропозиції короля зберегти життя з презирством відкидалися.

Ці триста загинули у нерівній боротьбі з шляхетським військом. Мужність усіх трьохсот проілюструє останній (за деякими даними, сотник Нечитайло), в якого влучило чотирнадцять куль, а він продовжував відбиватися.

Коли польський король запропонував йому у дарунок життя, той відповів, що хоче вмерти у бою, як справжній козак. Таким чином, Богун виправдав покладені на нього сподівання, вивів із оточення основні сили українського війська.

Після поразки у Берестецькій битві, коли Б. Хмельницькому потрібна була допомога у відновленні міці Гетьманщини, найближчим помічником стає І. Богун. Він закликає українців не коритися іноземним загарбникам і допомагати всіма силами українському війську. Завдяки його наполегливій праці та величезному авторитетові, для війська були зібрані чималі кошти. До Богуна прибувало чимало повстанців, що поповнюють ряди козацької армії.

Сам полковник з козаками проводив значні роботи з укріплення Білої Церкви та обороняв місто від ворогів до приходу основних сил на чолі з гетьманом Хмельницьким. Внаслідок укладення Білоцерківського договору, польська шляхта і магнати отримували право повертатися до своїх колишніх маєтків.

Ця угода викликала бурю протестів серед народу. Особливо гостра боротьба точилась на Брацлавщині, де повстаннями керував І. Богун. Один із шляхтичів свідчив, що «найбільш вперті хвилювання та заколоти самовільних хлопів відбувалися на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна; тут, на берегах Дністра, великі загони опришків не дозволили повернутися нікому з наших».

У грудні 1656 р. Богун в якості одного із керівників козацького корпусу під командою наказного гетьмана Антона Ждановича вирушив у похід проти військ Речі Посполитої. Українські війська разом із союзними арміями Семиграддя та

Шведії протягом першої половини 1657 р. пройшли Західною Україною та Польщею, здобувши при цьому Краків, Берестя та Варшаву, хоча у кінцевому рахунку й змушені були відступити в Україну влітку 1657 р.

У політичному спектрі української козацької держави Іван Богун досить рішуче виступив проти укладення Богданом Хмельницьким Білоцерківського договору (28 жовтня 1651 р.), засуджуючи при цьому політику поступок Польщі і зменшення козацького реєстру.

У 1654 р. Богун був у числі противників курсу Хмельницького на союз із Московією. Він, разом з Іваном Сірком, Петром Дорошенком та іншими, виступав проти підписання Переяславської угоди, й, не склавши присяги російському цареві, згодом очолив антимосковську старшинську опозицію.

Після смерті Б. Хмельницького (27 липня 1657 р.) Іван Богун підтримував курс Івана Виговського та Юрія Хмельницького на незалежненні від Москви української зовнішньої та внутрішньої політики, але й крен в інший бік вказаних гетьманів — на зближення із Польщею чи Туреччиною теж викликав спротив кальницького полковника. Зокрема, Богун відмовився підписувати укладений Виговським Гадяцький договір (6 вересня 1658 р.) і разом зі славетним І. Сірком очолив народне повстання, метою якого було усунення гетьмана від влади. Зазнавши поразки, Виговський попросив допомоги у Туреччині та, васально залежного від неї, Кримського ханства.

Але Іван Богуну та Сіркові вдалося завдати поразки кримським татарам і прогнати Виговського з країни. Також кальницький полковник виступив проти укладених Ю. Хмельницьким Переяславських статей, що їх нав'язувала Росія та Слободищенського трактату (1660 р.), продиктованого Річчю Посполитою.

У 1662 р. кальницький полковник Богун був ув'язнений поляками і відправлений до Мальборка.

Але на початку 1663 р. він був звільнений Яном II Казимиром в обмін на участь у поході на Лівобережну Україну. Але згодом Богун був звинувачений у зносінах з московитами та урядом Івана Брюховецького і розстріляний поблизу Новгород-Сіверського 17 лютого 1664 р., за іншою версією — зі звичайної помсти за завдані ним поразки. Похований під Новгород-

Сіверським.

Цитата з книги О. Апанович «Україно-Російський договір 1654 р. Міфи і реальність». «Категорично не прийняв ідею Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького козацьким стратегом номер один.

Як писав до польського короля коронний обозний Андрій Потоцький, Іван Богун з тих козаків, для яких «найвища державна рація — щоб не бути ні під вашою, королівською, милістю, ні під царем».

ВЕЛИЧКО САМІЙЛО ВАСИЛЬОВИЧ (1670 -1728 рр.)

Український [козацько-старшинський літописець](#).

Народився у [козацькій](#) родині. Його батько, козак Василь Величко, належав до першої сотні [Полтавського полку](#), був людиною грамотною, мудрою й шанованою, мав велику книгарню.

Успішно склавши іспити Самійло став [спудеєм](#) одного з найавторитетніших у [Європі](#) навчальних закладів — [Києво-Могилянської колегії](#), де оволодів [латинською](#), [німецькою](#) та [польською мовами](#).

Вчився у колегії перед 1690 р., бо з цього року, після успішного закінчення навчання, Самійла Величка скерували на посаду канцеляриста до [генерального військового писаря Василя Кочубея](#). Був його дворянином, тобто служив «в усіляких домашніх справах», а найбільше [писарем](#). В. Кочубей використовував Величка також для особливих доручень, включаючи його «у найпотрібніші і секретні на той час військові

справи», навіть ті, що йшли до [царя](#), і циферні (зашифровані) до [господарів Волоського](#) і [Мунтянського](#). Через Величка проходила й та кореспонденція, про яку [І. Мазепа](#) не знав. У такому статусі прослужив 15 років.

На початку 1705 р. уведений до [Генеральної Військової Канцелярії](#), де пробув старшим канцеляристом близько чотирьох років, до падіння В. Кочубея. Брав участь у походах, зокрема через [Правобережну Україну](#) з помічним військом на допомогу полякам. Очевидно, і у Генеральному війську, і у канцелярії виконував особливі (секретні) доручення, залучався до посольств гетьмана І. Мазепа.

Наприкінці 1708 р. заарештований і ув'язнений як людина близька до В. Кочубея. Провів кілька років у неволі у [Чернігівському](#) краї. Припускають, що з ув'язнення вийшов у 1715 р. за сприяння сина В. Кочубея.

На службу Самійло Величко вже не повернувся. Спочатку оселився у [Диканьці](#), пізніше перебрався до рідної домівки — у Жуки. Літописець учителював, займався літературною діяльністю. Чимало відомостей черпав із великої колекції книг і манускриптів, що її збирав упродовж усього життя. До неї входили історичні хроніки, літописи, оригінальні документи, художні твори. Все це Самійло Величко використовував, працюючи над літописом.

Багаторічне розумове та фізичне напруження позначилися на здоров'ї літописця. Він осліп. Потому диктував нові сторінки свого літопису найнятим писарчукам.

Останні роки життя провів у селі Жуки. Тут помер і похований.

На жаль, могила Самійла Величка до нашого часу не збереглася. Та у центрі Жуків, на узвишші, поруч із каплицею Покрови Пресвятої Богородиці й курганом пам'яті, встановлено гранітну брилу, яка символізує останнє пристанище славного історика козаччини.

Нині у селі, де народився, жив і працював Самійло Величко, зводиться Меморіальний комплекс слави українського козацтва (у 2010 р. було відкрито першу чергу комплексу пам'яті загиблих козаків).

Величко є [автором](#) першого систематичного викладу історії [української козацької держави](#), при написанні якого

використано значну кількість українських, польських, та німецьких джерел, широке коло документів [Генеральної Військової Канцелярії](#). Для написання [Літопису Самійла Величка](#) користувався різними джерелами: народними переказами, іншими козацькими літописами, творами іноземних істориків, архівними документами, листами, реєстрами тощо. Автентичність численних документів, наведених у літописі, істориками не заперечується; частина з них відома й з інших джерел.

Літопис складається з 4 частин:

перша — «Сказание о войне казацкой з поляками через Зеновія Богдана Хмельницького...» — змальовує події [1648–1659](#) рр., окремими епізодами сягаючи у [1620](#) р., Описуючи війну [Якова Остряниці 1638](#) р., Величко додає до автентичного джерела, яким користувався, — щоденника польського хроніста [Шимона Окоцького](#) — власний коментар;

друга і третя частини, які охоплюють [1660–1686](#) рр. та [1687–1700](#) рр., названі «Повествования летописная с малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и zde описанная», містять значну кількість власних спостережень Величка і ґрунтуються на документах гетьманської канцелярії;

у 4-й частині зібрано додатки з різних документів [XVII ст.](#)

Літопис Величка написаний українською літературною мовою XVIII століття з елементами народної мови. Повний текст його не зберігся. Літопис є одним з найголовніших і найвірогідніших творів української історіографії 2-ї половини ХУІІ — початку ХУІІІ ст.

Головна праця Самійла Величка була видана Київською Археографічною комісією лише у [1848–1864](#) рр. під назвою «Летопись событий в юго-западной России в 17 в.», тт. I–IV (1848, 1851, 1855, 1864 рр.).

Величку також належить велика праця «Космографія», яку він, уже сліпий, продиктував у 1728 р. На думку деяких істориків, він написав лише передмову до цієї праці.

У 2003 р. з метою вшанування пам'яті славного козацького літописця, сина Полтавщини, та презентації найкращих зразків національної культури у контексті творчості одного з її фундаторів започаткована [обласна літературна премія імені Самійла Величка](#).

ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ ІВАН (1630 — 1701 рр.)

Український [письменник](#), [поет](#), [священик](#). І. Величковський належить до майже зовсім невідомих українських письменників кінця XVII - початку XVIII ст.

Дуже мало відомостей про життєвий шлях письменника. Можемо припустити, що на початку 80-х рр. він належав до складу співробітників чернігівської друкарні Лазаря Барановича. Трохи пізніше, у середині 80-х рр., він оселився у Полтаві, де зайняв посаду пресвітера, а потім протопресвітера Свято-Успенської церкви.

Щодо літературної спадщини Івана Величковського, то у повному обсязі вона не розглядалась ще у нашій науковій літературі. Але більшою мірою нам відомі так звані «Вірші про Дедала», складені у 1687 р. на честь гетьмана Самойловича, та збірник дрібних поезій у рукописі Києво-Софіївського собору № 362, який В.М. Перетц назвав «Антологією 1670 – 1680-х років».

Важливіші поетичні досягнення Величковського: польський панегірик «*Lucubratiuncula*» на пошану Лазаря Барановича і два слов'яноукраїнські збірники, що мають назву «Зегар з полузегарком» і «Млеко» XVII ст., до нашого часу не були предметом наукових досліджень літературознавців.

Всі відомі нам твори Величковського виконані у рисах того своєрідного літературного стилю, який оформився в Європі, зокрема в Польщі, у XVI – XVII ст., в епоху феодально-

католицької реакції, і який поширювався в Україні у шляхетських школах і школах вищого духівництва головним чином у другій половині XVII - початку XVIII ст.

Стиль цей у сучасній науці зветься то «схоластичним» стилем, то стилем «бароко». Характерною його ознакою є надзвичайно гіпертрофований розвиток словесно-декоративного орнаменту: у художньому творі на перше місце висувається форма — вишукані, штучні метафори, несподівані порівняння, ефектні антитези. Запозичені у ренесансу образи античної міфології та історії займають головне місце у створенні барочних форм.

Засоби прикрашення мови, орнамент використовуються надмірно у добу бароко; змістові надається другорядного значення. Мета мистецтва за часів бароко — вразити читача, зацікавити його несподіваними стилістичними ефектами. Всі ці ознаки стилю бароко ми можемо простежити у творах Величковського — «*Lucubratiuncula*», «Зегар» і «Млеко».

Перші відомості про панегірик «*Lucubratiuncula*» подав Михайло Максимович у статті «Латино-польские сочинения писателей малороссийских», надрукованій у 1850 р. у третій книжці альманаху «Киевлянин».

Бідність відомостей про зазначений панегірик пояснюється, головне, тим, що твір цей належить до видань, про які кажуть, ніби-то вони *albīs cogvis rariōres* (рідкісніші, аніж білі ворони): до наших часів він дійшов у поодинокому, мало доступному для дослідження примірникові, саме у тому, який у половині минулого століття був перед очима у Максимовича. У сучасний момент панегірик переховується у «Древлехранилище» Центрального архіву РРФСР у Москві у складі бібліотеки колишнього «Московского главного архива министерства иностранных дел».

З погляду літературної форми «*Lucubratiuncula*» Величковського становить польські, почасти макаронічні, з домішкою латинських речень, вірші, що складаються з 272 рядків, поділених на 68 сапфічних строф. У різних місцях віршів між окремими строфами вміщені польські або латинські цитати з Біблії і латинських письменників — Овідія та ін.

Щодо змісту, панегірик розробляє тему про патрона Барановича — відомого євангельського мерця —

«четверодневного» Лазаря, смерть якого, за Євангелією від Іоана, оплакав Христос, а потім воскресив його, коли напередодні хресних страждань прийшов до Віфанії. Тему цю сполучено з євангельською ідеєю про пшеничне зерно, що вмирає у землі й приносить, віродившись, великий здобуток.

Відповідно до літературних традицій доби бароко, Величковський вводить до свого панегірика ряд образів з античної міфології й згадує про Мінерва, Сізіфа. В одній з цитат згадується Тантал, що даремно простягає руки до рота щоб поїсти яблук, які від нього тікають, і так і стоїть знеможений жагою.

Не вберігся Величковський також і від характерної для доби бароко штучності в інтерпретації тих або інших євангельських подій. Так, воскресіння Лазаря, за поясненням нашого автора, сталося через те, що сестра Лазарева Марія мала ймення однакове з іменем Божої Матері.

У другій частині «*Lucubratiuncul'i*» Величковський звертається безпосередньо до адресата панегірика — Лазаря Барановича і вихваляє його письменницькі здібності на підставі побіжної характеристики складених ним творів.

Наприкінці книжки, виходячи з етимології прізвища Барановича, Величковський згадує про *niebieskiego Baranka*, апокаліптичного агнця, що був єдиний гідний взяти й розгорнути книгу за сьома печатями, та прирівнює до нього чернігівського владику.

Підпис на останній — 10-й сторінці панегірика — «*Towarzystwo Kunsztu Typographskiego*» свідчить, що складені Величковським вірші були піднесені Барановичу від гуртка друкарських працівників.

Твір «*Lucubratiuncula*» дійшов до нас у дефектному примірнику, без першого, заголовкового аркуша. Це покладає на дослідника обов'язок вирішити, чи, принаймні, порушити питання про місце та час його видання.

Питання про час, коли «*Lucubratiuncula*» з'явилась у світ, вирішується на підставі її змісту. Літературна спадщина Барановича, яку згадує Величковський у своєму творі, обмежується творами, що вийшли між 1666 р. («*Меч духовный*») і 1680 р. («*Notiy piес*» і «*W wieniec bozey matki*»). З другого боку, Величковський не згадує пізніших творів Барановича —

«Благодать и истина Иисус Христом бысть» і «Naiasnieysza nieba i ziemie carica», що були видані у 1683 р.

Зазначену відсутність у «Lucubratiuncula» вказівок на пізніші роботи Барановича можна пояснювати різними причинами. Може, Величковський не зумів вкласти назв цих робіт у віршований розмір свого панегірика, але можливо також припустити, що роботи ці під час видання панегірика не були ще надруковані. Тоді приблизну дату виходу «Lucubratiuncula» у світ доведеться встановити десь між 1680 і 1683 рр. У всякому разі панегірик вийшов не раніш 1680 р.

Рукопис збірників «Зегар з полузегарком» і «Млеко» був виявлений тільки на початку ХХ ст.

Рукопис цей писаний чітким українським півуставом кінця XVII ст. і містить у собі 33 аркуші.

На початку 1680-х рр. належав до складу співробітників чернігівської друкарні [Лазаря Барановича](#). У Чернігові Іван Величковський живе не менше десяти років.

Саме тут він одружується з Марією Лукашівною, дочкою полтавського протопопа Луки Семіоновича і, можливо, висвячується на попа. У Чернігові ж у нього народжується син Іван, котрий по смерті батька займе його посаду пресвітера полтавської соборної Успенської церкви і дослужиться до сану полтавського протопопа (ось звідки йде уявлення, що поет Іван Величковський був полтавським протопопом!). На цій посаді і помер [1701](#) р.

Яскравий представник стилю бароко в українській поезії. Автор панегіриків, епіграм, курйозних та ліричних віршів релігійного і світського змісту, перекладач, теоретик фігурного віршування. Усі відомі на сьогодні його твори видано у кн.: Величковський Іван. Твори. К., 1972.

Навчався у Києво-Могилянській колегії у 1660-і рр. Безпосереднім його вихователем, учителем і покровителем був Варлаам Ясинський.

Більшість творів Івана Величковського збереглася у [рукописах](#) (зокрема рукописні «книжиці» «Зегар з полузегарком» та «Млеко»), повністю їх було видано лише [1972](#) р. Писав здебільшого [польською](#) і [давньоукраїнською мовою](#). Автор перших в українській літературі [паліндромів](#) (називав їх раками літеральними).

ВИГОВСЬКИЙ ІВАН ОСТАПОВИЧ
(р. н. невід. —1664 р.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави у Наддніпрянській Україні (1657–1659 рр.). Представник православного шляхетського роду Виговських гербу Абданк. Син Остапа Виговського. Народився на Овруччині. Випускник Київської братської школи. Працював у київському і луцькому судах, був намісником луцького старости. Згодом поступив до кварцяного війська Речі Посполитої, де дослужився до ротмістра. На початку Хмельниччини брав участь у битві під Жовтими водами 1648 р. на боці урядових військ.

У ході битви потрапив до татарського полону, але був викуплений гетьманом Богданом Хмельницьким. Після переходу на бік козаків, працював особистим писарем гетьмана, а 1650 р. отримав посаду військового писаря. Сформував і очолив козацький уряд при гетьмані — Генеральну військову канцелярію. Брав участь у воєнних операціях при Пилявцях (1648 р.), Збаражжі та Зборові (1649 р.), Берестечку (1651 р.), Батогу (1652 р.), Жванцю (1653 р.), Охматові та Львові (1655 р.). Займався

розробкою і був присутнім при укладанні Зборівського, Білоцерківського та Переяславського договорів.

У квітні 1657 р. при тяжкохворому гетьманові, та після смерті Хмельницького, став регентом при його малолітньому синові — гетьмані Юрії. 26 липня того ж року обраний на Чигиринській раді новим гетьманом до часу повноліття Юрія, а 26 жовтня знову переобраний гетьманом на загальновійськовій раді у Корсуні. Вступив у конфлікт із Запорозькою Січчю та Полтавським полком, який вилився у повстання під проводом Мартина Пушкаря і Якова Барабаша. Намагався, так само як і опоненти, залучити на свій бік московський уряд.

31 травня 1658 р. розбив повстанців і жорстоко покарав полтавську старшину, однак не зміг спинити подальші виступи опозиції, що поклали початок Руїні. В умовах загрози війни з Московією, яка виступила на боці антигетьманських сил, у 1658 р. уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, за яким козацька Україна перетворювалася на Велике князівство Руське, третю складову Речі Посполитої. За договором проголошувався руським гетьманом і чигиринським старостою. Під час козацько-московської війни 1658–1659 рр. років вщент розбив московитів під Конотопом за допомоги кримського хана Мехмеда IV. Проте поступово втратив підтримку оточення через невдоволення козаків Гадяцьким договором.

У вересні 1659 р. передав булаву Юрію Хмельницькому, після чого виїхав до Речі Посполитої. Решту життя провів на Волині та Галичині, займаючи посаду київського воєводи (1659–1664 рр.). У 1660 р. брав участь у Чуднівській кампанії в складі польського війська. У 1662 р. вступив до Львівського братства.

У 1663 р., після зречення Юрія Хмельницького, намагався повернути собі гетьманство, але програв Павлу Тетері. Був одним із таємних співorganizаторів антипольського повстання, що спалахнуло у 1664 р. на Правобережній Україні під проводом Дмитра Сулими. Арештований поляками і козаками гетьмана Павла Тетері. Страчений в ніч з 16 (26) на 17 (27) березня поблизу села Вільховець.

Іван Виговський народився на початку XVII ст. на Київщині. Він походив з старовинної української православної шляхти, родове гніздо якої було у Вигові, що на Коростенщині в Київському воєводстві. Дане відгалуження роду називалося

Лучичі-Виговські, оскільки було пов'язане ще й з Лучичами.

Батько майбутнього гетьмана Остап (Остафій) Виговський служив у київського митрополита Петра Могили — видатного церковного і культурного діяча України та Молдавії, джерела вказують, що О. Виговський мав у своїй власності містечко Гоголів на землях сучасної Київщини, де, можливо, й народився майбутній генеральний писар і гетьман. Остап Виговський підтримував міцні зв'язки з Адамом Киселем, котрий активно боровся у першій половині XVII ст. проти дискримінації православної церкви. Пізніше, у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., О. Виговський осяде у Києві, де стане намісником Київського замку. Він мав чотирьох дорослих синів (Іван, Данило, Костянтин, Федір) та дочку Тетяну. Після поразки І. Виговського й ліквідації Москвою української незалежності, до Сибіру було відправлено більшість його родичів. Остап Виговський мав двох братів — козацького полковника Василя Виговського і сотника Самійла Виговського.

Про молоді літа майбутнього гетьмана майже нічого невідомо. Він дістав добру освіту, ймовірно в Києво-Братському колегіумі, чудово володів крім рідної української мови ще й церковнослов'янською, польською, латинською, непогано знав російську мову, був вмільним каліграфом. Згідно із Самійлом Величком Виговський був «вивчений вільним наукам, славився за дотепного і вправного у писарських справах». Не випадково він пізніше виступав як покровитель вище згаданого колегіуму, підкреслював своє знайомство з Феодосієм Софоновичем — ректором Києво-Могилянського колегіуму у 1653–1655 рр., ігуменом Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1655–1672 рр., письменником, теологом та істориком. Не було випадковістю й те, що в ході розвитку українсько-російських відносин саме Виговському на його прохання патріарх Никон надсилав книги, а також священні посудини і ризи. З листа Виговського до Никона від 22 серпня 1653 р. довідуємося, що останні були йому потрібні для Свято-Троцької церкви у Чигиринському монастирі, яку генеральний писар збудував своїм коштом.

Свою військову кар'єру Виговський розпочав «товаришем» у кварцяному війську Речі Посполитої, з якого склався кістяк польської армії. У роки правління короля Владислава IV (1632–

1648 рр.) Виговський відзначився у боротьбі проти «неприятеля святого Хреста Господня», тобто — турецько-ногайсько-татарської агресії.

У 1638 р. він став писарем при Яцеку Шемберкові — комісарові Речі Посполитої над Військом Запорозьким у 1638–1648 рр.

Очевидно, тоді ж Виговський познайомився та увійшов у тісніші контакти з Б. Хмельницьким — тодішнім генеральним писарем Війська Запорозького. Принаймні вони зустрічалися під час переговорів на Масловому Ставу (нині с. Маслівка Миронівського району).

Виговський був спочатку ротмістром кварцяного війська і у складі авангарду карателів, очолюваного Стефаном Потоцьким, брав участь у битві на Жовтих Водах.

**Гетьман Іван Виговський, розгромлення царської армії під
Конотопом 1659 р. Петро Андрусів**

У вирішальний момент бою біля Княжих Байраків (16 травня 1648 р.) він бився хоробро, але потрапив у полон. Тричі він тікав, але невдало, й тоді його прикували до гармати. Бранця врятував Богдан Хмельницький, котрий викупив його у хана Іслам-Гірея III за коня. Тоді Виговський дав гетьману присягу вірно йому служити і додержав її.

Виговський став спочатку особистим писарем гетьмана та ймовірно, супроводжував Хмельницького у переможному поході 1648 р. Під час облоги Львова, Хмельницький послав Виговського до трансільванського князя Д'єрдя Ракоці, про що згадував сам гетьман у своєму листі від 27 листопада 1648 р. Завдання цієї місії полягало в укладенні союзу. Це було перше українське посольство до Трансільванії, й у подальшому справа таки дійде до союзу з нею (1656 р.). Будучи спочатку особистим писарем гетьмана, Виговський швидко здобуває авторитет і робить блискучу кар'єру. Брав останній участь й у кампанії 1649 р. Тоді він став головним поряд з гетьманом упорядником «Реєстру Війська Запорозького 1649 — початку 1650 рр.» Цей же документ згадує про Виговського вже як про генерального писаря. Новий генеральний писар виступає навіть як співавтор деяких важливих універсалів Б. Хмельницького, нерідко сам пише їх з волі гетьмана. За короткий час Виговський створив потужну та високоефективну Генеральну канцелярію. Ця установа була по суті Міністерством закордонних справ і одночасно — внутрішніх. Вона стала тим самим генератором, який згідно з волею гетьмана й ради Війська Запорозького приводив у рух численні привідні паси державної машини. Сюди надходила військово-політична інформація з усіх кінців України і зарубіжних держав, тут приймалися та звідси відправлялися численні посольства, ухвалювалися важливі рішення, котрі поруч з військовими перемогами визначали долю України. Щоб створити таку потужну державну машину й керувати нею, потрібен був величезний таланти адміністратора та політика.

Уряд генерального писаря зусиллями Виговського був піднесений до другого після гетьмана, і не випадково західні джерела називають з цього моменту генеральних писарів канцлерами. Хоча склад та механізм функціонування Генеральної канцелярії й донині залишаються недостатньо вивченими, однак можна назвати тих, хто були найближчими співробітниками Виговського. Це М. Гунашевський, про якого вже говорилося, Силуян Мужилівський, шляхтич Соболев, білорус Ярмолович, П'ясецький, ймовірно, Федір Погорецький, Захар Шуйкевич — майбутній генеральний писар Лівобережної Гетьманщини у 60-х і 80-90-х рр. XVII ст.

Печатка Виговського

Джерела вказують на те, що у Генеральній канцелярії працювали 12 шляхтичів, котрі перейшли на бік повстанців, але на ім'я називають лише одного. Залучали до виконання дипломатичних місій також іноземців, наприклад, грека Івана Мануйлова та серба Василя Данилова. Залучав Виговський до таких місій і свого батька й братів, навіть слуг та челядників.

Існують підстави вважати, що саме Виговський відіграв одну з провідних ролей у формуванні розвідки й контррозвідки України. Ще на початку 1649 р. полковник Максим Нестеренко послав до Польщі з Переяслава 2000 розвідників. Проте пізніше керування цими справами переходить до Виговського. Не випадково агентом останнього був татарський товмач великого візира Сефер Кази-аги, котрий під час сепаратних польсько-кримських переговорів під Кам'янець-Подільським у грудні 1653 р. передав генеральному писарю відомості про їхній зміст. Не випадково агентом Виговського у Стамбулі був серб Микола Маркевич, посланий писарем до Туреччини наприкінці 1653 р. Таким же агентом був і грек Теодозій Томкевич — львівський купець та міщанин, котрий, до речі, брав участь й у дипломатичних контактах уряду з урядами Речі Посполитої та Швеції (1658 р.). Отже, завдяки саме Виговському було створено широку агентурну мережу, яка сповіщала гетьмана про все важливе, що діялося не тільки в Україні, але й у Польщі, Литві, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, Османській імперії, Кримському ханстві, придунайських державах.

Ця мережа української розвідки була настільки розвинутою,

що навіть і через 25 років лунали скарги польських вельмож на те, що козаки (вже у часи Петра Дорошенка) знають про всі задуми короля. Вони пропонували «добре пошукати» агентів серед українців, що входили в оточення короля Яна III Собеського.

Після кампаній 1648–1649 рр. Виговський брав участь у поході 1650 р., котрий завершився взяттям столиці Молдавського князівства — Ясс. За умовами капітуляції господар Василь Лупул мав віддати свою доньку Розанду заміж за старшого сина гетьмана — Тимофія. Відзначимо, що цей шлюб було взято у 1652 р., і весільний ескорт до Молдавії очолював саме Виговський.

У 1651 р. він брав участь у битві під Берестечком, причому саме його з Хмельницьким насильно забрав з поля бою хан. Вирвавшись з неволі, Виговський вжив енергійних заходів для мобілізації додаткових військ, громив під Павлоччю орду, яка поверталася до Криму, обтяжена ясиром.

Рішучі дії Виговського змусили ординців прискорити відновлення союзу з Україною. Він відіграв важливу роль також в організації оборони Білої Церкви, та укладенні нового мирного договору (28 листопада 1651 р.), що правда, тяжчого в порівнянні із Зборівським.

У 1652 р. українська армія у битві під Батогом взяла переконливий реванш над поляками за поразку під Берестечком, і у цій битві брав участь також Виговський.

У 1653 р. він відіграв активну роль у переможних боях під Жванцем, але зрада хана не дала їй тут можливості остаточно розгромити ворога. Це спонукало уряд України до посилення контактів з Московською державою та до укладення з нею військово-політичного союзу. Виговський був одним з найпалкіших прихильників такого акту, котрий було укладено у 1654 р. Хоча російсько-український договір того року є недосконалим, незавершеним і короткотривалим, він призвів до виникнення своєрідної конфедерації двох незалежних держав. Поки договір був рівноправним, доти й успішно розвивалася боротьба проти Речі Посполитої. Досить сказати, що українська армія очистила від поляків майже всю Західну Україну. Російсько-українські війська дійшли до Любліна, Вільнюса та Риги, причому генеральний писар бере участь у Дрожипільській битві,

у поході на Львів (1655 р.), у битві під Озерною (19-22 жовтня 1656 р.).

Однак після цього Москва зрадила Україну й уклала сепаратне перемир'я з Річчю Посполитою у Вільні. Це виразно показало справжні наміри Москви, далекі від братства, та змусило Хмельницького шукати нових союзників, не загострюючи до часу відносин з царем Олексієм. Було укладено союз з Швецією, Трансільванією і Бранденбургом, внаслідок чого українські козаки брали участь разом із союзниками у взятті Варшави, Кракова, ряду інших польських міст. Річ Посполита опинилася на краю загибелі, й її хроністи з жахом згадували про літа «потопу» 1655–1657 рр. Чи варто нагадувати, що Виговський, який проводив енергійну дипломатичну діяльність, особливо, коли гетьман був тяжко хворий в останні два роки свого життя, якнайбільше прислужився до створення могутньої антипольської коаліції.

Однак фортуна відвернулася від керманівців Української держави. Погіршилася міжнародна ситуація, загострилися соціальні суперечності у середині українського суспільства. Москва дедалі менше прагнула перемоги над Польщею, намагаючись знищити незалежну Україну та перетворити її у свою колонію. У цей час помер Богдан Хмельницький (1657 р.), і це позбавило Україну загально визнаного лідера.

В атмосфері гострих суперечностей та посилення московського тиску Івана Виговського було обрано гетьманом України (Корсунська рада 21 жовтня 1657 р.). В особі Виговського Українська держава мала досвідченого політика, вмілого адміністратора та дипломата, хороброго й талановитого воєначальника. І все ж він поступався Богдану Хмельницькому, хоча вмів гнучко проводити центристську лінію, особливо у гострих соціальних питаннях. Щоправда, і перехід булави до Виговського припав на складний час, коли міжнародне та внутрішнє становище України погіршувалося буквально на очах.

У 1658 р. гетьман зіткнувся з потужною опозицією, яка всіляко підтримувалася Московією. Спочатку йому вдалося розгромити опозиціонерів, на чолі яких стояли полтавський полковник Мартин Пушкар і кошовий отаман Яків Барабаш. Побачивши крах першої опозиції, Москва все нахабніше втручається у внутрішні справи Української держави.

Це призводить до російсько-української війни 1658–1659 рр., яка переплелася з громадянською війною в Україні. У такій ситуації Виговський круто міняє політику. Оскільки пакт 1654 р. вже перестав фактично діяти, бо сама Москва його грубо порушила ще у 1656 р., гетьман уклав з Річчю Посполитою відому Гадяцьку угоду 1658 р. На її підставі Україна (під назвою Велике князівство Руське) мала входити до Речі Посполитої як рівноправний член конфедерації з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським.

Гадяцький договір («Гадяцькі статті») — угода, укладена 16 вересня 1658 р. під містом Гадяч з ініціативи гетьмана Івана Виговського між Річчю Посполитою і Гетьманщиною, що передбачала входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського» як третього рівноправного члена двосторонньої унії Польщі і Литви. Передбачалася також ліквідація Берестейської унії. Основні перетворення, однак, так і залишилися на папері, оскільки польський Сейм ратифікував договір у сильно урізаному вигляді, скасувавши його головні положення.

**Присяга короля Яна Казимира на договорі підписана 10 червня
1659 р**

Після військових успіхів Швеції склалася реальна загроза розпаду та розділу Речі Посполитої. Наслідком могло стати зміцнення Швеції. Щоб цього не допустити Московське Царство згорнуло військові дії проти Польщі і підписало перемир'я, а

потім влітку 1656 р. почало війну зі Швецією.

Цей акт був розцінений Богданом Хмельницьким та оточенням як сепаратний та зрада інтересів України. У грудні 1656 р. він приєднався до ліги протестантських держав, які ухвалили план щодо розподілу Речі Посполитої. Спочатку військові дії склалися на користь Гетьманату — на деякий час була захоплена навіть Варшава. Але улітку ліга зазнавши значних поразок від поляків та татар по суті розпалася. Після цього настала криза у питаннях зовнішньої політики Гетьманату. Вторгнення козацьких полків на польські землі провокує чергову загрозу спустошення українських земель кримськими татарами. Союзні акції зі Швецією призводять і до кризи у відносинах із царем.

Після смерті Богдана Хмельницького влітку 1657 р. у царя Олексія Михайловича та його оточення визрів план ревізії переяславських домовленостей 1654 р. Ним передбачалося обмеження зовнішніх відносин гетьмана, збільшення кількості військових російських залог у українських містах.

«Річ Посполита Трьох Народів», 1658 р.

Новий гетьман Іван Виговський ці умови відкинув і у жовтні 1657 р. підписує договір зі Швецією, яка у той час воювала як із Польщею, так і із Росією. Незадоволені цією угодою наприкінці року підіймають повстання за мовчазною згодою російських

воєвод, які перебували в Україні. Воно охопило Запоріжжя та південні полки Лівобережжя. Після того як цар відмовив Виговському щодо допомоги проти повстанців, гетьман почав шукати інші варіанти. Кримське Ханство з 1654 р. перебувало у союзі з Річчю Посполитою. Тому було вирішено повернутися до перемовин з Польщею.

На попередніх переговорах українську сторону представляли Ю. Немирич і П. Тетеря, а польську Станіслав-Казимир Беневський та К. Євлашевський. Від кожного полку в Україні були присутні спеціально визначені представники, які узгоджували пункти договору, кожний з яких підписували.

В основу примирення України та Польщі було покладено реалізований на Люблінському сеймі 1569 р. принцип федеративного устрою Речі Посполитої.

За умовами Україна як незалежна держава, під назвою «Велике Князівство Руське» входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федерації. Територію Великого Князівства Руського склали кийвське, брацлавське і чернігівське воєводства. Вища законодавча влада належала національним зборам депутатів, які обиралися від усіх земель князівства. Виконавчу владу здійснював гетьман, який обирався довічно й затверджувався королем. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани українського суспільства — козацтво, шляхта і духовенство. Гетьман очолював збройні сили України. У Великому Князівстві Руському встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія і вищий судовий трибунал.

Все діловодство мало вестися українською мовою. У Києві або в іншому місті передбачалося створити монетний двір для карбування власної монети.

Українська армія мала складатися з 60 тис. козаків і 10 тис. найманого гетьманом війська. Польським військам заборонялося перебувати на території князівства. У випадку воєнних дій в Україні польські війська, які знаходились на її території, переходили під командування гетьмана. Гарантувалися права та привілеї козацтва. На подання гетьмана щороку сто козаків з кожного полку мали прийматися до шляхетського стану.

Православні віруючі зрівнювались у правах з католиками. Греко-католицька церква зберігалася, але не могла поширюватись

на нові території. У спільному сенаті Речі Посполитої мали надати право застати православному митрополитові київському і п'ятьом православним єпископам.

Угода передбачала закріплення за Києво-Могилянським колегіумом академічного статусу і зрівняння його у правах з Краківським університетом. На території князівства передбачалося заснування ще однієї православної академії та середніх навчальних закладів — колегіумів, а також фіндування в необхідній кількості початкових шкіл та друкарень.

Угода не була прийнята українським суспільством за багатьма причинами. Найважливіші з них це — залишення у складі Польщі Руського, Волинського, Белзького і Подільського воєводств, повернення прав на маєтності шляхті, яка була змушена покинути свої володіння у попередні роки, а також висока вірогідність війни з православним Московським Царством.

Росія не сприйняла цю угоду і почала війну з Україною. Незважаючи на перемогу під Конотопом, війна склалася для Виговського невдало. Запорізька Січ напала на татар і тому змусила їх повернутися назад у Крим. Проросійськи налаштовані кола старшини та козацтва саботували війну, бо на їх думку Виговський «продав Україну полякам». Не бачачи іншого виходу з ситуації, гетьман Виговський у жовтні 1659 р. склав повноваження та виїхав до Польщі. Для поляків війна складалася значно успішніше і у 1660 р. вони завдали суттєвих поразок Росії та звільнили Вільно.

У підсумку Московія і Польща уклали Андрусівське перемир'я 1667 р., а згодом Угоду про Вічний мир 1686 р. Лівобережна Україна перейшла під контроль Москви. Козацтво отримало ще менше привілеїв, ніж передбачав Гадяцький договір, і на кінець XVIII ст. практично втратило політичний вплив.

Протидіючи викликаному союзом наступові Москви на Україну, Виговський завдав нищівної поразки сотисячній царській армії під проводом Трубецького 9 липня 1659 р. у битві під Конотопом. Втрати Трубецького становили близько 40 тис. чол. російського війська, було захоплено у полон близько 15 тис.

Конотопська битва або Соснівська битва (27 червня — 29 червня / 7 липня — 9 липня 1659 р.) — битва між військами гетьмана Івана Виговського та Кримського ханату з одного боку і

московським військом з іншого біля міста Конотопа сучасної Сумської області. Один із ключових епізодів російсько-української війни 1658–1659 рр.

Битва відбулася у ході московсько-української війни (1658–1659 рр.), під час періоду української історії, який прийнято називати Руїною — періодом після смерті Богдана Хмельницького, часу громадянської війни, інтервенції сусідніх з Україною держав та подальшого знищення залишків надбань минулих років визвольної війни. Протиріччя з Московським урядом, через його втручання у внутрішні справи Гетьманщини, територіальні суперечки щодо завойованих Військом Запорозьким теренів південно-східної Білорусі та недотримання царатом Переяславських статтей продовжували загострюватися.

З приходом до влади Івана Виговського московські воєводи в багатьох містах, і зокрема у Києві, почали відкрито підтримувати опозицію Виговського і фактично сприяли загостренню громадянської війни у Україні. У цих умовах Виговський уклав Гадяцький договір, за яким Україна отримувала рівноправне місце у Речі Посполитій під назвою Велике Князівство Руське поряд з Польщею та Литвою, заборонялася Унія та гарантувалися права Православної Церкви. Однак сейм Річі Посполитій у травні 1659 р. ратифікував договір лише в урізаному виді, викресливши з нього основні пункти, включаючи створення Великого князівства Руського. Уряд Московії перейшов до збройного вторгнення в Україну восени 1658 р. З'єднавшись з ворогами Виговського — Іваном Безпалим, осавулом Вороньком та запорожцями кошового Барабаша, армія Григорія Ромодановського захопила низку українських міст, зокрема Миргород, Лубни та Пирятин, і вирізала не тільки прихильників гетьмана, але й грабувала мирне населення. Літописець того часу так описує пограбування Ромодановським Конотопа:

«Він зустрів процесією від громадян міста, помолився і перехрестився перед ними по-християнські, але пограбував місто і його мешканців по-татарськи і сказав « що: винуватого Бог знайде, а війська треба потішити і нагородити за праці, в поході понесені.»

Така поведінка московського війська схиляла на бік Виговського все більше цивільного населення, козаків. Тим часом велика Московська армія (більш ніж 150 000 чол.) на чолі з

Олексієм Трубецьким почала вторгнення в Україну на допомогу Ромодановському навесні 1659 р. До московського війська приєдналися деякі козаки — вороги Виговського у громадянській війні — на чолі з новопризначеним московитами «гетьманом» Безпалим. За деякий час загін Ніжинського полковника Гуляницького напав на обоз армії Трубецького та, відступаючи, зненацька захопив м. Конотоп. Незважаючи на погрози та умовляння зрадити Виговського, Гуляницький відмовлявся та з чотирьохтисячним загоном козаків боронив Конотопську фортецю. Велика московська армія вирішила захопити Конотоп перед тим, як просуватися далі вглиб України. Облога Конотопа почалася 21 квітня 1659 р.

Перший штурм був невдалий. Укріплення Конотопа не були досить міцними, та й узагалі за військово-інженерними мірками того часу місто не було фортецею; єдині укріплення — земляний вал та палисад з ровом. Втім у багатьох місцях містечко оточували болота, тож природній ландшафт дещо сприяв обороні. О п'ятій годині ранку 21 квітня, після молебня, князь Трубецькой почав приступ; місто обстріляли з гармат, почався бій. Деяким московським загонам вдалося вдертися у фортецю, але козаки Г. Гуляницького мужньо боронилися та вибили загарбників з міста з великими втратами.

Після такого фіаско Трубецькой вже не наважувався йти на прямий приступ, а натомість продовжував обстріл міста з гармат та почав засипати землю рив. Проте вночі козаки використовували той ґрунт для укріплення валів фортеці і робили вилазки та зненацькі напади на московські зағони навколо міста. Постійні напади козаків вимусили Трубецького перенести табір війська на 10 км від міста в урочище Таборище на південній околиці села Підлипного і таким чином розділити армію між табором і військами навколо Конотопу. За деякими оцінками тільки на облозі Конотопу московські війська втратили близько 10000 чоловік.

Аж до 29 червня, цілих 70 днів, чотирьохтисячний загін Гуляницького утримував фортецю проти багатотисячного війська Трубецького, що надало Виговському змогу організувати свою власну армію, отримати допомогу від Польщі і Криму і навіть залучити найманців. До козаків Виговського приєдналися польські добровольчі кінні зағони Потоцького, Яблонівського та

піхота Лончинського, також для охорони ставки гетьмана залучили загони сербських та молдавських найманців загальною кількістю близько 3800 чоловік. Було досягнуто домовленості з Кримським Ханом Мухамедом-Гіреєм IV про допомогу; хан з'явився на початку червня на чолі 30-тисячного війська.

Армія Виговського з татарами тим часом продовжувала просуватися у напрямку Конотопа. 24 червня під селом Шаповалівкою був розбитий невеликий передовий загін московитів, і від полонених дізналися, що Трубецької знаходиться вже не біля Конотопа, і що він не очікував підходу союзників так скоро.

На основі цих відомостей було вироблено план дій, за яким татари сховалися у засідці в урочищі Торговиця на схід від села Соснівки — табору Виговського. Сам Виговський, залишивши командування братові Григорія Гуляницького Степанові Гуляницькому, вирушив на чолі маленького загону під Конотоп. Рано вранці 27 червня козаки напали на військо Трубецького і, скориставшись несподіванкою, захопили велику кількість московських коней та вигнали їх у степ. Але, оговтавшись, кіннота Трубецького контратакувала козацький загін і Виговський відступив за річку Соснівку (інша назва — Кукілка) у напрямку свого табору.

Наступного дня, у суботу 28 червня Трубецької відіслав 30 000 відбірної московської кінноти на чолі з боярином Семеном Пожарським наздогнати Виговського. Пожарський переправився через річку Соснівку і розбив табір на іншому її боці. Решта 30 000 війська на чолі з Трубецьким залишилися у таборі. Тим часом п'ятитисячний загін Степана Гуляницького зайшов у тил Пожарському, будучи непоміченим захопив міст через Соснівку, зруйнував його і, загативши вночі річку, затопив низину навколо неї.

Рано вранці 29 червня 1659 р. невеликий загін Виговського атакував табір Пожарського і після короткої сутички почав відступати, вдаючи втечу.

Війська Пожарського, відчуваючи легку здобич, залишили табір і почали його переслідувати. Коли московські війська вступили в село Соснівку, козаки трьома пострілами з гармати та трьома вогневими стрілами дали знак рушати орді та полякам, а самі всією армією розпочали контрнаступ на Пожарського.

Побачивши пастку, Пожарський спробував відступити, але тяжка московська кіннота та артилерія загрузли у вогкому ґрунті біля річки.

У цей час з флангу вдарили татари — московська армія опинилася в оточенні; почалася різанина. Впродовж решти 29 червня були знищені майже всі 30 000 війська Пожарського, а сам він був захоплений у полон разом з князями Львовим, Ляпуновим, Бутурлініми, Скуратовим, Куракіним та іншими. Полонених за звичаєм віддали татарам, які майже всіх немилосердно вирізали.

Поставши зв'язаним перед ханом, Пожарський, за переказами літописців, плюнув йому в обличчя та обматюкав. За це татари миттєво відтяли йому голову і відіслали її з полоненим до табору Трубецького.

Сам Трубецький, почувши про розгром Пожарського, відкликав Ромодановського з облоги Конотопа та пізно ввечері почав відступ з України.

Побачивши розвиток подій, Григорій Гуляницький вийшов з Конотопа і вдарив по армії Трубецького, що відступала, захопивши багато артилерії; сам Трубецький ледве не загинув, був двічі поранений і втратив окрім частини артилерії ще бойові знамена, скарбницю й майже увесь обоз. Покінчивши із залишками військ Пожарського, козаки й татари продовжували переслідувати ворога у його відступі ще протягом трьох днів аж до московського кордону.

Загиблих козаків з обох сторін поховали в одній братській могилі, а на її місці поставили церкву на честь 40-ка мучеників Севастійських. Сьогодні це Конотопський Вознесенський кафедральний собор, який люди за традицією і досі називають Сорокосвятською церквою.

Звістка про поразку під Конотопом дійшла врешті-решт і до Москви. Російський історик XIX ст. С. М. Соловйов описує реакцію царя на сумну звістку таким чином: «Цвіт московської кінноти, що відбув щасливі походи 1654 р. і 1655 р., загинув за один день, і вже ніколи після того цар московський не був у змозі вивести у поле такого блискучого війська. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу й жах охопив Москву.

Удар був тим важчий, що був несподіваним; та ще після таких блискучих успіхів! Ще нещодавно Долгорукий привів до

Москви полоненого гетьмана литовського, нещодавно чулися радісні розмови про торжество Хованського, а зараз Трубецької, на якого було найбільше надій, «чоловік благоговійний і витончений, у війнстві щасливий і недругам страшний», погубив таке величезне військо!

Після взяття стількох міст, після взяття столиці литовської царське місто затремтіло за власну безпеку: у серпні за государевим указом люди всіх чинів поспішали на земляні роботи для зміцнення Москви. Сам цар з боярами часто був присутній при роботах; навколишні жителі з родинами, пожитками наповнювали Москву, і ходила чутка, що государ від'їжджає за Волгу, за Ярославль».

Проте хвилювання царя, що Виговський з ханом піде далі на Москву, виявилися передчасними. Тільки-но Виговському вдалося захопити Ромни, Лохвицю та декілька інших українських міст, які утримували його супротивники, як прийшла звістка з Криму, що козаки Івана Сірка напали на татарські поселення, і це примусило хана з ордою залишити Виговського та вертатися у Крим.

Громадянська війна спалахнула з новою силою. Хоч Гадяцький договір з поляками був вигідний для України, ідея союзу з поляками не знайшла підтримки серед більшості козацтва та народних мас.

До того ж Виговський нехтував інтересами широкого загалу українського суспільства і спирався переважно на козацьку верхівку, яка постійно його зраджувала перед погрозами або обіцянками з боку Москви чи Варшави.

Конотопська битва залишалася довгий час ледве не забороненою темою в російській та особливо радянській історіографії.

Протягом століть інформація про неї замовчувалася, бо правда про події під Конотопом розвінчувала багато великодержавних міфів, особливо про «споконвічне прагнення українців до союзу з Росією».

Останнім часом події Конотопської битви також ідеалізуються і у деяких українських колах. Незважаючи на великі сподівання та на героїзм козаків, особливо загону Григорія Гуляницького, Конотопська битва залишається змарнованим шансом і чи не найхарактернішим прикладом виграної битви та

програної війни.

Однак Гадяцький договір швидко призвів до народного повстання проти Виговського. Союз із державою, довготривале панування якої в Україні було кілька років тому повалено, вважався народом неможливим. Та й сама Польща не мала наміру дотримуватися угоди, хоча Гадяцький договір був ратифікований сеймом Речі Посполитої.

Конотопська битва

Ця битва не призвела до перемоги у війні, а в Україні піднялася нова хвиля виступів опозиції, яка зробила своїм лідером молодшого сина Богдана Хмельницького — Юрія. Хоча останній був ще зовсім молодим, але за його спиною стояли досвідчені полковники Іван Богун, Іван Сірко, Яким Сомко й ін.

Війни на два фронти, та ще громадянської, Виговський не витримав і, не бажаючи подальшого кровопролиття, після однієї з Чорних рад, що відбулася 11 вересня 1659 р. в містечку Германівка, склав булаву.

На його місце обрали Юрія Хмельницького, котрий під тиском Москви підписав Переяславський договір 27(17) жовтня 1659 р., що перетворював Україну в автономну одиницю у складі Московського царства, причому ця автономія постійно скорочувалася.

Колишній гетьман переїхав на Волинь, що перебувала тоді під контролем короля, й дістав з волі останнього Барське

староство, був сенатором Речі Посполитої та Київським воєводою.

Він осів у Барі на Поділлі, куди згодом вирвалася з Чигирини також дружина з малолітнім сином Остапом. Виговський побував у Львові, вступив до Львівського православного братства, не полишив і політику.

Конотопська битва 1659 р.

У цей час починається Руїна: Гетьманщина розколюється на дві частини — Правобережну та Лівобережну. Ю. Хмельницький змушений був піти у відставку й постригся у ченці, а новим гетьманом (уже тільки Правобережної України) став Павло Тетеря.

Останній у цей період виступає як активний прихильник Речі Посполитої, причому дуже вороже настроєний проти Виговського.

Коли Ян II Казимир вдерся до Сіверської України у 1664 р., то зустрів масовий опір українців, котрі добре пам'ятали польське гноблення до 1648 р. Похід зазнав поразки, причому агресивні дії Польщі викликали протест і опір навіть правобережних козаків та їхніх вождів.

Саме через це було розстріляно полковника Івана Богуна. На Правобережжі розгорталася могутнє антипольське повстання, котре було спрямоване й проти гетьмана Тетері.

У відповідь той разом із своїм кумом Себастьяном Маховським та деякими іншими польськими воєначальниками (Стефан Чарнецький й ін.) жорстоко придушував народні виступи.

Коли було схоплено вождя повстання на Правобережжі Дмитра Сулимку, то деякі сліди привели до Виговського, який симпатизував повстанцям і навіть був «мотором всіх нинішніх бунтів».

Тому його було заарештовано й позбавлено всіх прав та привілеїв, котрі він мав у зв'язку з сенаторським титулом. Без всякого суду і слідства, навіть без королівського відома, колишнього гетьмана було засуджено до розстрілу.

Коли 16 березня 1664 р. за ним прийшли, щоб повести на розстріл, він читав акафіст Пресвятій Богородиці. Вирок були виконано у селищі Рокитному, що на Київщині. Колишнього гетьмана та його дружину поховали, як свідчить Чернігівський літопис, у Великому Скиті, але є певні сумніви у достовірності цих свідчень пам'ятки. Доля нащадків Виговського фактично невідома.

Але у Речі Посполитій другій половині XVII–XVIII ст. діяли численні Виговські, деякі з яких могли бути нащадками його сина Остапа.

Аналізуючи взаємовідносини Хмельницького і Виговського можна дійти висновку, що гетьман та генеральний писар діяли, як правило, узгоджено, причому кожен мав свій «імідж» і проводив відповідну лінію в ході дипломатичних контактів.

Виговському, звичайно, відводилася роль «буфера», провідника нібито м'якшої, ніж у Хмельницького, лінії. Це давало змогу краще виявити наміри протилежної сторони, навіть її агентуру, створювало додаткові можливості для дипломатичного маневру Б. Хмельницького.

Звичайно, не можна говорити про повну тотожність політичних позицій гетьмана й генерального писаря. Якщо перший був представником центру, то другий тяжів до поміркованих (М. Громика, Г. Гуляницький, Г. Лісницький, генеральний суддя С. Зарудний, генеральний обозний Т. Носач та ін.), котрі прагнули досягнути компромісу з Річчю Посполитою.

Через це Виговського недолюбували представники радикальної течії (М. Кривоніс, Д. Нечай, Л. Мозиря, М. Гладкий,

С. Подобайло й ін.), а також московської партії (М. Пушкар і І. Барабаш).

Ці протиріччя склали передумови для гетьманства Виговського та визначили його долю. Фактично Виговський виконав волю пізнього Хмельницького, який помітив порушення Переяславської ради Москвою та шукав можливості перегляду чи розриву її.

Конотопська битва

Але Виговський не мав тієї харизми, завдяки якій Хмельницький перетворив чергове повстання козаків на Визвольну війну України. Микола Костомаров оцінював Виговського як борця за незалежність своєї батьківщини від московського панування.

На думку історика гетьман початково був вірний союзу із Москвою, але згодом перейшов на антимосковські позиції через відмову царського уряду допомогти приборкати опозицію. Також історик відзначав вплив Юрія Немирича, що переорієнтував Виговського на союз із Варшавою.

На думку історика Валерія Степанкова Виговський був талановитим адміністратором, воєначальником і дипломатом. Він став першим гетьманом української козацької держави, що був страчений за участь у боротьбі за її незалежність.

Історик Наталя Яковенко ставить Виговському в заслугу створення Генеральної військової канцелярії —

адміністративного і дипломатичного штабу Хмельницького, мозкового центру козацької революції.

ВИСОЧАН СЕМЕН ГНАТОВИЧ
(р. н. невід. – 1666 р.)

Семён Гнатович Височан— український військовий діяч, керівник селянського повстання, що розпочалося у Східній Галичині восени 1648 р. при підході військ Богдана Хмельницького до Львова. Син керівника селянського руху на Галичині Гната Височана

Навчався у Львівській братській школі, де оволодів кількома мовами (старослов'янською, німецькою, польською, латинською). Військове мистецтво опанував під керівництвом батька.

У 1648 р. із окремих повстанських загонів сформував у місті Отинії військо, що налічувало 15 тис. осіб і очолив повстання проти польської шляхти на Прикарпатті.

Український військовий діяч, керівник селянського повстання, що розпочалося у Східній Галичині восени 1648 р. при підході військ Богдана Хмельницького до Львова. Син керівника селянського руху на Галичині Гната Височана

Навчався у Львівській братській школі, де оволодів кількома мовами (старослов'янською, німецькою, польською, латинською). Військове мистецтво опанував під керівництвом батька.

У 1648 р. із окремих повстанських загонів сформував у місті Отинії військо, що налічувало 15 тис. осіб і очолив повстання

проти польської шляхти на Прикарпатті.

Памятник Симену Височану у м. Отинія

Після цього був сотником у війську полковника Івана Богуна. У 1651 р. обороняв Вінницю, пізніше став полковником лисянським та канівським. У 1666 р. був засланий у Московщину.

360 років тому український народ повстав за правду і волю, за свою незалежність і державність. На Прикарпатті боротьбу проти польських окупантів очолив наш земляк Семен Височан, 15-тисячне військо якого практично оволоділо цілим краєм. Центром і столицею повстанців стала Отинія.

Блискуча перемога військ Богдана Хмельницького під Пилявцями відкрила дорогу військам гетьмана на Західну Україну. Під кінець літа 1648 р. до Галичини підійшли козацькі війська. Похід Богдана Хмельницького на Львів восени 1648 р. сприяв поживленню селянського руху у Галичині.

Семен Височан, син Гната, уродженець с. Вікторів, що поблизу Галича. Ось що писав про нього В'ячеслав Липинський: «Семен Височан, знатний шляхтич, який мав маєтності також і у Брацлавському воєводстві, син осадчого і побережника Ігната Височана, славного у своєму часі на сусідуючому з Поділлям і на

боротьбу з татарами виставленім Покутті... Височан більше від інших здібний і щасливий, і йому вдалося зробити більше від інших». В історичних джерелах про Семена Височана сказано як про «вождя повсталого плебсу», «проводиря повсталого черні».

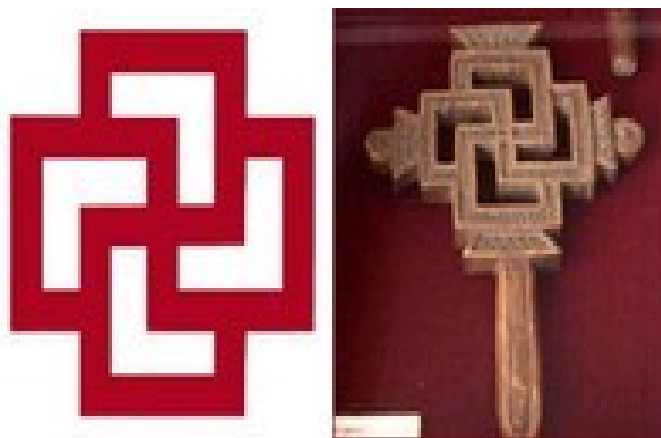
За короткий час Семен Височан сформував із селян і міщан великий загін повстанців. Значну роль у народному русі відігравала українська шляхта. Джерела називають прізвища Березовських, Грабовецьких, Витвицьких, Голинських, Драгомирецьких, Княгиницьких, Угерницьких, Чайковських та інших. Вони прибули до табору Височана із гуртами соратників, на чолі яких уже боролися проти поляків. У таборі ватажки отримували звання сотників чи полковників, у залежності від кількості повстанців, яких привели. А шляхтич Лесь Березовський став «головним ад'ютантом і керівником штабу Височана».

В армії Височана було чимало сільських панотців. Вони мали великий вплив на повстанців. У Руському воєводстві учасниками руху стало понад сто священиків (деякі з них були сотниками, підполковниками, полковниками). Перебування у повстанських загонах значної кількості священиків не випадкове. На тлі соціального і національного знуцання над селянами, особливо дикими виглядали релігійні побори жидів-орендарів – власників церковних ключів.

За потреби здійснення християнського обряду у церкві (хрещення, вінчання, відправа літургії, посвячення паски та інше), посполиті мусіли платити жидові, ще й чекати зі священиком приходу «церковного ключника». Сумним свідком того часу лишилася обрядова веснянка-гагілка «Їде Зельман», яку ще порівняно недавно співали дівчата на Великдень біля церкви по всій Галичині і Поділлію.

Повстанці ділилися на сотні, полки, мали свої хоругви, прапори, військовий музичний супровід. На озброєнні у Височана були гармати, рушніці, мушкети, самопали, шаблі, ножі, коси, ціпи, обухи. Арсенал постійно поповнювався після боїв, здобуття фортеці чи замку. «З великою масою повсталих, які мали артилерію, Височан почав справжню війну проти (польської) шляхти». Здобувши Отинійський замок (збудований у 1645 р. за наказом Станіслава Потоцького), Семен Височан перетворив його на свою штаб-квартиру. «Височан зумів зібрати 15-тисячну армію

повсталих, обравши столицею своєю місто Отинію».

Родинний герб сім'ї Височан

«Перший вождь», «Хмельницький Галицької землі» (вислови сучасників та істориків) розіслав соратників, керівників загонів, здобувати міста й села Покуття і Галичини.

Височан не випадково вибрав Отинію своїм центром – місто знаходилось у центрі основних вогнищ селянського руху Галичини. На півночі діяли повстанці Товмаччини, на сході – Коршівщини і Городенківщини, на півдні – Делятинщини і Заболотівщини, на південному заході – Солотвинщини й інших гірських (гуцульських) сіл. Отже, Отинію оточували райони, переважно звільнені від польсько-шляхетського панування. Це мало важливе значення для збереження основних сил і безпеки у випадку раптового нападу поляків.

У загони об'єднувалися селяни кількох сіл. Так виникли відділи Височана в Отинії, Криниці, Держові й інших місцях. На Товмаччині повсталих очолив сотник Яремко Попович. «Він провадив відділ, поділений на сотні, з коругвами й музикою, по містах і селах, чинячи всюди спустошеніє, грабуючи і проливаючи кров шляхти. Сюди прилучувалися селяни з Озерян, Олеші, Грушки, Бортник. Межи іншими, напали вони на двір у Живачові і знищили до тла».

На Обертинщині рух очолив Літус з Обертини, жуківський панотець, і його син Грига. 18 жовтня 1648 р. повстанці здобули замок в Обертині. Його власник Мартіян Селецький у позивній судовій скарзі скаржився: «Дня 18 жовтня збунтувалися наперед камінчани (с. Кам'янка).

Війт Кушнір зі своїм сином, присяжний Джога, присяжний Дмитро із сином, піп Кадьовський із двома зятями і багато інших зібралися з містечка (Обертин) і села Камінок і піднесли своєвільні розбійницькі коругви, наперед пішли до замочку в Обертині, пограбували мої комори і добром поділилися, брали що їм лише подобалося... Я втік від всього лише на коні, а жінка з дітьми колясою ледви втекла до Пнів'я».

На Делятинщині ватажком обрано священника Андрія з Делятина. «Літературно-науковий вісник» (Львів) за 1923 р. подає: «Головно на Гуцульщині всюди убивано поляків і нищено панські двори. Делятинський піп Андрій, що вів артилерію Белзецького, тепер брав участь у грабленні поляків». Власник Турківської і Делятинської волостей Еварист Белзецький у січні 1649 р. писав із Кракова своєму намісникові в маєтку: «Шкодную, що мені так багато слуг і підданих загинуло, але то вже воля Божа, трудно було супротивлятися, мусить все піти у забуття, бо треба знати, що за гріхи наші пан Біг покарав».

До армії Височана входили і повстанці Заболотівщини. Керував ними полковник Іван Кравець. Він сформував полки, сотні й десятки. Старшину обирали за козацькою традицією. У Заболотівський полк входили селяни Тулукова, Олешкова, Любківців, Димидча, Задубрівців, Залужжя, Семаківців, Перерова, Трійці, Підгайчиків, Рожнева, Новоселиці, Соколова, Іспаса. Серед них були панотці із Семаківців, Залужжя, Перерова, Трійці, Рожнева. Рожнятівський священник Коритко мав титул полковника. Заболотівська група здобула замок у Заболотіві та замок дідича Стржемеського у Городенці. «Добувши замка, пограбували все добро, решту пустили з димом». Цілковито зруйнували замок польського магната Станіслава Потоцького у Печеніжині, завдавши збитків на 40 тисяч злотих. Також знищено замки магнатів Яблуновських у Дебеславцях і Лючі, панські двори у Крехівцях, Ключеві, Підгайчиках, Турці та інших селах. Таким чином було звільнено значну територію.

Повстанці із Цуцилова, Тисменичан і Ворони спустошили двірські маєтки у Цуцилові, двір і корчму у Лядськім, замок дідича у Волосові. Селяни з Камінної, Велесниці, Гостова, Волосівської Слободи, Лядського під проводом українських шляхтичів Олександра і Андрія спустошили панські двори у с. Переросль. Повстанці з Монастирчан, Крички, Порогів, Яблінки

цілковито знищили панський двір у Струпкові.

Особливу роль відіграло повстання на Калущині. Воно охопило 20 сіл староства. Очолив його православний священник Іван із с. Грабівки.

У період піднесення повстання (жовтень – листопад 1648 р.) число повстанців Калущини сягнуло п'яти тисяч. Активну допомогу у здобутті Калуша надав православний о. Дунець із передміської церкви св. Миколая, який організував міщан «проти патриціїв», допомігши прибулому козацькому відділу. Здобувши Калуш, повстанці встановили у ньому український уряд. Тогочасна шляхта називала Калуш «столицею всіх лотрів, гультаїв і бунтівників».

Очистивши від поляків майже всю Калущину, повстанці Івана Грабівського перейшли у Долинське староство, де зруйнували майже всі польські замки і дворища.

Апогеєм діяльності Височана стало здобуття фортеці у с. Пнів, у якій зібралося багато поляків-утікачів з охоплених повстанням місцевостей.

Після кількох тижнів облоги, не зважаючи на запеклий опір, Семен Височан з козаками Хмельницького здобув пнівський замок. «Народний рух набрав дійсно великого розмаху. За даними сучасників, армія Височана нараховувала 15 тисяч чоловік.

Такої великої ударної сили, об'єднаної під одним керівництвом, не було у цей час у всій Західній Україні, навіть на Поділлі. Якщо у селянському русі на Галицькому Підкарпатті у період його найбільшого піднесення восени 1648 р. брало участь близько 30 тисяч чоловік, то половина з них припадає на армію Височана».

Наприкінці 1648 р. під владою Семена Височана перебувала більша частина Галицької землі – за винятком міст Галич, Коломия, Солотвино, де зібралися великі польські загоны й чужоземне міщанство.

У час повстання Отинія відігравала роль не тільки координуючого центру, але й ще як судова управа над кривдниками з боку шляхти і жидів-орендарів. Так, до Отинії на розправу привели шляхтичів Шимона Корчинського із Живачова, Тиміцького із Коршева та інших. Після захоплення Галичини польськими військами шляхтич Шимон Корчинський 29 березня 1649 р. подав судовий позов на «бунтівників» з Озерян, Олеші,

Грушки, Бортників і товмацьких міщан за те, що восени 1648 р. вони «пограбували» його майно у Живачові і над ним знущалися.

У позові подаються прізвища повсталих, а саме: Михайло Черемхівський, Іван Баб'юк, Тиміш Притуляк, Антон Кугутяк, Левко Муха, Гринь Пеш, отаман Павло Шевчук із Грушки, гайдук Іван Засчук з Бортник, Левко Капустишин, отаман Капустка, Василь та Іван Богаки, Максим та Василь Мельники, Федір Капустин, Жураківський та інші.

А Гаспер Островський у судовому позові від 28 березня 1650 р. скаржився на Григорія Угерницького (Угодницького) й інших руських шляхтичів за провід у покутських «бунтах» і завдання йому збитків на суму 40 тисяч злотих.

Повстанці не лише виганяли поляків, але і створювали українське самоврядування, зокрема у Тереховлі, Рогатині, Калуші, Городку, Долині, Дрогобичі. Творилася українська держава...

Але наприкінці 1648 р. війська Хмельницького залишили Галичину. Семен Височан мусив відступити з Покуття на Брацлавщину (територія сучасної Вінницької обл.), де воював у складі військ Івана Богуна, пізніше – на Правобережній Україні, у складі повсталих В. Варениці. Був полковником у гетьмана Івана Брюховецького.

У 1666 р. Височан арештували московіти. Подальша його доля невідома. Деякі дослідники припускають, що він заповдів собі смерть.

На початку 1649 р., після вступу польських військ у Галичину, значна частина покутських повстанців, рятуючись від переслідувань, перейшла на Поділля, Волощину, інші разом з опришками подалися у Карпати, звідки ще довго давали про себе знати.

Зокрема, 1 травня 1649 р. повстанці із с. Тюдів наскочили на маєток управителя Снятинського староства у Кутах та забрали панське майно.

У 1650 р. збройний загін із с. Молодинча напав на панський маєток у с. Новосілка. У 1653 р. на Волощині (Молдові), у війську Тимоша Хмельницького було 2000 опришків під орудою Харачка.

У Отинії, столиці покутського повстання 1648 р., про полковника Височана побутують перекази, пов'язані з місцевою

церквою Святої Трійці (її 1849 р. перенесли у центр Отинії). В одному переказі йдеться про те, що у цій церкві Семен Височан брав шлюб. Але чи так це? Адже відомо, що станом на 1626 р. Височан уже був одружений.

З іншого переказу знаємо про прийняття Височаном у цій церкві присяги на вірність повстанцям. У Отинії про минувшину свідчить топоніміка: вул. За валом (там, де були замкові вали), ріка Опришина, місцевість Опришина, а також теперішні назви вулиць – Богдана Хмельницького, Семена Височана і Козацька.

У 1989 р. отинійська ініціативна група звернулася до вищих владних структур із пропозицією встановити пам'ятну дошку на честь Семена Височана, героя Національно-визвольної війни 1648 р., але хіба глухий і байдужий почує?! Пізніше за цю справу взявся місцевий осередок Союзу українок (голова Стефанія Данилець), але зібраних грошей вистачило тільки на проектну документацію під пам'ятний камінь. Потім були знову безплідні звернення до владних структур...

І все ж пам'ятник Семену Височану у Отинії було споруджено – восени 2001 р. завдяки нашому землякові, тодішньому депутату Верховної Ради Володимиру Кафарському. Зробили пам'ятник скульптор Микола Тимків та архітектор Михайло Ходан.

Початкове місце розташування пам'ятника було напроти Будинку культури. Однак це місце чомусь не сподобалось тодішньому керівництву Коломийської районної ради, яке вирішило перенести пам'ятник. Сьогодні єдиний, хто опікується пам'ятником, – це вчитель-пенсіонер, колишній селищний голова – Петро Данилець.

Нині виповнюється 360 років від початку Національно-визвольної війни 1648 р.

1 лютого 2008 р. Президент України Віктор Ющенко підписав Указ про відзначення цієї дати. То може хоч тепер територію біля пам'ятника буде належно впорядковано і урочисто відкрито пам'ятник в Отинії герою Національно-визвольної війни полковнику Семену Височану.

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН
(1550–1621 рр.)

Український релігійний і літературний діяч раннього Нового часу. Православний монах, письменник-полеміст.

Родом з Львівщини, з містечка Судова Вишня. У 1570-х рр. став ченцем Афонського монастиря у Греції, де прожив 40 років.

У 1604–1606 рр. відвідав Україну, був гостем Львівського братства. Приятель Йова Княгиницького. Виступав на захист православ'я, критикував православний клір, був противником римо-католицької та греко-католицької церков. Автор близько 16 полемічно-дидактичних творів.

Іван Вишенський народився у середині ХУІ ст., у містечку Судова Вишня на Галичині. Його батьківщина була центром сеймикового життя Руського воєводства у Польському королівстві. Точний рік народження полеміста та його справжнє ім'я невідомі. Іван (Іоанн) — це чернече ім'я. Вишенський — прізвище шляхетського роду Вишенських, що мешкали у Судовій Вишні, або прізвисько, взяте за місцем народження. Невідоме також соціальне походження Івана. Припускають, що його батьки належали до руської дрібної шляхти або православних мішан.

Не мав ґрунтовної освіти. Це відзначали як сучасники полеміста, так і він сам у своїх творах.

Ймовірно, він здобув освіту вдома, але мав тісні зв'язки із представниками католицької латинської освіченості.

Був знайомий із польською та латинською літературою свого часу, мав серед товаришів католицьких викладачів, цікавився

[протестанськими](#) ідеями [социніан](#).

Замолоду вів розгульний спосіб життя. Певний час мешкав у [Луцьку](#). У зрілому віці жив у містах [Волині](#), Галичини і [Поділля](#). На думку В. Шевчука, переломним моментом у житті Вишенського був невідомий конфлікт з [єзуїтами](#), що відвернув його від католицизму й змусив зійтися із православним [Львівським братством](#). Проте доказів цього дослідник не наводить.

Приблизно у 1570-х рр. став ченцем Афонського монастиря у Греції, що був у ті часи центром православного [чернецтва](#) на Сході. Звідси він надсилав в Україну послання, в яких виступав проти окатоличення й ополячення України, переконливо заявляючи, що український народ ніколи не скориться кривавим гнобленням. Літературну діяльність почав одночасно з острозькою групою полемістів. Твори Вишенського виражали визвольні прагнення народу. На Афоні письменник прожив більше сорока років: мешкав у кількох монастирях, потім осів у скиті — невеликому житлі ченців-самітників, розташованому віддалік від основних монастирських будівель. Заховавшись від усього світу, він дав обітницю мовчання, проте не дотримався її: відчувши тугу за рідною землею й зваживши на заклики українських братств, у 1604 р. прибуває в Україну. Прожив 2 роки у Львові, бо розійшовся поглядами з керівниками [братства](#). Перебував в [Унівському монастирі](#), звідки у 1605 р. надіслав послання Домнікії, присвячене полеміці з впливовим членом львівського братства [Юрієм Рогатинцем](#). Жив у [Манявському скиті](#) у [Йова Княгиницького](#).

У 1606 р. повернувся на [Афон](#). Тут він наказав замурувати себе у кам'яній печері. У 1615–1616 рр. — останній відомий твір «Позопище мисленне».

Вперше у літературному творі показав життя нижчих верств суспільства — селянства. Відомо всього 16 творів. У 1590-х рр. були написані найвизначніші з них, спрямовані проти [Берестейської церковної унії](#).

У 1598 р. у острозькій «Книжці» надрукував послання до самого [Костянтина Василя Острозького](#) та православних, написане Вишенським від імені монахів Святої Гори. Близько 1600 р. на Афоні він склав збірник — «Книжку», куди ввійшли «Извещение краткое», «Писание до всех обще, у Лядской земли живущих», послання до князя Костянтина Острозького і

до [єпископів](#), крім того «Обличение диавола-миродержца», «Порада» та ін. У 1600–1601 рр. Вишенський написав «Краткословный ответ» [Пйотру Скарзі](#).

У молитвах і роздумах приблизно у 70-річному віці письменник помер.

Проповідь Івана Вишенського (розпис із [монастиря Різдва Христового](#) у [Жовкві](#))

Твори Вишенського визначаються в українській полемічній літературі ХVI - ХVII ст. не лише винятковим літературним талантом автора, але і його своєрідною позицією. Вишенський не обмежувався боротьбою з католицизмом та унією. Виходячи з засад візантійського аскетизму, він гостро критикував увесь тодішній церковний і світський лад і вимагав простоти старохристиянського братства, як здійснення [Царства Божого](#) на землі.

Вишенський відкидав, зокрема, [світську освіту](#) і народні старовинні звичаї, як [поганські](#). Вишенський користувався формами церковних послань, діалогу і полемічного трактату, постійно поєднуючи ці жанри.

У своїх творах малював барвисті, часто гіперболічні, образи морального занепаду вищих верств, зокрема [духовенства](#), протиставляючи їм «бідних підданих» і простих [ченців](#).

Зворушення, емоційне піднесення чергуються тут з гострою сатирою, сарказмом.

Накопичення [епітетів](#), [порівнянь](#), запитань і закликів, іронічне представлення побутових деталей, багатство словника, використання живої народної мови надавало творам Вишенського яскравості й ефектності.

Стиль Івана Вишенського, що походить від візантійської проповіді, але споріднений і з літературною манерою сучасних йому полемістів — українських (із острозького гуртка) і польських ([Пйотра Скарги](#), [Миколая Рея](#)) — «наближається до кращих взірців барокового стилю» ([Д. Чижевський](#)).

Система поглядів Івана Вишенського близька до систем [Томаса Мора](#), [Еразма Ротердамського](#), [Томаса Мюнцера](#) та інших.

Незважаючи на відкидання полемістом «латинської вченості», він не виходить за межі пошуків католицьких і протестанських мислителів [XVI ст.](#)

Рання ідея Вишенського про існування православної церкви без владик нав'язана [реформаторами-соцініанами](#).

Іван Вишенський — демократ, палкий патріот, гуманіст. Часто під теологічною оболонкою проголошував ідеї соціальної рівності. У своїх посланнях з Афону викривав православних єпископів-перебіжчиків, римо-католицьке та [уніатське](#) духовенство, польських та українських феодалів-кріпосників, виступав проти окатоличення та ополячення найбідніших верств міщанства і селянства України.

Він вважав, що праця [кріпаків](#) є джерелом всього багатства панів, виступав проти визиску селян [феодалами](#) та [духовенством](#), за знищення нерівності, несправедливості, гноблення, експлуатації і будь-якого «мирського» зла.

Хотів в Україні бачити таке суспільство, де б людина почувала себе вільною, де б панувало братерство між людьми, і всі житимуть згідно з настановами й принципами «істинного» раннього християнства.

Цій ідеї і підпорядковував всю свою філософську концепцію. Оцінки В. подій та осіб кінця XVI — початку XVII ст. мають винятковий інтерес для історичної науки.

Він — майстер ораторсько-викривального стилю. У його посланнях були зразки реалістичного зображення дійсності.

братству» ([1610](#)); «Послання Іову Княгиницькому» ([1610](#)); «Позорище мысленное» ([1615–1616](#)).

ВОЙНАРОВСЬКИЙ АНДРІЙ ІВАНОВИЧ (1680 — 1740 рр.)

Осавул Війська Запорозького протягом 1701–1716 рр. Племянник та спадкоємець гетьмана Івана Мазепи по материнській лінії, син шляхтича Яна Войнаровського. Виховувався при дворі Івана Мазепи.

Власник великих маєтностей на Лівобережній Україні, довірена особа гетьмана, активний учасник його антиросійських дій. У 1708 р. — разом із Мазепою та групою старшин перейшов на бік шведського короля Карла XII. Після поразки шведів у Полтавській битві у 1709 р. емігрував у Бендери (Молдова), а звідти до Німеччини.

Після смерті Мазепи і отримання його багатств (які були визнані Карлом XII приватною власністю, а не власністю запорозького козацтва) у спадок Войнаровський збайдужів до гетьманства й уряду взагалі. Приватні інтереси ставив вище за громадські.

У вирішенні питань був розумний, освічений, але непереступливий у засобах (підкуп свідків і таке інше). У 1710 — 1711 рр. — разом із Пилипом Орликом заохочував уряди

Османської імперії, Кримського ханства та ряду європейських країн до війни з Росією, намагався утворити антиросійську коаліцію європейських держав.

За наказом Петра I Войнаровського у 1716 р. заарештував російський консул у Гамбурзі (Німеччина) і відправив до Петербургу. Звідси його заслали у Якутськ, де він і помер у 1740 р. Життєва доля Войнаровського відтворена у поемі російського поета-декабриста К. Рилєєва «Войнаровський» (1824 р).

Герб Войнаровських

Андрій Войнаровський, у союзі із багатьма європейськими країнами, зокрема Швецією й Туреччиною, намагався зупинити московські орди, які несли неабияку загрозу тогочасній Європі.

Брав участь у написанні Конституції гетьмана Пилипа Орлика – першої у світі Конституції, яка, на жаль, так і не набула чинності через окупацію Лівобережної України Московщиною. Войнаровський, як і Немирич, були знаними і шанованими у багатьох королівських дворах Європи і залишили помітний слід в історії європейської дипломатії.

Відомі дослідження про гілку коріння по лінії Войнаровських сягають, як мінімум, 10-ти поколінь і тягнуться, як мінімум, до середини XVII ст. (1650 р.).

Так, пра-пра-прабаба (мати Юлії Войнаровської) Йоганна Жолкевська була донькою одного із нащадків роду Жолкевських гербу Любич із якого походив славний Коронний гетьман війська польського, канцлер Речі Посполитої та Київський воєвода Станіслав Жолкевський.

Це легендарна особистість світової історії. Під час польсько-московської війни у 1610 р., він із невеличким 7-им тисячним загоном польських крилатих гусарів та українських козаків наголову розбив, у п'ятеро більші, 35-ти тисячні війська московитів та їхніх шведських союзників під Москвою. Внаслідок цієї перемоги була взята Москва, Росія втратила незалежність, а московським царем було обрано королевича Владислава – сина польського короля Жигмонта III.

На картині Яна Матейка зображено капітуляцію московитів під Псковом перед королем Польщі Стефаном Баторієм. Станіслав Жолкевський зображений дещо правіше від короля у однострої крилатого гусара

Один із правнуків Жолкевського, родич Андрія Войнаровського – Ян III Собеський – був королем Речі Посполитої. Це стовідсотково доведені факти підтверджені архівними документами.

ГАЛАГАН ГНАТ ІВАНОВИЧ
(р. н. невід. — 1748 р.)

Український військовий і політичний діяч. Представник козацької старшини з роду Галаганів.

Полковник чигиринський (1709—1714 рр.) і прилуцький (1714—1739 рр.).

Брав участь у Північній війні 1700-1721 рр., з 1706 р. очолював компанійський полк у військах гетьмана Івана Мазепи. Кінець 1708 р. - зрадив гетьмана і перейшов на бік Петра I. Березень 1709 р. - Іван Скоропадський призначив його чигиринським полковником.

14 травня 1709 р. допоміг царським військам полковника П. Яковлева зруйнувати Стару Січ, яка була тоді майже беззбройна - у ній лишилися тільки старі козаки, отамани та полковники, які вже своє відвоювали.

Січовий отаман Яким Богущ вирішив все - таки дати бій, унаслідок чого майже всі запорожці загинули, а тих, що здалися у полон, Галаган посадив на палю та пустив на плотах вниз по Дніпру на пострах тим козакам, які ховалися у плавнях.

Участь Галагана у розгромі Запоріжжя була доказом його вірності до царя Петра I, так він віддячив за призначення його полковником у Чигирин.

Запорожці, які вціліли після погрому Січі, вважали Галагана своїм особистим ворогом, і у 1710-1711 рр. повсякчас полювали за ним та його майном на Правобережжі, через що Галаган не міг нормально організувати тут своє господарство. Це змусило його звернутися до Скоропадського з проханням перевести своє майно

та худобу на розташування у Прилуцький полк на Лівобережжі, на що отримав згоду.

У Прилуцькому полку Галаган став вкорінюватися та купувати землю, продовжуючи перебувати ще на посаді чигиринського полковника, що після евакуації козацтва з Правобережжя полегшило йому отримання полковництва у Прилуцькому полку (полковник у 1714 - 1739 рр.). Одержав від Петра I земельні володіння.

Брав участь у Дербентському поході 1722 р. та польському 1733 р. У 1723 р. - разом із іншою старшиною підписав Коломацькі статті до царя, в яких обстоювалася автономія України (це не мало негативних наслідків для його кар'єри).

Син Галаган Григорій Гнатович (1716 - 1777 рр.) теж був прилуцьким полковником (1739 - 1763 рр.).

Шевченко називає його «поганим» за те, що він допомагав царським військам руйнувати Січ і розправлятися з запорожцями. Пізніше у повісті «Музыкант» Шевченко згадав Гната Галагана, який «первый отложился от Мазепы и передался царю Петру, за что и был, по смерти полковника Носа, возведен в звание прилуцкого полковника и одарен великими маестностями в том же полку».

«Прокляття Галаганів» - 27 квітня 1869 р. подружжя Галаганів постигла втрата – помер їхній син, єдина їхня дитина, шістнадцятирічний Павло Галаган. Горе батьків було безмежним і невтішним.

Подейкували, що Галаган після смерті сина почав вірити у містику, повірив і у прокляття запорозьких характерників на весь його рід.

Адже у той страшний 1709 р., рівно 160 років тому, коли москалі, захопивши при допомозі Галагана Запорозьку Січ, звірючи від гарячої крові рубали полоненим січовикам голови і дерли з живих шкіру, козаки прокляли зрадника до сьомого коліна. Павло саме й був отим сьомим коліном Гната Галагана, на ньому цей рід і закінчився.

ГАЛЯТОВСЬКИЙ ІОАНІКІЙ (ЙОАНИКІЙ) (1620 — 1688 рр.)

Український письменник, церковний та громадсько-політичний діяч XVII ст.

Іоанікій Галятовський походив з Волині. У 1640-х рр. навчався у Києво-Могилянській Колегії, був учнем Лазаря Барановича.

Близько 1650 р. прийняв чернечий постриг. Служив у Куп'ятицькому монастирі (близько Пінська, тепер Білорусь). Повернувшись до Києва, викладав курс риторики у Києво-Могилянському колегіумі.

У 1658—1668 рр. (після Л. Барановича) — ректор Києво-Могилянської академії, ігумен Києво-Братського монастиря. Від 1668 р. — ігумен, згодом архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря.

Конфлікт і неприйняття ставленика Москви, «місцєблюститєля» Київської митрополії єпископа Методія, якого не визнавало більшість представників вищого українського православного духовенства, примусили Й. Галятовського виїхати з Києва (1664 р.) і шукати притулку у львівського православного єпископа Атанасія Желиборського.

Крім Львова, Галятовський відвідав Луцьк, Слуцьк, Мінськ.

У 1668 р. повернувся до Києва. Владнавши питання з друкуванням свого трактату «Мєсія правдивий», поїхав до Новгород-Сіверського — до чернігівського архієпископа Л. Барановича.

У 1669—1688 рр. — архімандрит Єлецького Успенського монастиря у Чернігові.

Помер Іоаннікій Галятовський 02(12) січня 1688 р. у Чернігові.

Іоаннікій Галятовський — видатний промовець, автор збірок проповідей і оповідань.

Автор близько 20-ти творів, здебільшого полемічного характеру, українською та польською мовами.:

«Ключ разуменія..» (1659 і 1660, Київ;

1663 і 1665, Львів); трактат з теорії гомілетики «Наука, або способ зложення казання» (1659);

«Небо новое» (1665, 1677, 1699), історико-літературне значення якої полягало в ознайомленні українського суспільства з розповідями й легендами західно-європейської середньовічної літератури; «Скарбниця потрібная» (1676);

Видав польською мовою полемікобогословські трактати:

«Лебедь з перами своїми» (1675; за ін. даними — 1679);

«Азбука різним еретикам» (1681),

«Алькоран Магометів» (1683) та ін.

Творчий доробок Галятовського засвідчує його широку ерудицію, глибоку обізнаність з кращими зразками світової наукової, полемічної та історичної спадщини, а також кілька творів полемічного характеру, спрямованих на захист православ'я.

Слідом за Єпіфанієм Славинецьким, Галятовський вплинув на розвиток схоластичної проповіді в Україні, сприяв поширенню у Московії традицій українського проповідництва.

Цю справу згодом продовжили Димитрій Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович. Помер і похований у Чернігові.

ГАНЖА ІВАН

(р. н. невід. — 1648 р.)

Український військовий діяч, уманський полковник (1648 р.), сподвижник Богдана Хмельницького. За деякими даними — татарин за походженням. Іван Ганжа учасник козацьких походів на Чорне море.

У ніч з 23 на 24 квітня 1648 р. напередодні битви під Жовтими Водами, за дорученням Богдана Хмельницького переконав реєстрових козаків (4 тисячі чоловік) у Кам'яному Затоні на Дніпрі (поблизу нинішнього села Дніпровокам'янки Верхньодніпровського району Дніпропетровської області) приєднатись до української армії. Учасник Корсунської битви 1648 р.

У червні 1648 р. у ході боїв з польськими військами козацький загін на чолі з Ганжею визволив Умань і Тульчин. Влітку 1648 р. Ганжа був призначений уманським полковником. Загинув у Пилявецькій битві 1648 р. (зрадливо вбитий на герці).

Під час Пилявецької битви стався цікавий випадок. Українські і польські війська стояли одне проти одного по берегах річки Пиляви і бою не розпочинали. Чекали. То підкріплені, то слушної нагоди, а головне, вирішувалося, хто першим піде у наступ.

Нудьгу такого протистояння розвіювали, за традицією, поединками своїх богатирів, що сходилися на піках, шаблях або й голіруч. Велетень-українець Іван Ганжа стільки разів та з такою легкістю долав своїх супротивників, що, зрештою, це розлютило поляків, і вони кинулися у бій, не підготувавшись до нього як слід. Наступали неорганізовано, окремими гуртами, що рухалися греблею та кількома бродами.

З цього й скористався Хмельницький. У безладді, що завжди

виникає, коли військо переправляється по грузьких бродах чи хисткими греблями, поляки не могли навіть належно вишикуватись до бою.

Козаки ж, накинувшись на них усією потугою, заходилися стріляти й рубати ворожі гурти, заганяючи їх у трясовину та на річкові глибини. Так, іще, власне, й не починаючи справжнього бою, поляки втратили кілька добірних полків. Сам полковник Ганжа зі своїми «уманцями» бився у перших лавах і одним з перших підступив до табору поляків, з якого ті кинулися врозтіч, шукаючи рятунку аж за річкою Случ.

Іван Ганжа належав до тих завзятців, стараннями яких і зароджувалась Визвольна армія. У квітні 1648 р., коли наказний гетьман Барабаш виступив проти Хмельницького зі своїми реєстровиками, Ганжа, перестрів його біля Кам'яного Затону. І почав не з шаблі, а зі слова, намагаючись умовити козаків реєстру приєднатися до повстанців. Остаточо не переконав, але зайвого кровопролиття не допустив. А понад те, затримав на Дніпрі, не даючи змоги одразу ж приєднатись до поляків, що вже прибули під Жовті Води.

Відчувши, що барабашівці почали вагатися, Ганжа послав гінця під Жовті Води і попросив прибути до них самого Хмельницького. Той прибув. І звернувся до реєстрових полків із промовою.

Наслідки відомі: вночі козаки перебили своїх командирів - Барабаша, Караїмовича та інших, хто не хотів переходити на бік повстанців, і приєдналися до армії Хмельницького.

До початку Визвольної війни полковник Ганжа встиг набути неабиякого військового досвіду. Був січовим козаком, що не раз ходив у морські походи до Криму та на Дунай. Служив у реєстрі. Був офіцером польської (власне польсько-української) армії, якою командував коронний гетьман Конецпольський. Не маємо точних відомостей, коли саме доля звела його з Хмельницьким, але можемо припустити, що це сталося тоді, коли до ще невеличкої ватаги повстанців приєдналися реєстрові козаки з полку, що стояв залогою біля Січі. Очевидно, як офіцер реєстру Іван Ганжа був серед цих вояків.

Про цілковиту довіру до нього гетьмана свідчить уже хоча б той факт, що одразу ж після Корсунської битви, коли визріла реальна потреба у новій адміністрації, Ганжу призначено

полковником уманським.

Слід зауважити, що сьогоднішній райцентр Черкаської області, Умань тих часів була одним із солідних міст, значним діловим і політичним центром Правобережної України. А головне, саме по землі уманського полку сягала реальна влада козацького гетьмана Хмельницького. Тобто, по суті, Ганжа ставав адміністратором прикордоння, що першим мало стримувати натиск поляків.

Відтоді, й аж до Пилявецької битви, полковник Ганжа командував окремим корпусом, що діяв у районі Умані, а також на Поділлі, у спілці з військами іншого полковника - Станіслава Морозенка.

Проте особливість цього призначення полягала ще й у тому, що, перш ніж стати уманським полковником та взятись до виконання своїх адміністративних обов'язків, Умань ще треба було здобути.

У ній на той час зібралось чимало великого панства, а ще більше - польського війська, що оговтувалося тут після жовтоводського та корсунського бойовищ.

Хроністи не донесли до нас подробиць битви за Умань, але відомо, що наказ гетьмана полковник Ганжа виконав: польський гарнізон із міста вибив. Ті з польських аристократів, що вціліли, під прикриттям решти військ, почали відступ до Вінниці, або й до Кам'янця, що мав тоді репутацію неприступного.

На жаль, життя повстанця-полковника Ганжі урвалося швидко. Готуючись до вирішальної битви за Поділля, Хмельницький приєднав корпус Ганжі до свого війська. Як уже мовилося, тут, перед початком битви на річці Пиляві, Ганжа прославився своїми герцями з найвправнішими і найдужчими дуелянтами-поляками.

Але 21 вересня, вже по тому, як козаки примусили поляків із значними втратами відступити, полковник Ганжа, за однією з версій, загинув.

Сталося це поблизу Пилявецького замку, де перебувала ставка гетьмана. Масований наступ поляків на неї було відбито, і між сторонами на якийсь час знову запанувало рівно-стояння. Порушували його хіба що перестрілки, дрібні сутички і, знову ж таки, поєдинки.

Завжди охочий до них, Ганжа і тут прийняв виклик одного з

польських лицарів. І... загинув. Хроніст, який розповів нам про цю подію, твердить, що сталося це з його власної провини. Він порушив давній козацький звичай - сів на коня, не помолившись. Що ж, коли людина гине в бою, можливе і таке пояснення.

«Назавтра, 21 вересня, у наступ пішли вже козаки, - писав Проспер Меріме. - Великою силою вони атакували ліве крило, змусили його вернутися через Пилявку і впродовж дня тривожили поляків безперервними перестрілками. Козаки зазнали важкої втрати: в одному з поєдинків, які час від часу розпалювали відчайдухи перед лицем обидвох армій, загинув один з кращих полковників Ганжа». Втім, існує й інша версія: що нібито Ганжа не загинув, а перейшов на бік поляків. Проте достатнього обґрунтування її теж не маємо. Прихильник цієї версії, доктор історичних наук Віталій Степанков пише: «Щодо поширеної в історичній літературі думки про смерть відомого козацького полковника Івана Ганжі під час поєдинків, то вона є помилковою.

Ганжа перейшов на сторону поляків, отримав за зраду офіцерський чин та шляхетство й узяв активну участь у боротьбі проти власного народу. В одному з джерел є лише згадка про загибель невідомого полковника Ганжі. Наскільки ця інформація вірна, судити важко, але достеменно відомо, що ним не був Іван Ганжа».

Оскільки ні у цій, ні в інших публікаціях переконливих доказів зради полковника Івана Ганжі не наводиться, то питання залишається відкритим.

Але якщо в одному з джерел ідеться про загибель «невідомого полковника Ганжі», як про це пише Степанков, то цей факт примушує замислитися: невже в той час був ще один полковник Ганжа, тільки вже «невідомий»? І чому про нього, як про полковника повстанського війська, нема згадки в жодних солідних джерелах?

Адже полковник в армії Хмельницького - чин досить високий, і полковників було не так вже й багато. Тому... не поспішаймо викреслювати Івана Ганжу із пантеону відомих козацьких лицарів України.

ГАНЖА САВА
(р. н. невід. – р. с. невід.)

Полковник, командир козацького корпусу.

Ми вже не раз натрапляли на постаті українських полководців, про яких наші історики, та й то далеко не всі, згадують двома-трьома рядками, ніби знехотя. І стає прикро, бо ж розумієш: йдеться про талановитих воєначальників, які могли б стати окрасою літопису військової слави будь-якого народу світу.

Належить до такої когорти і полковник Сава Ганжа, який здобув досвід у походах запорізьких козаків на Крим і Туреччину, а по-справжньому уславив себе під час тривалої Молдавської кампанії гетьмана Івана Свирговського (1575 р.)

Велика битва під Сороками (автор «Історії русів» датує її 23 квітня 1575 р.). Як уже розповідалось, українська армія гетьмана І. Свирговського розгромила, в повному розумінні нього слова, велике військо турків під командуванням полководця Кара-Мустафи. Сам Кара-Мустафа, а разом із ним і чимало вищих турецьких офіцерів, потрапили в полон, і Свирговський відіслав їх до Варшави - як гоноровий дарунок польському королеві. Додавши до гурту полонених ще й чималу долю здобичі. Ефектно?! Ще й як!

Так от, одним із флангів у цій битві командував полковник Сава Ганжа. Тут його талант спалахнув так яскраво, що гетьман вирішив доручити йому окрему велику операцію. Він поділив своє військо на два корпуси. Один з них очолив сам, другий віддав під команду полковникові. Завдання стояло не з легких: Ганжа мав перетнути всю територію Молдови, увійти до Валахії і, долаючи опір будь-яких військ - валаських, татарських, турецьких — які трапляться йому на шляху, здобути столицю Валахії Бухарест.

Простежте за картою шлях від молдавського міста Сорок до Бухареста. А тепер уявіть собі, що цей шлях треба подолати ворожою територією, з боями, не маючи ні підкріплень, ні тилового забезпечення, силами порівняно невеликого козацького корпусу. Кількома битвами полковник Ганжа зумів прокласти собі шлях до Валахії, увійшов до цієї загарбаної турками країни і, незважаючи на шалений опір турецьких та союзних їм валаських військ, штурмом здобув Бухарест.

Погортайте всі наші сучасні вітчизняні підручники з історії. Чи знайдете ви там хоч невеличку згадку про цей блискучий рейд, цю вражаючу перемогу. Про те, що Суворов узяв штурмом Ізмаїл, а потім його знову віддали туркам, ми знаємо всі. Чому ж не знаємо про європейську славу полководця, який здобув Бухарест? Тільки тому, що полковника Ганжу не вшановано було чином фельдмаршала чи хоча б генерала? Ну, не існувало тоді в козаків подібних військових чинів!

Він зумів розбити всі війська, які наважувались протистояти йому. Здобув Бухарест. Кілька днів перебув там, закликаючи валахів надалі самим подбати про свою долю: повстати проти турецьких поневолювачів і витіснити їх геть зі своєї землі. Проте зрозуміло, що тривалий час утримувати - до того ж, силами невеликого козацького корпусу - далеку від України столицю іншої держави полковник Сава Ганжа не міг. Тому він залишив Бухарест, передавши його валаському ополченню, і неперемоženим повернувся до Молдови, на з'єднання з військом гетьмана. Ну, хіба це не шлях маршала? До речі, як одне з вищих військових звань воно відомо було у Франції ще з XIII ст.

Сам гетьман І. Сvirговський у цей час заволодів Яссами, а потім спустився берегами Пруту й Дунаю до Кілії. Тут, у битві проти набагато чисельніших військ, він зазнав поразки - так само, як зазнав її і союзник козаків, молдавський господар Іон Вод а-Лютій, - і загинув. Проте решткам його корпусу вдалося вирватися з оточення і повернутися до Молдови, де вони цілком випадково зустрілися з корпусом Сави Ганжі. Сталося це, як твердять дослідники, після тривалих блукань «гетьманців». Та коли все ж таки сталося, полковник Ганжа швидко зумів дати лад цьому війську, ввів його до свого корпусу і гідно, як і належить переможцеві, привів на Січ.

Як склалася подальша доля талановитого полководця - невідомо. Він цілком міг стати чи гетьманом, чи кошовим отаманом. Але не став. Бо літописці зафіксували б це. Та ми з вами вже знаємо, що великий внесок в антитурецьке повстання молдаван під проводом господаря Молдови Іона Води-Лютого зробив саме він, український полковник Сава Ганжа. Переможець битви під Бухарестом.

ГАРКУША ФИЛОН (р. н. невід. – р. с. невід.)

У пам'яті народній ім'я полковника Филона (Антон) Гаркуші не залишило такого помітного сліду, як, скажімо, імена І. Богуна, І. Сірка чи М. Кривоноса. Одначе всі ті відомості, що дійшли до нас, свідчать: у час Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького цей полководець мав свою — і, як підтверджують реальні дії козацького полководця, вельми значну - роль. Керуючи окремим повстанським з'єднанням (чи, сказати б сучасною мовою, корпусом), він домігся кількох важливих перемог, і тільки загальне незнання нашої історії дозволяє нам, якщо не остаточно забути, то принаймні дуже вже рідко згадувати про цього талановитого козацького ватажка.

Дослідники твердять, що родом Ф. Гаркуша був з білоруського міста Бихова. Зараз важко з'ясувати, чи був він ще й білорусом за національністю, але достеменно відомо, що гетьман Б. Хмельницький не раз використовував походження полковника Гаркуші, націлюючи його на військові дії в рідних краях. Одначе до цих подій ми ще повернемося.

Про молоді літа Гаркуші знаємо надзвичайно мало, так само, як і про перші роки його козакування. Оскільки Запоріжжя від Бихова далеченько, можемо припустити, що податися на Січ його примусили обставини, тобто: або участь в одному з селянських заворушень, після якого він уже не міг лишатися у рідному містечку; або ж прагнення добути собі лицарської слави. Але так чи так, а поміж козаками він відзначився і незабаром потрапив до реєстру. Це з огляду на дуже обмежену кількість реєстрового війська було нелегко, бо записували до нього, як правило, досвідчених, перевірених воїнів. А Гаркуша, зауважимо, навіть став офіцером.

Можливо, він так і служив би до кінця свого віку в складі старшини реєстровиків, якби не повстання Хмельницького. Не існує достеменних відомостей щодо того, коли саме Ф. Гаркуша приєднався до повстанців. Та оскільки він брав участь вже в першій великій битві армії Хмельницького під Жовтими Водами, можна припустити, що в лавах повстанців він опинився разом з Корсуньським полком, який, як відомо, майже в повному складі приєднався до Хмельницького, перебуваючи у польській залозі поблизу фортеці Кодак. Або ж (ще одна гіпотеза), це сталося біля Кам'яного Затону, куди Гаркуша прибув у складі війська наказного гетьмана Барабаша.

І під час битви під Жовтими Водами, і у битві під Корсунем Филон Гаркуша заявив про себе як про здібного командира. І це не минуло ока Б. Хмельницького. Тож не дивно, що незабаром цей полковник знадобився йому для особливого доручення.

Після Корсуньської битви Польща оголосила «посполите рушення», тобто загальнонародну війну проти повстанців Хмельницького. Місцями збору загонів «посполитих» були міста Збараж, Лоїв і Слуцьк. Ось тоді, щоб не допустити зростання цих загонів і не дати їм з'єднатися з основними силами поляків, Хмельницький розіслав окремі загани козаків до районів збору. Як пише автор «Історії русів», «один корпус під командою полковників Мартина Небаби й Антона Гаркуші відправлено до міста Лоева і річки Прип'яті для утримування або утруднювання походу військ литовських».

Посилаючи Гаркушу на Прип'ять та до Білорусії, гетьман України виходив ще й з того, що у цих місцях розгортався повстанський рух, і його треба було зміцнити та поєднати з антипольською боротьбою Визвольної армії. Гетьман не міг дати Гаркуші великого загону, тож військо своє полковникові довелося формувати на марші до Прип'яті - з місцевих селян та окремих повстанських загонів. І це йому вдалося. На пізню осінь 1648 р., коли Гаркуша дав перший великий бій польському загонові під командою полковника Мирського, він мав під своєю рукою близько 30 тисяч шабель. Тобто це вже був справжній повстанський корпус.

А почалася битва край Березини. Гаркуші пощастило притиснути польське військо до самого берега, а з усіх інших боків узяти в півколо і, розчленувавши, розбити. Тільки незначна

частина поляків на чолі з самим Мирським зуміла врятуватися, перебравшись по тонкому ще незміцнілому льоду на той бік.

На кінець 1648 р. доля привела Филона Гаркушу до рідного Бихова. Але зустрів він його гарматами: у великому добре укріпленому замку сидів польський гарнізон. Гаркуша кілька разів брався до штурму, але даремно. Довелося взяти фортецю в облогу. Та чи довго її можна було тримати лютої зими? До того ж на допомогу обложеним незабаром прибув великий загін поляків і литовців. Не маючи ні підкріплень, ні пристойної кількості гармат, полковник мусив зняти облогу й одступити, але й на відступі стримував даліше просування ворожих військ.

На початку 1649 р. польський король Ян-Казимир закликав литовців активніше протистояти поширенню повстання в Білорусії. Боротьбу очолив сам головнокомандувач литовськими військами Януш Радзивілл. Але це не злякало повстанців. Після невдачі під Биховом корпус Гаркуші перегрупувався і на весну наступного року зумів узяти штурмом кілька важливих білоруських міст, зокрема, Гомель, Пінськ, Мозир. При цьому козаки неабияк активізували повстанський рух місцевого населення. Його загони один по одному проголошували себе козацькими.

Та хоч військо Гаркуші, діючи в глибинних районах Білої Русі, домагалось певних перемог, розгорнути на цих землях визвольну боротьбу такого масштабу, як в Україні, нашому полководцеві не щастило. Бракувало кількох ватажків, які б могли розпочати повстання у своїх місцевостях і потім приєднатися до Гаркуші. Морально, психологічно народ білоруський, очевидно, ще не був готовий до такого спалаху, та й не було у Білорусії таких міцних воїнських традицій, як у козацькій Україні.

Побоюючись, що литовсько-польські війська з Білорусії можуть націлитися на Київ (так воно згодом і сталося), Хмельницький відрядив на Гомельщину наказним гетьманом одного з найдосвідченіших полковників, давнього приятеля Михайла Кричевського, який свого часу визволив Хмельницького з в'язниці. По суті, Кричевський, з'єднавшись із корпусом Гаркуші, мав утворити північний фронт, який, діючи самостійно, міг протистояти армії Я. Радзивілла. А за місце з'єднання обрали межиріччя Дніпра й кордонного Сожа.

Однак литовська розвідка, очевидно, не спала, і гетьман

Радзивілл з'єднання двох українських військ не допустив. Переважаючими силами литовці оточили корпус Кричевського, тоді як інша частина військ Радзивілла вела позиційні бої з корпусом Гаркуші, не дозволяючи йому підійти на допомогу. Основні бої точились поблизу міста Лоева на Дніпрі, саме на кордоні з Чернігівщиною, в одному з них полковник Кричевський і загинув.

Важко твердити, що дніпровсько-созькі бої були вдалими для Гаркуші, та все ж українським повстанцям пощастило стримати литовські війська й не пустити їх в Україну. Хмельницькому в цей час теж потрібні були свіжі сили, проте він залишив корпуси Гаркуші і полковника Максима Небаби на кордонах з Білоруссю. Трохи на південь од них, вже на підступах до Києва, діяв окремий загін полковника київського Антона Ждановича.

Влітку 1650 р. Радзивілл вирішив провести, як пишуть тепер, розвідку боєм і кинути проти Гаркуші один зі своїх загонів. Але перестрівши литовців на березі Дніпра, український полковник з такою силою вдарив на них, що примусив припинити наступ і отаборитись. Невдовзі з'ясувалося, що позиція Гаркуші набагато вигідніша, і після кількох штурмів військо Радзивілла мусило відійти на північ, у межі Білорусії.

І все ж побоювання Хмельницького виправдалися. Влітку наступного року князь Януш Радзивілл, зібравши солідну військову силу, з наказу короля Яна-Казимира, посунув на Київ. Першим, у районі вже знайомого нам містечка Лоева, його зустрів загін полковника Максима Небаби. Можливо, в цьому й полягала помилка українських командирів, що вони діяли порізно, хоч, мабуть, здогадувались: жоден загін окремо не міг протистояти такій великій армії. Саме це й підтвердила битва під Лоевом 1651 р. Козаки трималися мужньо, але зазнали поразки і мусили відступити, втративши на полі бою свого ватажка, полковника Небабу.

Залишимо військовим історикам право докладно аналізувати всю війну козацьких з'єднань з військами Радзивілла. Для нас поки що важливо, що корпус Гаркуші зустрів литовську армію на лівому березі тоді ще досить повноводної річки Ірпінь, поблизу місця де вона впадає у Дніпро. Місцина була досить вигідною для позиційних боїв, але знову дала про себе знати нерівність сил. Зітнувшись у бою з військом литовського полковника

Гонсевського, Гаркуша мусив поступитися, і литовці захопили Київ. Однак українські полковники не сприйняли це за особливу трагедію і розробили визвольну операцію.

На допомогу Гаркуші Хмельницький послав двотисячний загін татар. Але це був той випадок, коли краще б він їх не надсилав. У найвідповідальніший момент битви з литовцями на річці Либідь, татари, як-то бувало в них не раз, зрадили козаків. Розгрому від цього гаркушівці не зазнали, однак про успіх не йшлося. Довелося знову відступити на південь.

Та все ж довго у Києві Радзивілл не просидів. Коли його добре пошарпали безперервні напади загонів Ждановича, Гаркуші та кількох інших полковників, князь визнав за краще забратися зі столиці України та піти на з'єднання з військами польського короля.

Відомо, що до Переяславської угоди не всі поставились однаково. Дехто з полковників геть не визнав акту про возз'єднання. Гаркуша був серед тих, хто сприйняв «Переяславські статті» за цілком логічний вчинок гетьмана. Хмельницький настільки покладався на нього, що саме полковнику Гаркуші доручив очолити посольство до московського царя Олексія Михайловича. З якої нагоди? Та просити царя-батюшку, щоб той не зволікав з ухваленням пунктів Переяславської угоди, тобто, по суті, не зволікав із затвердженням статусу України як складової частини Російської імперії.

У січні 1657 р. розпочалася ще одна війна проти Польщі. Цього разу українські козаки діяли у спілці з військами угорського князя Ракоці та шведами. І дійшли аж до Варшави. Проте Україна, яка на той час уже, власне, втратила самостійність, жодного зиску з цієї перемоги не мала. За свідченнями дослідників, корпус полковника Гаркуші в цьому поході участі не брав. Але активно діяв на Волині, відтягуючи на себе значну частину польських військ.

Загалом більшу частину Визвольної війни Гаркуша, командуючи корпусом, діяв самостійно, виходячи з ситуації, що складалася в тому районі, який він контролював. Це дозволяє говорити про нього, як про самодостатнього полководця, який поповнював лави своїх військ повсталим селянством визволених регіонів. Його ім'я було досить відоме на Лівобережжі України та у Білорусії. Йому вірили, за ним ішли.

По смерті Богдана Хмельницького в Україні склалася досить своєрідна політична ситуація. І сталося так, що вчорашній посол до московського царя-батюшки полковник Гаркуша опинився раптом у колі прибічників гетьмана Виговського, що тримався виразної пропольської, тобто краще буде казати, антиросійської орієнтації, оскільки поляків сприймав лише за тактичних союзників. Відомо, що саме корпус Гаркуші брав участь у придушенні 1658 р. повстання проти Виговського, на чолі якого стояли кошовий отаман Яків Барабаш і полковник Мартин Пушкар.

На віддяку за вірність Виговський призначив Гаркушу полтавським полковником, тобто відтоді Филон Гаркуша став не лише військовим, а й адміністративним полковником, що, крім усього іншого, дало йому змогу поліпшити своє матеріальне становище. Саме як полковника полтавського його й згадують востаннє у відомих сьогоденним дослідникам документах. Як остаточно склалася його доля - невідомо.

Отже, полковник Филон Гаркуша - один з тих, хто вписав і свою сторінку в історію визвольної боротьби не тільки українського, а й білоруського народів. В історії цих двох народів і місце йому.

ГЕСС ДЕ КАЛЬВЕ ГУСТАВ ГУСТАВОВИЧ (1784 – 1838 рр.)

Вчений, доктор філософії Харківського університету, мінеролог, музикант, журналіст, письменник, чиновник, менеджер - гірський начальник. Керуючий Луганського ливарного заводу (1822-1827 рр.) і фактичний керівник однойменного селища і округу - історично - третій градоначальник Луганська. Один з перших біографів Григорія Сковороди.

Гесс де Кальве народився у 1784 р. в угорському місті Пешт (нині у складі Будапешта) в Угорщині (Австрійська імперія - Габсбурзька монархія).

У 1788 р. його батько – Адольф Гесс де Кальве отримує посаду керуючого маєтком герцога ерцгерцога Фердинанда, великого герцога Вюрцбурского у Чехії і сім'я перебирається до Праги.

У Празі пройшли дитячі роки Густава, там він закінчив

початкову школу та гімназію.

У 1798 р. Густав Гесс де Кальве надходить у Празький університет, де слухає лекції з математики, природної історії, філософії та теоретичної фізики.

У віці 15 років - у 1799 р. Кальве вступає в ополчення і бере участь у військових діях з французами у складі австро-угорської армії, командуючи студентським загоном Празького університету.

У 1801 р. Густав повертається до навчання в університеті і до 1803 р. слухає метафізику, прикладну математику і юриспруденцію.

Коли дядько Густава - Людовик Гесс де Кальве отримав службове доручення у Венеції, племінник відправився з ним. Там він відвідував лекції з медицини у Падуанському університеті і подорожував по Італії.

У 1805 р. Густав Гесс де Кальве надходить на військову службу у гусарський полк імператорської армії.

20 листопада (2 грудня) 1805 р. молодий гусар бере участь у битві під Аустерліцем, де вперше познайомився з російськими людьми.

Після підписання мирного договору між Францією та Австрією Густав впродовж двох років працює домашнім учителем у Надьценке в Угорщині, у будинку видатного угорського реформатора і політичного діяча, графа Іштвана Сечені.

Там він навчає музиці його братів і сестер поряд з такими відомими викладачами, як Янош Лебенберг, Міклош Рева і Ференц Казінці.

Пізніше їздить з концертами по Угорщині та Моравії, дає концерти у Пешті, Львові, Кракові та Варшаві.

Після початку нової війни з Францією Густав Гесс де Кальве знову надходить на військову службу.

Після поранення в одному з боїв переходить (за деякими даними - дезертирує з австрійської армії у російську, в якій служить у Молдові до 1810 р.

Після закінчення служби, отримавши відмінну атестацію, назавжди залишається у Російській Імперії.

У 1810 р. Гесс де Кальве одружується на Серафимі Іллівні Мечникова, сестрі Євграфа Ілліча Мечникова - колишнього директора гірських і соляних справ, коріння роду яких йдуть до

молдавських князям.

Батьки Серафими Іллівни проживали у своєму маєтку в Іванівці Куп'янського повіту Харківської губернії (нині Сквородинівка Велікорогозянського сільради, Золочівського району, Харківської області).

Молоде подружжя живуть у маєтках Херсонської та Харківської губернії.

У 1812 р. Густав Гесс де Кальве проходить випробування на ступінь доктора філософії на етико-політичному факультеті у Харківському університеті, читає три пробні лекції латинською мовою і захищає дисертацію «Науково справжній філософський характер», 1812 р).

У дисертації вчений просуває такі думки: дедукція категорій Імманула Канта повністю помилкова, а теоретичний і практичний розум самі по собі є одним і тим же; існування Бога не тільки становить постулат практичного розуму, але може бути з очевидністю доведено теоретичним розумом; свобода людського розуму достовірна, як достовірно і безсмертя душі; вища мета громадянського суспільства - гармонія права і сили. У висновках дисертації прозвучала наступна фраза: «вища мета громадянського суспільства - гармонія права і сили».

У червні цього ж року, на хвилі патріотизму з нагоди перемоги у Вітчизняній війні 1812 р., на благодійному концерті у залі дворянського зібрання Гесс де Кальве виконує власний твір «Концерт для 2-х фортепіано з оркестром». За другим роялем сидів кандидат хімії Орест Шуман.

Крім класичної, композитор захоплювався народною музикою.

Їм були написані кілька варіація на теми українських народних пісень (див напр.: «Як сказала матуся.» - 1815 р.).

Протягом півтора року після захисту дисертації Гесс де Кальве не може отримати докторського диплома через ненаданням документів про походження. Виступаючи в якості диригента на благодійному концерті в 1814 р., Густав Густавович надягає мундир чиновника 8 класу, що відповідало званню доктора філософії, хоча вчена рада ще не затвердив його у цьому званні. Цей вчинок викликав різке осуд губернатора і міністра освіти Росії.

Тільки у квітні 1815 р., після подання ним свідоцтва від

сусідів по маєтку про чесну і благородного життя його, міністр освіти дозволив видати йому диплом.

17 жовтня 1815 р. Густав Гесс де Кальве став членом Філотехнічного суспільства.

У 1816 р. Гесс де Кальве звертається до піклувальникам Харківського навчального округу з проханням виділити йому місце професора в університеті, проте отримує відмову, так як він тримав іспит з латинської мови як допоміжний предмета, погано читав пробні лекції та на поганий латині написав своє прохання. Крім того вчений входить у конфлікт з міністром освіти. Тоді Густав Густавович залишає університет і стає на службу до Департаменту гірських і соляних справ, директором якого працює його свояк - Євграф Ілліч Мечников.

З цього часу Густав входить в якості старшого члена в правління Луганського ливарного заводу в чині обер-гіттенфервальтера 8 класу.

У 1818 р. Густав Гесс де Кальве видає у Харкові книгу, написану німецькою мовою і перекладену ад'юнктом Харківського університету, Разумником Тимофійовичем Гонорським, під назвою «Теорія музики, або міркування про се мистецтві, укладає у собі історію, мета, дія музики, генерал-бас, правила твори (композиції), опис інструментів, різні роди музики і все, що відноситься до неї в подробиці. Складено у Росії і для росіян» (Харків, 1818, 2 ч.). Цей твір було присвячено Імператриці Єлизаветі Олексіївні, якої раніше був піднесений манускрипт.

Праця Гесса де Кальве став першою спробою у Росії досліджувати цю тему.

У 1820 р. Гесс де Кальве виступає на засіданні Вільного товариства любителів російської словесності з доповіддю «Досвід історичного дослідження про освіту людських здібностей, особливо по частині мінералогії» (опубліковано у «Працях» суспільства (СПб., 1819 р., частина X) і в журналі Соревнователь освіти і добродійність).

У цей період життя Густав Густович активно працює у жанрі публіцистики та журналістики. Відомі такі його статті: «Про жартівливому і смішному» («Український вісник», 1817, № 4) і «Сковорода - цинік нинішнього століття» («Український вісник», 1817, № 6), «Про чханні, або про причини бажання при сем

здоров'я» та уривок з його невиданого твору «Про марновірстві» (Соревнователь освіти і добродійність 1818 р., № 8 і № 12), «Кілька слів про стародавні рудниках в Сибіру» і «Про відкриття нових мінеральних джерел на Кавказі» («Вітчизняні записки», 1825, ч.22).

У лютому 1822 р., після смерті Якова Нилуса Густав Гесс де Кальве стає керуючим Луганського ливарного заводу і отримує чин бергмейстера 7 класу.

Увійти у горнозаводское деяло Гессові де Кальве допомогли глибоко знають справу фахівці Луганського заводу - Михайло Чернявський, Гаврила Козин, Іван Першин.

На посаді керівника містоутворюючого підприємства Густав Густавович, на відміну від попередника зосереджується, на людях.

Насамперед він відправляє у Санкт-Петербург звіт, про поганий стан майстрів і високий рівень смертності, до якого прикладає карти і креслення споруд. Далі починає будівництво різних соціальних закладів.

При ньому у селищі з'являється новий госпіталь, а старий, після реконструкції, був перетворений у богадільню, куди містяться похилого віку і хворі. Це було перший заклад подібного виду.

23 січня 1823 р. старанням Густава Густавовича була заснована гірничо-заводська школа, яка починає випускати робочі кадри на місці.

Це так само був перший подібний навчальний заклад в Україні. Цікаво, що воно під різними назвами дожило до наших днів - ПТУ № 7 Луганська фактично є спадкоємцем цієї найстарішої професійної школи.

За голландським зразком у 1825 р. Густав Гесс де Кальве створює зразкову ферму, для постачання селища м'ясом і молоком. Ферма також стала незвичайним для Російському Імперії того часу підприємством. У 1930 р. вона була перетворена у кілька навчальних закладів для навчання раціональних методів ведення сільського господарства.

Гесс де Кальве у достатній кількості наділяє землею всіх відставних майстрів, вдів і сиріт, які побажали її отримати.

У 1826 р. над Густавом Гесс де Кальве згущуються хмари. Після надходження до канцелярії Імператора у травні 1826 р.

анонімного доносу і відсторонення від справ почалося слідство. У грудні 1826 р. його звільнили з посади гірського начальника Луганського заводу і призначили керуючим зразковою фермою.

Слідство, суд і затвердження його рішення тривали без малого шість років (за іншими даними - чотири роки).

Проведений суд визнав провину керуючого в розтраті казенних коштів і постановив повернути 5747 руб. 17 коп. з власної кишені, крім того, його навечно відсторонили від служби без мундира і пенсії:

«Відставити Гесса де Кальве від служби надалі неблагонадійного, ні до яких справ не визначати, надписати се на документах і опублікувати повсюдно. Понад те в поповнення казенного збитку від неправильних його розпоряджень ... звернути на нього відповідальність в тій переплати, яку він при заготовлянні провіанту у часи свого управління супроти довідкових цін зробив, а саме на суму 5747 рублів 17 копійок».

Імператор Микола I рішення суду затвердив. Деякі історики вбачають у рішенні суду політичні мотиви, пов'язані з вільнодумством Густава Густовіча, а також у його приятельських стосунках з громадськими діячами того часу, включаючи Декабристів.

Подальша доля Густава Гесса де Кальве невідома.

За деякими даними Густав Гесс де Кальве залишив Луганськ ще у 1828 р. і оселився у своєму маєтку у Серафимівці у Харківській губернії (поблизу слободи Верхня Дуванка). На думку біографів помер близько 1838 р. на Слобожанщині, що стала для його серця не менш рідною і близькою. Розмірковуючи над своїм нарисом «Сковорода - цинік нинішнього століття», він з ностальгією повертався туди, де пройшли його далекі дитинство і юність, і де він, як колись повний мрій Григорій, навіки залишив свій отчий дім.

Дружина - Серафима Іллівна Мечникова, сестра Євграфа Ілліча Мечникова - колишнього директора гірських і соляних справ.

У 1824 р. Густав Гесс де Кальве був нагороджений Орденом Святого Володимира 4 ступеня. Густав Гесс де Кальве був католиком.

У світовій історії він згадується головним чином як талановитий музикант і мінералог, хоча і сьогодні, відзначаючи

двісті двадцять п'яту річницю його народження, ми бачимо, що біографія харківського професора Густава Густавовича Гесс де Кальве заслуговує ще більш глибокого наукового дослідження як у сучасній Україні, так і в Угорщині.

ГІЗЕЛЬ ІНОКЕНТІЙ (1600 — 1683 рр.)

Український православний діяч німецького походження. Філософ. Родом з социніанської пруської сім'ї. Вчений-богослов, історик.

Ймовірний автор «Київського Синописа», першого підручника з історії України. Священнослужитель Київської митрополії. Архімандрит Києво-Печерського монастиря (1656–1683 рр.).

Походив з Пруссії. Був одним з перших ректорів школи при Гоцанському православному монастирі у першій половині XVII ст.

У 1642 р. закінчив Києво-Могилянську Колегію, згодом деякий час навчався за кордоном (імовірно — в Англії).

За дорученням православного київського митрополита Петра Могили керував Печерською друкарнею.

У 1645–1650 рр. — професор і ректор (з 1646 р.) Києво-Могилянської Колегії, де читав курси філософії, психології та ін. Першим з відомих професорів Києво-Могилянської Колегії у

лекціях висував тезу про незнищенність речовини, суттєво випередивши цим у нові часи [Антуана Лавуазьє](#) і [Ломоносова](#).

З [1656](#) р. — архімандрит Києво-Печерської Лаври. Брав активну участь у створенні [«Києво-Печерського патерика»](#) (1661 р.) Гізелью приписують авторство [«Синописа»](#) — першого нарису історії України.

Автор полемічних творів, спрямованих проти унії та єзуїтів. У своїх розмірковуваннях Гізель використовував філософську спадщину античності, патристики, схоластики, особливо другої; з новітніх вчених орієнтувався на ідеї [Джироламо Кардано](#), [Галілео Галілея](#), [Миколая Коперника](#) та ін.

Гізель був одним з найосвіченіших людей в Україні [XVII ст.](#) Вів публічні диспути з опонентами-католиками.

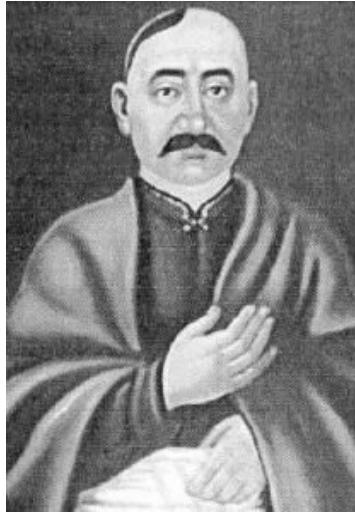
Автор філософсько-богословських праць: «Твір про всю філософію» ([1645–1647](#)), «Мир з Богом людині» ([1669](#)) та полемічного трактату «Правдива віра» ([1668](#)).

У своїх творах Гізель намагався, зокрема, визначити родовід слов'янських народів.

Виданою його працею, яка може розглядатися як протосоціологічна є «Синопис» (від грецького «огляд»), де він зокрема описував життя тогочасного суспільства. В іншій своїй праці «Про народ Роксоланський і його нарiччя» цей філософ та історіограф характеризував українців як носіїв високої і оригінальної культури, які рано винайшли писемність і прийняли християнство. Будучи архімандритом Києво-Печерської Лаври, боровся за незалежність [Української православної церкви](#), яку активно поглинала [московська](#). Вважав підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату неканонічним і гріховним діянням. У 1667 р. він разом з іншим київським духівництвом на бенкеті відмовився підняти чарку за здоров'я київського воєводи П. Шереметьєва і ставленика Москви гетьмана І. Брюховецького, назвавши останнього лиходієм.

[Лазар Баранович](#) називав Гізеля за його розум «українським Аристотелем».

ГЛЮБА ІВАН ЯКОВИЧ
(р. н. невід. — [1791](#) р.)

Останній генеральний писар [Запорізької Січі](#) (1765 — 1775 рр.). Після зруйнування [Січі](#) російськими військами Глоба був заарештований і засланий до [Туруханська Тобольської губернії](#), де й помер.

Писані джерела підтверджують, що рід Глобів належав до багатой козацької старшини. Звідки вони родом — невідомо. Документи XVIII ст. свідчать, що Данило, Іван та Яків Глоби були обрані значковими товаришами з рядових першої Полтавської полкової сотні Полтавського полку «За служби предків их, по усмотрению згодности их у пятидесятое число товарищества», про що одержали 28 листопада (9 грудня) 1736 р. універсал від полтавського полковника В.В.Кочубея. Вони були не лише мужніми воїнами, а й володіли хуторами та зимівниками у Полтавському та інших полках па Лівобережжі.

Одному із них і належав хутір, що виник, вірогідно, у першій половині XVIII ст. «Годі він називався Маленький Кагамличок, отримавши назву під притічка Кагамличок. Пізніше, очевидно у другій полонині XVIII ст., від прізвища власника хутір почав називатися Глоби (пізніше Глобине). Наступний власник хутора Іван Якович Глоба (р.п. невідомий), значно примножив багатства батька.

Маючи неабиякий розум і енергію, він дослужився до чину військового писаря Нової Запорізької Січі. Обов'язки писаря у Січі вважалися настільки важливими і відповідальними, що, якби хтось інший насмівився писати від імені Коша або приймати листи, того негайно засудили б до смерті. Писар розсилав накази по куренях, вів всі підрахунки, писав листи до правителів та

вельмож від імені запорізького війська.

Спочатку І.Я.Глоба служив писарем на запорізьких перевозах і у паланках. В архівних матеріалах згадуються 1759 - 1762 рр., коли він разом з кошовим отаманом Григорієм Федорович брав участь у походах до Петербурга у справах війська.

У числі запорізької військової старшини, вирішуючи військові, адміністративні і судові справи, він не раз відправлявся по безкраїх козацьких вольностях, щоб на місці зробити те чи інше розпорядження: зрівняти повинності, звільнити від податків, розділити угіддя, розібрати спірні питання. Як проходили ці поїздки у 1772 -1774 рр. видно із похідних журналів січового архіву.

Під 1765 р. про нього знову згадується як про військового писаря. Цю посаду він зберігав разом з кошовим отаманом П.Калнишевським на протязі десяти років до самого знищення Січі. До того часу цього у Коші «зроду-віку не бувало».

Сучасники засвідчують, що він був середнього зросту, неширокий у плечах, обличчя темнувате, козацький «оселедець» завжди був зачесаний на правий бік, вуса чорні, не короткі і не довгі.

Хоробрий, безпосередньо приймав участь у боях, із зброї перевагу надавав шаблі. За проявлену мужність і героїзм у російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. одержав від російської імператриці Катерини II золоту медаль. Між іншим кошовий отаман Петро Калнишенський мав звання генерал-лейтенанта російської армії, а князь Григорій Потьомкін був прийнятий у козаки і записаний у реєстр як Грицько Нечеса (за велику перуку, що тоді носили царські сановники).

І.Я.Глоба був досить розумний, відрізнявся глибокими знаннями і кмітливістю, мав дипломатичний хист, знав кілька мов.

Його згадували у Січі як найрозумнішого козака. Неодноразово здійснював поїздки до царського двору. Славився краснописемством, про це свідчить написаний ним виступ від козацької старшини з нагоди вступу на престол Катерини II. Промова була надрукована у «Русском вестнике» за 1840 р. У свій час вона справила приємне враження на імператрицю. Після чого остання «милостиво изволила кошевого атамана и старшину

о своем покровительстве, обнадежить, и как атамана, так и старшину, припавши к стопам ее Императорского Величества, жаловать к руке».

Успішне завершення російсько-турецької війни, підписання Кючук-Кайнарджійського договору 1774 р., за яким Крим відійшов від Туреччини до Росії і кордони Російської держави відсунулися до гирла Південного Бугу, різко змінило ставлення царського уряду до запорожців. Потреба у козацьких військах відпала.

Самобутній демократичний устрій козацької республіки був страшний російському абсолютизму. На Січ з надією поглядали українські і російські селяни. Чутка про те, що у Петербурзі замишляють щось недобре проти Січі, дуже збентежила запорожців, тож до столиці направили послів. Хитрий фаворит імператриці Г.Потьомкін щедро пригощав колишніх соратників по спільній боротьбі з турками, довго тримав їх у Петербурзі, обіцяючи «посприяти» у їхній справі, поговоривши з «матінкою», а сам у цей час готувався до вирішальної операції. На той часу Січі, як і по паланках, було небагато народу. Нічого не підозрюючи, запорожці розійшлися по величезних просторах своїх земель займатися господарською роботою.

Якраз на Зелені свята 1775 р. царське військо на чолі з генералом П.Текелієм обложило Січ. Три дні простояло воно біля Січі, а коли Текелію надійшла звістка про взяття всіх паланок запорозьких, він викликав козацьку старшину і заарештував її. Серед неї були 80-річний кошовий отаман П.Калнишевський, військовий суддя П.Головатий, військовий писар І.Глоба. Дуже підступно із заарештованими повівся князь Потьомкін. Він неодноразово на словах засвідчував «к запорожскому войску любовь и готовность к услужению». А ось його слова звинувачення козацької старшини: «Всемиловейшая государыня! Вашему Императорскому Величеству известны все дерзновенные поступки бывшего Сечи Запорожской кошевого Петра Калнышевского и его сообщников, судьи Павла Головатого и писаря Ивана Глобы, коих вероломное буйство столь велико, что не дерзаю уже я, всемиловейшая государыня, исчислением одного трогать нежное и человеколюбивое ваше сердце».

4-5 червня 1775 р. Січ була зруйнована, а Запорозьке військо оголошено ліквідованим. Катерина II власноручно підписала

«Быть посему».

Офіційно про це сповістив маніфест Катерини II 3 серпня 1775 р. Частина запорозького козацтва було покріпачено, решта війська втекла за межі Росії у гирло Дунаю на територію підвладну Туреччині і там заснувала Задунайську Січ. Через деякий час вийшов указ «За вероломное буйство и разорение российских подданных содержать безвыпускно из монастыря и удалять не только от переписок, по и от всякого с посторонними людьми общения».

Виконуючи волю імператриці Катерини II, заарештованих відправили на вічне поселення у монастирі. Петра Калнишевського у Соловецький на Білому морі, Павла Головатого — у Тобольський, а Івана Глобу — у Туруханський.

Умови перебування заарештованих у монастирях були вкрай важкими. Вони вважалися в'язнями третього розряду і могли виходити на повітря лише три рази, на рік (на Різдво, Великдень і Трійцю), а в інший час сидіти безвихідно під замком. Але ніщо не могло зломити волю справжніх лицарів, героїв українського народу. Калнишевський знаходився в ув'язненні до 1801 р., бо після смерті Катерини II про нього просто забули (хоч і був генералом російської армії).

У 1801 р. Олександр I дарував йому волю, але Калнишевський, зіславшись на те, що в Україні його вже ніхто не знає, пробув на Соловках ще два роки і помер у 112-річному віці. І.Я Глоба і П.Головатий так і не діждались волі. Померли у засланні.

Після смерті Івана Яковича Глоби у 1790 р. із Тобольського намісницького правління надійшло повідомлення у Катеринослав у зв'язку з розшуком родичів «умершего секретного арештанта И.Я Глобы». Це було зроблено у зв'язку з тим, що біля Новомосковська жила сестра Івана Яковича — Євдокія Яківна. Родичі ув'язненого розшукувалися, бо після його смерті залишилось деяке майно і гроші. Ось окремі витяги із реєстру, складеного у Туруханському монастирі 7 вересня 1791 р. про наявність залишених речей: «сундук кедровый, кованный изредка черным железом; кафтаны — семь штук; шубы-четыре штуки лисьего хребтового меха, покрыты голубым сукном, черных мерлушек покрытый алым сукном; кирейка песочного сукна; кушак шелковый, кушак персидский, тарелок оловянных —

п'ять».

Все майно дісталось Є.В.Бойко, — племінниці І.Я Глоби. Його володіння, у тому числі хутір Глоби з прилеглими величезними земельними просторами, було відібрано, їх Катерина II подарувала іншому виходцеві з багатой полтавської козацької старшини, постачальнику провіанту для російської армії під час взяття Криму, надвірному раднику Павлу Яковичу Руденку разом із коштовним перснем, прикрашеним портретом імператриці.

Таким чином, з 1775 р. Глобине перейшло до нового власника. Батько Павла — Яків Рудий, уродженець міста Чигирин. Коли Правобережна Україна відійшла до Польщі, він, не бажаючи польського підданства і служби польському королю разом із сестрами і двома племінниками, Костянтином і Яковом, втік на Запоріжжя і записався у Пашківський курінь. Після довгої служби повернувся до Полтави, одружився і записався до стану міщан. Павло пізніше перебував при курені Корсунському. Після ліквідації Запорізької Січі Павло Руденко був бунчуковим товаришем і бургомістром Полтавського магістратур потім став надвірним радником. Мав військове звання полковника. Слід віддати належне цьому багачеві. Одержавши такий щедрий дар імператриці, і перш за все подбавши про влаштування свого маєтку та церкви у новому поселенні, Руденко зберіг все-таки стару назву Глобине! Можливо тому, що служив при писарюванні І.Я Глоби. У Глобиному мешкали два сини П.Я Руденка — Лука і Федір, які збудували розкішний маєток. Молодший син Лука Павлович, одружившись з Анастасією Андріївною Магденко, поселяється у глобинському маєтку. З 1805 - 1815 рр. він був предводителем Кременчуцького дворянства. Після його смерті дружина А. А. Руденко збудувала на місці сторожової вершини церкву. Будівництво велось з 1833 - 1837 рр. (архітектор П. П. Менгес). «наконец в 1837 году храм был окончен и 8 сентября ...главный престол его во имя Святого Архангела Михаила ...торжественно освящен ...Таким то образом, в древнем хуторе казака Глобы, ровно через сто лет от заселения хутора в теперешнем местечке, возвели прекраснейший великолепный храм» (Полтавские епархиальные ведомости, 1871, №5. стр.188).

Отже, у 2007 р. місту виповнилось 270 років. Глобинці свято шанують пам'ять засновника свого міста. У 1999 р. у місті

відкрито пам'ятний знак на честь І.Я Глоби. Прапор міста із зображенням Архістратиґа Михаїла малинового кольору, у традиції кольористики запорозького козацтва (автори І. В. Григор'єва, М. Д. Плиска). На гербі району (автор В.О.Стьожка), серед інших геральдичних символів чорнильниця (каламар) і перо — данина пам'яті про славного засновника нинішнього райцентру — військового писаря Нової Запорозької Січі Івана Яковича Глоби.

Глобине 7 березня 1923 р. стало центром Глобинського району. З 13 квітня 1957 р. — селище міського типу, а з 16 грудня 1976 р. віднесене до категорії міст районного підпорядкування.

ГЛУХ ЙОСИП (р. н. невід. – р. с. невід.)

Уманський полковник (1648—1655 рр.).

Восени 1648 р. Глух, після загибелі Івана Ганжі призначений уманським полковником. У 1649 р. брав участь у всіх битвах української армії проти польських загарбників.

У березні 1651 р. Глух на чолі 10-тисячного козацького загону розбив польські війська під Липовцем і примусив коронного гетьмана Мартина Калиновського зняти облогу Вінниці, яку обороняв полковник Іван Богун.

Учасник Берестецької битви 1651 р. Зі своїм полком наздогнав під Синіми Водами кримських татар, які покинули поле битви під Берестечком і грабували Україну, та розбив один з

їхніх загонів.

Разом з Матвієм Гладким, Лук'яном Мозирою, А. Хмелецьким належав до старшинської опозиції, яка не визнавала умов Білоцерківського мирного договору 1651 р. і перешкоджав вступу польських військ на Правобережну Україну.

Брав участь у Батозькій битві у 1652 р. і поході українських військ на чолі з Тимошем Хмельницьким у Молдавію у 1653 р. у битві під Сіркою. У січні 1654 р. на Переяславській раді відмовився разом з полковником Іваном Богуном присягнути на вірність московському царю.

У січні 1655 р. спільно з Іваном Богуном обороняв Умань від польських військ. Помер під час пошесті чуми.

ГОГОЛЬ ОСТАП (ЄВСТАФІЙ) (р. н. невід. — 1679 р.)

Український військовий діяч доби Хмельниччини і Руїни, полковник Кальницького (1649 р., 1674 р.), Подільського (1654–1661 рр., 1663–1669 рр., 1673–1675 рр.) та Брацлавського (1663–1665 рр.) полків, наказний гетьман Правобережної України (1675–1679 рр.). Один із пращурів письменника Миколи Гоголя.

Можливим місцем народження Євстафія називається подільське село під назвою Гоголі, яке перед тим заснував православний шляхтич з Волині Микита Гоголь.

Напередодні 1648 р. О. Гоголь був ротмістром «панцерних» козаків у польському війську під командуванням С. Калиновського, яке дислокувалось в Умані. Однак із початком бойових дій Гоголь разом з підлеглим відділом важкої кавалерії

перейшов на бік козаків.

Євстафій Гоголь належав до «найенергійнішої під національним поглядом, найбільш ще національно життєтворчої частини тодішньої руської шляхти». Зважаючи на це, він посідав одне з чільних місць серед козацької старшини правобережних полків. У 1648 р. на чолі Кальницького полку, в якому налічувалося близько двох тисяч козаків, стояв полковник Остап. Деякі дослідники вважають, що цим полковником був саме О. Гоголь. Окремі дослідники також вважають Остапа, який керував кальницькими козаками у поході на фортецю Нестервар, та О. Гоголя однією особою.

Можемо стверджувати, що полковник Гоголь робив усе можливе для створення національних адміністративно-військових інституцій на українських землях Правобережжя. У березні 1649 р. йому довелося виявити неабиякі організаторські здібності для формування загонів з подільських селян і міщан у Подністров'ї, оскільки утримання під своєю владою Поділля було одним з найважчих завдань Б. Хмельницького. Зборівський договір, укладений 8 серпня 1649 р. між Чигирином і Варшавою, передбачав встановлення лінії розмежування між козацькою територією і землями, які відходили під контроль адміністрації Речі Посполитої.

Подільське воєводство, за винятком південно-східної частини, відходило до Речі Посполитої, проте подільські полки ще протягом усієї осені утримували за собою територію по лінії Сатанів-Бар. Лише на початку 1650 р. вони, керуючись безпосереднім наказом гетьмана, відійшли за визначений кордон.

Гоголь, незважаючи на п'ятий пункт Зборівського договору, де зазначалося, що король пробачав шляхті участь у війні на боці повстанців і обіцяв усілякі «достоїнства й уряди», продовжував служити й очолив один з багатьох військових загонів, які боролися за подільські землі. Перемога ж гетьмана Б. Хмельницького над поляками під Батогом 22—23 травня 1652 р. викликала масове повстання українців на Поділлі. Згідно з дослідженнями істориків В. Смолія та В. Степанкова, Гоголь отримав наказ звільнити цей регіон від польської шляхти, який він успішно виконав. У серпні тут знову почали створюватися українські владні структури.

Десь на початку 1654 р. Остап став керувати Подільським

(Могилівським, Подністрянським) полком. Очевидно, що на цю посаду його призначив сам Б. Хмельницький. Існує також припущення, що після страти уманського полковника Й. Глуха Гоголь став його наступником на цій посаді. Близько двохсот представників старшини і козаків Війська Запорозького брали участь у козацькій раді у Переяславі, яка ухвалила рішення укласти договір з московським царем. Імовірно, що на ній був присутній і Є. Гоголь. Однак, незважаючи на переяславсько-московські домовленості, війна за Правобережну Україну тривала.

«Восени гетьман коронний під Брацлав прийшов з військом, до них же і татари поза Бугом притягнули. Проти них послав Хмельницький наказного свого гетьмана Томиленка з військом козацьким». Це були здебільшого правобережні полки. Допомога татар забезпечила полякам перемогу. Однак «полковник Зеленський брацлавський, Богун вінницький, Гоголь подністровський і інші з козаками відійшли до Умані».

Після смерті Богдана Хмельницького, у жовтні 1657 р., гетьман Виговський з генеральною старшиною, членом якої був Остап Гоголь, уклав Корсунський договір України з Швецією, яким було визначено «Військо Запорізьке за народ вільний і нікому не підлеглий».

Очевидно, що він визнав Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, але особисто її не підписував. Підтримуючи гетьманування Івана Виговського, полк Гоголя восени 1658 р. брав участь у битвах з російським воєводою Василем Шереметьєвим під Києвом.

Однак невдовзі воєвода вже повідомляв цареві про те, що «гетьман Виговський приїхав у Київ з полковниками — подільським Степаном Гоголем, кальницьким А. Бештанком, корсунським наказним О. Правицьким... великому государю присягти».

Урочистий акт присяги, в якому йшлося про те, щоб бути під царською «високою рукою у вічнім підданстві», був складений козацькою старшиною на чолі з Гоголем 9 листопада у Софійському соборі.

Герб родини Остапа Гоголя

Але незабаром подільський полковник у складі війська І. Виговського знову воює з Москвою. 1 липня 1659 р. Остап Гоголь та інші старшини Українського гетьманату: Петро Дорошенко, Іван Богун, Т. Носач, Оникій Силич, Тиміш Цицюра, Герман Гапонович, Михайло Ханенко, Ф. Лобода, І. Кравченко — звертаються до самопроголошеного «гетьмана» Івана Безпалого з критикою його промосковських поглядів. Це звернення було укладено у таборі під Конотопом, а отже, Гоголь брав участь у Конотопській битві.

Коли гетьман Потоцький оточив Могилів, Остап Гоголь керував могилівською залогою, що оборонялася від поляків. Влітку 1660 р. полк О. Гоголя взяв участь у Чуднівському поході, після якого був підписаний Слободищенський договір. Гоголь виступив прихильником козацької автономії у складі Речі Посполитої, його зробили шляхтичем.

У 1664 р. — на Правобережній Україні спалахнуло повстання проти поляків і гетьмана Павла Тетері. Гоголь спочатку підтримав повсталих, проте згодом перейшов на протилежний бік.

Причиною тому стали його сини, яких гетьман Потоцький тримав заручниками у Львові. Коли гетьманом став Петро Дорошенко, Гоголь перейшов під його булаву і багато йому допомагав.

Але поки він воював з турками під Очаковом, Дорошенко на раді біля річки Росава запропонував визнати верховенство турецького султана, і воно було прийняте. Наприкінці 1671 р. коронний гетьман Ян Собеський узяв Могилів, резиденцію Гоголя.

При обороні фортеці загинув один із синів полковника. Сам він утік до Молдавії і звідти прислав Собеському грамоту про своє бажання підкоритися. У нагороду за це отримав село Вільховець.

Згодом полковник Гоголь став гетьманом Правобережної України від імені короля Яна III Собеського. Помер у 1679 р. у своїй резиденції у Димері, похований у Києво-Межигірському монастирі неподалік від Києва.

ГО́ЛИЙ ГНАТ (р. н. невід. – р. с. невід.)

Запорізький козак, один з керівників гайдамацького руху на [Правобережній Україні](#), зокрема у районі [Чорного Лісу](#), у 30—40-х рр. ХУІІІ ст.

Гнат Голий організував у верхів'ї річки [Інгулу](#) гайдамацький загін, який здійснював напади на маєтки польської шляхти. У 1741 р. стратив у [селі Степашках](#) на Вінниччині (тепер село [Гайсинського району Вінницької області](#)) колишнього гайдамацького ватажка [Саву Чалого](#), який перейшов на службу до польської шляхти.

Загін Голого діяв в околицях [Тульчина](#), [Немирова](#), [Звенигородки](#) до 1748 р. За даними чигиринського краєзнавця О.Найди, Гнат Голий був похований при в'їзді у Холодноярський ліс поблизу Креселецького лісництва ліворуч від дороги на Мотронинський монастир на природному підвищенні.

Про боротьбу Голого проти польських поневолювачів складено народні пісні. Яскравий образ Голого, борця за волю України, відтворив у історичній драмі «Сава Чалий» український драматург [Іван Карпенко-Карий](#).

Деякі факти використав Карпенко-Карий з праці М. Костомарова «История козачества у памятниках южнорусского народного песенного творчества». У праці Костомарова говориться про те, що дід Сави Яків Чалий був кошовим на

Запоріжжі. Коронний гетьман Йосиф Потоцький подарував Саві Чалому села Рубань і Степашки. Сава нападав і руйнував запорозькі зимівники і навіть спалив православну церкву. Вивчаючи історичні матеріали, Карпенко-Карий бачив, що зрада була досить поширеним явищем серед козацької старшини, і запорожці вважали зраду найбільшим і найтяжчим гріхом. І тому драматург устами Гната Голого каже: Найшовся б інший Сава! Багато зрадників настало, що за панські ласощі й принади свій кидають народ і віру, до іншого люду пристають та й ворогують там проти братів своїх далеко гірше й більше, ніж сам ворог!..

Карпенко-Карий був також ознайомлений із тим, про що розповідав польський історик І. Ролле у нарисі «Сава Чаленко». Нарис цей був надрукований у перекладі на сторінках «Київської старини», про що вже була згадка. У цьому нарисі читаємо: «Назвали Гната Голим тому, що при паюванні награбованого брав він собі незначну частину, решту ж роздавав підвладним; взагалі не любив зайвого і задовольнявся будь-чим: куртка з телячої шкіри, бараняча шапка, прості козлові чоботи; одна сорочка, вимазана у жир та дьоготь, служила йому цілий рік; подільський кінь, самопал, трохи олива у торбі, у кишені тютюн та люлька, що без неї не міг обійтись більш, ніж без хліба та горілки... От і все його багатство».

Ще у 1737 р. підібрав віл собі деяких товаришів і «засікся» у Чорному лісі. А потім стільки охочих зумів скликати, що швидко «засіку» повернув у «кіш». Пограничні (польські) команди хоч і назвали пташку, та підійти до неї не могли; навкруги пуща непрохідна, а пікети гультяїв на деревах, сховані між гіллям, стріляли по сміливих, як по качках, самі ж не зазнавала жодної небезпеки.

Зберігаючи точність у відтворенні конкретних історичних фактів, вірність народного погляду на зраду і на повстання, Карпенко-Карий малює широку картину визвольного руху українського народу у XVIII ст. проти чужоземних поневолювачів України.

Твір цей історично правдивий, глибокопатріотичний. Ідея твору — відданість народові, уславлення боротьби проти соціального і національного поневолення, засудження зради.

Сава Чалий спочатку співчуває стражданню селянства, бере участь у боротьбі проти польських магнатів, але згодом стає на

шлях компромісу й зради. Драматург продумано й глибоко розкриває причини угодовства. Сава стає на шлях угодовства передусім через те, що не бажає широкого народного руху, не вірить у його перемогу, не вірить у народ. Повстанці, на його думку,— це темна і загрозна стихія, здатна принести тільки «смути і пожежу, і кров».

І понесуть вони тепер на Україну і смути, і пожежу, і кров проллють ріками. Без жодної користі для народу, а потім самі на полях всі сконають.

Сава Чалий обстоює згоду, примирення з польськими магнатами — смертельними ворогами України, а не рішучу боротьбу. Не маючи змоги стримати рух селянства, що все більше й більше розгортався, Сава зраджує його. Він переходить на службу до магната Потоцького за маєтки і шляхетство. Зрадництво Сави, його запродаństwo зумовлюють і його загибель, що показана у трагедії як кара іменем народу. Саві Чалому протиставлено повсталих селян, козаків і їх ватажка Гната Голого.

В образі Гната Голого Карпенко-Карий втілює кращі риси українського народу: вірність батьківщині, мужність і відвагу, рішучість у боротьбі проти ворогів та ненависть до зрадників. Гнат Голий — це могутня людина. Він б'ється відважно у перших лавах, не лякається небезпеки, стійко зносить рани і не боїться смерті. Цю незламну силу йому дає усвідомлення того, що тільки воля принесе щастя народові, що не можна жити спокійно, без боротьби у світі, де «у розкоші один, а тисячі без хліба».

Гнат Голий — це один із кращих образів в українській драматургії XIX ст.,— образ незламного борця проти соціального і національного поневолення, відданого й мужнього патріота,— це героїчний образ ватажка повсталого селянства. У такому ж героїчно-романтичному пляні змальовані постаті товаришів-однодумців Гната,— гайдамаків Гриви, Молочая, Медведя, Кравчини і без іменного героя гайдамаки, який іде на жахливі тортури без страху, з дотепними, уїдливіми жартами на адресу магната Потоцького.

У змальованні образів повстанців, епізодів їх битви з військами Потоцького бачимо майстерне поєднання реального з романтичним. Правдиво змальовано у творі постать деспотичного магната Потоцького, а також і його найближче оточення — шляхтичів-поляків Жезницького, Яворського, Шмигельського та

інших. В образі шляхтича Шмигельського драматург правдиво віддзеркалив і розкрив єзуїтську тактику прислужників магнатів-колонізаторів та політику угодовства і компромісів. Шмигельський діє проти повсталих, прикриваючись маскою «людяности».

Його угодовська філософія, проповідь компромісу і миру між феодалами-колонізаторами і повсталим народом, у можливість чого він вірив, по суті привела його до обстоювання особливої тактики боротьби проти «хлопів». Ця тактика полягала у тому, щоб, як він говорить, «не треба звіра дратувать». Шмигельський намагається остерегти Потоцького від крайнього деспотизму, жахливих катувань непокірних селян, бо все це може викликати ще грізнішу хвилю народного гніву. Він прагне утримати селян і козаків від повстання, а коли вони все-таки повстали, Шмигельський вживає підступних заходів, щоб розладнати ряди народних месників.

Він дуже тонко веде гру з Савою Чалим: у розмові з ним Шмигельський поступово переходить від нібито доброзичливих думок про долю України до відвертої торгівлі зі зрадником Савою за душі повсталих.

У сцені пристрасного словесного двобою Гната Голого з полоненим Шмигельським в усій повноті розкрито ворожість цього шляхтича до народу.

Головні і другорядні постаті трагедії «Сава Чалий» — це життєві, рельєфні характери, реалістичні типи історичного минулого.

Характери, змальовані у цій трагедії, розкриваються в напружених колізіях, суперечках, боротьбі, у живій дії, що розвивається легко й динамічно.

Треба згадати, що Карпенко-Карий мав попередника в українській літературі, який також змалював образ Сави Чалого. Був ним М. Костомаров, який у 1838 р. написав теж драму «Сава Чалий».

В основу своєї драми Костомаров поклав сюжет відомої історичної пісні про Саву Чалого. М. Костомаров змалював Саву зовсім інакше, ніж Карпенко-Карий. Сава Чалий у трактуванні Костомарова — це своєрідний герой-патріот, що бажає добра і справедливості для України, але у союзі з Польщею, у васальній залежності від польського короля. Таких людей було чимало у нас

на Україні у XVII, XVIII, XIX та й XX ст., що й гадки не мали про самостійну українську державу, а, навпаки, боролись за створення української держави у федерації з Польщею чи Московією.

Чорній Степан. Карпенко-Карий і театр. — Мюнхен — Нью-Йорк; 1978.— С 103.107—108.109—111.113

ГОЛОВАТИЙ АНТОН АНДРІЙОВИЧ (1732 – 1797 рр.)

Козацький отаман, військовий суддя, бригадир російської армії, один із засновників і талановитий адміністратор Чорноморського козачого війська, ініціатор переселення чорноморських козаків на Кубань. Також український поет, автор першого вірша надрукованого цивільним шрифтом на чистому народному українському мовою.

Народився у сім'ї малоросійського старшини у селі Нові Санжари на Полтавщині. Отримав гарну домашню освіту, яка продовжив у Київській бурсі, де проявилися його надзвичайні здібності до наук, мовам, літературний і музичний дар - Антон складав вірші і пісні, добре співав і грав на бандурі.

У 1757 р. Антон з'явився на Січі і записався у Кущевський (за іншими джерелами - Васюринський) курінь. У 1762 р. обраний курінним отаманом. У тому ж році, завдяки цьому призначенню, він був включений до складу делегації запорізьких козаків, що відправилася у Санкт-Петербург на урочистості з нагоди

коронування Катерини II, де він був представлений імператриці і навіть заспівав і зіграв для неї на бандурі. Вже тоді Головатому, завдяки його гострому розуму, рідкісної у ті часи серед козаків грамотності і дипломатичним здібностям, давалися різноманітні доручення по січовим судових справах і спорів, насамперед земельною. У 1768 р. він призначається військовим писарем, що відповідало званню полкового старшини.

Брав діяльну участь у морських походах козаків у Російсько-турецькій війні 1768-1774 рр. Йому було доручено зайнятися будівництвом човнів для козацького флоту. Продовжував він захищати інтереси Січі у різних судах і суперечках.

**А. А. Головатий - армії бригадир, військовий суддя, кошовий отаман
Чорноморського козацького війська**

Після закінчення війни, результатами якої стало приєднання до Росії земель між Бугом і Дніпром, козаки сподівалися отримати у своє володіння частина цих земель, замість тих січових, які російське уряд роздавав колоністам з Європи та поміщикам з Великої Росії. Головатий, як досвідчений сперечальник у земельних справах, був включений до складу делегації Запорізьких козаків під керівництвом Сидора Білого у Санкт-Петербург у 1774 р. Делегація повинна була клопотати перед імператрицею про повернення козакам їх колишніх січових земель - «вольностей» - і наділення новими «вольностями».

Делегацію у Петербурзі чекав провал. У червні 1775 р. Січ була ліквідована. Знаходження у той момент за межами Січі (на шляху з Петербурга у Січ) врятувало членів делегації від покарання і опали.

Після ліквідації Січі козачим старшинам було запропоновано перейти на російську службу. Головатий скористався цією пропозицією і займав різні адміністративні посади у Катеринославському намісництві (начальника міста, доглядача, земського комісара). Там же йому був виділений земельний наділ. У 1777 р. йому було присвоєно звання поручика, у 1779 р. - капітана, у 1787 р. - секунд-майора. Набирав команди козаків для участі у мирних походах на Крим у 1783 р.

Григорій Потьомкін, симпатизував козакам, вирішив організувати колишніх запорожців у військові частини. За його порадою, під час Подорожі Катерини Великої до Криму, депутація колишніх козаків, до якої входив і Антон Головатий, клопотала у Кременчуці перед імператрицею про організацію з колишніх запорожців «Війська вірних козаків». Згоду було дано. Військо набирало «мисливців» у два загони - кінний і піший (для служби на козацьких човнах). Головатий був призначений начальником пішого загону. 22 січня 1788 р. він був обраний військовим суддею всього новоствореного війська - другою фігурою у козацькій ієрархії, після військового отамана. Тоді ж Григорій Потьомкін виділив для війська нові землі - Керченський Кут і Тамань.

З початком російсько-турецької війни військо вірних козаків прийняло у ній найактивнішу участь. Влітку у 1788 р. козацькі «чайки» під командуванням Головатого успішно проявили себе при облозі Очакова - у так званій «лиманській битві», у ході якого був розгромлений турецький флот Гасан-паші. Після цієї битви загін козацьких човнів був перетворений у Чорноморську козацьку флотилію, командування якої було доручено Головатому. 7 листопада того ж року козаки та їхні флотилія взяли штурмом укріплений острів Березань, після падіння якого був незабаром захоплений і Очаків, який опинився у повній блокаді.

За цю справу Головатий був нагороджений своєю першою нагородою - у травні 1789 р. йому був подарований Орден Святого Георгія 4-го ступеня.

Навесні того ж року був важко поранений військовий отаман

Захарій Чепега і Антон Головатий вступив на час лікування Чепеги у посаду командувача усім військом вірних козаків.

14 вересня 1789 р. три полки кінних і три полки піших козаків під командуванням Головатого у складі окремого загону російської армії - авангарду - під командуванням де Рибаса взяли участь у штурмі фортеці Хаджибей - майбутнього міста Одеса. Восени того ж року козацька флотилія брала участь у взятті фортець Аккерман та Бендери.

На зиму Чорноморці були поставлені на «квартири» у пониззі Дністра. Військовий кіш вибрав місцем свого розташування село Слободзея, яке стало козачої столицею аж до остаточного переселення чорноморців на Кубань у 1793 р. Тут же Головатий дізнався про своє виробництво у наступний армійський чин - 24 листопада 1789 р. він був проведений у полковники.

14 квітня 1790 р. Потьомкін нагородив Головатого золотою шаблею. У тому ж році козацька флотилія під начальством Головатого покрила себе нев'янучою славою при «зломі» Дунаю - захопленні турецьких фортець Тулча і Ісакча (які з обох берегів закривали гирло річки від російського флоту) і штурмі Ізмаїла - козаки входили у колону, штурмували фортецю з боку ріки, а десант на берег під стіни фортеці доставили гребні флотилії де Рибаса і Головатого. Головатий особисто командував авангардом однієї з колон. У своєму донесенні імператриці про штурм Ізмаїла Потьомкін так писав про Головатого: «Полковник Головатий з безмежною хоробрістю і невсипущий не тільки перемагав, але й особисто діючи вийшов на берег, вступив з ворогом у бій і розбив оного». За штурм Ізмаїла він був нагороджений орденом «святого рівноапостольного князя Володимира» третього ступеня.

До укладення миру у 1791 р. козаки Головатого взяли участь у штурмі Мачина.

Після укладення миру війську вірних козаків були надані нові російські землі, отримані у результаті війни, - вздовж узбережжя Чорного моря між річками Дністер і Буг, а саме військо було перейменовано у «Чорноморське козацьке військо». Однак чорноморцям виділеної землі було недостатньо і у 1792 р. на чолі козацької делегації Головатий вирушив до столиці з метою вручення Катерині II прохання про надання земель Чорноморському козацькому війську у районі Тамані і «околиць», натомість відібраних січових земель. Переговори йшли не просто

і довго - прибувши до Петербурга у березні, делегація дочекав Найвищого рішення до травня. Головатий просив виділити війську землі не тільки у Тамані і Керченському півострові (на що вже було дано згоду Потьомкіним ще у 1788 р.), а й землі на правому березі річки Кубань, тоді ще ніким не заселені. Царські сановники вимовляли Головатому: «землі багато вимагаєте». Але Головатий не дарма був обраний до уповноважених - його освіченість і дипломатичність зіграли свою роль в успіху підприємства - на аудієнції у «освіченої монархині» Головатий говорив на латині і зумів переконати Катерину під загальною користі від такого переселення - Чорноморським козакам були подаровані землі на Тамані і Кубані «у вічне і спадкове володіння». Офіційно дарчі грамоти і хліб-сіль на подаровану землю були вручені делегації на спеціальному прийомі в імператриці у кінці червня 1792 р.

Після успіху цього підприємства ім'я Головатого стало надзвичайно популярним у війську, а сама поїздка у Петербург і перебування при дворі обросли барвистими легендами.

Передчасна смерть єдиної дочки Марії на самому початку 1792 р. відстрочили переселення Головатого на Кубань - після повернення у Причорномор'ї Головатий почав залагоджувати особисті справи - продав свій маєток, будинок і будував церкву над могилою дочки.

Навесні 1793 р. він повів на Кубань сухопутний загін сімейних козаків, прибувши на нову батьківщину у середині літа того ж року.

Після смерті Григорія Потьомкіна новим покровителем козаків став Платон Зубов - останній фаворит Катерини Великої, який був жалуваний у той рік генерал-губернатором Харківським, Катерінославським і Таврійським, тобто став безпосереднім начальником Чорноморського війська.

Фрагмент англійської карти 1808 р. із землями Чорноморських козаків

Ще у поході Головатий використав свій дар дипломата для користі переселенців - під час переходу він на кілька днів зупиняється у Сімферополі біля Таврійського губернатора Жегуліна, яка передоручає і знову утворена область Чорноморського війська.

Сприятливі відносини були налагоджені, що згодом підкріплювалося регулярної посилкою кубанської ікри і баликів до губернаторського столу. Втім, не був обділений козаками і Петербург - партії цих кубанських делікатесів регулярно відправлялися у столицю.

Після прибуття на Кубань аж до самої осені Головатий займався розмежуванням військової землі і будівництвом власного будинку. Восени спільно з військовим писарем Тимофієм Котяревським склав цивільний кодекс чорноморців - «Порядок загальної Користі», за яким край був розділений на 40 куренів.

У січні 1794 р. зібралася перша військова рада на новій батьківщині. На ній був затверджений «Порядок ...», затверджено назву крайової столиці - Катеринодар, курінні отамани киданням жереба - лясов - отримали курінні наділи. На той момент «на цій землі знаходиться військових жителів чолові 12 826 да женска

8967, а всіх 21793».

Наприкінці травня 1794 р. у Головатого померла дружина, чи не оговтавшись від важкої вагітності та пологів. Антон Головатий, у пам'ять коханої дружини, на свій «кошт» починає будувати церкву в ім'я Покрова Пресвятої Богоматері на могилі дружини у Тамані.

Отримання дозволу на будівництво церков для всього краю, виписку священників, будівництво військових будівель і казарм у столиці і на кордонній лінії були головними заняттями військового судді у той період часу.

У 1794 р. військовий отаман Захарій Чепега був відправлений з полком козаків на придушення польського повстання. Головатий залишився першою особою у війську. Він займався будівництвом військової гавані для козачої флотилії у Кизилташському лимані (втім потім гавань була визнана непридатною), і допомагав регулярної російської армії у будівництві Фанагорійської фортеці.

1795 р. пройшов, в основному, в огляді всіх військових земель і у клопотах з їх благоустрою. Після отримання від синоду дозволу на будівництво православних церков і монастиря і необхідністю будівництва військових будівель у столиці і школи для «козачат», Головатий перейнявся залученням з Малоросії професійних будівельників, ремісників, іконописців, вчителів, медиків та аптекарів.

Мріючи повернути південних сусідів - тубільні гірські народи - у християнську віру, будував з ними добросусідські відносини і припиняв спроби козаків займатися крадіжкою і грабежем на правобережній Кубані.

У 1796 р. отримав чин бригадира і взяв участь у російському поході на Персію під командуванням Валеріана Зубова. Платон Зубов хотів бачити на чолі двох п'ятисотенних полків, які посилаються у похід Головатого. Воля патрона була законом для чорноморців.

26 лютого 1796 р. полки виступили у похід з Катеринодара на Астрахань, де були посаджені на судна і Каспійським морем відбули у Баку. Головатому було доручено командування Каспійської флотилії і доданими до неї десантними військами. Флотилія захопила всі перські острова у Каспійському морі та узбережжі до річок Кура і Аракс. У середині листопада того ж

року помирає командувач Федір Апраксин. Головатий був призначений на його місце - командувачем сухопутними військами і Каспійської флотилії.

Після смерті Катерини Павло розпорядився припинити цю військову кампанію і повернути експедицію у Росію. У зимовому кліматі Закавказзя у загоні почалися хвороби, що забрали життя багатьох козаків, у тому числі і їх начальника. У той момент у столиці Чорноморських козаків - Катеринодарі - помер військовий отаман Захарій Чепега. Головатий був обраний козаками отаманом Чорноморського козачого війська. Він так і не дізнався про своє обрання. На зворотному шляху з перського походу Антон Головатий помер на острові Камишеване 28 січня 1797 р. Імператор Павло височайше затвердив це обрання ще пізніше - у квітні 1797 р.

Символічно, що останній відомий лист військового судді, датований 31 грудня 1796 р., адресований військовому отаманові Захарію Чепеги і наповнений зворушливими повсякденними турботами про благоустрій козачого побуту:

«Слова ваші, говоріння супроти Карасунского гребли під дубом, що стоять поблизу вашого двору, про заклад різної риби і раків я не забув, а виконав минулого року: риби напустили з Кубані, а раків привезених з Темрюка на поштових, через добу три воза; але щоб оні могли для справжнього задоволення всім громадянам розплодитись, та ще оних і по річках, де стави є, розвести, накажіть через городничого всім ловлять в ставу рибу, що трапляються раків повертати у воду і через два роки не винищувати».

Очевидець подій Іван Мігрін так оцінював внесок Головатого у становлення Чорноморського війська:

«Полковник Головатий був людина вельми розумний: на ньому лежали всі турботи про облаштування та добробуті війська. Кошовий же отаман, бригадир Чепега, був добрий чоловік - і тільки; справами мало займався і був навіть зовсім неписьменний, а тому всіма справами і управлінням по війську завідував Головатий».

Одружився Антон Головатий у 1771 р. на Улянні Григорівні Порохня. Від цього шлюбу народилися діти: дочка Марія (1774 р.), сини Олександр (1779 р.), Панас (1781 р.), Юрій (1780 р.), Матвій (1791 р.), Андрій (1792 р.). Уляна Григорівна важко

переносила последню вагітність, і у 1794 р., народивши хлопчика, названого Костянтином, померла через тиждень після пологів.

Дочкам Марії він дав хорошу домашню освіту. Марія померла несподівано на початку 1792 р., породивши чутки про її отруєнні. Смерть коханої і єдиної дочки повалила Головатого у зневіру.

Були у сім'ї Головатого і прийомні діти - «вихрещених» турецькі хлопчики - Іван, Петро, Павло і дівчатка - Марія, Софія, Анна. Всі вони отримували хорошу домашню освіту.

Старші сини отримали початкову освіту у Харківському колегіумі, яким завідував один Головатого - Федір Квітка (батько письменника Г. Ф. Квітка-Основ'яненко), потім вчилися у Петербурзі у шляхетному корпусі - престижному навчальному закладі того часу, але старання до навчання не виявляли і по різних причин залишили навчання.

Церква Покрови у Тамані

Головатий був набожною людиною і багато жертвував для церкви - і у своєму рідному селі Нові Санжари, і у Новоросії, і у Молдавії, і на Кубані. Церква Покрови Пресвятої Богоматері, що стала згодом однією з найбільш шанованих для кубанського козацтва, була побудована з ініціативи та у великій частці за рахунок Головатого.

Його культурність і освіченість проявлялися постійно. Так, під час перебування у Петербурзі у 1792 р. Головатий отримав дозвіл від імператриці на відвідування Ермітажу та огляду його колекцій.

Тоді ж, у Петербурзі, він написав дві свої найвідоміші пісні - у буквальному сенсі слова стали народними: «Вродилися ми в свити нещасливи» - у важкий період довгого очікування, коли перебування у Петербурзі затягувалося, а результати прохання земель були не очевидні, і радісну – «Ой, годи ж нам журитися» - після отримання жаловальної грамоти на Кубанські землі.

Водив дружбу (що підтверджується обопільною листуванням) з багатьма видатними діячами своєї епохи: поетом Державіним, адміралами Де Рібас і Мордвіновим, фельдмаршалом Репніним.

Під час переселення на Кубань простежив, щоб був перевезений весь військовий архів (попередньо наказавши зібрати всі курінні архіви у Слободзеї), завдяки чому зберіг його для майбутніх дослідників. Цікавився розведенням нових, дивовижних сільськогосподарських культур (виноград і єгипетська пшениця).

Антону Головатому нащадки зобов'язані збереженням Фанагорійського каменю. Історія цієї справи така: довідавшись про цю знахідку, пристрасний збирач старожитностей Мусін-Пушкін, розрекламував знахідку у Санкт-Петербурзі та імператриця Катерина повеліла привезти камінь у столицю, перш скопіювавши його написи, які опинилися у Петербурзі досить швидко.

Там, у 1793 р., Мусін-Пушкін був звинувачений у фальсифікації, настільки неймовірним здавалося зміст напису. У той момент інтерес до каменя пропав, і його було велено залишити у Тамані.

Але у той момент камінь вже плив на купецькому судні Євтеєв Кленова у Херсон, для подальшого перевезення до столиці. Головатий дав вказівку купцеві повернути камінь, і він, виконавши тривалу подорож по Чорному морю через багато порти, у тому числі і через Константинополь, повернувся на Тамань.

Головатий дав вказівку помістити камінь для огляду у «фонтану», а потім перемістив його у «прекрасний сад», у церкви. Там камінь пролежав до 1803 р., коли відвідав Тамань

академік М. А. Львів-Нікольський звернув на нього увагу ... загалом, зараз камінь знаходиться в Ермітажі, а його дослідження поклали початок російської епіграфіки і палеографії.

Головатий вперше виписав столичні газети на Кубань - у 1795 р. він передплатив «Російські відомості» з додатком «Приємне припровадження часу» до них і на календарі «Ардінарській», «Придворний», «Адресний».

На фотографії показаний сучасний, відновлений, пам'ятник імператриці Катерині.

Деякі історики відзначають його користолюбство і нерозбірливість у способах особистого збагачення. Після смерті Головатого залишилася величезна спадщина - близько 200 тис. рублів - не рахуючи нерухомого майна і маєтків, при тому що річне жалування рядового козака на кордонній лінії не перевищувало кількох рублів. Біографи викривають Головатого у тому, що для особистого збагачення він не гребував будь-якими способами.

Використав військову скарбницю для своїх цілей, давав казенні гроші у зростання навіть своїм родичам, обкрадав рядових козаків.

У 1-му Уманському полку Кубанського козачого війська було подаровано «Вічне Шефство бригадира Головатого». У найвищій повеленні від 26 серпня 1904 р. було сказано:

«У вічне збереження і нагадування славних імен воєначальників Кубанського війська, що водили його до перемог, наказано надати першочерговим полкам: ... Уманському, ...

імена: ... бригадира Головатого».

Бронзова фігура Антона Головатого входила в монументальну композицію пам'ятника Катерині Великій у Катеринодарі, створеного скульптором Михайлом Микешин, і відкритого 6 травня 1907 р.

Пам'ятник був знищений більшовиками у 1920 р. У цій композиції Антон Головатий представлений в числі трьох перших отаманів Чорноморського війська, разом з Сидором Білим і Захаром Чепеги. Окремо стоїть фігура Григорія Потьомкіна, який багато зробив для відтворення козачого війська після скасування Запорізької Січі. Пам'ятник був відновлений у колишньому вигляді скульптором Олександром Аполлонова і урочисто відкритий 8 вересня 2006 р.

Першою літературною працею, в якій згадувався Антон Головатий, була праця «Нариси Росії» російського письменника та історика В. В. Пассека.

Поштова листівка із зображенням пам'ятника Катерині Великій у Катеринодарі. Фігура Антона Головатого розташована першої праворуч від «жаловальної грамоти на землю Кубанську», яка спускається від ніг імператриці

Відомий український письменник Г. Ф. Квітка-Основ'яненко (який особисто пам'ятав відвідування військовим суддею їх будинки і на шляху до Петербурга у 1792 р. і на шляху назад,

після отримання Кубанських земель) вирішив доповнити образ Головатого у цих «Нарисах ...» і у 1839 р. написав свій нарис «Головатий. Матеріали для історії Малоросії», прочитавши який, видатний український поет Тарас Шевченко написав вірш «До Основ'яненка».

При першому виданні збірки його віршів - «Кобзар» - 1840 р. у цьому вірші були такі рядки:

Наш завзятий Головатий
Чи не вмере, що не загине,
Від де, люди, наша слава,
Слава України!

Пам'ятник першим переселенцям-чорноморцям у Тамані теж пов'язаний з ім'ям Головатого.

Однак у наступних виданнях рядок «Наш завзятий Головатий» була замінена на «Наша дума, наша пісня».

Уже на рубежі XIX і XX ст. до особистості Головатого звернувся історик Кубані П. П. Короленка, написавши нарис «Головатий - кошовий отаман Чорноморського козачого війська».

Є на Кубані ще один пам'ятник, який народна чутка охрестила «отаман Головатий», хоча присвячений він першим козакам-чорноморцям, які прибули на Кубань на кораблях своєї флотилії у 1792 р., а Головатого, серед них якраз не було.

Розташований він у станиці Тамань, споруджений після багаторічного збору коштів серед кубанського козацтва у 1911 р. і втілює збірний образ рядового козака, що висаджується на

кубанський берег.

На п'єдесталі пам'ятника написані слова з вірша Головатого, яке він склав у Петербурзі на radoщах після задоволення імператрицею його клопотання про нові землі на Кубані. Початкові задуми поставити цей монумент саме Головатому і ці вірші на п'єдесталі спорудженого монумента, можливо, стали причиною того, що цей пам'ятник у народі називають «Пам'ятник отаману Головатому».

Вірші отамана Головатого, написані на основі пам'ятника першим переселенцям-чорноморців.

У вересні 1999 р., напередодні річниці заснування міста, в Одесі у Старобазарному сквері був відкритий пам'ятник Антону Головатому (на фотографії) скульптора А. Токорева та архітектора В. Глазиріна.

Іменем отамана Головатого названі вулиці у столиці України Києві та місті Одесі, у Краснодарі (Росія).

ГОЛОВАТИЙ ПАВЛО АНДРІЙОВИЧ
(1715 – 1795 рр.)

Запорізьке Військо, печать (1620-ті рр.)

Останній військовий суддя Війська Запорозького низового, представник козацької старшини.

Народився у сім'ї малоросійського старшини. Брат Антона Головатого.

Належав до Шкуринського куреня і був його курінним отаманом. Неграмотний. Будучи представником козацької старшини, володів одним з перших кінних заводів, на землях, які належали Січі. Учасник російсько-турецької війни (1768-1774 рр.).

10 серпня 1769 рр. від Походного Коша в Очаків був направлений трьохтисячний загін, очолюваний військовим суддею Павлом Головатим, при якому знаходилися 4 військових старшини, полковників і 9 полкових старшин. 12 серпня загін скоїв наїзд на татарське село Гаджи-Гассан, розташований у гирлі річки Березані, що у 15 верстах від Очакова. У ході подальших боїв з турками у районі Джемерлея і Янчокрак, загін з 2500 козаків, очолюваний П.Головатий, здобув ряд перемог. Після ворожого відступу козакам дісталось 8 прапорів і велика кількість військових трофеїв.

За відмінності загін Головатого отримав у нагороду 1000 рублів. П.Головатий входив до складу українських депутатів у Катерининську законодавчу комісію 1767-1774 рр., де представляв інтереси війська Запорізького низового. Після зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. разом з кошовим отаманом Петром Калнишевським і писарем Іваном Глобою без суду і без слідства був заарештований і відправлений у довічне заслання і ув'язнення у Сибір до Тобольська. Павло Головатий помер через 20 років у тобольському Знамянському монастирі.

ГОНТА ІВАН (1705 – 1768 рр.)

Керівник українського гайдамацького руху, один з очільників Коліївщини – повстання проти релігійного, національного та соціального гніту, що вибухнуло у 1768-му р. на землях Правобережної України, що входила в ті часи до складу Речі Посполитої.

Іван Гонта народився у селі Розсішки (нині Христинівського району Черкаської області) у родині селянина-кріпака. Здобув гарну освіту (добре писав польською мовою). Про його освіченість Вероніка Кребс, дочка уманського губернатора Младановича, згадувала: «Він не лише розмовляв, а й чудово писав по-польськи, а виховання його було таке, що й тепер його можна було вважати шляхтичем »

Судячи зі спогадів тієї ж Вероніки Кребс, на початку 1760-х р. управитель маєтків київського воєводи графа Францішека-Салезія Потоцького Рафал Младанович домогся зарахування здібного юнака в уманську козацьку міліцію, сформовану з місцевих селян.

Згодом Гонта став старшим сотником. Він звернув на себе увагу Потоцького, ставши його довіреною особою, одержав у володіння два села – Розсішки і Орадівку, що давали річний прибуток 20 000 злотих.

Потоцький звільнив сотню Гонти з-під командування полковників (граф мав два полки надвірних козаків), підпорядкувавши її безпосередньо губернаторові. Крім того, він

обіцяв випросити в короля грамоту на шляхетство для Гонти. У 1760 р. на власні кошти він збудував церкву святої Параскеви у рідному селі.

Разом з дружиною він робив значні пожертвування на храм, за що обоє удостоїлися честі бути намальованими в цій церкві, з чого можна судити, що вони були досить заможною родиною і посідали певне місце у суспільстві, їхні зображення збереглися донині.

Незважаючи на своє привілейоване становище, Гонта залишився вірним своєму народові і його православній вірі. Історик Журавльов Денис Володимирович у книзі «Хто є хто в українській історії» так описує і оцінює подальший перебіг подій. У лютому 1768-го р. у Речі Посполитій була створена опозиційна щодо короля Станіслава Понятовського Барська конфедерація. Конфедерати, зайнявши частину Правобережжя, почали чинити реквізиції у місцевих землевласників, а також насильство над населенням.

Потоцький, боячись, що його володіння зруйнують конфедерати, обіцяв відправити їм загін на допомогу. Водночас воєвода домовився із російським київським генерал-губернатором Федором Воєйковим про співпрацю проти конфедератів.

Потоцький дав Гонті інструкції щодо поведінки козаків, але один з листів, у якому розкривалися їхні плани проти конфедератів, було перехоплено.

Обурені уманські шляхтичі запропонували сотнику піти з міліції. Останній відмовився. Становище Івана Гонти на час появи коліїв під Уманню було непросте, як і становище козацьких підрозділів — невизначеність їхнього правового становища у розладнаній Речі Посполитій їх не задовольняла.

Події травня 1768-го р. нагадували початок Хмельниччини: проти селян-коліїв було вислано козацьку міліцію на чолі з полковниками і сотником Гонтою, якого Младанович, схоже, вважав харизматичним ватажком, спроможним подолати бунт зброєю чи словом.

Після виступу міліції з міста, Младановича повідомили про об'єднання Гонти і Залізняка у Звенигородці. Причина такого кроку Гонти точно не відома.

Можливо на переговорах із Залізняком сотник упевнився у можливості реалізації амбітного проекту відновлення козацтва на

Правобережжі.

Проте деякі кроки сотника змушують думати, що і тут не все було так просто — наприклад, він дав змогу втекти полковникам, що офіційно керували загоном, а після першої невдалої спроби гайдамаків узяти Умань 20 червня саме він вів переговори про капітуляцію з Младановичем.

Схоже, саме через спробу кількох шляхтичів убити «зрадника Гонту» біля міської брами було зірвано переговори і почалася жахлива Уманська різанина, жертвами котрої стали, за різними даними, від 2000 до 20000 поляків, євреїв, українців. Польські мемуаристи стверджують, що Гонта намагався хитрістю врятувати якомога більше міщан (серед них були і молодші діти загиблого Младановича), проте вгамувати розлючену масу селян він не міг.

Уманський сотник Гонта. Художник [Васильківський Сергій Іванович](#).

До того ж для більшості повсталих він залишався людиною чужою. Навіть на далекому від об'єктивності суді над Гонтою не називалися факти вбивств, які особисто чинив сотник.

Гонта у розпалі кровопролиття намагався урятувати дітей

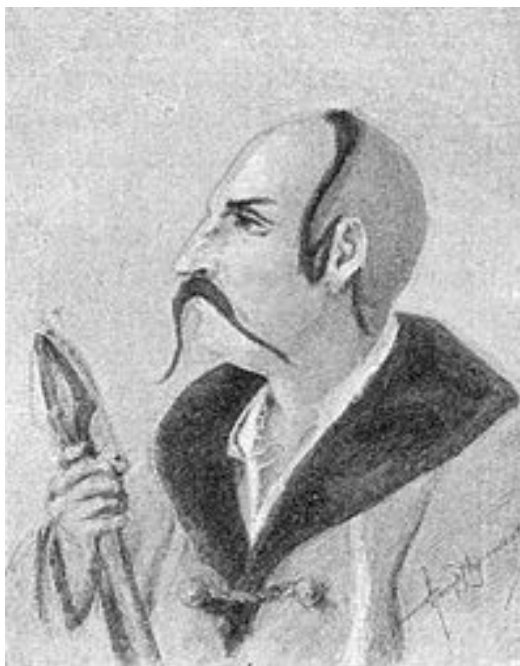
губернатора Вероніку та Павла Младановичів, полковників Обуха та Магнушевського). Наказав заховати їх в українській церкві і приставив до них повстанську охорону.

Після здобуття Умані 22 червня 1768 р. Козацька повстанська рада проголосила відновлення Гетьманщини як суверенної Української Держави. Максима Залізняка обрали гетьманом вільної України, а Івана Гонта – уманським полковником.

В Умані повстанська Рада оголосила Гонта не лише уманським полковником, але і князем. Слабке польське військо було нездатним придушити визвольний рух, який швидко поширювався у Київському та Брацлавському воєводствах.

У кінці червня масштаби українського повстання почали турбувати російський уряд, який до того часу використовував гайдамаків для боротьби проти шляхетської Барської конфедерації.

Очевидно, свою роль зіграла також спроба Залізняка після взяття Умані відновити козацьку державу.

Портрет зі старопольської енциклопедії

Російське військове командування надало полякам військову допомогу у боротьбі з гайдамаками. 27 червня 1768-го р. російський загін оточив Умань, де на той час перебували Гонта та Максим Залізник. Вважаючи росіян своїми союзниками у

боротьбі проти поляків, близько 900 озброєних гайдамаків разом зі своїми ватажками не чинили опору і були підступно захоплені у полон військом генерала Кречетникова. Повстання було жорстоко придушене.

Полковник Гур'єв наказав покарати Гонтю батогами. За кілька днів більше 840 гайдамаків разом із Гонтою, як піддані Речі Посполитої були передані польському командуванню. Їх було страчено у селі Кодні поблизу Житомира та у селі Серби (нині село Гонтівка Могилів-Подільського району Вінницької області).

Полонених Залізняка й Гонтю після жорстокої екзекуції (кожному дісталось по 300 ударів) кинули в яму. Судив ватажків особливий інквізиційний трибунал у селі Серби поблизу Могилева-Подільського, який після десятиденних знущань виніс присуд. Залізняка заслали на довічну каторгу до рудників Нерчинська. Гонтю засудили до страти. Страта повинна мала тривати два тижні: протягом 10-ти днів кат мав кліщами здирати з нього шкіру, на 11-й — відрубати ноги, на 12-й — руки, на 13-й — вирвати серце, на 14-й день — відтяти голову. Шляхтич Дуклан-Охотський залишив свідчення про виняткову мужність ватажка повстання:

Пам'ятник Івану Гонті у місті Христинівка

Дружину і чотирьох дочок Гонти доставили з Розсішок в Умань, де кілька разів прилюдно висікли різками і відправили на заслання. Єдиного сина Гонти гайдамацький сотник П. Уласенко зумів вивезти до Молдавії. За поширеним у Російських народним переказом, родичі Гонти, щоб уникнути подальших

переслідувань, змінили своє прізвище на Максименко, тому прізвище Гонта нині у селі відсутнє.

ГОРДІЄНКО КОСТЬ ГОРДІЙОВИЧ (р. н. невід.— 1733 р.)

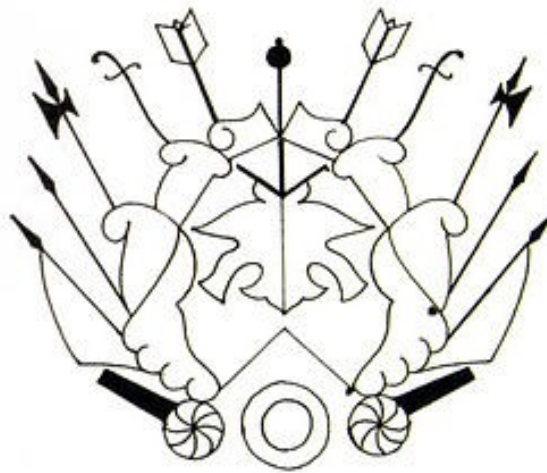
Кошовий отаман Запорозької Січі, видатний військовий і політичний діяч, який попри особисту неприязнь до Івана Мазепи підтримав останнього у боротьбі з Петром I. До 1728 р. очолював Олешківську Січ, сподвижник П. Орлика.

14 травня 1733 р. помер кошовий отаман Запорозької Січі, союзник гетьмана Мазепи у війні проти Петра I і сподвижник Пилипа Орлика Кость Гордієнко.

Кость Головка-Гордієнко народився на Полтавщині. Спочатку козакував у Полтавському курені Запорозької Січі. На початку 1702 р. його було обрано кошовим отаманом. Як тільки його обрали кошовим – він зайняв рішучу антимосковську позицію. Та опозиція кошового Гордієнка мала свою особливість.

Вона полягала у тому, що категорично виступаючи проти московської колонізації, він водночас не був прихильником ні Польщі, ні Туреччини чи Криму, вважаючи, що Україна сама здатна вибороти собі незалежність. Ясна річ, використовуючи вигідні міжнародні фактори та війська тимчасових союзників. Саме такими «тимчасовими союзниками» і поставали перед ними шведські війська, що з'явилися незабаром в Україні.

Походить він з давнього українського аристократичного роду Гординських. Немає сумнівів й у тому, що освіту він здобув у Києво-Могилянській академії. Адже загальновідомим є фактор, що коли запорозьке військо приєднавалось до армії Карла XII, кошовий, на подив усього шведського офіцерства, вітав короля промовою, складеною за всіма канонами добірної латини. Так само відомо й те, що Гордієнко брав участь в укладенні першої української «Конституції П. Орлика».

Родовий герб Костя Гордієнка

Саме перед обранням Гордієнка кошовим, з'явився наказ Петра I спорудити у Кам'яному Затоні поблизу Січі фортецю, в якій мав стояти російський гарнізон. Дізнавшись про це, кошовий пише листа російському імператорові, в якому в ультимативній формі вимагає відмовитись від такого будівництва. Можна собі уявити, як знавіснів Петро I, коли йому прочитали, що «Військо запорізьке наказу про будівання городу у Кам'яному Затоні слухати не буде, ламати камінь на будівництво того городу на землях Запоріжжя не дозволить, а як хто прибуде з московськими людьми той город будувати, то запорожці будуть оружно на них бити».

На другий день після прийняття він пише лист Петру I про те, щоб не було російських забудов на Січі. Гордієнко був набагато демократичнішим за Мазепу, захищав рівність прав усього люду України. Мазепа навіть Петру I писав на Костю Гордієнка за його самовпертість. Гордієнко зруйнував із козаками

російські укріплення на Січі, і це був виклик Росії.

Петро I послав на Січ свого представника боярина Протасова з подарунком, та наказом бояринові прийняти від козаків присягу на вірність. Козаки є козаками. Вислухавши боярина та побачивши, що подарунки варті уваги, вони розсудили просто: присяги не складатимемо. А щодо подарунків, то не повертатися ж росіянам із ними назад до столиці.

Й ось тут дивним чином почали складатися взаємини між Мазепою та Гордієнком. Злякавшись, що Петро I може кинути проти України війська для придушення бунту непокірливих запорожців, гетьман пише імператорові листа, в якому відмежовується від політики кошового отамана. Ба навіть посилає своїх людей на Січ, щоб ті від імені гетьмана домагались усунення Гордієнка з отаманства.

На наш погляд тут виразно дає про себе знати заздрість Мазепи, його ревниве ставлення до Гордієнка як до сильної особистості. Можна не сумніватися, що якби гетьманом України в описуваний час був не Мазепа, а Кость Гордієнко, він спромігся б згуртувати навколо себе гетьманських і запорозьких козаків, переважну більшість українського населення, й Україна мала б шанс здобути собі непідлеглість ще тоді, під Полтавою. Мазепа ж, як знаємо, про таке згуртування не подбав, і виступив проти росіян лише з невеликим загоном прихильників. Тобто, по суті, перехитрив сам себе. Прихильникам Мазепи пощастило на два роки усунути Гордієнка від керівництва і тим допомогти імператорові утвердитись на козацьких землях. Отже, роль гетьмана Мазепи у цих процесах, була, скажемо відверто, ганебною.

Мазепа і Гордієнко таки довго між собою ворогували. Отож можна уявити собі, як здивувався кошовий, коли у листопаді 1708 р. раптом отримав листа від Мазепи. Що ж пропонував Мазепа? Не більше, не менше, як урятувати Україну від російської неволі, приєднавшись разом із ним до військ шведського короля Карла XII.

І все ж кошовому не забракло мужності, не з любові до Мазепи та шведів, - а з ненависті до політики російської імперії, і рушив запорізький кошовий Гордієнко на єднання війська Мазепи та Карла XII.

До речі написав до кошового листа і Петро I – умовляв

дотримуватись вірності йому, цареві-батюшці. Разом з листом Петра I надіслав козакам майже 15 тисяч червінців. Від червінців вони не відмовилися.

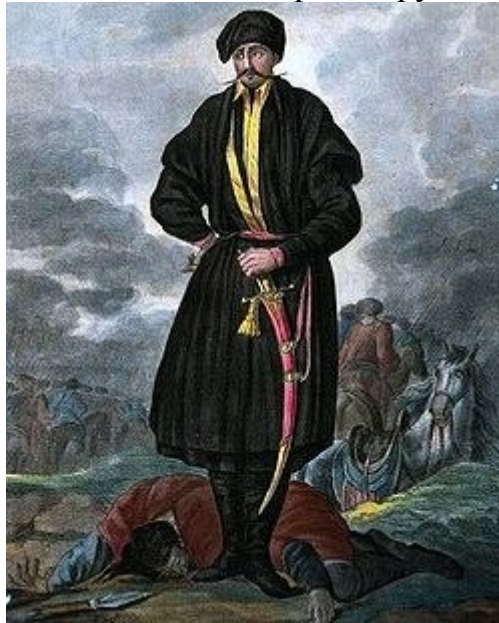
Пам'ятник на честь кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка. [Херсонська область](#)

Майже одночасно Мазепа і Петро I написали листа кошовому Костю Гордієнку. У листі Мазепа до кошового Січі була критика дії царя і його оточенню і Кость Гордієнко приєднується до Мазепа, долаючи свої амбіції. Сьогодні б так як би поступали українські правителі у Києві.

Росіяни відповіли тим, що почали силоміць загарбувати українські містечка по річці Орелі, намагаючись перетнути шлях запорожцям до військ короля і гетьмана. Отже, ще перед Полтавою розпочалась українсько-російська війна. Цікаво, що Гордієнка абсолютно не жахала могутність російської імперії. Всі його дії показують: його рішення вибити й витіснити росіян з України не захитає ніщо! У березні він зібрав біля містечка Перевалочної всі розпорошені загони, послані перед тим на Кодак та в інші місця і провів раду. Рада одночасно ухвалила: йти на з'єднання зі шведами і разом з ними виступити проти росіян.

Але, на відміну від Мазепа, кошовий Гордієнко не чикав, поки підійдуть шведи. Він навально вдарив на Царичанку. І хоч сил під своїм командуванням мав небагато, зате складались вони з досвідчених вояків-запорожців, – тож доценту розбив тритисячний загін російських драгунів. Понад сто з них захопив у

полон. Командувач російських військ фельдмаршал Меншиков аж знетямився од цієї перемоги і заходивсь у негайному порядку зміцнювати гарнізони у містах по Орелі. Але Гордієнко розгромив росіян також під Келебердою і, скориставшись зі страху та розгубленості, що запанували серед російських генералів, почав вибивати їхні війська з міст і сіл не тільки по Орелі, а й по Ворсклі. Тобто, йдучи на з'єднання з Карлом XII, кошовий Гордієнко вже, по суті, очистив значну територію Лівобережної України від російських військ. Скрізь, де він з'являвся, до нього приєднувались загони місцевих повстанців, які вже самі громили окремі російські підрозділи та обози. Єдина проблема, що поставала перед цим військом,- воно було не гаразд озброєне, не мало, зокрема, достатньої кількості гармат і рушниць.

Зустріч Мазепи з Гордієнком відбулася у ставці гетьмана у Диканьці. Кошовий прибув туди уже зі славою багатьох перемог, прибув як полководець. І згідно з чином повівся. Поцілував, за традицією, гетьманський бунчук, підкреслюючи цим свою прихильність до гетьмана, але просто у вічі відверто заявив: буде з гетьманом лише у тому разі, якщо той приєднається до Карла XII не з «персональної користі», а задля «визволення од московської влади». Потім обидва рушили до Великих Будищ – на зустріч із королем Швеції.

Карл XII прийняв їх з усіма можливими почестями. У місці Деканьці відбулася зустріч Гордієнка з Мазепою і вироблена

тактика на переговори з Карлом XII, який гарантував Україні незалежність. Гордієнко радив Карлу XII ще у березні прибути під Полтаву, взяти її і йти на Запоріжжя. Проте Карл XII не прислухався до пропозицій кошового і це стало у подальшому фатальною помилкою.

Поки Гордієнко гостював у Карла XII, російські полки під команду генерала Рене почали наступ на територію, підконтрольну запорожцям. Жорстокість росіян у становленні до українського мирного населення не знала меж. Полковник Гнат Галаган, який зрадив Україну і допоміг росіянам штурмом здобути Січ. Кошовий Сорочинський на цю пору перебував у Криму – він переговори з ханом. А Гордієнко теж нічим не зміг допомогти січовикам – бився в цей час під Полтавою.

Місце знаходження Запорозької Січі у різні періоди її історії

Коли Карл XII ішов на Полтаву, а у подальшому на Січ, то російські війська грабували українські міста і села... Це обурювало українців. Розправа над жителями Батурина спонукала Костю Гордієнка іти на союз з Мазепою. Ще у березні 1709 р. під містечком Царичанка запорожці розгромили російські війська під командуванням генерала Кемгеля. Козаки громили російські війська під Полтавою і очистили шлях Карлу XII і Мазепі. Під Диканькою війська Мазепи і Гордієнко об'єдналися. Кость Гордієнко разом з військами отаборився біля Нових Санжар. Перехід полковника Гната Галагана на сторону Росії, і не

послідовність кошового Січі – Петра Сорочинського (його він залишив за себе після походу до Полтави) внесли смуту у війська Костя Гордієнка. Росіяни пограбували Січ і Петро Сорочинський подався на Крим.

Під час полтавської битви Гордієнко очолював лівий фланг шведської армії. Запорожці утримували позиції ще дві години після того, як закінчився основний бій на полі, і відійшли, коли до них пробився гонець із запискою від короля Карла XII. Козаки допомагали шведам успішно відступити і переправитись через Дніпро. Петро I не простив цього козакам. 5 квітня 1710 р. на козацькій раді у місці Бендерах народилася перша народна Конституція України, у складанні якої брав участь і кошовий отаман Кость Гордієнко. У свій час К.Гордієнко закінчив і Києво-Могилянську академію.

Після поразки під Полтавою Кость Гордієнко, Петро Сорочинський і майже всі козаки пішли на Січ. Із Мазепою пішла жменька козаків на Бендери. Чому Мазепа не пішов із Гордієнком і Сорочинським на Січ і у подальшому на Південь – залишається загадкою.

Гордієнкові не лишилося нічого іншого, як і собі податися до Кам'янки. Це дуже підбадьорило козаків, і на весні 1711 р. він знову стає кошовим отаманом. Відтак з'явилася збройна сила, з якою можна було виступити проти росіян. Тим паче, що й нагода трапилася: гетьман Орлик перейшов з військами Дністер і взяв напрямом на Білу Церкву. Як і під час російсько-шведської війни, Гордієнко не уникав самостійних бойових дій. Ідучи на з'єднання з військами Орлика, він громив окремі російські підрозділи, нападав на обози, а головне – підіймав населення Правобережжя на боротьбу проти росіян. На провесні 1711 р. Гордієнко із запорожцями й Орлик із тисячами козаків і татар зробили відчайдушну спробу перемогти зло і визволити рідну землю. У своєму універсалі Орлик закликав визволяти рідну землю від загарбників і до своїх лав приєднав 40 тис. повстанців.

Хрест на могилі Гордієнка. Фото кінця XIX ст.

Неподалік Лисянки об'єднані війська Орлика і Гордієнка мусили ставити до бою з військами генерального осавула Бутовича. Згодом були ще бої під Каневом та Богуславом, і у них отаман Гордієнко знову показав свій талант полководця. Та ось настала пора брати в облогу Білу Церкву. Можливо й тут було б усе гаразд, якби не зрада татар. Отже, Гордієнко мусив знімати облогу та відходити до Дністра, бо на допомогу гарнізонів Білої Церкви поспішали набагато чисельніші російські війська. Цікаво, що навіть опинившись на правому березі Дністра, у Молдові, козаки Гордієнка не припинили боротьби проти росіян, діючи на всіх його комунікаціях.

Гордієнко з вірними йому козаками опанував пониззям південного Бугу і навіть почав призначати своїх полковників на Правобережжі Дніпра. Його загопи підступали аж до Корсуня та Чигирини. Проте, опинившись між трьома імперіями – турецькою, російською і польською – він уже не мав сили відродити незалежність хоча б якоїсь частини України, та повернути до життя запорозьку козацьку республіку. Майже вся Правобережна Україна підтримала Мазепу і Гордієнка. Гордієнко намагався налагодити зв'язок із Туреччиною і татарами. Олешки стали центром по боротьбі за визволення України.

Був період коли Кость Гордієнко з політичної арени зник. Чим, він займався у цей час, невідомо. 23 травня 1728 р. на Січі, що розташувалася тоді в урочищі Олешки поблизу Дніпра,

відбулася Рада, на якій козаки знову, вже вкотре, обрали його кошовим отаманом. Після смерті Петра I (1725р.) у козаків зажевірла надія на свободу. Гордієнко був проти цього. Проти кошового вчинився бунт і його заточили у кайдани. Це була помилка бунтівників, потім вони попросили вибачення у Гордієнка, але час було втрачено. Перше до чого вдався Гордієнко, то це поїхав до Бахчисарая і переконав хана, що козаки тепер мають намір жити з кримчанами у злагоді, і домовились, що відродить Січ у гурлі Кам'янки. У 1730 р. вона там і постала.

Хрест на могилі Гордієнка – сучасний вигляд

Гордієнко відмовився від посади отамана і сів на коня як козак і поїхав до Бахчисарая на переговори до татар. Але почалась війна між Росією та Туреччиною і цариця Анна Іоанівна просить козаків допомогти Росії і обіцяє спокусливі пропозиції. Козаки відгукнулись на прохання імператриці.

Кость Гордієнко, «останній лицар Запоріжжя» 5 (14 за новим стилем) травня 1733 р. помер і урочисто похований козаками біля сучасного села Республіканець Береславського району Херсонської області на січовому цвинтарі. До нашого часу збереглася могила Костя Гордієнка і хрест на ній. Кургани з похованням отамана є складовою частиною пам'ятки національного значення «Кам'янська Запорізька Січ». Але у даний час там військовий полігон і солдати кидають гранати...

ГОРЛЕНКО ДМИТРО ЛАЗАРОВИЧ

(р. н. невід. - після 1730 р.)

Прилуцький полковник (1692 - 1708 рр.), наказний гетьман козацьких військ під час Північної війни 1705 р. У 1693 р. разом з козаками Семена Палія боровся проти військ Османської імперії та Кримського ханства, ходив походом на буджацьких татар; у 1708 р. з Данилом Апостолом та іншими з'явився до Петра I з висловленням покірності, але у 1711 р. був у числі прихильників Пилипа Орлика, що прагнув розірвати Прутський мирний договір.

Д. Горленко - один з найближчих сподвижників гетьмана Івана Мазепи, активний прихильник розриву з Російською державою. У 1708 р. разом з Мазепою перейшов на бік противника Петра I, шведського короля Карла XII.

Потім, зазнавши поразки в Полтавській битві, разом з Карлом XII і Мазепою втік до Бендер, а звідти до Константинополя. Після смерті Мазепи разом з генеральним писарем Пилипом Орликом та козацьким старшиною, племінником гетьмана Андрієм Войнаровським, 5 квітня 1710 р. був одним з кандидатів на гетьманство на Правобережній Україні.

У 1711 р. і 1713 р. брав участь у походах гетьмана Орлика на Правобережну Україну.

У 1715 р. через конфлікт з Орликом повернувся з еміграції і жив до 1730 р. у Москві, звідки був відпущений царським урядом на Україну у 1731 р. Вважався одним з найбагатших полковників Гетьманщини. Володів на Україні багатьма селами.

За одними даними, помер у 1731 р. , а за іншими - цього року відпущений на Україну і коли помер - невідомо.

Родинний герб сімейства Горленків

Батько, Лазар Горленко, (р. н. невід. - 1687 рр.) - прилуцький полковник (1658 р., 1661 - 1662 рр., 1664 - 1668 рр., 1672 - 1677 рр., 1680 - 1687 рр.), убитий повсталими козаками під час першого Кримського походу у 1687 р.

ГРАБ'ЯНКА ГРИГОРІЙ ІВАНОВИЧ (р.н.невід. - 1738 р.)

Козацький літописець історії Війська Запорозького. Гадяцький полковий суддя (1717-1728 рр.), обозний (1728-1729 рр.) і полковник (1729-1738 рр.), оригінальний політичний мислитель.

Грабянка - визнаний ідеолог козацької старшини Гетьманщини, що склала кістяк українського шляхетства. Соратник гетьмана-мученика Павла Полуботка. Автор

компілятивного історичного твору «Дії презельной і від початку поляків крвавшой небувалою брані Богдана Хмельницького гетьмана Запорізького з поляки», донині зберіг велику пізнавальну цінність.

Історичними джерелами для Грабянки послужили хроніки, щоденники, усні перекази, розповіді сучасників і т. д. Грабянка першим зробив спробу зв'язного викладу історії України з найдавніших часів до 1709 р. Основну увагу приділив він походженню козацтва та історичному тлі повстання Хмельницького. У питанні про походження козацтва Грабянка багато у чому дотримувався так званого Хазарського міфу. Але у деяких абзацах його літопису можна помітити чисто механічне поєднання хазарської і Аланської гіпотез етногенезу козаків.

Грабянка підкреслює спочатку-тісний зв'язок козаків з Кавказьким регіоном, загальне етнічне коріння Запорізького, Донського, Терського, Волзького та Яїцького козацтва ... Літопис Грабянки є цінним джерелом з історії Гетьманщини та України XVII - XVIII ст.

Григорій Грабянка - син козаків-черкас Івана Грабянки та Євдокії Іванівни Забела. Випускник Києво-Могилянської колегії, володів кількома мовами - польською, латинською, німецькою та ін. З 1686 р. перебував на службі у козацькому війську Гетьманщини. Учасник Кримських походів 1687 р. і 1689 р., Азовських походів 1695-1696 рр. і Північної війни 1700-1721 рр.

У бутність гадяцьким полковим суддею, Грабянка вступив у конфлікт з гадяцьким полковником Михайлом Милорадовичем (етнічним чорногорцем). Милорадович був відомий грубим свавіллям, який він творив разом зі своїми соратниками: постійними утисками простого народу, експлуатацією козацтва, хабарництвом, вимаганням і навіть грабежами. З самого початку свого суддівства Грабянка різко виступив проти полковницьких утисків рядових полчан. Особливо ж не бажав він миритися з незаконним втручанням Милорадовича у полкове судочинство. Заручившись підтримкою у народі, Григорій Грабянка звертався зі скаргами до Генеральної старшини, але остання не наважилася протистояти пихатому полковнику Милорадовичу, який був особисто знайомий з Петром І.

Грабянка і сам зазнавав постійних переслідувань з боку гордовитого сатрапа і його соратників, навіть вихід на вулицю був

для нього пов'язаний з ризиком для життя. Хоч гетьман і послав універсал, в якому радив полковникові бути більш коректним з полчанами, а насамперед з Грабянкою, - переслідування тривали кілька років, припинилися ж тільки тоді, коли закінчився термін перебування Милорадовича на посаді гадяцького полковника.

Як зазначав історик Микола Зеров, у цій ситуації Грабянка «з'являється перед нами як особистість дуже непересічна, наділена неабиякою часткою громадянської мужності, здатної кинути виклик безсоромному і сильному своєю відомістю царю Сербину-полковнику Милорадович».

У 1723 р. Грабянка, разом з гетьманом Полуботком, полковниками Корецьким та Даниловичем та іншими знатними козаками, їздив до Петербурга домагатися скасування Малоросійської колегії і відновлення виборності гетьманів (див. Коломацькі петиції 1723 р.). За цю сміливу ініціативу Полуботок і Грабянка були ув'язнені у Петропавловську фортецю.

У 1725 р., незабаром після смерті Петра I, Грабянка був звільнений і повернувся на Україну (Полуботка ж ще раніше звільнила смерть). Григорій Грабянка взяв діяльну участь у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. А влітку 1738 р., прикриваючи зі своїм полком відступ російської армії з Криму, загинув у бою.

Грабянка відомий як автор історичної літописної праці «Дії презельной і від початку поляків кривавої небувалої брані Богдана Хмельницького з поляками Року 1710». присвячена історії України з давніх часів аж до 1709 р. Джерелами для створення літопису Грабянки служили офіційні документи, польські хроніки, «Київський синопсис», щоденники, розповіді учасників подій: Кромера, Бельського, Стрийковського, Гваньїні, Веспасіана Коховського, Пуфендорфа, Гибнера та інших.

Основну увагу Грабянка приділяє історії козацтва і Повстанню Хмельницького 1648-1657 рр. Оригінал літопису не зберігся. Відомо близько 20 списків літопису Грабянки. Вперше літопис Грабянки було надруковано у журналі «Російський магазин 1793».

У 1854 р. він був виданий Київською тимчасовою комісією для розгляду давніх актів: без «оглядки» на попереднє видання і з чималою кількістю купюр.

Праці: «Дѣйствія презѣльной і од початку Поляків

крвавшої небувалою брані Богдана Хмельницького, гетьмана Запорозького з'поляки ... 1710».

ГРИГОРОВИЧ - БАРСЬКИЙ ВАСІЛЬ ГРИГОРОВИЧ
(1701 - 1747 рр.)

Мандрівник, паломник, учений, письменник.

Народився у сім'ї київських міщан, що походили з м. Бар. Щоб вступити до Києво-Могилянської академії, таємно від батька з'явився до її префекта Ф. Прокоповича, був зарахований у бурсу і пройшов повний курс навчання (1715—1723 рр.).

На початку 1723 р. попрямував до Львова, де вступив у єзуїтську академію під вигаданим прізвищем — Панський. Проте єзуїти дуже скоро здогадалися, що мають справу з православним, і вигнали його з академії. Василь Григорович-Барський ще з дитинства, за його власним висловом, «мав охоту бачити чужі краї», і у квітні 1723 р. в одязі пілігрима вирушає у подорож, яка тривала майже 24 роки. Під час подорожей вивчав історію, економіку, освіту, побут і звичаї різних країн і народів, а також пам'ятки мистецтва та архітектури. Спостереження ретельно занотовував у своїх дорожніх записках, до яких додав детальний маршрут подорожей і близько 150 ілюстрацій, майстерно зроблених ним з натури.

Спершу, у Західній Європі, він побував у Кашау (Кошице),

Пешті, Відні, Барі (місто в Італії, де зберігаються нетлінні мощі святого Миколая Мирлікійського) і, на сам кінець, у Римі та Венеції; далі простує на острів Корфу і через Кефалонію досягає острова Хіос, а потім — Солуня й гори Афон.

10 вересня 1726 р. мандрівник відплив із Солуня до Палестини, побував у Єрусалимі, на горі Синайській, відвідав острів Кіпр.

Вісім місяців жив у Єгипті, на подвір'ї александрійського патріарха Козьми у Каїрі (1727—1728 рр.). Згодом знову вирушає на Синай і до Палестини.

У 1729—1731 рр. жив у Тріполі (Сирія), де у місцевому училищі опановував грецьку мову під керівництвом ієромонаха Іакова.

У Дамаску був пострижений у ченці антиохійським патріархом Сильвестром (1734 р.).

Наступні шість років провів на острові Патмос, де вивчав грецьку мову й літературу.

У 1741 р. одержав з Києва звістку про смерть батька й захотів повернутися на Батьківщину. Написав листа у Київ своєму колишньому товаришеві С. Тодорському, який учителював у недавно відкритому грецькому училищі, і попросив посади вчителя.

Але у травні 1743 р. за указом імператриці Єлизавети Петрівни російський посол у Константинополі А. Вешняков викликав В. Г. Григоровича-Барського до себе й запропонував місце священника при посольстві. Василь Григорович прожив у Константинополі рік, а у травні 1744 р. знову вирушив на гору Афон, де мав доступ у всі греко-православні монастирі та бібліотеки при них.

Повернувшись до Константинополя у середині 1746 р., застав уже нового посла — А. Неплюєва, який мав намір його заарештувати та відправити у Російську імперію. Григорович-Барський через Болгарію, Румунію та Польщу у вересні 1747 р. повернувся до Києва.

Дорогою, іще перебуваючи у Бухаресті, одержав від префекта киевоподільських шкіл В. Лащевського лист із запрошенням зайняти кафедру грецької мови у Києво-Могилянській академії, однак не встиг скористатися цією пропозицією: по прибутті в Київ тяжко захворів (далися ознаки

труднощі та багатолітні мандри) й невдовзі помер.

Головна праця В. Григоровича-Барського — «Дорожные записки», в яких він називає себе то Панським, то Василем Київським, то Плакі-Альбовим. Після його смерті ці «Записки» зберігалися (разом із численними авторськими малюнками) у його матері, яка охоче давала переписувати їх усім бажаним.

І вони досить швидко стали надзвичайно популярними. «У Малій Росії і в сусідніх губерніях, — писав дослідник творчої спадщини знаменитого мандрівника В. Рубан, — мабуть, немає жодного місця й будинку, де б не було списків із цих «Записок».

Майже в усіх російських семінаріях для єпархіальних архієреїв їх переписували по кілька разів, благочестиві ж люди з духовних і мирських станів діставали їх за великі гроші». С. Тодоровський розібрав малюнки, вклеїв їх в оригінал і хотів видати «Записки» окремою книгою, але у 1754 р. помер, не встигнувши здійснити свій задум. Уривок із книги Григоровича-Барського («Описание города Солуня») вперше було опубліковано на сторінках журналу «Парнасский щепетильник» (липень 1770 р.). Повністю надрукувати книгу В. Рубану вдалося (за вказівкою і за фінансової підтримки Г. Потьомкіна) лише у 1778 р., з окремими поправками та доповненнями.

Називалася вона «Пешеходца Василия Григоровича-Барского Плаки-Альбова, уроженца киевского, монаха антиохийского, в путешествии к святым местам в Европе, Азии и Африке находящимся (предпринятое в 1723 и оконченое в 1747 г., им самим писанное)».

Найповніше — сьоме й останнє зі здійснених за часів Російської імперії — видання «Записок» у 4-х ч. (СПб., 1885—1887) вийшло під дещо скороченою назвою:

«Странствования Василия Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 год». У перекладі українською мовою ця праця видана у 2000 р.

ГРИШКО ГРИЦЬКО ІВАНОВИЧ

(р. н. невід. — 1692 р.)

Гетьман наказний Правобережної України (1689—1692 рр.).

Походження і родовід невідомі. Відзначився на чолі пішого козацького полку під час походу польської армії Я. Яблоновського на турецькі володіння у Молдові, Волощині та Буковині (1685 р.).

Згідно з універсалом польського короля Яна III Собеського від 14 (04) травня 1689 р., проголошений наказним гетьманом правобережного Війська Запорозького. Підрозділи козацького війська під керівництвом Гришка брали активну участь у відвоюванні захопленої турками молдовської фортеці Сороки, а також у походах на землі Білгородської орди.

Резиденція Гришка була у м. Немирів, яке у 1689 р. намагався здобути фастівській полковник С. Палій. Саме тому наказний гетьман Гришко став ініціатором ув'язнення Палія польськими урядовцями.

Очолюючи козацькі посольства до Польщі, не раз зустрічався з Яном III Собеським. Добивався розширення території, підвладної козакам, у 1690 р. домігся утримання за рахунок державного скарбу Речі Посполитої 2-тисячного козацького компуту. Під час гетьманства Гришка забезпечувався ефективніший, порівняно з попередніми роками, захист Правобережної України від нападів татарських загонів.

ГУЛАК МАКСИМ
(р. н. невід. – 1646 р.)

Доля гетьмана Максима Гулака, що прийняв булаву по смерті Карпа Півторакожуха, орієнтовано на початку 1642 р. Ми з вами навіть не здогадуємося, що в особі цього майже зовсім невідомого гетьмана маємо полководця євроазійської слави.

За часів Півторакожуха Максим Гулак командував у його війську артилерією. Він перейняв і добре вивчив тактику прикордонних боїв свого попередника, проте не одразу вдався до неї, а спробував розпочати бойові дії майже у центрі України, на території Черкащини. Гулак дійшов туди, розбиваючи дрібні загони поляків.

Та коли на річці Тясмин проти нього виступили значні польські сили, гетьман, втративши чимало людей і всю артилерію, мусив відступити до кордонів з Кримським ханством, тобто на ті самі землі, на яких базувався його попередник.

Поляки спробували розбити його й тут, але цього разу вже вони зазнали поразки і відступили. І знову мусили миритися з існуванням козацько-повстанського війська, яке не підпорядковувалося ні королеві, ні реєстровому чи запорозькому гетьманам, а мало свого власного ватажка.

А як поставилися до повернення козаків кримські татари? З радістю. Навіть більше: як до подарунка долі. Бо що було? Саме у цей час проти татар виступили черкеські князі. Вони зібрали чимале військо, закликали на допомогу своїх прикавказьких сусідів і спробували раз і назавжди покласти край татарському впливові на своїх землях. І тут кримчакам, неначе з неба, впала армія козаків. Вона була невеличкою - гетьман мав під своєю

булавою якихось сім тисяч воїнів. Але й цього було досить, щоб татари відчували у собі нову потугу.

Об'єднавши свої загони, козаки й татари разом ударили на північнокавказців, розгромили їх і відтіснили у гори. Це не минуло уваги калмиків і волзьких ногайців. Утворивши військовий союз, вони рушили війною проти кримських татар і козаків. Але знову-таки у першій же битві зазнали нищівної поразки й почали відступати. Наздоганяючи їх, козаки й татари відтісняли волжців усе далі в приволзькі степи - туди, звідки вони прийшли.

Здавалося б, годі. Козакам час вертати в Україну і братися до війни з поляками. Але повернулися на свої землі тільки кримські татари. А гетьмана Гулака і його воїнів запросив до себе на службу цар московитів. Московія теж бо знала лихо від нападів приволзьких ханів. Досвід українських козаків міг їй стати у великій пригоді.

Тут козакам теж пощастило показати свій хист. Вони здобули кілька перемог і примусили поволжців поладнати з царем московитів, а вірніше, примиритись зі своєю долею.

Гетьман Максим Гулак і його мандрівні лицарі набирали дедалі більшої популярності. Дізнавшись від кримського хана про надзвичайну їхню хоробрість та відданість лицарському слову й обов'язку, турецький султан запрошує степових воїнів-українців до себе на службу. Що змусило його до цього? Виснажлива війна з персами за панування на Закавказзі та на Анатолійському узбережжі. Скільки жили поруч перси й турки, стільки й ворогували між собою.

Дуже нелегко було цим двом імперіям з чисельними народами ділити сфери свого впливу. Крові через імперські амбіції пролилося, можна сказати, море. І тепер за «арбітрів» у цьому двобої кликали українських козаків на чолі з гетьманом Гулаком. Чи не правда, захоплюючий, карколомний сюжет для пригодницького історичного роману? Обійшовши степами Азовське море, гетьман привів своє воїнство на Кубань і там з'єднався з військами Джебара-паші. Як йому тут повелося? Дуже і дуже важко. Козаки не мали досвіду війни в горах. Як і будь-яких інших степовиків, гори їх лякали.

Та все ж козаки надзвичайно мужньо ставали до боїв на гірських перевалах, а потім добивали перські загони в долинах

Закавказзя. Турки були у захваті від їхньої вправності в рукопашних боях та відваги. Особливо ж відзначились козаки у завершальній битві, що сталася на підступах до захопленого персами Єревана. Тож не дивно, що коли турки і перси вклали перемир'я, султан щедро заплатив козакам за їхню службу. А ще щедріше віддячив гетьманові Гулаку - передав, крім усього іншого, ще й оздоблену коштовностями гетьманську булаву. З походу козаки повернулися в Україну зі славою непереможних, а понад те досить багатими.

Пам'ятник Богдану Хмельницькому у Чигирині

Інша річ, що повернулися не всі. Чимало їх наклало головою на просторах від Азовського моря до кордонів Туреччини й Персії. Ще кілька років по тому це дивовижне степове військо, що не визнавало ніякої влади над собою, окрім влади незмінного гетьмана Гулака, існувало, то б'ючись із прикордонними загонами поляків, то допомагаючи кримським татарам у боротьбі з неспокійними, як і вони самі, сусідами. Аж коли стомлений життям і походами гетьман помер, його козаки - лишилося їх на той час дуже мало - подалися на Січ.

Січове товариство добре знало пригоди гулаківців, тому

зустріло їх привітно. Але й на Січі вони трималися осібно, живучи й воюючи окремими куреннями і маючи власних курінних отаманів.

Згадаймо, поминаймо час від часу і ми гетьмана Максима Гулака, безстрашного воїна, талановитого воєначальника, слава про якого у середині XVII ст. гуляла величезними просторами - від Дніпра до Волги, від Чигирин до Стамбула і Єревана, від Москви до Варшави. Чи ж маємо право не пишатися таким полководцем?

ГУЛЯНИЦЬКИЙ ГРИГОРІЙ (р. н. невід. — 1679 р.)

Український військовий і державний діяч Гетьманщини. Шляхтич з роду Гуляницьких гербу Остоя, представник козацької старшини. Учасник Хмельниччини (1648–1657 рр.), українсько-російської війни, міжусобних воєн часів Руїни. Полковник ніжинський (1656–1659 рр.), наказний гетьман Сіверський (1658–1659 рр.), полковник корсунський (1662–1664 рр.), староста носовський (? — 1679 рр.).

Народився у м. Корсунь, нині м. Корсунь-Шевченківський Черкаської області. Походив з шляхетської родини. У 1653 р. Гуляницький спричинився до відновлення Корсунського Свято-Онуфріївського монастиря.

Під час Визвольної Війни Гуляницький у 1649 р. та у серпні 1654 р. (разом з Марком Лєвоновичем і Іваном Дяченком) за дорученням Богдана Хмельницького очолював українське посольство до Москви.

Після Переяславської Ради Гуляницький був полковником корсунським (1662–1664 рр.) та ніжинським (1655–1659 рр.). Його також було назначено гетьманом Сіверським (1658–1659), а також старостою носовським (? — 1679 р.).

Григорій Гуляницький був активним прихильником гетьмана Івана Виговського та його незалежницької політики. Під час Руїни брав участь у придушенні антигетьманського заколоту під керівництвом Якова Барабаша і Мартина Пушкаря 1657–1658 рр. Гуляницький зокрема намагався умовити у листі до Івана Безпалого 1 (10) липня 1659 р. не зраджувати Виговського:

«Дивуємося тому не помалу, що ваша милість, уродився з нами разом вольним народом і скормився заразом у Малій Русі, вітчизні нашій, та проливаючи чималу кров свою за вольність всього війська запорізького, тепер самі добровільно в неволю піддаєтеся і з нами, братією своєю, з якими разом хліб їли і проти всякого ворога стояли, війну ведете і на своїх же кровних ближніх наступаєте. Розсудіть, чи є те добро чините? А на милість Божу просимо і нагадуємо, щоб ви опам'яталась і до нас, всього війська запорізького, приступили, щоб душевною і тілесною ворог не тішився, а ми сумнінням нашим зобов'язуємося і на душу беремо, обіцяємося, що волосина з голови жодному не спаде, і вічно все, що ви чинили, буде забуто, і по панові гетьманові нашому теж обіцяємо, що не тільки мститися не буде, але і всякому, до нас, що всьому війську запорізькому звернувся, ласку особливу покаже».

Активний учасник російсько-української війни (1658–1659 рр.). У 1659 р. під час війни з Московією, загін Гуляницького захопив Лубни, потім Гадяч, Конотоп. Чіткою, принциповою була позиція наказного гетьмана Гуляницького і у переговорах з московськими послами Булгаковим і Байбаковим на початку 1659 р. Гуляницький дорікав їм, що цар Олексій «безперервно війська свої на нас посилає і многі міста випалили і висікли; краще бути у турка, ніж у москалів».

Ці слова записали самі послы у своєму звіті. Він також закликав царським послам довести, що вони хочуть миру та вивести московські війська з України.

Герб ридини Гуляницьких (Остоя)

У Конотопі Гуляницький і його загін протягом трьох місяців боронив Конотопську фортецю від московських військ під командуванням князя Олексія Трубецького і таким чином допоміг гетьманові Івану Виговському залучити підтримку союзників і розгромити війська Трубецького під Конотопом. Однак після зречення Івана Виговського його було усунено з полковництва.

У 1659 р. Гуляницький перейшов на бік гетьмана Ю. Хмельницького. Разом з С. Богдановичем-Зарудним і Г. Лісницьким став ініціатором укладення Слободищенського трактату у 1660 р. За гетьманування Павла Тетері кілька разів їздив з посольством до Варшави. Затятий ворог Москви Гуляницький у Варшаві переконував сенат і короля у необхідності здійснити похід коронного війська на чолі з королем у Лівобережну Україну, щоб схилити темтешнє козацтво на бік Речі Посполитої. У 1663–1664 рр. Гуляницький брав участь у поході польсько-української армії під командуванням Яна II Казимира і Павла Тетері на Лівобережну Україну.

За звинуваченням у 1664 р. польського коронного гетьмана Стефана Чарнецького — Гуляницький заарештований і без суду ув'язнений разом з митрополитом київським Йосипом Тукальським і Юрієм Хмельницьким у фортеці Мальборк (Пруссія). У 1667 р. — Гуляницький був звільнений і приєднався до гетьмана Петра Дорошенка. З 1675 р. Гуляницький перебуває на службі у польського короля. У 1679 р. його звинувачено у зраді і розстріляно поляками.

ГУНЯ ДМИТРО ТИМОШОВИЧ

(р. н. невід. – р. с. невід.)

Один з керівників селянсько-козацьких повстань в Україні у 1630-х р. проти польсько-шляхетського гніту, козацький гетьман (1637 - 1638 рр.).

Походив ймовірно з козацької родини Київщини. Подробиці біографії Гуні маловідомі. На початку 30-х рр. XVII ст. очолював козацькі виправи проти Туреччини та Кримського ханства. У 1637 р. брав участь у повстанні під проводом Павла Павлюка. Навесні 1637 р. був обраний полковником війська повсталих козаків, очолюваного гетьманом Павлюком. Після поразки під Кумейками, 6 грудня 1637 р. і полону Павлюка, Гуня, захопивши польську артилерію, на чолі козацького загону прорвався на Запоріжжя.

У січні 1638 р. Гуню обрали кошовим отаманом. На початку 1638 р. запорожці, очолені Гунею, розгромили каральний загін ротмістра Мелецького, надісланий польським командуванням для знищення Запорозької Січі.

Навесні 1638 р. Гуня взяв участь у селянсько-козацькому повстанні під проводом Карпа Скидана і Якова Острянина.

Гуня розіслав посольства з проханням про допомогу до кримського хана і на Дон. У другій половині березня полк Гуні вирушив із Запоріжжя з метою захопити переправи через Дніпро. Розгромивши окремі польські гарнізони, козаки взяли під свій контроль русло Дніпра від Кременчука до Трипілля. Після битви

під Лубнами загони очолювані Гуні приєдналися до основних сил козацького війська. Після невдалого бою під Жовнином частина повстанців на чолі з Яковом Острянином, вважаючи, що повстання зазнало невдачі, відступила на Слобідську Україну. Козаки, що залишилися (біля 20 тисяч), продовжували боролися. Вони відійшли до гирла Сули, де у місці впадіння ріки Старець збудували табір.

У ньому з червня до 28 серпня (7 серпня) 1638 р. оточені козаки, страждаючи від виснаження, нестачі харчів та фуражу, кілька тижнів запекло відбивали штурми військ Миколи Потоцького та Яреми Вишневецького. Ватажки коронного війська відхилили пропозицію Гуні про укладення перемир'я.

Битва на Старці (12 (22 червня) – 29 липня (8 серпня) 1638 р.) – одна з головних битв під час повстання 1638 р.

Потерпівши 3 (13 червня) поразку у битві під Жовнином, Яків Острянин з невеликим загonom залишив повстанський табір. Гетьманом був обраний Дмитро Гуня, який продовжив керувати обороною.

В умовах безупинних приступів урядових військ в ніч з 11 на 12 червня козаки Гуні спорудили міст через Сулу і перейшли на дві милі вниз, туди, де Сула впадає у Дніпро, і в урочищі Старець у гирлі ріки Старець, над старим Дніпровим річищем, зайняли сильні позиції.

Тут його 12 червня наздогнала кіннота Миколи Потоцького. Повстанцям довелося укріпляти табір уже під вогнем противника. Вночі до Старця підійшли частини Станіслава Потоцького і Яреми Вишневецького.

Обрана місцевість з півночі була прикрита болотами і лугами, з півдня — Дніпром.

З тієї сторони, де не було ріки, було насипано вал. Козаки дуже вміло зміцнили свій табір всілякими оборонними спорудами. Захищеність табору була така сильна, що польській кінноті тут не було що робити. Повстанці мали вдосталь деревини, води і паші для коней. Кілька днів пройшло у взаємних вилазках і боях.

Після переговорів, які тягнулися біля двох тижнів, в останній день червня Потоцький відновив обстріл і дрібні напади. Потім переговори відновилися. Польське військо потерпало від нестачі продовольства, хвороб. Потоцький удавався до всіляких засобів,

щоб змусити повстанців капітулювати. Намагався перервати довіз припасів козакам з правого берега, розсилав загони по околицях і нищив села, наказав поставити високий редут з дубових паль, набитий землею і, поставивши на ньому гармати, протягом десяти днів обстрілював середину козацького табору день і ніч, чинив дрібні напади, щоб змусити козаків розстріляти всі свої запаси пороху. Та козаки скаржились і нарікали, але не піддавались.

На атаки вони відповідали сміливими вилазками. Під час однієї з них поляки відкрили гарматний вогонь по знаках, які несли при гетьманові, і куля влучила у бунчужного. Тоді Гуня підхопив бунчук і сам поніс його.

4 серпня Потоцький здійснив великий штурм козацького табору. Стався великий бій. Угода була укладена 29 липня. М.Потоцький, за словами біскупа Пясецького, особисто запевняв повстанців, що на найближчому сеймі їм повернуть давні вольності. Повстанцям обіцялась особиста недоторканість. Коли ж вони почали невеликими групами розходитись по домівках, жовнірські загони їх винищували.

Наприкінці липня до табору Гуні пробилосся з Запоріжжя підкріплення під приводом полковника Філоненка, що однак не змінило загального становища козаків. Філоненко віз човнами вгору Дніпром провіант та інші припаси, які могли змінити ситуацію на користь козаків, бо польське військо теж потерпало від нестачі харчів та бойових припасів. Частина козаків Філоненка йшла суходолом. Але поляки вчасно помітили транспорт і обстріляли його з берега з гармат; водночас польська кіннота атакувала загін, що йшов берегом. Майже всі припаси були потоплені. Більша частина козаків врятувалася та з порожніми руками пробилася до табору. Але збільшення кількості людей в оточенні загострило голод у козацькому війську. Розуміючи безперспективність подальшого опору, частина старшини вирішила почати переговори про здачу. Побоюючись зради, Гуня на чолі невеликого загону у ніч на 28 липня 1638 р. прорвався з оточеного табору на Запоріжжя. Позбавлені допомоги ззовні й, відчуваючи гостру нестачу провіанту, повстанці змушені були капітулювати.

Навесні 1640 р. Гуня керував спільним походом донських і запорізьких козаків проти Туреччини. Подальша його доля

невідома.

ДВОРЕЦЬКИЙ ВАСИЛЬ ФЕДОРОВИЧ
(1609 – р. с. невід.)

Київський полковник, активний учасник повстання Богдана Хмельницького. Місце і ранні роки життя Дворецького невідомі.

У 1649 р. служив реєстровим козаком Київської сотні. З початком повстання Богдана Хмельницького, став діяльним його учасником.

Зблизившись з гетьманом у 1653 р. був призначений наказним київським полковником. Кілька разів їздив до Москви у складі посольств Хмельницького.

У 1658 р., гетьман Іван Виговський відібрав у Дворецького, як у активного прихильника промосковської партії, київський полк. Але, фактично, Дворецький продовжував керувати полком і бився проти Виговського.

У 1659 р. став досконалим Київським полковником і претендував на пост гетьмана.

Брав участь у відбитті нападу на Київ наказного гетьмана Данила Виговського. Як записано у «Летописце Дворецьких»: «І полковник київський ВАСИЛЬЄВ Федорович Дворецький заедно з воєводами був, жону і діти утративши, і ВСІ набиткн свои. Якого жона з дітмі у Каневі в неволі літ пултора була, аж війною

през отміну отшукав їх.

А він з царськими людьми завше ізмінніков, ходячи, воював. Військо ізміннічєє проти Ніколского монастир і на Шкавіці все збита».

У 1660 р. брав участь у поході Василя Шереметєва на Львів. У Чуднівській битві потрапив у полон до татар, де пробув два роки.

Пізніше Василь Федорович згадував: «а Василь Дворецький полком своим Київським заедно з Москвою будучи в осаді осем тижнів і два дні, ден і ноч біючіся, аж всех заедно ляхи і орда в сповнений взяли.

Князя Григорія Афанасовіча Козловського і князя Щербатова і Акінфіна, і Дворецького Василя Феодоровича до короля їх побрав до Кракова і відвезено ноемврія третього дня».

На Чорній раді у 1663 р., коли були вибори гетьмана, Василь Федорович підтримав Івана Брюховецького. У 1663 - 1668 рр. був правою рукою гетьмана Брюховецького.

У 1664 р. був одним з керівників гарнізону Глухова, захищаючи місто від армії короля Яна II Казимира. У 1665 р. за старанну службу цар Олексій Михайлович проводить Дворецького в дворяни. Про нього є згадка в «Історії» Соловйова: «До Переяслава і Ніжину козаки робили по два нападу, але даремно.

До Остру приступив полковник Василь Дворецький, але не міг взяти міста завдяки допомозі, надісланій з Києва Шереметєвим. «Після зради Брюховецького у 1668 р., за наказом останнього був позбавлений чину полковника, заарештований і кинутий до в'язниці.

Близько року Дворецький сидів у чигиринській в'язниці: «седіл у вязеню у турмі чигиринській у Кайданов окований заедно з воєводами царськими у замку рок і кілька неділ у Дорошенка у неволі.

За то є його з полковніцтва київського Бруховецькій ізкінул, а Дорошенко грузнемо його мучив, ж при царській величності стояв.

Потім з Чигирини при воєводах утік до його милості пана Демія Ігнатовича, гетьмана царського, до Батурина і звідтіль у царського пресвітлого величності був з малим сином своим Юрасем Дворецьким». Втікши 3 травня 1669 р. 13 травня Василь Федорович прибув до Переяслава, звідки попрямував до Москви,

де удостоївся прийому і пожалувань від царя Олексія Михайловича.

Повернувшись до Києва, у 1670 р. Василь Федорович вступив у конфлікт з київським полковником Костянтином Солониною.

Розслідування показало хибність звинувачень і Дворецький був виправданий. У 1671 - 1672 рр. Василь Федорович керував організацією оборони київських передмість. Мав сина Івана Васильовича, який був полковим Київським суддею, і сина Юрія. Василь Дворецький, разом з сином Іваном, є автором так званого «Літописця Дворецьких» - цінного пам'ятника з історії Війська Запорозького середини XVII ст.

Родинний герб Василя Дворецького

У «Летописце» відстоюється необхідність зміцнення російсько - українського союзу і засуджується політика гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Петра Дорошенка.

Гетьмана Виговського автор називає гетьманом «лядзского духу» і «всієї Україні изводителей і згубцу». Павла Тетерю характеризує, як «згубца і розорителя всій Україні, одной думки з Виговським».

ДЕСНИЦЬКИЙ СЕМЕН ЮХИМОВИЧ
(1740 —1789 рр.)

Російський юрист, політичний мислитель; вважається першим російським професором у [Московському університеті](#), «патріархом» (засновником) російської юриспруденції. Походив з ніжинських міщан.

Початкову освіту здобув у семінарії Троїцької лаври. У 1759—1760 рр. — студент Московського університету, але незабаром його послано у Російську академію наук у Санкт-Петербург. Згодом двох кращих студентів — С. Десницького та І. Третьякова (останній теж згодом став професором) було відряджено до Великої Британії (у Шотландію) — в Університет м. Глазго, де вони вивчали юриспруденцію, математику, хімію, історію. Десницький також слухав лекції з моральної філософії всесвітньо відомого вченого-філософа А. Сміта.

У 1765 р. Десницький захистив ступінь магістра мистецтв, а у 1767 р. одержав звання доктора цивільного і церковного права. При цьому йому було надано спеціальні «привілеї англійського громадянства».

Після повернення у Росію, Десницький склав іспит на право читання лекцій.

У 1767—1787 рр. він обіймав посаду професора права у Московському університеті, де спочатку читав лекції з римського права. С. Десницький першим почав розробляти російське право і взагалі виступив ініціатором його викладання російською мовою (яке до того велось виключно латиною).

Те, що С. Десницький почав викладати право російською мовою, спричинило різку протидію з боку професорів-

іноземців, які читали свої лекції латинською і німецькою мовами. Конфлікт призвів аж до того, що це питання розглянула Катерина II, яка взяла сторону Десницького. Несподівано для затятих його «опонентів», імператриця прямо висловилася, що «в університеті пристойніше читати лекції російською мовою, а надто юриспруденцію».

З огляду на те, що Десницький здобув англійську освіту, він схвально відгукувався про закони й установи Великої Британії, однак не приховував настороженого ставлення до німецьких учених, вважаючи, що ті надміру захоплені «схоластичними тонкощами» в праві.

Виступив одним із експертів зі складання записок для Кодексної комісії 1767—1768 рр. Зокрема, написав «Подання про запровадження законодавчої, судової і каральної влади у Російській імперії» (1768 р.), відображене імператрицею Катериною II в її «Наказі Кодекській комісії».

У травні 1768 р. йому було присвоєно звання екстраординарного професора і допущено до засідань Кодексної комісії.

З 1773 р. Десницький — ординарний професор. С. Десницького вважають членом-засновником петербурзької масонської ложі Озіріса (з 1781 р. діяла у Москві).

У 1776 р. — один із трьох ораторів ложі. Деякі історики вважають, що масоном він став іще перебуваючи у Шотландії.

З 1783 р., при самому заснуванні Літературної російської академії, — Десницького, як популярного оратора, було обрано її дійсним членом. Бажаючи прислужитися головній справі новоствореної Академії, а саме — укладанню російського словника, він узяв на себе великий труд: зробити вибірку правових термінів (починаючи зі старовинних руських законодавчих пам'яток і закінчуючи «Кодексом» царя Олексія Михайловича).

У 1783—1786 рр. Десницький, крім правових дисциплін, також викладав і англійську мову, однак вже навесні у 1787 р. змушений був залишити професорську кафедру через різке погіршення здоров'я й невдовзі помер.

Послідовники та учні С. Десницького визнавали, що він відіграв визначну роль не тільки у становленні Московського університету, але і в цілому — у російській

правовій науці та російському просвітництві.

Мету держави мислитель вбачав у досягненні найбільшої кількості благ найбільшим числом людей. Кращою формою організації влади Десницький вважав конституційну монархію.

Законодавча влада, за його проектом, здійснюється монархом спільно з однопалатним органом - Сенатом, що складається з 600-800 депутатів. Але кінцеве рішення належить тільки монарху. До Сенату могли бути обрані депутати від усіх станів: поміщиків, купців, ремісників, духовенство та інтелігенції з виборчого права з помірному цензом. Депутати обираються на п'ять років і можуть бути в подальшому переобрані, але не більше ніж на три терміни. Всі сенатори рівноправні не залежно від їх станової належності.

У припущеннях щодо заснування судової влади Десницький розробив ряд положень конституційного характеру. Він вважав повне відділення судочинства від адміністрації, запровадження рівного для всіх станів суду присяжних, встановлення гласності та безперервності процесу, надання обвинуваченому права на захист.

Виконавча влада у нього здійснюється монархом, що володіє правом відкладального вето, і вищими органами управління - колегіями, що мають подвійне підпорядкування: монарху і Сенату.

У Десницького є ще й каральна влада, яка вручена воєводам у губерніях і провінціях. Вони призначаються безпосередньо монархом, але у своїй діяльності підзвітні губернському суду, який приймає скарги на дії воєвод і публічно їх розглядає. У доповненні до каральної влади Десницький приєднує ще цивільну владу, якої він наділяє виборні органи самоврядування. Компетенція всіх п'яти влад повинна бути строго визначена законом.

До кріпосного права Десницький ставився негативно, вбачаючи в ньому основну перешкоду для розвитку промисловості та землеробства. Не пропонуючи повної його відміни, він проте вважав за необхідне провести певні обмеження, здійснивши цілий ряд заходів, головним з яких було надання селянам права власності на оброблювану землю і знаряддя праці.

Десницький запропонував чіткий поділ російського права

на державне, цивільне, кримінальне і судове (процесуальне).

У галузії судочинства Десницький наполягав на введенні демократичних принципів: рівності всіх перед законом, рівного покарання за вчинення однакових злочинів, пропорційності тяжкості покарання характером та складом злочину. Застосування смертної кари він вважав припустимим тільки в двох випадках: умисне вбивство і зрада батьківщині.

У питаннях зовнішньої політики він дотримувався мирної орієнтації, вважаючи, що всі держави зобов'язані розвивати між собою дружні торгові відносини, які будуть перешкоджати війнам. Однак необхідність армії як засіб захисту від ворожих нападів Десницький визнавав. І вважав священним обов'язком кожного підданого захист своєї батьківщини.

У цілому просвітницька доктрина Десницького була спрямована не на утвердження «освіченого абсолютизму», а на створення конституційного варіанту монархічного правління у Росії.

«Семен Єфимів син Десницького, родом з України, із Ніжинських міщан» у 1761 р. прибув до Глазго (Шотландія) для навчання у місцевому університеті, в якому викладав моральну філософію вже добре відомий на той час Адам Сміт. Знаменитий шотландець полюбив юнака з козацької країни, який став першим прихильником смітівських ідей не тільки в Україні, але й у всій Російській імперії. У доповіді на публічних зборах Московського університету «Слово про прямий і найближчий спосіб до вивчення юриспруденції» 30 червня 1768 р. С. Десницький послався на вигоди від торгівлі, науки і промисловості, що розвиваються у Великобританії.

На противагу Вольтерові, який вважав, що імперію можна розширювати і зміцнювати лише збройною силою, С. Десницький надавав особливого значення торгівлі. «Купецтвом, - писав він, - більше народу зміцниться і об'єднається, ніж якимсь іншим засобом. Незаперечним доказом є вся Європа, в котрій нині зовсім неможливо переможцеві заволодіти усією державою або вщент зруйнувати її, бо інші держави, будучи у взаємнім між собою купецтві, перед оголошенням війни протестують проти призвідника».

Надаючи великого значення торгівлі, купецтву в розвитку держав і народів, все-таки треба погодитися з твердженнями,

що «вчення про власність посідає центральне місце у системі соціологічних, економічних і юридичних поглядів Десницького». Він розглядав різні аспекти власності, її генезис, генетику, національні особливості, функцію на різних етапах суспільного розвитку, починаючи від найпримітивніших господарських форм. Власник, зазначав С. Десницький, піклується про своє майбутнє, боючись, щоб воно не було зруйноване насильством, обманом або марнотратством. Учений дотримувався погляду, згідно з яким власність - це категорія суспільного розвитку; жодного поняття про власність у «натуральному стані» люди не мали.

Чимало місця у правознавчих дослідженнях С. Десницький відводив моральній філософії, зайнявши щодо неї позицію своїх учителів. Зрозуміло, що він досконало знав англійську літературу. У Британії, зауважував він, видано більше, ніж де, політичних, метафізичних і морально-повчальних творів. Зокрема, у цій ділянці прославились Гобс, Комберланд, Мандель, Лок, Баркле, Болінброк, Сидне, Гарінгтон, Гатчесон, Девід Г'юм і «пан Сміт». «У моєму розумінні, - писав С. Десницький, - пана Сміта морально-повчальна філософія ближче з натуральною юриспруденцією з'єднана, ніж всі інші системи цієї науки». У цих словах відчувається завидна прихильність учня до поглядів свого вчителя.

Докладно аналізуючи «натуральну юриспруденцію», вчений зазначав, що важливим предметом є дослідження добробуту громадян, їх облаштування, впровадження мануфактур, сприяння комерції, організації банків і монети. Оскільки земля як нерухоме майно завжди в усіх державах вважається надійним скарбом, то право повинно враховувати «найкращі засоби, щоб удосконалити хліборобство». Не оминув С. Десницький митних та інших економічних справ, що ними повинно зацікавитися право в державі.

С. Десницький дослідив зв'язок слави, почестей, привілеїв із власністю, яка є економічною основою влади. Власність і влада ведуть до заперечення людинолюбства.

Поняття про власність майна в різних умовах існування С. Десницький виклав 21 квітня 1781 р. Спираючись на тогочасний рівень науки, вчений не погоджувався з тими

природознавцями, які вважали, що розвиток у суспільстві, як і в природі, мінає стадії дитинства, юності, змужніння і зрілості.

Стародавні дослідники вирізняли чотири стадії розвитку людства:

1) існування за рахунок ловлі звірів і збиральництва;

2) скотарство;

3) хліборобство;

4) комерція. С. Десницький дотримувався переважно цього чотирьохстадійного поділу розвитку цивілізації, з'ясовуючи особливості поняття маєткової власності на кожній з них. «Власність, - писав він, - за найвищими поняттями нинішніх найосвіченіших народів містить в собі:

1. Право вживати свою річ за власною волею.

2. Право повертати свою річ від кожного, хто заволодів нею не праведно.

3. Право відчужувати свою річ, кому хто хоче, при житті й по смерті».

С. Десницький був захисником приватної власності. Будь-який замах на власність він уважав за найбільшу нелюдськість і вимагав «покарання такого злодія». «Позбавити людину володіння або перешкодити їй у використанні своєї речі - явне беззаконня», - твердив С. Десницький.

На початковій стадії суспільного розвитку, коли люди, щоб прогодуватися, полювали на диких тварин і збирали плоди, не було чіткого поняття про власність. Скотарські народи мали ще недостатнє уявлення про власність, бо кочували і не були прив'язані до однієї місцевості.

Докорінно змінилася ситуація у народів, що жили з рільництва. Від перебування на місці «земля робиться більше удобреною», «народи можуть застатись плодами земними і потрібними знаряддями для удобрення землі й зняття плодів з неї...

У такому хліборобському стані кожна людина обробляє землю, що прилягає до її житла і, природно, бажає за володіння нею одержати виняткове право і назавжди право власності».

С. Десницький запропонував систему заходів, спрямованих на полегшення податкових тягарів для нижчих верств населення. Він радив розмір податків узгодити з майновим станом. «Розважливість і справедливість, - писав

учений, - вимагають, щоб, наскільки можливо, податки були встановлені за нерівністю становища і, якщо так можна сказати, щоб вони змінювалися за геометричною прогресією».

Далі він пропонував у всіх випадках:

- 1) уникати монополій;
- 2) не накладати мита на всякі внутрішні товари;
- 3) над перекупниками мати суворий нагляд. Учений вважав, що розвиток землеробства і торгівлі робить народ забезпеченим, здатним вчасно сплачувати податки.

У цих міркуваннях відчувається відгук фізіократичної концепції, в якій належне місце посідало землеробство. Вона, до речі, не суперечила українській ментальності С. Десницького, який вийшов з народу, що з великою шаною ставився до землеробства. Науково-творча діяльність С. Десницького тривала 20 років. У 1787 р. він подав у відставку, а у 1789 р. - помер.

ДЖАЛАЛІЙ ФИЛОН ПРОКОПОВИЧ (р. н. невід.— 1659 р.)

Військовий дія, полковник прилуцький, черкаський, кропивнянський, дипломат, один із видатних полководців Визвольної війни сподвижник Б. Хмельницького. За походженням — татарин.

Народився на Черкащині, (за версією Івана Ле у Вереміївці).

Служив сотником Переяславського полку. 24 квітня 1648 р. очолив повстання козаків у Кам'яному Затоні. Згідно з творами Кащенко та Рігельмана він особисто усунув одного з очільників,

надісланих Потоцьким, Івана Барабаша, що поклато край сумнівам і остаточно спонукало реєстрових до знищення супроводжуючого рейтарського заgonу та переходу на бік Хмельницького.

Один із найближчих сподвижників Богдана Хмельницького, учасник багатьох битв, починаючи з 1648 р. У битві під Берестечком — наказний гетьман. Виконував важливі дипломатичні доручення, очолював перше посольство України у Туреччині до Стамбула у жовтні — листопаді 1648 р., де було укладено союз із Туреччиною. У вересні 1650 р. — очолював українське посольство до молдавського господаря Василя Лупула. У 1654 р. посварився з гетьманом через відмову присягати Московії після Переяславської ради. Хоча є інформація, що Ф. Джалалія був серед організаторів Переяслівської ради. Загинув, імовірно, під час Конотопської битви 1659 р. на посаді полковника Черкаського полку. За іншими даними був убитий Пушкарем після невдалого замаху на Виговського.

Филон Джалалія належав до тих сподвижників Богдана Хмельницького, які пройшли з ним від початку повстання і до смерті самого гетьмана. Як вважають дослідники, за походженням своїм він був із кримських татар. Підлітком, а може, ще у дитинстві, він потрапив до козаків у полон, визнав православ'я і навіки залишився запорізьким лицарем.

Гетьман Хмельницький вдало використовував його татарське походження і його знання татарської та турецької (вони близькі) мов. І коли постало питання, кому очолити українське посольство на переговорах у Стамбулі, Хмельницький, не довго вагаючись, доручив цю місію Филону Джалалії, на якого цілком покладався і на полі бою, і в справах дипломатичних.

З Хмельницьким він познайомився задовго до повстання, коли служив у реєстрі. З деяких джерел випливає, що саме він допомагав майбутньому гетьманові викрадати у наказного гетьмана Барабаша королівську грамоту, прикриваючись якою, той мав змогу збирати під свої прапори вільне козацтво. У пору, коли Хмельницький формував перші повстанські полки, сотник Филон Джалалія перебував у складі війська І. Барабаша та І. Караїмовича, яке йшло Дніпром, на чайках, - допомагати полякам приборкувати бунтівників.

Але ні битися з ним, ні навіть довго агітувати його

Хмельницькому не довелося. Джалалія одразу ж перейшов до повстанців, особисто вбив І. Караїмовича, що намагався згуртувати навколо себе старшину, аби протистояти Хмельницькому, й очолив полк реєстру, який від 24 квітня 1648 р. став полком Визвольної армії. А десь за місяць, коли формувалась територіальна адміністрація, козацька Рада призначила Джалалію полковником прилуцьким, з центром у місті Прилуки, що на півдні Чернігівщини.

Полковник Джалалія відзначався особливою суворістю в ставленні до ворогів, але також був дуже вимогливим до підлеглих.

Його полк уславився саме своєю військовою дисципліною, що не раз допомагала козакам у надзвичайно складних ситуаціях. Навряд чи Джалалію так любили, як, скажімо, Д. Нечая, якого навіть поляки вважали за найшляхетнішого з-поміж повстанської старшини; навряд чи шанували, як Богуна чи Кривоноса. Але слухалися беззастережно. І довіряли. Ніхто ніколи не мав сумніву в тому, що на цього суворого чоловіка можна покласти у будь-якій ситуації. І це не раз підтвердилося під час Берестецької битви.

Відомо, що полк Джалалії йшов у перших лавах і у битві під Жовтими Водами, і у Корсунській кампанії. При цьому полковник вражав усіх особистою хоробрістю. А ще - Хмельницький відчув, що в особі полковника має ідейного прихильника. І Джалалія zostався ним навіть у часи, коли серед повстанської старшини сформувалася досить сильна опозиція.

Восени 1648 р. гетьман Хмельницький поклав собі дипломатичне закріпити військові досягнення весняно-літньої кампанії.

Для цього треба було, щоб кримські татари й далі залишалися союзниками - хай навіть не дуже й надійними - повстанців, а Туреччина зберігала нейтралітет. Не заважаючи при цьому кримському хану виступати проти поляків, чого так домагалися - з огляду на вплив Стамбула на Бахчисарай - польські дипломати. Переговори обіцяли бути нелегкими, оскільки Туреччина вважала козаків своїми традиційними ворогами.

Та все ж посольство було сформоване - і 14 жовтня, на чолі з полковником Ф. Джалалією вирушило до Стамбула.

Деякі дослідники, наприклад, І. Крип'якевич, вважають, що

під час цього візиту було вкладено договір між Україною і Туреччиною про дружні, союзницькі відносини. Мабуть, так воно й справді було, бо навесні 1649 р. до Переяслава, де тоді перебувала ставка гетьмана, прибуло турецьке посольство і - на розвиток попередніх угод та домовленостей - уклало «Договір між турецьким цісарем і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі».

Неважко здогадатися, що і знайомився з цим проектом угоди, і брав участь у переговорах з турецькими послами полковник Джалалія. До речі, цей договір про торгівлю немає нічого спільного з традиційними для нашої доби відповідними договорами. Не слід забувати, що Чорне море було постійною ареною морських битв, які завжди починалися чи кінчалися на узбережжях. Тому, по суті, він став своєрідним договором про мир. У ньому зумовлювалося право України заснувати - без перешкод з боку Туреччини – «кілька портових міст нижче порогів, аж до злиття Бугу з Дніпром». А головне, - посилаючись на цей договір, козаки мали право рішучіше боротися з татарським свавіллям. Між іншим, на цьому дипломатична діяльність Джалалії не скінчилася. На певний час він став послом з особливих доручень. І коли у 1650 р. виник конфлікт між гетьманом і молдавським господарем Василем Лупулом, який не тільки зрікся обіцянки віддати за сина гетьмана свою доньку, а й відновив союз із Польшею, - до Ясс прибув Джалалія. Він вручив Лупулові ультиматум, дуже схожий на оголошення війни Молдові. Джалалії зручно було виконувати цю місію ще й тому, що недавно він вкладав договір про дружбу зі Стамбулом, а Молдова була під турецьким протекторатом.

Проте дипломатична діяльність аж ніяк не заважала Джалалії підтримувати репутацію одного з найкращих воїнів, найталановитіших командирів Визвольної армії. Цікава деталь. На час трагічної для повстанців Берестецької битви, вирушаючи в погоню за ханом, що відходив з військами на Поділля, у бік Криму, гетьман Богдан Хмельницький доручив командування військом саме Джалалії. Випадковість? Ні. Джалалія був достатньо вольовою людиною, щоб придушити якісь незгоди чи погасити паніку, і міг серйозно протистояти всім опозиційно настроєним полковникам.

Прийнявши булаву наказного гетьмана, полковник Джалалія

зумів зібрати воєдино напіврозгромлені, розпорошені полки, що давало змогу уникнути безпосереднього оточення і вивільнити частину війська для оборони на головному напрямку. Цілу ніч по тому тривала злива, та це не завадило Джалалії кинути всі сили на укріплення табору. Літописці засвідчують, що вранці поляки були вражені, побачивши, що ще вчора такі розгублені повстанці стоять тепер у міцному таборі із возів, який до того ж обведено глибоким ровом та високим валом. Відома й фраза одного з польських командирів: «Лише чернь здатна так працювати». А польське військо, стомлене битвою, тим часом цілу ніч проспало.

Оскільки доля Хмельницького, що, як уже мовилось, він кинувся навздогін татарам, була невідомою, козаки скликали Раду й почали вимагати виборів нового гетьмана. Й обрали Джалалію. Хоч він уперто відмовлявся, за що йому погрожували стратою. І погрози ці не були простим залякуванням.

«Тому, що Хмельницький був відсутнім, - занотував у своєму дослідженні «Історія війни козаків проти Польщі» П'єр Шевальє, - козаки передали команду над своїм військом офіцерові на прізвище Джеджелій, якого всі боялися за його жорстокість».

Як бачимо, навіть така вада характеру, як жорстокість, не могла зупинити козаків у їхньому виборі. Навпаки, вони розуміли, що тільки непохитна твердість і жорстокість нового наказного гетьмана дозволить їм зберегти в таборі дисципліну, налагодити його оборону, уникнути зневіри і паніки.

Вже за кілька годин після виборів Джалалія очолив великий загін повстанців, який вирвався з табору, зім'яв ворожі сторожові пости і, нав'язавши полякам бій, зумів захопити кілька сотень полонених, чим вразив і своїх, і ворогів. А згодом поляки вжили заходів, щоб таких вилазок надалі не було, і тоді Джалалія, як досвідчений дипломат, почав схилитися до переговорів. Важко сказати, на що він важив: чи то справді сподівався домогтися лицарського перемир'я, чи тільки прагнув виграти час. Але частині козаків, особливо офіцерів, це не сподобалося. «Козацькі ватажки бачили, що миру можна досягти лише за їх рахунок (тобто видавши їх полякам на розправу - В.С.), через те й протистояли цьому, - пише П'єр Шевальє, - використовуючи всю свою владу: побачивши, що Джеджелій... схиляється до мирного розв'язання, вони скинули його». Джалалія, справді, мусив віддати булаву І. Богуну. Згодом знову прийняти її і ще раз

віддати. Та хай там як, але Джалалія зумів вивести з оточення рештки свого полку і прибути з ним до містечка Паволоча, де містилася ставка гетьмана. Під час підписання Переяславської угоди полковник Джалалія був серед тих, хто цю угоду готував, хто вів переговори з іноземними посольствами, у тому числі й з російським. Він заприсягнувся на вірність російському цареві. Але як склалася його доля після возз'єднання з Росією, особливо по смерті Хмельницького, — невідомо.

А хотілося б знати. Адже Филон Джалалія, цей талановитий полководець і дипломат, є однією з небагатьох постатей, що дружньо поєднують історію українців і кримських татар, яким випало жити сьогодні в єдиній державі, за єдиною Конституцією та під єдиним прапором.

ДОВБУШ ОЛЕКСА ВАСИЛЬОВИЧ (1700 –1745 рр.)

Найвідоміший із опришківських ватажків у Карпатах. Мав брата Івана.

На основі даних академіка М. Грушевського з'ясовано, що Олекса Довбуш народився у 1700 р. у селі Печеніжин, Коломийського повіту (нині Івано-Франківська область)

В історичних джерелах та українській фольклорній спадщині прізвище Довбуш звучить по-різному. Ще у 1840 р. К. Вуйціцький писав, що «названий був Добош для того, що його батько мав бути у війську добошем» (барabanщиком). Такої думки дотримувалися й інші дослідники, хоч їхні припущення не підкріплені фактами.

Архівні документи свідчать, що батько Олекси, Василь Довбуш, «сидів у 1739 р. з жінкою й дорослими дітьми в Печеніжині комірником у тамошнього газди Гаврила Твердюка і не мав зовсім нічого, лише трохи овець.

Ті вівці пас на полонинах Олекса Жолоб зі своїми вівцями і чередою громади Марківки».

Згодом (1739 р.) пастух Олекса Жолоб на запитання суддів у Станіславові відповідав, що «старий Добош мешкає у мого господаря Твердюка у комірному».

У судових актах записано, що 26 липня 1739 р. перед Станіславівською судовою лавою «був ставлений і питаний господар іменем Гаврило Твердюк, у котрого в комірному мешкає Василь Добош».

Отже, Василь Довбуш належав до найбіднішої верстви сільського населення — комірників, які не мали навіть своєї хати. Олекса й Іван Довбуші пасли на полонинах батькові вівці разом з вівцями селян Марківки, а вівці були «цілим маєтком їх батька, нічого іншого він не мав».

Зі судових матеріалів відомо, що Олекса мав брата Івана та дружину, яка була учасницею походів 1741–1745 рр. Вона, правдоподібно, у 1741 р. перебувала в опришківському загоні, адже на суді шляхта запитувала в одного зі сподвижників Олекси, «де є жінка Довбуша».

«Зібрався собі Олекса, — мовиться в народному переказі, — і пішов розбивати тих панів, що хлопам кривду робили».

Перші згадки про виступи Довбуша знайдено у документах за 1738 р.

У писаних тогорічних джерелах мовиться про нього як про опришка, що очолює загін.

Припускають, що ватажок міг діяти й раніше, хоч це не зафіксовано в історичних матеріалах.

У 1738 – 1739 рр. – Олекса Довбуш розгорнув діяльність навколо Печеніжинського ключа, а згодом і всього Яблунівського старства.

Селяни інколи навіть шукали захисту у Довбуша, бо вже у 1739 р. на прохання одного селянина з Малих Лючок опришки боронили його перед братами.

Спочатку Олекса Довбуш діяв з братом Іваном. Вони ходили по всьому Покутті, не раз навідувалися у рідне село, а відходячи,

залишали родичам грошову допомогу. Заходив інколи Олекса з братом і до печеніжинської корчми. Навесні 1739 р. саме там сталася сутичка між Олексою й Іваном. На якому ґрунті вона виникла, невідомо, але у бійці один із опришків був убитий, а розгніваний Іван так ударив брата топірцем по нозі, що Олекса на все життя залишився кривим.

Відтоді брати Довбуші назавжди розійшлися. Олекса залишився у Галицькій землі, а Іван подався на Бойківщину. Він діяв на Болехівщині, Самбірщині, Перемищині, навіть досягав Сяноцької землі.

Опришки Олекси Довбуша особливо активно діяли в Коломийському повіті влітку і восени 1738 р. Їх опорним центром стали околиці Яблунівського ключа. У цей час його виступи набувають масового характеру. З цього часу влада вимушена залучати до боротьби з опришками військові підрозділи.

У 1740–1741 рр. — під натиском польських військ Довбуш змушений був залишити околиці Печеніжина і Яблуніва, відступити на Верховину й отаборитися на Буковецькій полонині. Звідси знову почалися рейди і напади на шляхетські маєтки не лише на Коломийщині, а й на Буковині та Закарпатті.

Розправа Довбуша з економами, лихварями, орендарями у 1738–1745 рр. викликала серед простого люду симпатію. Селяни вважали Довбуша «своїм спасителем».

У 1744 р. Олекса Довбуш активно діяв у районі Турки і Дрогобича. Народний месник був зрадницьки убитий місцевим жителем Степаном Дзвінчуком, який співпрацював зі шляхтою. Після загибелі ватажка між шляхтою виникла суперечка: кожен хотів похвалитися перед гетьманом Потоцьким і коронною княжною Яблоновською, що саме з його допомогою виявлено «вірність і хвалебний вчинок», убивши відомого опришка.

Це сталося 24 серпня 1745 р. Діяльність і трагічна загибель Олекси Довбуша знайшли своє відображення у народних оповіданнях і легендах, а також призвели до виникнення численних топонімів, таких як «скеля Довбуша», «камінь Довбуша» (наприклад, Скелі Довбуша в Івано-Франківській області).

«Хто був недавно князем і владикою тих гір, орлом того воздуха, оленем тих борів, паном тих панів аж ген по Дністрові води? Довбуш! Перед ким дрожали смілі і сильні, корилися горді?

Перед Довбушем!» — писав згодом Іван Франко. Образ керівника опришків відомий не тільки українському фольклору, а й широко відображений в усній народній традиції угорської, польської та молдавської літератури.

У 1941 р. скульптор і кінорежисер Іван Кавалерідзе розпочав зйомки фільму «Легенда про Довбуша», перервані війною.

У 1959 р. режисер Віктор Іванов зняв художній фільм про життя Олекси Довбуша з Опанасом Кочетковим у головній ролі.

ДОРОШЕНКО ДОРОФІЙ (р. н. невід. – р. с. невід.)

Український військовий діяч, козацький полковник, козацький наказний гетьман (1633 р.). Батько трьох синів-гетьманів Дорошенків. Син гетьмана України Михайла Дорошенка, батько гетьмана України Петра Дорошенка, полковника Паволоцького, наказного гетьмана (1674 р.) Андрія Дорофійовича та Григорія Дорофійовича, що був наказним гетьманом у 1668 р., пізніше — Брацлавським полковником (1668 – 1674 рр.).

Родинний герб Дорофія Дорошенка

Враховуючи заслуги батька — Михайла Дорошенка, король Ян-Казімір надав Дорофієві шляхетську гідність. З 1650 р. — полковник козацького війська.

Після Андрія Діденко був обраний наказним гетьманом (квітень — 8 червня 1633 р.).

Але пізніше козацькі настрої змінилися й гетьманом став Яків Остряниця.

ДОРОШЕНКО МИХАЙЛО
(р. н. невід. — 1628 р.)

Український військовий діяч, з 1618 р. — козацький полковник, козацький гетьман (1622 – 1628 рр. з перервами).

Брав участь у поході Петра Сагайдачного на Москву. Брав

участь у Хотинській війні 1620 – 1621 рр. У 1622 р. обраний гетьманом замість Оліфера Голуба.

Здійснив вдалий похід на Перекоп. Вперше згадується у документах про Хотинську битву 1621 р. як козацький полковник і прихильник гетьмана Сагайдачного. Батько наказного гетьмана Дорофія Дорошенка, дід пізнішого гетьмана Петра Дорошенка.

Дорошенко брав участь у селянсько - козацькому повстанні 1625 р. під проводом Марка Жмайло.

У листопаді 1625 р. обраний гетьманом замість Марка Жмайла. Дорошенко уклав Куруківський договір 1625 р., який деякою мірою задовольнив козацьку старшину (встановив старшині грошову платню, надавав їй земельні мастності, збільшив реєстр до 6 тис. чоловік), але суперечив інтересам широких мас українського козацтва (повертав всіх нерєєстрових козаків у підданство до польських панів).

Навесні 1626 р. Дорошенко за наказом польського уряду намагався захопити Запорізьку Січ, але внаслідок збройного опору запорожців змушений був відступити на о. Велика Хортиця, де залишив залогом з 1 тис. реєстрових козаків.

Родинний герб Михайла Дорошенка

За Дорошенка було реорганізовано реєстрове козацьке військо, створено 6 реєстрових полків: Білоцерківський, Канівський, Київський, Корсунський, Переяславський, Черкаський.

Восени 1626 р. козацькі війська на чолі з Дорошенком

розгромили значний загін кримсько-ногайської кінноти під Білою Церквою. У травні 1628 р. Дорошенко, виконуючи умови договору про взаємодопомогу між Військом Запорізьким і Кримським ханством (укладений 24 грудня 1624 р.) очолив похід козаків на Крим на допомогу ханові Мехмеду III Гераю та калзі Шагіну Гераю, які вели боротьбу проти ставленика Туреччини Джанібєка Герая та знаходилися у фортеці Чуфут-Кале, обложені союзними султана ногайцями Буджакської Орди.

31 травня 1628 р. 4-тисячний козацький загін під проводом М. Дорошенка з боями досяг р. Альми в околицях Бахчисарая, де йому дорогу заступили османсько-буджацькі сили. Сточився бій з використанням важкої артилерії. Противник був розгромлений та розігнаний, Мехмед III Герай та Шагін Герай звільнені з облоги. Втрати козацького війська в цьому бою склали близько двохсот осіб, серед загиблих був і Михайло Дорошенко, в котрого влучила яничарська куля. Місце поховання невідоме; можливо — на одному з християнських (грецьких) цвинтарів м. Бахчисарая.

ДОРОШЕНКО ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ (1627 — 1698 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Правобережній Україні (1665—1676 рр.). Представник козацького роду Дорошенків. Козацький полковник, учасник Хмельниччини (1648—1657 рр.), козацько-московської війни (1658—1659 рр.). Гетьман Правобережної України з 1665 р., воював проти Речі

Посполитої.

У 1667 р. завдяки турецьким військам добився від польського короля визнання суверенітету гетьманату на Правобережній Україні. У 1668 р. був проголошений гетьманом Війська Запорозького по обидва боки Дніпра. Упродовж свого гетьманування провів або брав участь у ряді воєн, як з Польщею, так і з Московією: Російсько-польській війні (1654—1667 рр.) Українсько-польській війні (1666—1671 рр.), Українсько-московській війні (1665—1676 рр.), Польсько-турецькій війні (1672—1676 рр.).

Був тричі одружений, мав двох дочок і трьох синів. Його правнучкою, по лінії останнього шлюбу з Агафією Єропкиною, була дружина Олександра Пушкіна — Наталя Гончарова.

Народився у Чигирині. Походив із давнього козацького роду і був онуком гетьмана Михайла Дорошенка. Михайло Дорошенко потрапив у пастку у 1628 р. під час одного з своїх походів на Крим і Чорне море і був важко поранений у бою з татарськими загонами кримського хана Гірея. За легендою, татари настромили голову гетьмана на списа і виставили на кілька місяців на воротах міста Кафи (Феодосії). Батько — наказний гетьман, козацький полковник Дорофій Дорошенко. Дружина — Маряна Дорошенко.

Петро Дорошенко здобув широку освіту, добре знав латинську і польську мови. Героїчна смерть діда була для нього блискучим прикладом беззастережної відданості своєму народові. У неповних 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім Черкаського і Чигиринського полків у війську Богдана Хмельницького. Брав участь у Національно-визвольній війні українського народу під проводом Богдана Хмельницького 1648—1657 рр. Виконував важливі доручення Богдана Хмельницького, вів переговори з польським і шведським урядами.

У 1658 р. — прилуцький полковник, активний учасник Російсько-української війни (1658—1659 рр.). Деякий час він співпрацював із гетьманом Іваном Виговським, запеклим ворогом Москви, а потім і з Юрієм Хмельницьким, сином Богдана. У 1665 р. Петро Дорошенко був обраний гетьманом Правобережної України, змінивши на цій посаді Павла Тетерю, який у своїй політиці орієнтувався на Польщу і тим втратив довіру значної частини козаків.

Будучи противником союзу з Московською державою,

підтримав гетьмана Івана Виговського. У 1660 р. у званні полковника чигиринського Петро Дорошенко їздив до Москви, де домагався скасування деяких пунктів Переяславських статей 1659 р. У 1663—1664 рр. — генеральний осавул у гетьмана Павла Тетері, із 1665 р. — полковник Черкаського полку.

10 жовтня 1665 р. правобережні полковники обрали Дорошенка тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня 1666 р. у Чигирині козацька рада підтвердила вибір старшини. У 1665—1666 рр. Петро Дорошенко придушив амбіції двох претендентів на гетьманську булаву — Василя Дрозденка і Степана Опару.

Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, Дорошенко, за підтримки київського митрополита Йосифа Тукальського, провів ряд важливих реформ. Щоб позбутися залежності від козацької старшини, створив постійне 20-тисячне військо з найманих частин (сердюки і компанійці), які відзначалися хоробрістю у бою і особистою відданістю гетьманові.

Для зміцнення фінансової системи Гетьманщини Дорошенко встановив на українському кордоні нову митну лінію і почав карбувати власну монету. Проводячи політику колонізації незалежних земель, Дорошенко на степовому порубіжжі утворив новий Торговицький полк, який довірив Степанові Щербині. Намагаючись здобути підтримку серед народних мас, Дорошенко часто скликав козацькі ради, де вислуховував думку рядових козаків.

Разом з активними заходами по реорганізації внутрішнього державного життя України Дорошенко розгорнув широку зовнішньополітичну діяльність. Стратегічною метою всієї внутрішньої і зовнішньої політики Дорошенка було об'єднання під своєю владою Лівобережної і Правобережної України. Після підписання між Московською державою і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., умови якого абсолютно нехтували державні інтереси України, Дорошенко вирішив укласти військовий союз із Кримським ханством і перейти під політичний протекторат Туреччини.

У вересні 1667 об'єднане українсько-турецьке військо, розпочавши воєнні дії у Галичині, змусило польський уряд визнати широку автономію Правобережної України і встановити

українсько-польський кордон по річці Горині.

Однак, за умовами Підгаєцької угоди, П. Дорошенко вимушений був таки визнати владу польського короля і внаслідок цього почати пошук нового покровителя в особі Османського султана.

Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, Дорошенко на початку літа на чолі козацького війська перейшов на лівий берег Дніпра, де у цей час тривало антимосковське повстання. У ході нього у військовому таборі під Опішнею козаки вбили гетьмана Івана Брюховецького і 8 червня 1668 р. проголосили Дорошенка гетьманом всієї України.

Проте гетьманування Дорошенка на Лівобережній Україні тривало недовго. Занепокоєна зміцненням гетьманської влади в Україні Москва та Кримське ханство взялися підривати її шляхом підтримки суперників Дорошенка і прямою військовою агресією. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря Петра Суховієнка. Дорошенко, призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі Дем'яна Многогрішного, був змушений повернутися у Правобережну Україну. На початку 1669 р. Дорошенко за допомогою запорожців під проводом Івана Сірка вдалося розгромити Суховієнка і його спільників — кримських татар.

Мехмед IV

Відсутністю Дорошенка у Лівобережній Україні скористалися противники гетьмана. У середині березня 1669 р. у Глухові вони проголосили гетьманом Дем'яна Многогрішного, який уклав з Росією новий договір — Глухівські статті. Намагаючись нейтралізувати ворожі дії Криму і здобути

допомогу у боротьбі проти Речі Посполитої і Московського царства, Дорошенко восени 1669 р. уклав союзний договір із Османською імперією. Цей союз був затверджений Генеральною Військовою Радою 10-12 березня 1669 р. у Корсуні.

У 1669 р. Дорошенко отримав від турецького султана Мехмеда IV титул бея українського санджаку. На думку історика Наталії Яковенко основою воєнно-політичного союзу стала угода, підписана 18 років тому (у 1651 р.) між Богданом Хмельницьким і турецьким султаном. За цим старим договором:

- територія Української держави мала охоплювати землі від Перемишля до Путивля;
- підтверджувалося право вільного вибору гетьмана, який обирався довічно;
- українська православна церква зберігала автономію у складі константинопольського Патріархату;
- українське населення звільнялося від сплати податків і данини на користь турецької казни;
- на українських землях турки і татари не мали права споруджувати мечеті і брати ясир;
- Туреччина і Кримське ханство не повинні були укладати мирних договорів з Польщею і Московією без згоди гетьмана;
- султанські грамоти, які стосувалися України, мали писатися турецькою та українською мовами.

Родинний герб Петра Дорошенка

У вересні 1670 р. Петро Дорошенко як санджакбей турецького султана був змушений розпочати боротьбу зі ставлеником Польщі уманським полковником Михайлом

Ханенком. Упродовж 1671 р. призначений Дорошенком наказний гетьман Остап Гоголь вів воєнні дії проти польської армії і українських загонів Михайла Ханенка. 1671 р. пройшов у незначних сутичках між противниками. Восени 1671 р. польська армія на чолі з Яном III Собеським повела наступ на Поділля і захопила Брацлав, Могильов, Вінницю.

Навесні 1672 р. розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Дорошенко, отримавши воєнну допомогу від Туреччини, перейшов у наступ.

У липні козацькі полки під проводом Дорошенка розгромили на Поділлі під Четвертинівкою козацькі загони Михайла Ханенка.

27 серпня 1672 р. об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолювали турецький султан Мехмед IV, кримський хан Селім I Герай та гетьман Дорошенко, здобула фортецю Кам'янець (тепер Кам'янець-Подільський) і рушила в Галичину. На початку вересня 1672 р. українсько-турецько-татарські війська обложили Львів. Не маючи коштів для продовження війни, польський уряд 5 жовтня 1672 р. уклав Бучацький мирний договір 1672 р.

Укладання Бучацького договору, за яким Польща відмовлялася від претензій на Правобережну Україну, Московська держава розцінила як можливість, не порушуючи Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя.

У червні 1672 р., замість скиненого з гетьманства Дем'яна Многогрішного, лівобережним гетьманом було обрано Івана Самойловича, якого 17 березня 1674 р. було проголошено гетьманом всієї України.

У червні 1674 р. московська армія під командуванням воєводи Григорія Ромодановського і козацькі полки на чолі з гетьманом Іваном Самойловичем вступили у Правобережжя і взяли в облогу гетьманську столицю — Чигирин. Два тижні гетьманські війська завзято обороняли місто. На допомогу Дорошенку під Чигирин підійшла турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи, яка змусила Самойловича і московські війська відступити.

Чигиринський замок. Бастіон Дорошенка.

Правобережна Україна знову перейшла під владу Дорошенка, проте ситуація на Правобережжі була складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста і села на правому березі Дніпра на суцільну руїну. Турецькі залоги, закріпившись у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували і захоплювали в полон місцеве населення. Жителі цілих сіл були змушені тікати на лівий берег Дніпра, сподіваючись знайти там безпечні умови для життя.

Авторитет Петра Дорошенка впав серед місцевого населення. Розчарований політикою Туреччини, він вирішив зректися булави.

Восени 1675 р. на козацькій раді в Чигирині Петро Дорошенко склав гетьманські клейноди, а Іван Сірко прийняв від нього присягу на вірність цареві. Московський уряд вимагав від Дорошенка присяги на лівому березі Дніпра в присутності Самойловича і Ромодановського, від чого Дорошенко рішуче відмовився.

Восени 1676 р. 30-тисячна московська армія і полки Самойловича знову обложили Чигирин. 19 вересня 1676 р. розпочався штурм гетьманської столиці, яку обороняв всього двохтисячний загін сердюків. Після кількогодінного запеклого бою Дорошенко, розуміючи всю безвихідь становища, переконав козаків припинити опір.

Монета НБУ присвячена Петру Дорошенку (реверс)

Після зречення з гетьманства Дорошенко поселився в містечку Сосниця (тепер Чернігівська область), проте через деякий час на вимогу царського уряду переїхав до Москви. У 1679—1682 рр. Дорошенко був призначеним вятським воєводою і мешкав безпосередньо у Вятці.

Останні роки життя Дорошенко провів у селищі Ярополчому під Москвою (тепер село Волоколамського району Московської області Росії; 135 км від Москви), яке було віддано йому у 1684 р. у спадкове володіння. Там він, вже літньою людиною, одружився на Агафії Єропкіній, представниці столбового дворянства, яка народила йому синів Олександра і Петра і дочку Катерину.

Помер 19 листопада 1698 р. Похований на сільському кладовищі. Там є кам'яна плита з ґратчастою огорожею і з написом.

У краєзнавчому музеї навпроти могили зберігається мармурове погруддя гетьмана роботи невідомого скульптора XVIII ст.

Правнука гетьмана Наталя Гончарова стала дружиною класика російської літератури Олександра Пушкіна, який шкодував, що каплиці на могилі гетьмана на той час вже не існувало і за клопотанням якого була відновлена після поетової смерті.

Цю другу каплицю було знищено більшовиками у роки Другої світової війни. Втретє каплицю було поновлено на кошти російських благодотворчих фондів, та за допомогою регіональної громадської організації «Земляцтво вихідців із Хмельницької

області».

Похований на сільському кладовищі. Там є кам'яна плита з гратчастою огорожею і з написом. У краєзнавчому музеї навпроти могили зберігається мармурове погруддя гетьмана роботи невідомого скульптора XVIII сторіччя.

Каплицю на могилі було поновлено на кошти російських благодворчих фондів, та за допомогою регіональної громадської організації «Земляцтво вихідців із Хмельницької області».

ДУХІНСЬКИЙ ФРАНЦІШЕК ГЕНРИК (1816 – 1893 рр.)

Український та польський історик, публіцист, громадський діяч.

Ходив до кармелітської школи у Бердичеві, потім з 1834 р. навчався у Київському Університеті, завдяки останньому став відомим у світі як Духінський з Києва.

У 1846 р., переслідуваний поліцією, емігрував до Парижа. Там знайшов підтримку князя Адама Єжи Чорторійського, який надав йому можливість друкуватися у його еміграційному виданні Trzeci Maj.

Духінський мав нагоду поширювати свої ідеї через Літературно-Історичне Товариство. Під час Весни Народів в Італії у 1848 р. вступив до Італійського Легіону Владислава Замойського, де розвинув свою антиросійську пропаганду. В Болоньї видрукував свої погляди з посиланням на погляди Адама Міцкевича на слов'янську літературу.

У Турині у 1849 р. заснував Società per l'Alleanza Italo-Slava.

Також написав багато статей до французьких видань.

Разом з генералом Замоїським виїхав до Туреччини, де не припиняв свою пропагандистську роботу, розраховуючи на швидкий вибух російсько-турецької війни. Співробітничав з Михайлом Чайковським та невдовзі став представником Отелю Лямбер у Белграді.

Під час Кримської війни був лектором у союзницьких військах. Там виголосив для французьких, британських та турецьких солдат низку доповідей про довговічну цивілізаційну боротьбу Польщі та Русі з московською країною. Одночасно у Стамбулі видав три трактати: *Questions d'Orient* (1853), *Les Moscovites Grand-Russes d'après leurs origines, éléments et tendances ... avec remarques et carte* (1854), *La Moscovie et la Pologne* (1855).

З Туреччини подався до Лондона, де видав свою працю *Polacy w Turcji*. У 1860-1864 рр. перебував у Парижі. Там розвинув публіцистичну діяльність, підриваючи підвалини панславізму у трактуванні російського уряду. Займав посаду віцепрезидента Французького Етнографічного Товариства та був обраний членом багатьох французьких наукових товариств (антропологічного, географічного і азійського). Завдяки своєму впливові у наукових колах добився вилучення із шкільних програм історії Русі як частини історії Великого князівства Московського. У Монпарнасі викладав історію в польській школі.

Внаслідок зближення Франції та Росії у 1871 р. був змушений оселитися у Швейцарії в Ааргау. Там редагував *Révue historique, ethnographique et statistique*, одне з найважливіших видань світової етнології. У 1872 р. став зберігачем Національного Польського музею у Раперсвілі. Двічі перебував у Галичині, де у 1875 р. у Кракові заснував *Przegląd Etnograficzny*.

Відомо, що вже у 1882 р. мешкав у Парижі, де надав матеріальну допомогу Антоні Богдановичу. Його старенького часто відвідувала Анна Білінська та розраджувала разом з ним свій сум за Україною.

Похований на цвинтарі у Монморансі (департамент Валь-д'Уаз) неподалік Парижу.

Духінський відносив українців і поляків до народів арійських, а росіян – до туранських. Таким чином він викреслював Росію з числа народів не лише слов'янських, а й

європейських.

Вважав, що колискою слов'ян були терени від Вісли до Дніпра. Як прихильник відновлення Київської Русі прагнув до укладення русько-польсько-литовської унії. Справив великий вплив на французького історика Анрі Мартена, який у праці *La Russie et l'Europe* багато посилався на праці Духінського, та польського історика Фелікса Конечного.

ЖДАНОВИЧ АНТІН (р. н. невід. — після 1660 р.)

Український військовий діяч періоду Хмельниччини, полковник київський (1650—1653 рр., 1655—1656 рр.), наказний гетьман, посол до Туреччини (1650 р., 1651 р.), Польщі (1653 р.), Московщини (1654 р.), генеральний суддя (1656 р.).

Народився у шляхетській сім'ї на Київщині. Рід Ждановичів гербу Яструб походив від роду князів Довспрунгів зі Жмуди.

У 1648 р. Жданович — сотник реєстрового Чигиринського полку, 1649 р. чи 1650 р. призначений полковником Київським. Влітку 1651 р. полк Ждановича, стояв у самому Києві. Після поразки чернігівського полковника Мартина Небаби від війська литовського гетьмана Януша Радзивілла Жданович дозволив литовцям узяти Київ без бою, розраховуючи оточити їх у самому місті та розгромити, опираючись на підтримку місцевого населення. Однак спроба Ждановича штурмувати місто не принесла успіху.

Потім був емісаром Богдана Хмельницького для розгляду скарг посполитих на козацьке військо. Брав участь у битві під Берестечком.

У 1656 р. Жданович отримав від царя помістя. У 1657 р. Богдан Хмельницький призначив Ждановича наказним гетьманом над 10-тисячним козацьким корпусом, що було послано на допомогу Карлові X Густаву і Юрієві II Ракоцію. Разом із союзниками (шведами й семигородцями) козаки Ждановича увійшли до Варшави. Після цього козацько-семигородське військо повернуло на схід. Після невдалої битви під Магеровом корпус Ждановича залишив семигородців Ракоція та повернувся в Україну.

Після смерті Богдана Хмельницького стає прихильником політичного курсу Івана Виговського. Виконував дипломатичні місії до Варшави і Стамбула. Брав участь у Конотопській битві у 1659 р. У лютому 1660 р. під час боїв під Могилевом-Подільським потрапив у московський полон. Подальша доля невідома.

Але давайте повернемося, щоб уточнити деякі деталі політичного портрету Ждановича, до 1657 р., коли великий гетьман помирає.

На початку серпня 1657 р., відчувши, що дні йому вже полічено, Богдан Хмельницький завів мову з наближеними полковниками та іншою старшиною про те, хто мав би підхопити його булаву.

Оскільки питання було не з тих, що їх можна розв'язати у гетьманових кулуарах, 6 серпня у Чигирині скликали козацьку Раду.

Колись величний і грізний, тепер гетьман зміг постати перед товаришами по зброї лише підтримуваний ад'ютантами, і всі побачили, що проблема спадкоємця абсолютно на часі. Повертаючи Раді клейноди гетьманської влади, Б. Хмельницький першим із претендентів на них назвав наказного гетьмана, полковника київського та генерального суддю Антона Ждановича.

Але Рада вказала на сина гетьмана - Юрія Хмельницького. Не тому, що вважала Ждановича не гідним гетьманських клейнодів.

Просто козаки сподівалися, що син гетьмана стане об'єднувальним символом нації, який дасть змогу уникнути міжусобиць та розбрату.

Як відомо, надії не справдились. Та це вже тема іншої розмови. Для нас же важливо підкреслити: Жданович мав

неабиякий авторитет. У тім числі й у Богдана Хмельницького.

Герб родини Антона Ждановича

Та повернімося трошки назад, на початок названого року. Тоді була ще одна рада - старшини й полковників. Гетьман, який у ті дні почувався набагато ліпше, скликав її, щоб обговорити надзвичайно важливі питання міжнародної політики. Щойно скінчились переговори між ним, шведським королем Карлом Густавом і семигородським князем Ракоці. Підписано угоду щодо поділу Польщі.

За нею до Швеції мала відійти Велика Польща та Лівонія; до Угорщини - Мала Польща, Мазовщина, Польська Галичина та деякі інші території; Україна ж повертала собі землі, які завше були етнічно й історично українськими. Саме на цій Раді пролунали слова Хмельницького про те, що Україні не варто «добра сподіватися од Москви, коли вона з Польщею поєдналась».

На жаль, прозріння це виявилось занадто запізнілим. Якщо раніше українцям доводилося відстоювати свою незалежність лише у боротьбі з Польщею, то тепер треба було протистояти ще й Московії.

Але одна річ укласти договір, і зовсім інша - реалізувати його. Поділити Польщу і втримати нові території можна було, якби Юрій Ракоці домогся виконання свого наміру й запасів польський престол. Для цього потрібні були війська, їх наприкінці 1656 р. гетьман сформував. Майже 30-тисячний корпус повів на допомогу Ракоці наказний гетьман Антон

Жданович.

Усі історики погоджуються на думці, що це був блискучий рейд. Союзні війська зайшли у Краків, здобули Сандомир та Люблін, запанували, зрештою, над Варшавою. Погодьтеся, не так уже й багато в історії України знайдеться полководців, які б збройним шляхом входили до столиці Польщі. Й один із них - Жданович.

Та надовго затримуватись у Польщі наказний гетьман не міг. Король Польщі звернувся по допомогу до Туреччини й Криму, їхні війська ось-ось мали посунути на Україну, тому армія Ждановича потрібна була на батьківщині.

Коротенько про життєвий шлях Ждановича до описаних подій. Відомо, що влітку 1651 р. він зі своїм полком воював з литовською армією Я. Радзивілла. Бився на підступах до Києва, у місцях, що мають сьогодні таку лиху славу Чорнобиля. Показав себе і добрим дипломатом. Він двічі - у 1650 р. та 1651 р. - очолював посольства до Туреччини, ведучи переговори про дальші взаємини між двома державами та про статус Чорного моря.

У 1653 р. ми вже бачимо його у складі посольства до Варшави, а 1654-го - на переговорах з урядом Московії.

Пропонуючи на гетьманство полковника Ждановича, Хмельницький мав усі підстави довіряти йому, оскільки цей офіцер виконував чимало спеціальних доручень гетьмана. Настав 1652 р. Значна частина українського козацтва, та й усе населення, не задоволені положеннями Білоцерківського договору, через який в Україні почалося відродження польської адміністрації, а до маєтків поверталася польська шляхта... Дійшлося навіть до збройних антигетьманських виступів, на чолі з деякими полковниками та іншими представниками генеральної старшини.

Щоб приборкати повстанську стихію, створили комісію, що засідала у Корсуні. І очолював цю комісію, з функціями військового трибуналу, не хто інший, як Антон Жданович. У квітні того ж року комісія-трибунал засудила до смертної кари таких відомих полководців, як Лук'ян Мозиря, Матвій Гладкий, Адам Хмелецький, Семен Герасименко. Проголошуючи жорстокі вирoki полковникам, які завзято боролися проти Польщі, тільки за те, що тепер вони не згодні з відродженням польської колонізації в Україні, Жданович, можливо, сподівався, що

Хмельницький пом'якшить їх, використавши суд тільки для остраху.

Але помилував гетьман лише Герасименка. Всі інші, кого Хмельницький визнав за своїх особистих ворогів, пішли на страту. І не можна думати, що комісія обмежилася тільки цим процесом.

Ну, а щодо А. Ждановича, то він цілком підтвердив свою репутацію непідкупного, і незабаром справді був призначений генеральним суддею України.

ЖМАЙЛО-КУЛЬЧИЦЬКИЙ МАРКО

(р. н. невід. – р. с. невід.)

Козацький гетьман (1624 – 1625 рр.), ватажок названого його ім'ям повстання проти поляків у 1625 р. Керував морськими походами козаків на Туреччину. Був зміщений з гетьманства самими козаками, після невдалих битв з польським військом і замінений на пропольськи налаштованого полковника Михайло Дорошенко.

Народився в українському селі Кульчиці, під Самбором, сьогодні Львівська область, дата народження невідома.

Згаданий у 1625 р. у зв'язку з військовими діями між козаками та поляками. Цього року реєстрові козаки і запорожці відправили своїх депутатів на сейм до Варшави і зажадали визнати законними духовних осіб, висвячених патріархом Єрусалимським; прибрати уніатів з церков і відібрати у них церковне майно, незаконно захоплене ними у православних; знищити всі постанови польського уряду, спрямовані проти козаків, і не обмежувати їх кількості.

На підкріплення своїх вимог вони привезли з собою значний

список самих різних утисків, які у Польщі та Литві доводилося терпіти православним русинам (українцям) і литвинам (Білорусія), особливо наголошуючи на тому, що повсюдно влада забирала у православних храми, несправедно їх засуджують під різними приводами, не допускала до цехових ремесел, садила у тюрми й била священиків.

Козаки звинувачували польські власті в тому, що православні діти залишаються без хрещення, люди живуть без вінчання і відходять в інший світ без сповіді і святого причастя.

Польський сейм абсолютно не взяв до уваги петицію малоросійського козацтва, і тоді у Малоросії спалахнуло повстання, очолене Жмайлом: козаки увірвалися у Київ, вбили київського вїта Ф. Ходіку, ревного уніата, пограбували католицький монастир, умертвивши його священика, і відправили до московського царя Михайла Федоровича посольство з проханням прийняти їх у своє підданство.

Тоді король Сигізмунд III послав на них 30-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конєцпольським, якому було велено втихомирити «бунтівників» зброєю. Поляки, які не ведучи воєн з сусідами, мабуть, перестали мати потребу у козацких загонах і тому вирішили, що прийшов час покарати їх за колишні проступки і незалежне волевиявлення і закликати «до порядку».

Конєцпольський виступив у похід 5 липня і, переправившись через Буг, пройшов на Паволоч і річку Ростовіца, де до нього приєднався кам'янецький підкоморій Микола Потоцький. Звідси поляки, переправившись через річку Кам'яниця, рушили повз Білу Церкву і зупинилися неподалік від Канева .

У цей час до коронного гетьмана прибули 3 посланника від канівських козаків, які повідомили, що їх гетьман Жмайло знаходиться в Січі і просить, щоб поляки не нападали на козаків у місті і дали б їм можливість зібратися на раду. Конєцпольський пішов на це, але коли на раді підняли питання про те, що зробити у зв'язку із загрозою нападу поляків: чи то покаятися перед ними, чи то вступити з ними у бій, і після ради 3 тисячі козаків покинули місто, коронний гетьман послав за ними у погоню 10 хоругв на чолі з паном Одржівольським.

Наздогнавши козаків біля переправи через річку Калитка, пан напав на них, але ті контратакували поляків і навіть захопили у полон сина князя Четвертинського, якого потім возили з собою

під час усього походу скованим. На допомогу Одржівольському гетьман відправив панів Юдицького, Коссаківського і Білецького, але козаки, теж отримавши підкріплення, у повному порядку відступили до Черкас, куди рушив з усім військом і Конєцпольський.

Тут 17 жовтня назустріч йому виїхав козацький посланець з звісткою про Жмайло, який поспішав до своїх козакам з артилерією. 19 і 23 жовтня до коронного гетьмана приїжджали нові послы від козаків з проханням, щоб він не наступав на них до тих пір, поки не прибуде їхній гетьман.

Конєцпольський не став більше чекати, пройшов місто Крилов і став табором у декількох верстах за містом біля річки Цибульник, на відстані 1 версти від козацького табору, який звідси було видно весь як на долоні.

27 жовтня козаки сповістили Конєцпольського про прибуття Жмайло з артилерією, і тоді гетьман запропонував козакам умови, які вони повинні виконати, якщо хочуть заслужити милість і прощення короля. Козаки на своїй раді порахували ці умови занадто важкими, і їх 13 депутатів оголосили коронному гетьману, що всі до єдиного запропоновані ним пункти для них неприйнятні.

Всю ніч гетьман протримав у себе посланців Жмайло, а вранці, відпускаючи їх, оголосив їм свою волю:

«Так як ви покірністю, як вірні піддані, не хочете заслужити милосердя і прихильності його королівської величності, то ми сподіваємося на Бога, що за непослух і свавілля ви скоро іспробуєте наших шабель на своїх шиях, а кровопролиття, яке відбудеться, впаде на ваші душі».

Після цього Конєцпольський наказав війську атакувати козаків. Вирішальна битва між противниками сталася 31 жовтня біля старого городища біля Курукового озера (інакше Ведмежі Лози).

Козаки були розбиті і запросили у коронного гетьмана пощади. 3 листопада між поляками і малороськими козаками почалися переговори, під час яких Конєцпольський виставив проти козаків 6 обвинувальних пунктів, з яких перші 3 стосувалися однаково як малоросійських, так і запорізьких козаків:

-самовільні виходи у Чорне море;

-зносили з московським царем і кримським ханом на шкоду Речі Посполитої;

-прийом у себе різних самозванців, а також інших підозрілих і шкідливих для Польщі осіб.

На все це козаки відповідали так:

-у море, мовляв, вони ходили через потреби у грошах, яких їм уряд не платив, а обробляв лише обіцянками, через що козакам за скарбницею довелося звертатися до Москви;

-з кримським ханом дружба зав'язалася зовсім випадково: їх прибило під час бурі на морі до кримських берегів, і хан милостиво обійшовся з ними, навіть прийняв їх на свою службу, уклав з ними договір і просив через них просити решти козаків ненападати більше на його володіння;

-що ж стосується всяких там неприємних осіб, що ображають почуття короля, то вхід і вихід з Запоріжжя ніколи нікому не забороняється - вже такий звичай у козаків, і вони не бачать причин його порушувати.

Вислухавши козацьку депутацію, гетьман зажадав, щоб вони підписали новий договір, що обмежував кількість козаків 6 тисячами, внесених до реєстру, і видавали б польським властям злочинців.

Козаки довго торгувалися через ці головні умови, але вторгували лише послаблення в останньому: коронний гетьман погодився залишити за козаками право карати злочинців судом власної старшини.

5 листопада козаки переобрали гетьмана, і замість Жмайло ним став Михайло Дорошенко, а наступного дня підписали договір і присягнули на вірність польській короні, підписавши з поляками Куруківську угоду. Куруківський договір 1625 р. — угода, укладена коронним польним гетьманом Станіславом Конєцпольським і козацькою делегацією на чолі з кошовим отаманом Війська Запорозького Михайлом Дорошенком 27 жовтня (5 листопада) 1625 р. в урочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (Кременчук) під час повстання Марка Жмайла.

Повстанці Жмайла під Черкасами

Влітку 1625 р. король Сигізмунд III Ваза вирішив приборкати «козацьку сваволю», зібрав каральне військо, яке у вересні на чолі з Станіславом Конєцпольським вирушило з Бара на Поділля проти козаків.

До коронного війська приєдналися магнати Заславський, Томаш Замойський, Гаврило Гойський, Станіслав Потоцький, Адам Калиновський, Ян Данилович, Мацей Лєсньовський, князь Вишневецький, Тишкевич, Марцін Казановський, Александр Балабан, Якуб Собєський зі своїми командами та посполите рушення українських воєводств (загалом біля 30-ти тисяч чоловік).

Прийшовши на південну Київщину, воно почало бої проти повстанців. Місцеві повстанці об'єдналися з запорожцями (налічували приблизно 20 тисяч осіб); очолювані запорізьким гетьманом Марком Жмайлом, чинили жорсткий опір.

Після низки важких боїв в урочищі Ведмежі Лози, коли обидві сторони зазнали значних втрат, між королівськими комісарами і козаками було досягнуто компромісу, підписана так звана Куруківська угода.

Переговори почав Станіслав Конєцпольський (його військо зазнало великих втрат, подальша боротьба проти повстанців

загрожувала поразкою).

Згідно з угодою:

-козацький реєстр збільшувався з 3 до 6 тисяч і мав бути складений протягом шести місяців. Вони мали збиратися для допомоги кварцяному війську в разі потреби:

-підвищувалася річна платня реєстровцям за службу до 60 тисяч злотих (крім додаткової плати старшині);

-оголошувалася амністія учасникам повстання, за реєстровцями зберігалось право обирати старшого (гетьмана), але його мав затверджувати король чи коронний гетьман Польщі.

Козацькі привілеї були чинними лише на державних (коронних) землях (так званих королівщизнах) і не діяли у маєтках та церковних землях, з яких вони мали виселитися протягом 12 тижнів.

Козакам заборонялося вступати в зносини з іноземними державами, робити походи у татарські і турецькі володіння. Гетьман Михайло Дорошенко склав присягу на вірність польській державі й провів демобілізацію козаків.

У реєстр попали так звані «статечні», тобто лояльні, заможніші козаки, поза реєстром опинилася козацька «голота» («випищики»), приблизно 40 тисяч чоловік.

Вони мали повернутися у попередній стан (селянський чи міщанський), або помиритися з панщиною, проте більшість з них пішла протертим шляхом на Запоріжжя, де Дорошенко розмістив свою залозу з Іваном Кулагою на чолі (1 тисяча чоловік) для боротьби з нереєстровими козаками.

Для забезпечення «порядку» та складання нового реєстру Конєцпольський залишив на Подніпров'ї 15-тисячне військо під начальством Казановського.

Воно мало стояти у Києві, Василькові, Трипіллі, Ржищеві, Стайках і Фастові і стояти доти, «покасєста козаки розберутця у 6000», — писали у своїй реляції у Москву путивльські воєводи.

Реєстр склали у призначений термін. Майже одночасно реєстрове військо було поділене на шість полків — Київський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Черкаський.

Назагал Михайло Дорошенко дбав про те, щоб не виходити поза межі Куруківської угоди, хоча безупинними депутаціями до варшавського сейму старався їх поширити.

Сейм 1626 р. затвердив Куруківську «ординацію», але практичного значення вона не мала.

Чинність угоди припинено внаслідок козацько-селянського повстання на чолі з гетьманом Тарасом Федоровичем 1630 р.

Одним з найважливіших наслідків Куруківської угоди був остаточний поділ козацтва на дві групи:

-реєстрових, заможних (дуків), за якими визнавалися урядом козацькі права й вольності і які здебільшого дотримувалися угодовської позиції щодо польського уряду;

-нереєстрових, «випищиків», що за Куруківською угодою, мушили повернутися у кріпацтво.

Їхнім центром стало Запоріжжя. Вони займали непримиренну позицію щодо магнатів, шляхти і всіх польських властей.

Подальша доля Марка Жмайло невідома.

ЖУРАКІВСЬКИЙ ВАСИЛЬ ЯКОВИЧ (р. н. невід. — 1730 р.)

Український державний діяч доби Гетьманщини. [Генеральний осавул](#) в уряді Гетьмана Івана Скоропадського. Шляхтич гербу [Сас](#). Політв'язень Російської імперії.

Народився у Ніжині. Син [Якова Жураківського](#), ніжинського полковника.

Отримав домашню освіту. Завдяки батькові почав стрімку кар'єру. Був ямпільським сотником у 1686 р., 1695 р., глухівським [городовим отаманом](#) у 1701 р., військовим товаришем у 1704 р., займав уряд генерального осавула у 1710-1724 рр. за часів правління гетьмана [І.Скоропадського](#), та наказного гетьмана П.Полуботка.

Разом з генеральним бунчужним Я. Лизогубом залишився одним з двох фактичних керівників Гетьманського Уряду в Україні, коли у червні 1723 р. до Росії відбули Полуботок, генеральний писар С.Савич та генеральний суддя І.Чарниш.

Василь Жураківський визначився як прибічник і послідовник наказного гетьмана П.Полуботка, спільно з яким відстоював державні права України. Саме як прибічника П. Полуботка, його разом з Я. Лизогубом заарештували у січні 1724 р. Цар Петром І відправив в Україну Румянцева для виявлення однодумців Полуботка.

Їх так само ув'язнили у Петропавловській фортеці як і заарештованих ще у листопаді 1723 р. Полуботка, Савича, Чарниша та інших осіб урядового апарату Гетьманщини. Натомість для прикриття фактичного знищення автономного управління України царем було створено псевдоколегію, що складалася з російських офіцерів, призначених Петром I для виконання усіх рішень, що приймалися царською владою стосовно управління Гетьманщиною, а з боку Гетьманщини усі рішення росіян затверджували квазіурядовці (Мануйлович, Левенець та ін.)

Герб Сас

Після смерті Петра I цариця Катерина I звільнила В. Жураківського з в'язниці, проте йому (та іншим звільненим політв'язням, що виявилися витривалішими від тих, хто помер у фортеці як Полуботок) не дозволили повернутись до України. З 1725 р. він жив під наглядом поліції у Санкт-Петербурзі, з 1727 р. — у Москві.

У 1728 р. цю заборону було знято. Помер Василь Жураківський у 1730 р. у Москві.

ЗАБІЛА ПЕТРО МИХАЙЛОВИЧ
(1580 — 1689 рр.)

Український державний діяч. Остоя - герб роду Забіл.

Народився у місті Борзні (тепер Чернігівська область). Був адміністратором королівського майна в Борзні.

У 1648 р. підтримав Богдана Хмельницького. Учасник національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648-1657 рр. У 1649 р. і 1654—1655 рр. — полковник Борзнянський.

У червні 1654 р. очолював козацьку делегацію від наказного гетьмана Івана Золотаренка до московського царя. Прихильник політики гетьмана Івана Виговського.

У 1656 р. Петро Забіла отримує царську грамоту на п'ять сіл біля Кролівця: Обтове, Реутинці, Лушники, Клишки й Погорілівку, які належали при поляках Вішлі, а потім А. П. Цурковському, ніжинським війтам, останній володів і Борзною. Крім цих сіл, Петру Забілі, як говорять сімейні перекази, були віддані також «будинок королівський в замку, у Борзні й інші за містом, в замку», напевно у маєтку, який звався «Зелений двір». Пізніше, у 1835 р., цей маєток був подарований Оленою Миколаївною Белозерською (Забіла) Борзенському земству для використання її в якості лікарні.

У 1663—1669 рр. — генеральний суддя у адміністрації

гетьмана Івана Брюховецького, із яким у 1665 р. їздив до Москви. У 1669—1685 рр. — генеральний обозний.

У 1672 р. Забіла, прагнучи захопити гетьманську булаву, очолив старшинську змову проти гетьмана Дем'яна Многогрішного.

Позбавлення влади і висилка останнього не проклали, проте, Забілі дороги до гетьманства; через декілька років він, за дряхлістю, залишив посаду генерального обозного і переселився із Борзни у Обтов, село Коропської сотні, де скуповував млини і тим збільшував свій обтовський маєток, володів значними маєтками у Ніжинському і Чернігівському полках.

Петро Забіла був одружений двічі: від першої дружини Параски Станіславівни (1610—1650 рр.) мав дітей: Іван-старший, Тарас, Степан, Василь.

Будучи генеральним суддею, у віці 85 років він одружився вдруге «взяв за себе Герцичку» — Гафія Семенівна Герцик (1624—1686 рр.) — вдова вихрещеного єврея, була настільки бідною, що її син Павло Герцик, по розповіді Василя Кочубея, сучасника і родича Забіли «...торгувала на Полтавському базарі голками».

Друга жінка народила Забілі ще двоє дітей: Іван-молодший, Феодора Петрівна. Їх він встиг пристроїти ще до своєї смерті, одружив сина на дочці генерального обозного Василя Дунин-Борковського їх видавши заміж дочку за сина Ніжинського полковника Василя Яковлевича Жураковського, Ямпільського сотника, у наступному генерального есаула у 1710—1724 рр.

Більшу частину своїх володінь Петро Михайлович заповів 2-ї дружині й дітям, народженим від неї. Дітям від першої дружини були назначені: села Погорілівку с Клишками він залишив по заповіту 1681 р. своєму сину, Івану-старшому, який залишив одну дочку, видану заміж за Константина Голуба, генерального бунчукового товариша. Петро пережив другу жінку і, як слідує, з листа Василя Борковського своєму зятю Івану Забілі, помер у 1689 р. По іншим даним, які збереглись у збірнику Забілинських паперів, Петро Забіла помер 10 квітня 1691 р. «маючи 109 років». Він похований у Рихловському монастирі, поблизу села Обтове. Власниками Обтова стали його молодший син від другої дружини — Іван (помер близько 1703 р.) і наслідник останнього, також Іван.

ЗАВАДОВСЬКИЙ ПЕТРО ВАСИЛЬОВИЧ

(1738 — 1812 pp.)

Український аристократ козацького стану. Державний діяч Російської імперії (дійсний таємний радник, сенатор, перший міністр народної освіти Росії, голова Департаменту Законів Державної Ради).

Народився у с. Красновичі Стародубської 2-ї сотні Стародубського полку (пізніше — Чернігівської губернії). Початкову освіту отримав у домі Михайла Ширая — дядька по матері, стародубського підкоморія.

Підлітком був відправлений навчатися в єзуїтському училищі м. Орша. Після закінчення училища слухав лекції у Києво-Могилянській академії. Служив дрібним чиновником (повитчиком) у Малоросійській колегії, а згодом поступив до канцелярії малоросійського генерал-губернатора Петра Румянцева, який був одночасно і президентом Малоросійської колегії.

Петро Румянцев звернув увагу на здібного й ділового молодого урядовця і почав доручати йому важливі справи.

Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Петро Румянцев був призначений командиром спочатку 2-ї армії, а згодом 1-ї армії й узяв Завадовського із собою правителем секретної канцелярії.

На війні Завадовський відзначився у битвах при Ларзі і Кагулі. Разом з Семеном Воронцовим редагував текст Кючук-Кайнаджирського мирного договору 1774 р.

Герб сімейства

У 1775 р. супроводжував Петра Румянцева до Санкт-Петербурга. Потрапив у поле зору імператриці Катерини II і на два роки став її кабінет-секретарем та фаворитом. Був нагороджений великими маєтками в Чернігівській та Могильовській губерніях.

Після 1777 р. засідав у Правительствующому Сенаті, управляє банками, головує в Комісії законів, ревізує присутственні місця, відає навчальними закладами. Підтримує дружбу з Олександром Безбородьком.

Був головою Комісії з запровадження народних училищ. Намагався поповнювати склад учителів народних училищ охочими з числа студентів Київської академії. У листі до митрополита Київського і Галицького Самуїла (Миславського), датованому 4 жовтня 1789, Завадовський просив останнього рекомендувати йому 15 «охочих, які б побажали собі вчительське звання отримати», бо, як він сам пересвідчився, «між усіма присланими для заняття вчительських посад у Комісію з запровадження училищ у різні часи та з різних духовних семінарій найкращими, найздібнішими та й найгречнішими виявлялись завжди ті, хто навчався у Київській академії».

У 1793 р. Завадовському наданий титул графа «Священної Римської імперії германської нації», у 1795 р. — графа Російської імперії. Імператор Павло I підтвердив російський графський

титул і надав Завадовському св. Андрія Первозванного орден. По смерті князя Олександра Безбородька відправлений у відставку.

За імператора Олександра I став 1802 р. першим у Росії міністром народної освіти. За час його служби в міністерстві в державі було відкрито багато парафіяльних шкіл, у селах — народні школи, у повітах — повітові училища, у губернських містах — гімназії. Було засновано 3 університети, у тому числі Харківівський університет (нині Харківський національний університет).

Адам Єжи Чорторийський завадив реалізувати план Петра Завадовського відкрити у Києві університет для боротьби з полонізацією краю.

У 1810 р. залишив посаду міністра, був призначений головою департаменту законів у Державній раді Російської імперії. Завідував цензурою, уклав цензурний устав, який виявився досить ліберальним і тому невдовзі (1812 р.) був змінений.

ЗАЛІЗНЯК МАКСИМ ІЄВЛЕВИЧ (близько 1740 – 1768 рр.)

Керівник гайдамацького повстання (1768–1769 рр.), відомого під назвою Коліївщина, козацький отаман. Народився у селі Івківці. Жив у найближчих селах: Мельниках, Медведівці, Олексіївці Бобринецького району Кіровоградської області, Піківці Уманського району.

Після смерті батька Максим жив близько року у своєї старшої

сестри, котра була заміжня за мешканцем містечка Медведівки.

У віці 13-ти років, Залізняк пішов на Запорозьку Січ, де був приписаний до Тимошівського куреня. З 1762 р. працював на рибних промислах на Дніпрі. Наймитував в Очакові. У 1767 р. став послушником Мотронинського монастиря, що на Черкащині, згідно рапорту отамана Тимошівського куреня Василя Коржа від 2 липня 1768 р. Відомий краєзнавець П. Соса, у статті «Народний гнів з Холодного Яру» говорить (не говорить, а цитує спогади Вероніки Кребс: «Це був середній на зріст, широкоплечий, сіроокий чоловік з темно-русявим оселедцем чуба, закинутим за праве вухо»).

На початку 1768 р. перейшов до Мотронинського монастиря, поблизу Чигирини. У 20-х числах березня до Залізняка прибув козацький отаман Йосип Шелест, що нібито показав лист від запорізького кошового отамана, в якому той закликав до повстання проти Польщі.

Незабаром Шелеста було вбито, а лист зник. До кінця квітня Залізняк зібрав у Холодному Яру, поблизу Мотронинського монастиря, загін запорожців, козаків надвірної міліції та селян чисельністю до тисячі чоловік. Повстанці проголосили Залізняка отаманом, хоча сам він називав себе полковником Низового Війська Запорозького.

Основною причиною повстання був жорсткий релігійний та соціально-економічний гніт українського селянства Речі Посполитої, що особливо посилювався у середині XVIII ст., ворожі дії щодо православних українців з боку шляхетської барської конфедерації тощо. Значну роль зіграли також провокаційні дії російського уряду, що поширювали серед українців чутки про так звану «золоту грамоту», якою російська імператриця нібито давала право Залізнятку та його прибічникам винищувати поляків та євреїв.

У своїх проповідях до повстання проти релігійного гноблення закликав також отець Мельхиседек Значко-Яворський, ігумен Мотронинського монастиря в якому Залізняк був послушником.

У другій половині травня загін Максима Залізняка, чисельність якого постійно зростала, вирушив з Холодного Яру. Протягом трьох тижнів повсталі, користуючись повною підтримкою православних українських селян, захопили Жаботин, Смілу, Богуслав, Канів, Черкаси, Корсунь, Лебедин, Лисянку,

Звенигородку. Гайдамаки жорстоко розправлялися з місцевим польським та єврейським населенням, що було санкціоновано відповідним універсалом Залізняка, виданим на початку червня 1768 р.

Пам'ятник І. Гонті у селі Івківці

20 – 21 червня (за новим стилем) повсталі оточили Умань і протягом кількох годин зайняли добре укріплене місто, чому значно сприяв перехід на бік гайдамаків Івана Гонти, сотника надвірної міліції Потоцьких, що мав відповідати за оборону міста. В Умані гайдамаками було винищено за різними даними від 2 до 20 тисяч поляків, євреїв та українців-уніатів.

Повстанська Рада проголосила Максима Залізняка гетьманом і князем смілянським, а сам він заявив про відновлення Гетьманщини. Чисельність гайдамацьких військ весь час збільшувалася, повстання поширилося на Київщину, Брацлавщину, Волинь, Полісся, Галичину. На початку липня діяло близько 30 гайдамацьких загонів. На землях охоплених повстанням почали запроваджуватися елементи козацького адміністративного устрою.

На той час барська конфедерація вже була розгромлена і розмах повстання почав турбувати російський уряд, якому гайдамаки, як військова сила, вже стали непотрібні. Російські війська надали допомогу польській армії у придушенні повстання. Для арешту Залізняка та Івана Гонти генералом М. Кречетніковим до Умані був посланий полковник Гур'єв з

військом. 27 червня росіяни оточили табір гайдамаків, в якому перебувало на той час близько тисячі вояків. Останні, вважаючи російське військо своїм союзником, не чинили опору при арешті. Більшість гайдамаків разом із І. Гонтою, як піддані Речі Посполитої, були передані полякам і страчені.

8 липня 1768 р. Залізняка разом з 73 гайдамаками, що вважалися царськими підданими, було ув'язнено у Києво-Печерській фортеці.

Наприкінці липня їх було засуджено на побиття батогами, таврування, виривання ніздрів і довічне заслання до копалин Нерчинську.

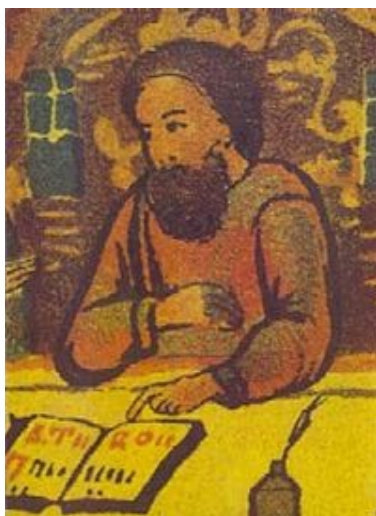
Максим Залізняк, автор Іван Гончар

1 листопада 1768 р. дорогою до Білгороду, у слободі Котельні (нині Котелевського району Полтавської області) Залізняк разом з близько півсотнею ув'язнених роззброїли конвой і втекли, однак невдовзі були спіймані і відправлені на каторгу, де ймовірно помер видатний ватажок.

За деякими даними Залізняк втік з каторги і взяв участь у селянській війні під приводом О. Пугачова. Щорічно наприкінці жовтня у селах Івківці, Медведівка, Мельники відбуваються урочистості до річниці Коліївщини. Відбуваються спортивні змагання, виступи народної самодіяльності, мітинги.

ЗИЗАНІЙ ЛАВРЕНТІЙ ІВАНОВИЧ

(1570 – 1633 рр.)

Український мовознавець, письменник, перекладач, педагог, богослов і церковний діяч. Брат Стефана Зизанія.

Лаврентій (Зизаній-Тустановський) (справжнє прізвище — Кукіль, у перекладі грец. мовою — Зизаній) народився у 60-і р. XVI ст., с. Тустань, тепер Галицького району Івано-Франківської області або с. Потелич, тепер Жовківського району Львівської області, або с. Тустановичі, тепер м. Борислав Львівської області, або походив з дрібної шляхти Троцького воєводства (тепер у Литві) — після лютого 1634 р., м. Корець, тепер Рівненської області.

Викладав церковнослов'янську й грецьку мови до 1592 р.— у Львівській, у 1592–1596 рр. — Берестейській, у 1596–1597 рр. — Віленській братських школах.

У 1597–1600 рр. — був домашнім учителем у родині князя Богдана Івановича Соломирецького у його маєтку біля Мінська, 1600–1602 рр. — князя Олександра Костянтиновича Острозького (м. Ярослав Галицький).

Протягом 1612–1618 рр. — священник у м. Корці.

У 20-х рр. XVII ст. на запрошення архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького приїхав до Києва, брав участь у редагуванні лаврських видань, перекладав з грецької мови на церковнослов'янську, займався проповідницькою діяльністю.

Уклав староукраїнською мовою «Катехізис» (видавництво 1627 р.), полемічний трактат з критикою засад католицизму й

протестантизму. Перед цим (1626 р.) брав участь у місії митрополита Йова Борецького до Москви, де він подав рукопис трактату на виправлення до місцевої патріархії. Відносно спірних місць відбулася дискусія з богоявленським ігуменом Ілією та справщиком Григорієм Онисимовим, де Зизаній показово відмовився від всіх тих тверджень, що були запідозрені.

Тим не менш, московський патріарх Філарет не дозволив випустити твір «литовського протопопа» і постановив спалити друк. Випадково вціліло декілька примірників. У «Катехізисі» Зизаній маніфестував свої раціоналістичні та гуманістичні погляди, зокрема, пояснення багатьох явищ природними причинами та критику окультних наук, зокрема, астрології; ставив під сумнів догмат про єдиносущність Трійці й обґрунтував тезу про свободу волі людини, здатної «самовластно» робити вибір між добром та злом. Щодо походження душі, то Зизаній-Тустановський висловлює думку про створення душі Богом та її безсмертя і водночас передання її від батьків дітям через природне зачаття.

Осмислення суспільно-політичної проблематики зводиться у Зизанія-Тустановського до обстоювання принципу рівності всіх людей перед Богом. Він дає неоднозначну оцінку багатству, вважаючи, що воно, залежно від використання, може бути добром або злом. Праці Зизанія-Тустановського стали внеском у розвиток української філософської термінології.

**Богословський диспут справщиків з Лаврентієм Зизанієм (у центрі).
Рукописна мініатюра початку XVIII ст., з оригіналу XVII ст.
У 1627 р. повернувся до Києва, де разом з А. Мужиловським**

аналізував книгу М. Смотрицького «Апологія».

У 1628 р. і висунув проти автора книги 105 пунктів звинувачень на Київському соборі. У 1628 р. помер, ймовірно, у Корці.

Найголовніші праці Зизанія-Густановського: буквар «Наука ку читаню и розуменю писма словенскаго (1596 р.); «Лексис, Сиречь реченія, Вькратъце събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)тъ истол(ъ)кованы»; «Грамматіка словенска» (обидві надруковані у 1596 р. у Вільні).

«Лексис...» Зизанія – перший український друкований словник для шкільного навчання. Його реєстр організований за диференційним принципом (тобто подаються тільки ті церковнослов'янські слова, що відмінні від українських формою чи значенням), налічує 1061 вокабулу.

Зизаній перший в історії українського й східнослов'янського мовознавства розробив та застосував більшість основних лексикографічних методів упорядкування словника.

Його «Лексис...» був зразком і основою «Лексикона» Памва Беринди, російських азбуковників.

«Грамматіка словенска совершенного искусства осми частей слова» Зизанія (1596 р.) — перший систематичний підручник церковнослов'янської мови, призначений для шкіл.

«Грамматіка словенска», 1596 р.

Зизаній увів орудний відмінок у слов'янську граматику. В

імені виділив 10 відмін (8 іменникових і одна прикметникова, одна спільна для обох частин мови). Дав «канони орфографії» церковнослов'янської мови східнослов'янсько-української редакції.

Як перша спроба опрацювання фонетичної й морфологічної систем церковнослов'янської мови, виявлення її специфічних особливостей, «Грамматика словенска» Зизанія була значним кроком у слов'янській філології.

Зизаній значно удосконалив і збагатив слов'янську лінгвістичну термінологію. Видав і відкоментував низку теологічних творів.

ЗИЗАНІЙ СТЕФАН ІВАНОВИЧ (1550 – 1634 рр.)

Православний письменник – полеміст, церковний проповідник кінця XVI – початку XVII ст., Дидакал Віленської братської школи, проповідник проти унії і римської церкви, захисник православ'я; інакше Стефан Тустановський справжнє прізвище – Кукіль; чернече ім'я – Сильвестр, брат Лаврентія Зизанія.

Народився у Галичині (ймовірно у містечку Потелич Белзького воєводства) у міщанській родині. З 1586 р. – вчитель Львівської братської школи, пізніше став її ректором, з 1593 р. – Дидакал у Вільні. Спочатку безперешкодно займався вченням і проповідував, але у 1595 р. піддався немилості і заборонам з боку митрополита київського Михаїла Рогози, прихильника унії, за видання книги під назвою: «Книжечка на римський костел» (1595 р.). Зизаній протестував і був посаджений у темницю, звідки втік по димовій трубі. Православний собор 1596 р. виправдав Зизанія і

засудив відступника митрополита Михайла. Після смерті митрополита Зизаній знову стає вчителем Віленської школи.

Його вчені праці, крім вищеназваної книги: «Виклад віри», «Казанье святого Кирила про антихриста і знаках його, з розширенням науки проти ересей різни» (видане у Вільні на західноруська та польською) і невидане твір «Захист православ'я від папізму» (Синодальна рукопис № 274), «Малий Катехізис» (не зберігся) та інші твори дозволяють зробити висновок про його прихильність реформаційним ідеям. Зокрема, він відстоював принцип соборності, який передбачав виборність кліру віруючими мирянами та контроль за його діяльністю. Негативно ставився до світської влади Польщі та католицької церкви за їх соціальн, релігійні та національні утиски народу. На відміну від православного і католицького розуміння сутності та співвідношення трьох божественних іпостасей, Зизаній вважав їх не тільки рівними, але і окремими. Зважаючи переконаності в єдність душі і тіла заперечував тези про посмертне блаженство душі і особливої близькості до Бога душ святих як суперечать, на його думку, основному тезису Православ'я про Друге пришестя Христа і тілесному воскресінні. Загинув у Яссах під час паломництва.

ЗОЛОТАРЕНКО ІВАН МИКИФОРОВИЧ

(д. н. невід. —1655 рр.)

Полковник корсунський (1652 р.) і ніжинський (1652–1655 рр.), наказний гетьман Сіверський (1654–1655 рр.).

Був сином корсунського міщанина. Отримав добру освіту. Його коштом у Корсуні побудували церкву Різдва Христового.

Володів маєтностями у Батурині та Глухові.

Іван Золотаренко походив з давнього козацького роду, предки якого козакували ще за часів заснування Січі. Обставини склалися так, що певний час він був одним з найближчих до гетьмана полковників, якому Хмельницький цілковито довіряв і посилав у важливі рейди на північ України та до Білорусії. Ця близькість до гетьмана пояснювалася, зокрема, тим, що третьою дружиною Б. Хмельницького була рідна сестра Золотаренка Ганна, а ще тим, що цей полковник справді мав великий хист до військової справи і умів знаходити вихід з найскладніших ситуацій.

У лавах Визвольної армії Іван Золотаренко - від початку повстання. До нас не дійшло ніяких конкретних фактів, які б давали можливість відтворити хоч один його подвиг у ті роки, проте відомо, що він брав участь у битвах під Жовтими Водами, під Корсунем, у Пилявецькій кампанії. Протягом 1653-1655 рр. був полковником ніжинським. Тож цілком природно, що, коли Хмельницькому знадобилося призначити когось наказним гетьманом, який би, маючи окремий корпус, діяв на півночі України та у Білорусії, вибір припав саме на полковника Золотаренка. У перспективі, якби Україна не опинилася в складі Московії, а зуміла зберегти незалежність і закріпити свій вплив у Білорусії, - а був час, коли цей вплив мав неабияку силу, — Іван Золотаренко, по суті, міг би стати гетьманом Білорусії. До того йшлося.

З'єднавшись із Московією, Україна опинилась у надзвичайно складному військово-дипломатичному становищі. Ніхто з її сусідів не зичив собі посилення Московії коштом України.

Утворилася навіть природна коаліція однодумців, до якої входили Польща, Туреччина, Крим, Молдова, Валахія... І дехто з неї, особливо Польща, намагалися обстояти свою позицію зі зброєю в руках. Полум'я війни, отже, над Україною не вщухало.

У 1654 р. корпус Золотаренка прибув до Білорусії, щоб допомогти козацьким загонам, які вже там діяли. У цей самий час розпочали бойові дії проти Польщі війська Московії.

Основу корпусу Золотаренка становили полки, сформовані на Чернігівщині, - Чернігівський, Ніжинський, Стародубський. За даними «Історії русів», загальна чисельність його війська разом із п'ятитисячним загonom охочекомонних, тобто не козаків,

добровольців, сягала близько 25 тисяч шабель, і рейд наказного гетьмана розпочався успішно. Українське військо рухалося вздовж правого берега Дніпра, розпорошуючи польські загони та все далі заглиблюючись у Білорусію, а відтак, наближаючись до історичних кордонів Литви.

Козакам протистояли війська литовського гетьмана Януша Радзивілла. І хоч це був досвідчений полководець, козаки відбили таки у нього Лоїв, Гомель, взяли в облогу Бихов... До речі, у складі цього козацького війська перебував і юний Юрій Хмельницький, син гетьмана й сам майбутній гетьман, тобто Богдан Хмельницький довірив І. Золотаренкові як родичеві військовий вишкіл сина.

Навесні 1655 р. - з наказу Хмельницького та на прохання московітського царя - Іван Золотаренко підвів свій корпус під Смоленськ.

У місті був великий і добре озброєний польський гарнізон, що міг дозволити собі тактику частих вилазок. Проте Золотаренко, укріплюючи свій табір, поробив там і насипні редути. Викотивши на них артилерію, він тримав під вогнем цілий Смоленськ.

Слід зазначити, що Смоленськ був тоді причиною для постійного напруження у польсько-московітських взаєминах, саме через нього нераз виникали політичні та збройні конфлікти. Тому цар Олексій Михайлович, який - не без згоди Хмельницького — зміркував, що здобувати цю могутню фортецю найліпше, жертвуючи життями українців (між іншим, ця традиція збереглася потім на віки), надав діям І. Золотаренка величезного значення.

Відомо, що у липні він особисто прибув до ставки наказного гетьмана, щоб стежити за штурмом. Але поляки дізналися про його приїзд і двома загонами вдарили на козацький табір, можливо, маючи надію не тільки відтіснити козаків, а й захопити у полон царя.

Однак вони не взяли до уваги тактику наказного гетьмана, який завжди кілька резервних загонів тримав поза табором. І вони, ці загони, у критичний момент затисли поляків у лещата. Та такі, що хоч поляки двічі ніби виривалися з них, та вже край самісіньких мурів міста, мусили здатися у полон.

Цареві це дуже сподобалось, але, як і всім загарбникам,

закортіло більшого. Дізнавшись, що у битві близько 5 тисяч поляків загинуло і близько двох з половиною тисяч узято у полон, він почав наполягати, щоб Золотаренко негайно йшов на генеральний штурм міста. Та досвідчений полководець не погодився: наміру покласти військо під могутніми мурами Смоленська не мав. І негайних, непідготовлених штурмів не визнавав.

Кілька днів він методично обстрілював місто з гармат, а козаки тим часом потай підвели підкоп під ту частину муру, що виходила на Дніпро. І вона завалилась, давши дорогу козакам. Та була ще одна деталь у підготовці війська до штурму. Золотаренко наказав усім озброїтися списами, яких гарнізон міста майже не мав.

Великою мірою це й визначило перебіг битви. Швидко вистрілюючи свої набойки, поляки не встигали перезаряджати рушницю й пістолі, а битися шаблями, проти озброєних списами важко і безнадійно. Розчулений тим, що по українських і польських трупах йому вдалось на білому коні в'їхати до такого жаданого Смоленська, російський цар надав Золотаренкові звання російського дворянина, а всьому війську видав Грамоту, згідно з якою до російського дворянства «сопричислювалось» і все офіцерство, що брало участь у штурмі Смоленська. Дворянами мали зватися і їхні нащадки. Ось так білоруське місто Смоленськ стало «містом російської слави».

Під Смоленськом шляхи царя і наказного гетьмана розійшлися. Перший повернувся до Москви, а другий рушив далі, вглиб Білорусії - добувати ціною крові українських козаків інші міста для російської імперії. Єдине, що його втішало при цьому - битися доводилося проти армії польського короля, а отже, цим він допомагав у боротьбі з поляками своєму народові і, зокрема, армії Б. Хмельницького.

Щоправда, під час цього, вже другого для Золотаренка, походу у Білорусію, стався політичний конфуз. Річ у тім, що білоруські повстанці й селянство сприймали козацького ватажка мало не як свого національного героя. У багатьох селах і містечках люди скликали ради і проголошували себе українськими підданими, чоловіки голили голови, залишаючи на них оселедці, й оголошували свої повстанські загони козацькими, підпорядкованими гетьманові Хмельницькому. Вони так само, як

і українці, не хотіли панщини...

Такий поворот подій страшенно не сподобався цареві московітів. Російські послы почали тиснути на Хмельницького, щоб той погамував Золотаренка, а ще ліпше - відкликав його з Білорусії.

Бо ж як це воно: білоруси визнають зверхність українського гетьмана, а не російського царя-батюшки?!

Проте ні Хмельницький, ні сам Золотаренко на настрої царя не зважили. Першим містом, яке Золотаренкові довелося штурмувати після Смоленська, був Гомель — його поляки знову запосіли, вирубавши невелику козацьку залогу. Досвідчений майстер облог і штурмів, наказний гетьман і цього разу швидко пробивсь у місто. Але це ще не було перемогою: непорушною скелею стояв фортечний замок. Та й до нього, як свідчить автор «Історії русів», Золотаренко способу дібрав. Та ще й хитромудрого і цілком несподіваного. Він наказав повитягувати на найближчу церкву та дзвіницю гармати, і звідти розстрілювати гарнізон замку, що поставав перед козаками, як на долоні. У фортеці почалися пожежі, залог танула на очах. Щоб якось припинити це божевілля, майже весь гарнізон вийшов із-за стін і кинувся на козаків. Ті розступилися, даючи полякам дорогу до міста. Не квапився й Золотаренко. Він дав змогу полякам утягтися до вузьких вуличок, а потім кинув на них свою піхоту зі списами.

Авжеж, тут, як і у Смоленську, польська піхота такої зброї не мала і техніки захисту від неї в пішому бою не знала. Що ж до зброї вогнепальної, то за тих часів у близькому бою користуватися нею було важко: довго перезаряджати. Як запевняють нас хроніки, рідко хто з польського гарнізону Гомеля вцілів. Наказний гетьман знову віродив там владу гетьмана України.

Під Новим Биховом Золотаренко дещо змінив тактику. Після нетривалої облоги він посеред ночі - саме на польське свято - почав штурмувати не місто, а фортечний замок, де бенкетували офіцери.

Стояли морози, сипало снігом, і полякам, при горілці сидячи, якось не вірилося, що за такої хурделиці хтось годен іти на штурм. Та ще й не міста, а одразу фортеці. Одначе козаки наважились.

І, як твердять хроністи, допомагали їм не тільки драбини, а

й велетенські кучугури снігу, що їх понамітало попід мури та вежі. Багато хто тоді віддав богові душу просто за столом, чимало повтікало із замку до міста.

Вранці, дещо оговтавшись, поляки спробували відбити фортецю, але Золотаренко вдарив по них із усіх гармат, які тільки були у фортеці.

Добре пошарпане польське військо почало відходити у бік Литви. Та наказний гетьман передбачив і такий варіант. Кілька козацьких загонів чатували на поляків і литовців на дорозі відступу, і мало кому пощастило уникнути полону. Можете уявити собі, з яким гонором наказний гетьман Золотаренко надсилав у дарунок цареві Олексію Михайловичу близько 3 тисяч полонених. Погодьтеся, що такий жест може дозволити собі далеко не кожен полководець.

Цар, ясна річ, був задоволений. Спеціальною грамотою він похвалив Золотаренка, а водночас відзначив хоробрість Юрія Хмельницького, про якого наказний гетьман повідомляв у своєму листі. Похвалити цар, звичайно ж, похвалив. Але на цьому не заспокоївся.

Він уже бачив себе правителем Білорусії й Литви. Залишилося тільки остаточно завоювати їх (чужими руками!) та приєднати до своєї імперії. Проте Януш Радзивілл мав свій погляд на речі.

Вів зібрав нову армію і незабаром вирушив з Литви в Білорусію, намагаючись витіснити з неї й українців, і росіян. Дізнавшись про це, наказний гетьман Золотаренко і князь Олексій Трубецькой, що командував російськими військами, об'єдналися поблизу Могилева і рушили назустріч польсько-литовським військам.

Зійшлися дві армії на річці Березині, такій знайомій нам із значно пізнішої історії, пов'язаної з Наполеоном. Так ось, саме на цій річці й випало наказному гетьману Іванові Золотаренку дати головний бій Янушу Радзивілли. Удаło маневруючи, литовський головнокомандувач довгенько стримував натиск українських і російських військ. Але тільки доти, доки Золотаренко не вибрав слухної хвилини та не вдарив у самий центр поляків і литовців. І знову вдався до своєї улюбленої тактики.

Озброївши піхоту довгими списами, він повів її в атаку.

Наблизившись до ворога, козаки зробили могутній залп з рушниць і пістолів, а тоді, не даючи супротивникові змоги опам'ятатися, вдарили на нього списами. Битва, як зазначають хроністи, була тривалою і запеклою, але з самого початку - з перевагою українців. Решткам Радзивіллового війська пощастило врятуватися тільки тому, що, перебравшись на протилежний берег річки, вони попалили за собою мости й переправи. Зате весь обоз та артилерія припали переможцям.

Після цієї вирішальної битви, українці й росіяни знову поділилися на двоє військ. Корпус Золотаренка перейшов із боями цілу Білорусію і, ламаючи опір поляків та литовців, добувся до Вільни (сучасного Вільнюса). При цьому козаки взяли штурмом близько двохсот міст, містечок та укріплених замків. І нема підстав вважати, що хроністи завищили цю цифру.

Цікаво, що по здобуттю Вільни, якого російські війська домоглися разом з українськими, російський цар Олексій Михайлович негайно заходився титулувати себе: «Цар і Самодержець Великої, Малої і Білої Русі». І саме з того року — року перемог українського козацтва - російські царі й величають себе «Царями всеросійськими». І як твердить автор «Історії русів», саме відтоді замість «цар Московський» ввійшов в ужиток титул «цар всеросійський».

Як це не дивно, але досі ніхто з наших дослідників не замислився - я маю на увазі по-справжньому - над тим, що це за історична постать така - наказний гетьман Іван Золотаренко. Яка роль належить йому в історії України, що трагічно втрачала свою нетривку незалежність і мусила дивитися, як дедалі ширшають простори Російської імперії.

І як цей наказний гетьман шаблями і списами українських козаків вирішував долю Польщі, Литви, Росії, і навіть, якоюсь мірою, України, хоч долю останньої, по суті, вже вирішила Переяславська угода...

Існує кілька версій загибелі Івана Золотаренка. Дехто вважає, що це сталося під час ще однієї битви під Новим Биховом, дехто твердить, що... Та ми всіх версій не розглядатимемо.

Найвірогіднішою здається та, якої дотримується автор «Історії Русів». За наказом російського царя, Золотаренко відвів свої війська з Литви і мав розташувати їх гарнізонами в центральній частині Білорусії, у тих - слід вважати - стратегічних

місцях, де вони з однаковим успіхом могли заступати шлях литовсько-польським військам і на Московію, і в Україну. Отже, дорога йому стелилася через уже знайомий нам Новий Бихов. Тільки цього разу наказний гетьман в'їхав сюди як переможець, - на чолі війська, без бою, оскільки у місті був козацький гарнізон.

У час цього церемоніального в'їзду його й убив пострілом з мушкета органіст місцевого костюлу - із засідки на дзвіниці. Вбивця, як свідчить хроніст, сам, із власної волі, зізнався у скоєному. Мабуть, вважав, що наказний гетьман Золотаренко - саме та постать, той полководець, вбивство якого забезпечить йому місце в історії. І він не помилився.

Отже, наказний гетьман Іван Золотаренко... Полководець, який добув для російської корони Смоленськ, майже всю Білорусію і частину Литви... Як бачимо, були в нас і такі полководці.

ІОАСА́Ф (КРОКО́ВСЬКИЙ) (1650 — [1718](#) рр.)

Український церковний діяч. Ігумен Пустино-Микільського монастиря (з 1690 р.). Ректор Києво-Могилянської колегії, яка при ньому перетворилася на академію (1701 р.), архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1697 р.), [митрополит](#) Київський, Галицький та всієї Малої Русі (з [1708](#) р.).

Точна дата і місце народження невідомі. Навчався у Римі.

Після повернення до Києва прийняв у 1670-1680-і рр. чернечий постриг.

До 1693 р. Кроковський був професором [Києво-Могилянської колегії](#). 1693-1697 рр. - ректором Академії.

Митрополит Варлаам Ясинський хотів висвятити Іоасафа на єпископа-помічника, але цьому перешкодив московський уряд та патріарх.

У [1708](#) р. - був одногосно обраний на Елекційному Соборі ієрархів [Київської Митрополії](#) на митрополита Київського, Галицького та всієї Малої Русі, затверджений та висвячений у Москві. Продовжив справу свого попередника по розбудові української церкви, сприяв розвитку Києво-Могилянської Академії, викладав там богослов'я. Склав акафіст св. Варварі, який московський патріарх дозволив друкувати лише за умови, що його буде перекладено російською мовою.

Митрополит Йоасаф Кроковський

27-29 жовтня 1708 р. цар [Петро I](#) послав укази митрополитові Йоасафу, й всім церковним ієрархам, в яких велів прибути до [Глухова](#).

Київський митрополит Йоасаф Кроковський був силоміць доставлений туди у супроводі царських опричників. Крім нього до Глухова 10-11 листопада, теж силоміць, привезли Чернігівського архієпископа Іоана Максимовича, Переяславського єпископа Захарія Корниловича та інше духовенство.

Їхнє прибуття до нової гетьманської столиці припадало на час

страсти української старшини, яка потрапила до полону у Батурині. Серед страчених були й церковні люди, клірики, старшина, козаки.

У 1709 р., за наказом Петра I, українські ієрархи примушені були виголосити анафему гетьману [Іванові Мазепі](#).

Після [Полтавської битви](#) митрополит Йосафат був засланий до Твері. У 1710 р. - у Київській Митрополії вводиться церковна цензура. З українських церковних книжок вилучаються слова, які здаються єретичними й «не відповідними православ'ю».

У 1718 р. його знову заарештовано й повезено до Петербургу на допит. Помер у дорозі за загадкових обставин 10 липня 1718 року у Твері, похований у місцевому кафедральному соборі.

Після його смерті Київська митрополія чотири роки не була обсажена.

ІСКРА ЗАХАР ЮРІЙОВИЧ (р. н. невід. —1730 р.)

Герб родини Захара Іскри

Військовий і політичний діяч, полковник корсунський (1684—1707 рр.), один із керівників антипольського повстання у Правобережній Україні 1702—1704 рр.

Походив із козацько-старшинського роду Іскрів, доводився небожем полтавському полковнику І. І. Іскрі. Козацьку службу розпочав на Правобережжі. Брав участь у поході Яна III Собеського проти турецької армії під Відень 1683 р. Після відновлення правобережних козацьких полків 1684 р. — полковник Корсунського полку. На чолі полку 1686—1687 рр. здійснив похід у Молдову проти турків. Після проголошення

пацифікаційним сеймом 1699 р. курсу Речі Посполитої на ліквідацію козацтва Іскра разом з С. Палієм, С. Самусем і А. Абазиним очолив національно-визвольну боротьбу на Правобережжі. У жовтні — листопаді 1702 р. Захар Іскра на чолі Корсунського полку розгромив польські війська під Немировом і Бердичевом, змусив капітулювати залогу м. Біла Церква.

Під натиском переважаючих сил ворога 1704 р. Іскра зі своїм полком відступив на Лівобережну Україну і визнав юрисдикцію гетьмана І. Мазепи. За участь у доносі І. І. Іскри на І. Мазепу 1708 р. заарештований гетьманом у Батурині разом із сином Климентом (Климентієм). Після реабілітації Петром I Іван Іскра обіймав сотницький уряд (посаду) у Погарській сотні Стародубського полку, а з 1713 р. числився «значковим військовим товаришем», протягом 1714—1721 рр. виконував обов'язки полкового обозного названого полку. Мав синів: Климентія (р. н. невід. — перед 1730 р.) — трахтемирівського сотника, переяславського полкового хорунжого; Івана — сотника компанійського полку; Григорія та дочку Олену, одружену з компанійським полковником К. Часником.

ІСКРА ІВАН ІВАНОВИЧ (р. н. невід. —1708 р.)

Полтавський полковник Війська Запорозького. Походив з козацького роду Іскри. Онук Якова Остряниці. Дружина — Параска Жученко, донька Федора Жученко. Від 1678 р. згадується як полтавський козак, згодом полковий осавул (1683 р.). Полковник полтавський 1696–1700 рр. Учасник Таванської відсічі 1697 р., у першій половині 1700 р. очолював 3 тисячний

козацький корпус надісланий до Лівонії на допомогу Августу II. Знятий з уряду наказом Мазепи зі слідуючою аргументацією: с татари ссылатца было почал, и татар имел и принимал в присылках, у которых татар и письмо нашли писанное от него некоторому аге, о чем старшина полковая и иное знатное товариство свидетельство чинили что и подарки посылал, которые преступления помянутая старшина доносила господину гетману, не хотя иметь его полковником.

Плита могили поблизу Трапезної церкви

Опісля знатний військовий товариш (1700–1708 рр.). У 1707 р. опозиційне до гетьмана угруповування вирішило використати проти нього перевірений засіб, котрий свого часу застосовували Самойлович та той же Іван Мазепа — наклеп до царя. Восени Іван Іскра разом із В. Кочубеєм передали лист-донос на діючого чільника Війська Запорозького до царської канцелярії, в листі повідомлялось про таємні переговори гетьмана з польським королем Станіславом Лещинським і шведським королем Карлом XII. Петро I не повірив їх повідомленню.

Дізнавшись про своє хитке становище Іскра збирався втекти до Московії та був схоплений поблизу Червоного кута.

Після судового дізнання, за царським наказом у червні 1708 р. страчений разом з В. Кочубеєм, його дім у Полтаві було

зруйновано.

Згодом, після реабілітації, Іскру було перепоховано у Києво-Печерському монастирі біля Трапезної церкви.

КАЛНИШЕВСЬКИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧ (1691 - 1803 рр.)

Останній [кошовий отаман Запорозької Січі](#) у 1762 р. та 1765–1775 рр. [Канонізований Українською Православною Церквою КП](#) у 2008 р. (вшановується як Петро Багатостраждальний)

Сьогодні в історії України П. Калнишевський вважається видатною історичною постаттю. Але так було не завжди.

Пам'ять про останнього кошового отамана Запорозької Січі стала відроджуватися лише у 1980 рр. за часів перебування, коли знято було заборону а дослідження окремих сторінок в історії козацтва.

У 1990 р. при в'їзді до міста Ромни встановлено пам'ятник останньому кошовому отаману Запорозької Січі. Спорудили його на честь 300-річчя народження Петра Калнишевського на місці, де до 1908 р. знаходилася Покровська церква, збудована на кошти останнього кошового отамана.

Хто він — борець чи жертва, царський сановник, котрий впав у немилість, чи мученик за кращу долю України? Чому світова громадськість схиляє голови перед легендарним лицарем?

На сторінках нашого віртуального музею, присвяченому Петру Калнишевському, спробуємо розповісти про цю історичну постать, та ознайомимо з героїчною добою, в яку йому довелося жити.

Про походження, і навіть про дату народження останнього кошового отамана однозначно не визначено. Більшість дослідників вважає, що він походить з знатного роду козацької старшини, інші - що Петро Калнишевський - з сім'ї рядових козаків. Те, що згодом він став дуже багатим козаком, дворянином — безперечно, але про соціальне становище його прашурів даних не збереглося. Воно й не дивно, якщо врахувати, що масове заселення Посулля на Роменщині почалося лише після мирної постанови 1618 р. між Московщиною і Польщею.

Датою народження вважається або 1690 - 1691 р. Більш конкретні дані ми маємо про його місце народження - село Пустовійтівка біля міста Ромни Лубенського полку (нині Сумська область). Він був найстаршим сином, але не єдиним. Як встановив краєзнавець Ф. І. Сахно, у 1771 р. священиком Миколаївської церкви у містечку Смілому був брат Петра Калнишевського, Калнишевський Семен Іванович—на цьому «приході аж до своєї смерті у 1796 р.». Пустовійтівка тоді належала смілянському сотнику В. Громеці, товаришеві Петра Калнишевського. За переписом 1767 р. у Смілянській сотні значиться і козак Панас Калнишевський, котрий підписав переписну відомість разом із сотником.

Про те, як Петро Калнишевський восьмирічним хлопчиком потрапив на Січ, існує легенда, яка була записана у 1969

р.: «Восьмирічний Петрик, син козацької вдови Агафії, пас худобу за селом, коли побачив невеличкий кінний загін запорожців. Дехто з них смалив люльки. До одного з них звернувся хлопчак з проханням дати і йому спробувати козацької люльки. Це розважило запорожців, вони зупинилися й почастували пастушка «носогрійкою».

— А куди ж ви йдете? — той до них. — На Січ, хлопче!

— Так візьміть же й мене з собою!

— Ну, коли ти вже й люльку козацьку смалиш, то сідай ззаду, — дозволив сотник, той, що «носогрійку» йому позичив.

— Ти, видать, хлопець бідовий, будеш мені джурую. Петрика двічі просити не довелося — він відразу вихопився на коня.

— А батько ж що скаже? — спитав сотник.

— А нема в мене батька, — похнюпився Петрусь. — Загинув.

— Ну то будеш мені й за сина.

І подалися вони туди, де «Луг — батько, а Січ — мати», і побрела череда у село сама, вже без пастуха». У Січі Калнишевський навчався у школі при січовій церкві та пройшов шлях від джури до кошового отамана. Під час служби у Війську Запорозькому вибирався походним полковником, військовим осавулом та військовим суддею (1750-1760 рр.).

У 1755 р. Калнишевського було обрано одним із трьох запорозьких депутатів до Петербурга. Більше року депутація перебувала у російській столиці, очікуючи скасування мита на

провіз із Запорожжя до Гетьманщини риби, хутра, у зворотному напрямі — харчів, а головне — на повернення захоплених Новосербією, Слобідським полком і Донським Військом запорозьких земель. 10 червня 1756 р. було задоволене прохання щодо мита, але не стосовно запорозьких територій. У 1758 р. Калнишевського було включено до складу другої депутації у тій самій справі. Однак, проживши у Петербурзі аж до початку 1760 р., запорожці так нічого й не домоглися. За життя у Січі Петро Калнишевський став багатим власником. При арешті у його зимівниках та хуторах було описано 639 коней, 1076 голів великої рогатої худоби, 14045 овець, 2175 пудів збіжжя. Його міцне економічне становище сприяло політичній кар'єрі у Січі. Знову ж таки, нам невідомі усі сходинки його урядування. Перша виявлена на сьогодні згадка про Петра Калнишевського належить до 1750 р. Ім'я цього уже сивчолого 60-річного військового осавула згадується у зв'язку з переслідуванням у запорозьких степах тодішнім кошовим Григорієм Федоровим озброєних грабіжників. У військових осавулах Калнишевський ходив до 1761 р. У січні 1762 р. його вперше обрали кошовим отаманом. У вересні того самого року Калнишевський разом з військовим січовим писарем Іваном Глобою був присутній на коронації Катерини II. Кошовий імператриці не сподобався, і вона того ж таки року домоглася його усунення. Проте на чергових виборах у січні 1763 р. січовики обирають Калниша військовим суддею — другою посадовою особою у Коші після отамана, а у січні 1765 р. — знову кошовим. Імператриця спочатку активно заперечувала цей вибір, але з огляду на підготовку війни з Туреччиною за вихід до Чорного моря на деякий час потамувала свою неприязнь до Калнишевського. Козацька звитяга й досвід були їй потрібні у планованій війні. Кошовий отаман звертав належну увагу на розвиток культури та духовності. Його коштом протягом 1763 — 1767 рр. було споруджено церкву у Лохвиці, дерев'яну церкву Св. Трійці у Пустовійтівці, дерев'яну церкву Св. Покрови у Ромнах, кам'яну церкву у Межигірському монастирі та Георгіївську церкву у своєму зимівнику (тепер село Петриківка). Не шкодував грошей і на церковні книги, начиння та одяг. Відомо, що Калнишевський подарував церкві у рідній Пустовійтівці Євангеліє, оправлене сріблом та оздоблене

коштовним камінням, вартістю 600 рублів (на той час величезні гроші). За місяць до зруйнування Січі він замовив для січового храму Покрови золотий церковний посуд. Як політичний діяч, кошовий отаман протидіяв тиску імперських урядовців на незалежність запорозької церкви. Так, 1769 р., незважаючи на наказ П. Рум'янцева, він не дозволив поставити запорозьких ієромонахів у залежність від російських обер-священиків діючої армії. Завдяки турботам про церковні справи Петро Калнишевський закарбував у пам'яті людей не тільки своє ім'я, а й реальний образ.

На іконі, що була в січовій Покровській церкві і копія якої знаходиться в Одеському історико-краснознавчому музеї, зображено стрункого, дещо вищого за середній зріст чоловіка, який, очевидно, звик жестикулювати. На ньому червоні шаровари і кунтуш, темно-синя свита, підперезаний він широким поясом, гаптованим золотом, з великою золотою медаллю на грудях та шаблею на лівому боці.

Кошовий виглядає уже немолодим. Його шия у зморшках, козацький оселедець та вуса посивіли. У молитві він звертається до діви Марії.

Хоча запорожці несли прикордонну службу та приймали участь у війнах проти Османської імперії, російський уряд завжди відносився до них з підозрою. Особливо це відзначилося під час повстання О.Пугачова у 1773 р., коли козаки підтривали бунтівника та мали намір йти на Москву. Тому у 1775 р. імператриця Катерина II прийняла рішення про ліквідацію Січі.

На початку червня 1775 р. величезне військо під командуванням генерал-поручика Петра Текелія рушило у напрямі Запорозької Січі. Понад 100 тисяч чоловік налічувалося у підпорядкованих йому піхотних, тринадцять донських козацьких, восьми кіннотних регулярних полках, двадцяти гусарських і сімнадцяти пікінерських ескадронах, які п'ятьма колонами з різних боків таємно наближалися до Січі. В ніч на 4 червня (17 червня за новим стилем) 1775 р. царські війська оточили останню Запорозьку Січ.

Петро Калнишевський і січова старшина здали російським військам Січ без бою. Загарбники пограбували військову скарбницю, вивезли із сховищ зброю з припасами, архів Коша

Запорозького.

Понад п'ять тисяч запорожців після зруйнування Січі втекли за Дунай і заснували там Задунайську Січ. Самого Калнишевського та деяких представників козацької старшини було заарештовано, а їх майно конфісковано. 8 червня 1776 р. уряд повідомив Синод про рішення цариці й наказав (оголосивши Калнишевському з соратниками указ) негайно відправити Калнишевського у Соловецький монастир.

Одна з причин такого рішення полягала у тому, що навіть після зруйнування Січі Калнишевський турбувався про подальшу долю запорожців, про заснування Січі в іншому місці.

30 липня 1776 р. настоятель Соловецького монастиря Досифей доповів у Синод, що напередодні він прийняв арештанта Калнишевського для утримання його згідно з царським указом. Тут, у нелюдських умовах, судилося останньому кошовому проіснувати 27 років. За цей час кошовий отаман так і не розкався та не звертався до імператриці з проханням помилування.

Лише указом нового царя Олександра I від 2 квітня 1801 р. Петру Калнишевському було «даровано прощення» і надано право обрати собі місце проживання на свободі за власним бажанням. 110-літній в'язень, котрий за 25 років перебування в одиночках, як твердять перекази, осліп, нарешті став вільний. Але він не повернувся на Україну, а залишився при монастирі. Помер Петро Іванович Калнишевський 31 жовтня 1803 р., 113 років від роду. На Соловках була його могила біля Преображенського собору, але вона не збереглася до наших днів.

[Соловецький монастир](#)

28 червня 2004 р. було встановлено пам'ятник Петру Калнишевському на території Соловецького монастиря.

24 жовтня 2012 р. пам'ятник Петру Калнишевському відкрили на Сумщині.

Відповідно наказу президента України [В. Ющенко](#) від [10 лютого 2009](#) р., відділу прикордонної служби Сумського прикордонного загону «Шалигіне» було присвоєно ім'я Петра Калнишевського.

29 березня 2012 р. [Національним банком України](#) введена до обігу [срібна пам'ятна монета номіналом 10 гривень](#). Монета належить до серії «[Герої козацької доби](#)».

В'язнична камера [кошового отамана](#)

У [2008](#) р. Помісний Собор [Української Православної Церкви Київського Патріархату](#) у зв'язку з 1020-літтям [Хрещення Київської Русі-України](#) благословив приєднати праведного Петра Багатостраждального (Калнишевського) до лику святих для загального церковного шанування, занести його ім'я у православний церковний календар, чесні останки праведного Петра вважати святими мощами та віддати їх на волю Божу. Собор благословив будівництво храмів на його честь.

Вікно в'язничної камери кошового отамана П. Калнишевського на Соловках

Пам'ять праведного Петра Багатостраждального — 14 (1) жовтня, у день Покрови Пресвятої Богородиці, покровительки козацтва.

25 грудня 2014 р. Українська Православна Церква Московського патріархату приєднала до лику святих Петра Калнишевського.

Старий Соловецький цвинтар, де поховано Петра Калнишевського

Згідно з дослідженнями історика та письменника [Данила Кулиняка](#), колишній [Президент України Віктор Ющенко](#) є родичем легендарного [кошового отамана](#). Двоюрідний брат Петра Калнишевського Ничипір Ющенко був козацьким старшиною із [Хоружівки](#), а сучасні Ющенко цього села є його нащадками.

[Пам'ятна монета НБУ присвячена Петру Калнишевському](#)

Ікона Охтирської Богородиці пензля Яреми Дзиги була подарована Петрові Калнишевському [автором](#). **Дзіґа Яре́ма** — український іконописець XVIII ст.

Могильна плита Петра Калнишевського

У [1772](#) р. разом з іконописцем Іваном Шілденко підрядився написати на замовлення запорізького кошового атамана [Петра Калнишевського](#) ікони господарських та богородичних свят.

Надіслав Петрові Калнишевському як подарунок ікону [Охтирської](#) богородиці.

Свято-Преображенський собор, біля алтаря якого був похований Калнишевський

За мужність у [російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.](#) Військо Запорозьке дістало подяку від цариці.

Кошовий отаман у віці 80 років став кавалером найвищого

ордену Російської імперії — Андрія Первозванного, йому було присвоєно військовий чин [генерал-поручика](#) Російської армії.

КНЯГИНИЦЬКИЙ ЙОВ (1550 —1621 рр.)

Церковно-освітній діяч з західних земель Київської Русі-України. Відомостей про його життя збереглося дуже мало. [Преподобний](#). Народився у [Тисмениці](#) (нині [Івано-Франківська область](#)). Освіту здобув у монастирській школі в [Уневі](#) (нині [Львівська область](#)) та [Острозі](#).

Деякий час був викладачем [Острозької школи](#). У молоді роки двічі відвідав [Афон](#).

Довгий час жив у одному з Афонських монастирів, прийняв постриг під іменем Ізикіїла. Після повернення реорганізував ряд православних монастирів в Україні.

У [1606](#) р. заснував біля села [Маняви](#) (нині [Богородчанський район Івано-Франківської області](#)) [монастир Манявський скит](#). Підтримував дружні стосунки з [Іваном Вишенським](#), [Захарієм Копистенським](#) та іншими церковними діячами. До Княгиницького зверталися як до авторитету у справах чистоти віри (відоме звернення [Кирила Транквіліона-Ставровецького](#)).

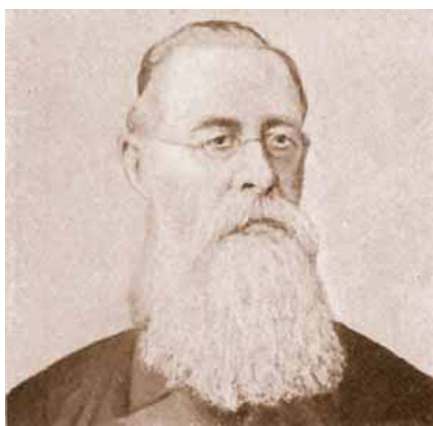
У [1994](#) р. Священний Синод Української Православної Церкви (МП) затвердив чествувати пам'ять пеподобного Йова (Княгиницького) і причислив його до лику місцевошанованих святих.

[15 липня 2004](#) р. Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату приєднав преподобних Іова і

Феодосія Манявських до лику святих для загального церковного вшанування і вніс їхні імена у Православний церковний календар. Їхні мощі зберігаються у Воздвиженській соборній церкві.

КОЗЕЛЬСЬКИЙ ЯКІВ ПАВЛОВИЧ

(1729—1794 рр.)

Письменник, [філософ-просвітитель](#), випускник [Київської академії](#) у 1750 р., працював у [Петербурзі](#), а з 1770 - 1786 рр. — в [Україні](#) як член [Малоросійської колегії](#) у м. [Глухів](#).

Яків Павлович Козельський народився у 1729 р. у сім'ї наказного [сотника](#) у містечку [Келеберди](#) на [Полтавщині](#). З 1744 - 1750 рр. він навчався у [Києво-Могилянській Академії](#), не закінчивши яку переїжджає до Петербургу, де спочатку стає учнем академічної гімназії, а з 1752 р. — студентом Петербурзького академічного університету.

По його закінченні, з 1757 - 1764 рр. Я. Козельський викладає [математику](#) і [механіку](#) в Артилерійському і інженерному шляхетному корпусі. У 1764 р. виходять його перші друковані праці — «Арифметичні пропозиції» та «Механічні пропозиції». У цей же час він починає працювати над перекладами книг з європейської політичної історії, що безумовно відбилося на формуванні його політичних поглядів.

Залишивши військову службу з 1766 р. Я. Козельський переходить на службу у Сенат, де отримує ще одну можливість детально ознайомитись з реаліями державного і політичного життя Російської імперії. У 1770 р. він залишає службу у Сенаті і призначається до роботи у Малоросійській колегії у Глухові. У 1786 р. мислитель знов з'являється у Петербурзі де у 1788 р. видає «Розмову двох індійців Калана та Ібрагіма про людське

пізнання».

У зв'язку з хворобою Я. Козельський у 1793 р. остаточно залишає столицю імперії і виїздить у свій маєток у с. Крутий берег Лубенського повіту, де й помирає після 1795 р.

Робота «Філософічні пропозиції...» була написана Я. Козельським у досить стислий термін (близько року) і її поява прив'язувалась до початку роботи «Комісії для складання нових законів». Можна припустити думку про те, що вона призначалась, у першу чергу, для депутатів від українських областей, серед яких був і його брат — майор Яків Павлович Козельський.

Усього ж було троє братів Козельських, що носили одне й теж ім'я — Яків. Цей факт інколи заводив дослідників науково-теоретичної спадщини вченого-просвітника в оману та породжував плутанину. Випадок, коли брати носили однакове ім'я, доволі рідкісний, але не поодинокий у тогочасній Україні. При написанні «Філософічних пропозицій...» Я. Козельський спирався на досягнення передової політичної і філософської думки тогочасної Європи, у першу чергу, на дослідження французьких філософів XVIII ст. і на теорію природного права і суспільного договору.

«У своїх розшуках відповіді на питання, у чому ж полягає причина суспільного зла, Козельський звертається до передової соціологічної думки своєї епохи. У 1768 р. він вперше в історії суспільної думки Росії використовує для критики феодально-кріпосницьких порядків і ідеології прогресивну для того часу теорію природного права і суспільного договору в інтерпретації таких радикальних французьких просвітителів, як В. А. Гельвецій та Ж. Ж. Руссо... Спираючись на цю теорію, Козельський робить одну з перших в історії суспільної думки Росії спробу виявити причини поганого стану суспільства і накреслити шляхи виходу з нього».

Я. Козельський широко використовує у своїй праці ідей французьких мислителів, деякі з них підтримуючи, а деякі — заперечуючи. Це звернення вченого до авторитету енциклопедистів було цілком виправданим в умовах тогочасної дійсності. Адже їх праці були широко відомі в освічених колах Росії і, особливо, підросійської України. Л. А. Коваленко вважає, «...що у колах тогочасної прогресивної інтелігенції на Україні спостерігається посилений інтерес до французького

просвітництва, його лівої течії, зокрема до Руссо. Досить показовим є те, що з творами Руссо були добре обізнані на Лівобережній Україні, тобто на території, що найтісніше була пов'язана з громадсько-політичним і літературним життям Росії».

Вихідним пунктом розмірковувань Я. Козельського про оптимальні форми організації державної влади і всього суспільного життя є традиційна для Просвітництва ідея про «природний стан людини». Підтримуючи шанованого ним Ж. Ж. Руссо у питанні про існування у минулому такого стану, мислитель не згоджується з великим французом у питанні можливості повернення людства до нього: «натуральне його благополуччя безповоротне».

Більше того, він вважає, що перехід від природного стану до громадянського є актом величезної історичної ваги і прогресивний за своєю глибинною суттю. «Людина при переміні натурального стану на громадянський отримала у поступці своїй справедливість замість спонуки, у справах своїх — мораль, замість потворної сліпоти, і у всьому своєму бутті — обов'язок замість натурального спонукання, і слідує розуму не слухаючи своєї схильності, і хоча вона через цю переміну позбавляється багатьох натуральних вигод, однак на місце того отримує інші великі властивості, здібності її значно зростають, знання розширюються, думки стають благороднішими і вся душа її підноситься до такого рівня, що коли б зловживання нового цього стану не зводило б її часто нижче натурального, то мусила б вона безумовно благословити той час, який її вивів з того стану і зробив з нерозумної і обмеженої тварини розумною і людиною».

Прогресивність переходу людства до громадянського стану Я. Козельський вбачає у набутті людиною цілого ряду нових якостей, що були неможливими раніше. Хоча мислитель і не апологетизує громадянський стан. Він підкреслює, що за набуття нових переваг людині довелося поступитись частиною свобод, що були у минулому. Російський вчений Ю. А. Коган зазначає, що «будучи прихильником теорії договору в інтерпретації Руссо, Козельський повністю покладав на самих людей відповідальність за стан, в який прийшло людство, коли «зібравшись за фаміліями» воно стало «видумувати різні вигоди», «звикло власності майна» і, вкусивши гіркоти нерівності, змушене було врешті-решт назавжди розлучитися зі своєю первісною красою».

Однак сам Я. Козельський вважає, що втрата первісної, нічим необмеженої свободи не є такою вже трагедією для людства — «Людина через договір з суспільством втрачає натуральну свободу і необмежене право до всього того, що її спокушає і чого вона досягти може, а отримує громадянську свободу і власність майна. Натуральна свобода кожної людини не має інших меж, як тільки її сили, а громадянська свобода обмежена громадською волею».

Обмежена громадянська свобода, вважає просвітник, є бажанішою для людства тому, що необмеженість свободи натуральної є у значній мірі позірною. Вона залежить як від здатностей і можливостей самого індивіда, так і від зовнішніх обставин. У суспільстві ж свободи гарантуються законом і суспільним договором. Для окремої людини такі гарантії, на думку Я. Козельського, є бажанішими ніж загроза необмеженого нав'язування їй волі інших — сильніших фізично, чи хитріших розумом.

Для пересічної людини краще поступитися частиною нічим не гарантованих свобод і бажань для того, щоб отримати гарантоване задоволення більшості інших. Усвідомлення цього є запорукою благополуччя всього суспільства і кожного його члена: «Благополуччя цілого народу полягає у тому, коли кожен з його членів втрачає малу частину своїх задовольень, щоб отримати замість того незрівнянно більшу. Тому що всі люди у суспільстві бажають власності, честі, слави, покою, веселощів та іншого; коли вони всі багатимуть того безмежно, то важко кому-небудь з них бути благополучним; а якщо кожен з них поступиться одним якимось із своїх, чи малою частиною з усіх своїх бажань суспільству, то через те вони без винятку майже у всіх своїх бажаннях будуть задоволені і тому благополучні». Перевага громадянського стану полягає ще також і у тому, що він приносить, крім гарантованого задоволення частини натуральних свобод, і ще й те, що до цього не існувало і існувати не могло: «У громадянському стані отримує людина ще й моральну свободу, яка робить її паном над нею самою, тому що спонукання бажання є рабство, а покора встановленим законам є свобода». Моральна свобода, на думку Я. Козельського, саме і є справжньою, істинною свободою, оскільки саме мораль є тією областю людського буття де у людині проявляється людське.

Втрати від переходу до громадського стану є більше формальними ніж реальними, оскільки у природному стані люди не можуть бути дійсно рівними, а, отже, й вільними. Сильніший і розумніший у натуральному суспільстві нав'язує свою волю іншим без будь-яких обмежень, чи то моральних, чи то правових.

«Людина через громадянський стан замість втрати натуральної рівності отримує рівність моральну і законну і, будучи натурально нерівною силою чи розумом, іншому робиться рівною за договором і правом». Ця думка Я. Козельського перегукується з ідеєю висловленою визначним французьким філософом [П.-А. Гольбахом](#) у роботі «Система природи» про те, що природної рівності ніколи не існувало — люди від природи є різними за своїми тілесними та розумовими даними, а, отже, дійсна рівність настає лише в суспільстві, що перейшло до стану громадянського. Дійсна рівність людей може бути, на думку Гольбаха, лише правовою або моральною, всі інші — майнова, фізіологічна, розумова тощо — є лише спробами приховати існуючу нерівність. Правда, робота П.-А. Гольбаха була опублікована у 1770 р., тобто через декілька років після появи «Філософічних пропозицій» Я. Козельського.

Вважаючи перехід людства до громадянського стану на основі укладання суспільного договору явищем історично прогресивним Я. Козельський надає особливого значення змісту цього договору. Він вважає, що суспільні відносини можуть бути справедливими лише за тієї умови, якщо базуватимуться на справедливих законах. Суспільні пороки є закономірними наслідками поганого законодавства і порушення духу суспільного договору.

Надаючи великого значення законам в організації суспільного життя, він поділяє їх на божественні, натуральні, всесвітні та громадянські. Все що стосується людської душі регулюється божественними законами, квінтесенцією яких виступають незмінні моральні вимоги, сформульовані у десяти заповідях. «Божественний, як творця закон, передбачає благополуччя взагалі для всіх його тварей і непідвладний ніякій переміні; він містить у собі... десять заповідей, що своїм змістом є такі великі, що немає такої чесноти, що не була б схожою до них і немає такого пороку, який вони б не забороняли».

«Закон натуральний є натуральне спонукання у людині до

того, що вона робити хоче або не хоче; наприклад, закони натуральні є такі: пити, гуляти, забавлятися, шукати приємного, відмовлятися від противного. Берегти своє життя, захищатись силою від шкоди, що завдається, а якщо немає сили, то тікати та інші». Він стосується задоволення тілесних потреб людини і її прав, отриманих самим фактом народження і належності до роду людського.

З переходом до громадянського стану і організувавшись у держави людство отримує ще два різновиди законів — всесвітній і громадянський: «Закон всесвітній називаю я той, який служить до безперешкодного для усіх всесвіту народів поводженню між собою, як, наприклад, посилати послів, дотримуватись нерушимо трактатів та інше ... Закон громадянський називаю я той, що промишляє благополуччя тільки одним своїм громадянам, не турбуючись про інших, і схильний у міркуванні часу або місця зміні...». Ці закони встановлюються людьми і можуть бути змінними. І якщо всесвітній закон регулює відносини між державами, то громадянський — у середині них, між окремими людьми — він, по суті, і складає основний зміст суспільного договору. Громадянські закони повинні забезпечувати і захищати реалізацію природних прав людини.

Базуючись на незмінних законах божественних і натуральних, суспільний договір сприяє розвитку у суспільстві добродетей і свободи, а якщо суперечитиме їм, то — злу і несвободі. При цьому дія законів проявляється не одразу, а внаслідок їх тривалого застосування: «Добродійною чи злою людина робиться не раптом, а через часті вправи у чеснотах чи пороці».

Розвиваючи ідею Т. Гобса про те, що суспільний договір забезпечив припинення «війни всіх проти всіх», характерної для природного стану суспільства, Я. Козельський, у той же час, не сприймає висновок англійського філософа про неможливість перегляду цієї основоположної угоди, оскільки, як відзначав відомий український дослідник В. С. Дмитриченко, «На думку гуманіста Козельського, суспільний договір не може бути спрямованим проти суспільства і його членів».

Вважаючи, що основу суспільного договору складають громадянські закони придумані людьми для регулювання відносин між собою і є змінними, Я. Козельський зазначає, що

«Коли договір укладається за спільної згоди, то й скасовуватись повинен за спільною згодою ж; а якщо трапиться з якої сторони шкода у договорі, то у такому випадку сторона, що відчуває в договорі для себе шкоду і одна порушити договір може, тому що нікого до шкідливого зобов'язувати не можна». Ідеї про можливість перегляду суспільного договору (а у деяких випадках навіть необхідність) стала основою для досить радикальних висновків Я. Козельського щодо організації суспільного життя. Як відзначає В. С. Горський «оскільки правителі, що видають закони, бувають різні, остільки закони можуть бути несправедливими. Несправедливим, зокрема є закон, згідно з яким одна людина може перебувати у рабстві у іншої. Я. Козельський першим у суспільній думці Російської імперії піддав критиці спроби виправдати кріпацтво посиленням на «природний» характер станового розподілу суспільства».

Цей розподіл у суспільстві є наслідком прийняття несправедливих законів. До цього правителів спонукають деякі негативні риси їх натури і, у першу чергу, самолюбство, прагнення мати більше за інших майна, влади, почесностей. Це призводить до надмірного егоїзму і бажання задовольняти свої потреби за будь-яких умов, часто — за рахунок нічим, крім власного бажання, не виправданого обмеження прав і інтересів інших. «На горе роду людського і крайньої про нього скорботи, самолюбство, крайнє самолюбство, тиран розуму людського і начальник всіх його пороків та нещастя, повеліває йому залишати інші чесні дороги, а заставляє його мати схильність до зброї, бачити мнине своє благополуччя у нещасті і розоренні своїх ближніх і на розвалинах їх створювати свою пишність до тих пір, поки і до самих цих нахаб черга терпіти такі ж нещастя від інших».

Спроби поставити свій інтерес понад загальний, зробити його важливішим за інтерес і бажання інших членів суспільства Я. Козельський вважає порушенням основного принципу суспільного договору — кожен поступається малим на користь загалу і забезпечує собі тим самим соціальні гарантії. Він підкреслює, що «Ніякий народ не можна зробити добродесним інакше як через поєднання особливої користі кожної людини зі спільною користю всіх... Непогано було б суспільство влаштувати так, щоб ні один його член йому, ні воно жодному

своєму членові не були б тягарем». Для того, щоб досягти компромісу між особистим і загальним вчений пропонує спиратись індивідам у своїх діях на етику розумного егоїзму — адже суспільна гармонія може існувати лише як суспільний компроміс. Для суспільного блага дуже важливим є те, щоб кожен його член усвідомив, що він є членом певного соціуму і саме у цьому статусі може отримати найповніше задоволення своїх прав і бажань. Для того щоб бути достойним членом суспільства кожна людина, вважає Я. Козельський повинна запам'ятати просту істину: «Обов'язки людини щодо інших людей полягають у тому, у чому і обов'язки її до неї самої, ... Що людина винна самій собі, те вона винна і іншим людям». Забезпечення соціального миру, узгодження інтересів всіх членів суспільства при максимально можливому забезпеченні потреб і прав кожного є на думку Я. Козельського основним завданням державної влади. Він підкреслює, що «Влада у суспільстві є не що інше, як право повелівати над ним, засноване на праведному договорі, а сила у ньому є могутність приводити все те у дію, що сприяє його благополуччю, чи неблагополуччю». В іншому ж випадку правителі не мають права на владу у суспільстві і суспільний договір може і повинен бути переглянутим. Правильна організація суспільного життя повинна базуватись на веденні «політики», яка, як вважає вчений, «... є наука реалізовувати праведні наміри самими дієвими і притому праведними засобами у дію».

Поряд з правильним суспільним договором і політикою основою стабільності суспільства є і певна соціальна його структура. Я. Козельський виділяє у ній чотири основних категорії громадян залежно від їх майнового стану: «У кого є більше власності, ніж скільки потрібно на нинішні і майбутні потреби, також на вигоду, забаву і прикраси, той називається багатим; у кого є стільки власності, скільки потрібно для нинішніх і майбутніх потреб, також для вигоди, забави і прикрас, той є достатня людина; у кого є стільки власності, скільки потрібно на їжу і одяг, той називається недостатня людина; а той, у кого немає і стільки власності, скільки необхідно на їжу і одяг, той називається вбога людина».

Для того, щоб суспільство було стабільним необхідно, щоб «достатні» і «недостатні» (говорячи сучасною мовою — середній

клас) складала більшість. Вони є найбільш зацікавленими у дотриманні справедливого суспільного договору та у забезпеченні прав і інтересів кожного за допомогою держави. Ці соціальні групи також найбільш зацікавлені у встановленні та збереженні відповідних форм організації державної влади.

Я. Козельський зазначає, що сучасні йому вчені виділяють чотири основних форми державного правління:

1. **Демократичну**, в якій весь народ, будучи в повному зібранні, встановлює нові та знищує некорисні закони, вирішує карні та інші важливі справи.

2. **Аристократичну**, в якій сенат управляє всіма вищеписаними справами.

3. **Монархічну**, в якій один государ управляє народом на основі законів.

4. **Деспотичну**, в якій один же государ керує всіма справами по своїй волі».

Вчений підтримує думку французького філософа Ш. Монтеск'є про те, що республіканська форма державного правління, до якої він відносить демократичну та аристократичну, є найбільш оптимальним для невеликих країн, а для країн з великою кількістю населення та територією найзручнішою є монархія. Цей «реверанс» у бік монархії можна вважати вимушеним зі сторони Я. Козельського, який готував свою роботу саме для роботи «Комісії для складання нових законів» і бажав бачити її опублікованою. Вчений прекрасно розумів, що всі «реформаторські» порухи Катерини II не можуть навіть допускати думки про можливість заміни її одноособової влади на будь яку форму республіканського правління. Максимум, на що він сподівався, і це видно з його праці, це на певне обмеження монархії деякими представницькими інституціями.

Не виступаючи відкрито проти абсолютної монархії, вчений використовує авторитет європейської науки: «пан Монтеск'є пише, що в самовладних правліннях важко або й неможливо бути добродійним людям; мені думається, що про цю справу краще тільки розмірковувати в своїй думці, а не говорити для знання всім, а публічно краще радити, що в якому б то не було правлінні можна бути народу добродійним, якщо тільки він прагнутиме до того і відмовлятиметься від повадок до пороків з тим сподіванням, що через таке великодушне терпіння з часом

виведуться з суспільства повадки до пороків».

Підаючи глибокому аналізу причини соціальних пороків сучасного йому суспільства Яків Козельський не обмежується простою констатацією факту, чи, навіть, гострою критикою існуючих реалій. Він робить спробу дати і певну позитивну програму, здійснення якої могло б, на думку вченого, допомогти людству знайти шлях до достойнішого життя. Розробку ідеалу суспільної організації вчений розробляв виходячи з двох основних позицій — внутрішнього добробуту суспільства та зовнішньої безпеки: «Засобом утримання областей в процвітаючому стані є внутрішній їх добробут та зовнішня безпека, і на цих двох підпорах стверджується їх благополуччя».

Внутрішній добробут суспільства, на думку Я. Козельського, є можливим лише за умови забезпечення кожному з його членів умов для максимально можливого задоволення прав і потреб, які не суперечать правам і потребам іншого. Всі громадяни повинні користуватись політичною і громадянською свободами та рівністю перед законом. Досягти цього можна на основі укладення справедливого суспільного договору та суворого його дотримання всіма і кожним. Регулятивним засобом такої поведінки людей повинна стати етика розумного егоїзму, виховання доброчестя та освіченість.

Те, що на перше місце у забезпеченні ідеального стану суспільних відносин Я. Козельський поставив «внутрішній добробут» є не випадковим. Адже він головну причину виникнення держави і сенс її існування визначав саме в служінні громадянам, а не навпаки. Служіння громадян державі визначалось саме тим, наскільки вона захищала їх інтереси і права. Якщо людина почувалась у державі захищеною соціально і матеріально, то й патріотизм її в цьому випадку мав реальне підґрунтя. «Зовнішня безпека суспільства головну силу отримує від внутрішнього його благополуччя». Зовнішня безпека держави не лише забезпечувалась внутрішнім добробутом, а й покликанням своїм мала сприяти йому.

Питанням зовнішньої безпеки держави, міжнародним відносинам, Я. Козельський приділяв досить значну увагу. Він, зокрема, відзначав, що на відміну від відносин у середині країн, які базуються на суспільному договорі відносини між ними залишились у тогочасному світі реальним проявом природного

стану і природних прав. Саме у відносинах між державами чітко видно, що «природне право» — це право сильного, що свобода і незалежність країн визначається їх військовою силою і волею інших. Більше того, з метою приховати панування у міжнародних відносинах звірячих порядків, узаконити право сили, владоможці намагаються унормувати їх і видати за різновид права: «Ненаситні самолюбці, не знаючи, чи не бажаючи знати, у чому полягає істинне право, видумали ще якесь воєнне право, яке ніколи не було, не є і не буде правом; а якщо його, у докір і паплюження істинного права, що перебуває під опікою самого всемогутнього божества, назвати правом, то визначення йому думаю я наступне: нелюдське бажання, поєднане з могутністю і силою, щоб завдавати своєму ближньому усіяку шкоду, навіть і саму смерть без страху покарання, називаю я воєнне право». Зазначаючи, що у міжнародних відносинах панує «первісний» стан людських відносин, тобто «війна всіх проти всіх», Я. Козельський робить спробу класифікувати війни за критерієм їх рушійних мотивів. Він вважає, що війни за територію, багатство чи релігійні переконання (так звані «чародійні», покликані нав'язати іншим свою віру) є несправедливими і такими, що не мають право на існування в цивілізованому світі, яким повинен стати людський світ. У той же час війни оборонні, чи навіть і наступальні проти агресорів та народні повстання проти гнобителів є справедливими.

Більше того, пригноблені, обмануті чи насильно примучені до тих чи інших дій мають пріоритетне право на задоволення своїх справедливих вимог. І лише ці категорії людей, соціальні групи чи народи мають право застосовувати збройну силу і починати війну. Він говорить: «мені думається, що ніхто у світі не має права на війну, окрім таких людей, які так скривджені, що їх кривда варта по справедливості війни, і коли при цьому вони до надання собі задоволення не мають іншого засобу крім війни». У майбутньому, коли люди досягнуть справедливого стану у середині держав вони зможуть організувати і реалізацію справедливої зовнішньої політики, виключивши назавжди війну із засобів міжнародних відносин.

Концепція ідеальної організації держави Я. Козельського є своєрідною вершиною української політичної думки гетьманської доби. Написана вченим для використання у роботі членами

скликаної Катериною II «Комісії», на яку українське дворянство поклало великі надії щодо відродження «старовинних прав і вольностей», вона стала спробою теоретичної реалізації традиційних для козацтва уявлень про справедливий державно-суспільний устрій у поєднанні з досягненнями тогочасної політичної думки Західної Європи.

Оцінюючи європейський контекст політичної концепції українського вченого, В. С. Дмитриченко писав: «Відносно ж Козельського, зазначимо, що творче використання ним теорії природного права та суспільного договору допомогло йому розкрити кричущі «зловживання суспільним станом», соціальні пороки сучасних йому суспільних порядків, піддати їх серйозній критиці, піднятися (хоч і не в прямому, яскравому виступі) до засудження та заперечення феодально-кріпосницького ладу Росії й розробити новий ідеал суспільства».

Суспільство розглядав як продукт природного права й суспільного договору, у наслідок якого виникає держава. Людина, за Я. П. Козельським, спочатку є природною істотою з її потребами в їжі, відпочинку, самозахисті тощо. Однак при переході від «природного» до культурного стану, людина втрачає частину природної свободи і приймає «суспільну волю» та закони громадянського суспільства — при цьому природний потяг до безпеки і недоторканості приватного життя нові (соціальні) норми повинні враховувати, а держава мусить надавати людині механізми їх задоволення. Проблемаю, за Я. Козельським, є те, що законодавці не завжди справедливо і часто досить довільно встановлюють норми, які порушують позиції природного права, а отже, розхитують підмурівок справжніх людських відносин, зводять нанівець моральну єдність суспільства. Тому для відновлення справедливості потрібна нова моральна філософія, яка покаже людям шлях до щастя.

Шляхи вдосконалення суспільства Я. Козельський вбачав у поліпшенні законів, накопиченні знань та у принципі «здорового егоїзму», завдяки якому кожна людина чимось поступиться для суспільної користі. Якщо ж несправедливість існуватиме, то людина може скористатися правом «захищатися силою от наносимого вреда».

КОНІСЬКИЙ ГРИГОРІЙ

(1717 - 1795 pp.)

[Український філософ](#), [письменник](#), [проповідник](#), церковний і культурний діяч. Походив з [шляхетської](#) родини [Кониських](#). Освіту здобув у [Київській Академії](#) (1728–1743 pp). У 1745 р. — став професором цієї академії. Викладав [піїтику](#), [риторику](#), [філософію](#).

У 1751 р. (за іншими даними у 1752 р.) став [ректором](#) Київської Академії. У 1755 р. — переїхав до [Могильова](#), де був [єпископом](#) могилівським. 27 червня 1765 р. у меморіалі до короля Станіслава Августа Понятовського скаржився на місійну діяльність місіонера-домініканця, префекта у Рожаному Стоці Вавжинця (у миру Юзефа) Овлочимського (Овлучинського) гербу Сухекомнати та єзуїта Заремби.

З 1783 р. — [архієпископ](#) білоруський. Заснував у 1757 р. та опікувався Могилівською семінарією.

Автор віршів, надрукованих у підручнику поетики, драми «Воскресіння мертвих» (поставлена у 1747 р. у Київській Академії, опублікована у «Летописях русской литературы», 1860 р.). До драми додано 5 [інтермедій](#) соціально-побутового змісту, в яких звучить жива народна мова, український гумор. Йому належать численні проповіді, курс [піїтики](#), два рукописні курси [філософії](#).

Автор ряду історичних праць: «Prawa i wolnoscі obywateluw korony Polskiey i w ks. Litewskiego...» (1767 р.), «Историческое известие о Белорусской епархии» (1776 р.), «Записка о том, что у России до конца XVI в. не было унии с Римской церковью» (1847 р.).

Відстоював інтереси православної церкви, виступав проти

унії і за навернення уніатів на православ'я.

Дослідники відзначають, що вірші Кониського написані у стилі [бароко](#), а у проповідях він схилився до простішого класичного стилю.

Твори Кониського були видані у Петербурзі (1835 р.) у двох томах, а проповіді опубліковані окремим виданням 1892 р. Деякі історики приписували Ю.Кониському авторство [«Історії Русів»](#).

26 серпня 1993 року рішенням Синоду Білоруської Православної Церкви Георгія Кониського було причислено до лику місцево шанованих святих.

Беручи до уваги рішення Синоду Білоруської Православної Церкви (у складі Московського Патріархату) від 26 серпня 1993 р. про причислення святителя Георгія (Кониського), архієпископа Могилівського і Білоруського, до лику місцевошанованих святих Білоруської Православної Церкви, враховуючи прохання Чернігівської єпархії, уродженцем якої був святитель Георгій Священний Синод Української Православної Церкви Київського Патріархату благословив місцеве шанування у Чернігівській єпархії святителя Георгія (Кониського).

КОСОВ СТЕФАН АДАМ (1600 –1657 рр.)

Педагог, письменник, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі.

Стефан Адам Косов (чернече ім'я Сильвестр) народився неподалік Вітебська (тепер Республіка Білорусь) у шляхетській православній сім'ї. Початкову освіту здобув дома, згодом продовжив навчання у Віленській академії, Люблінському єзуїтському колегіумі, Замойській «Академії для руської нації».

По закінченні прийняв чернечий постриг і впродовж певного часу викладав у Віленській і Львівській братських школах.

Втілюючи у життя власну концепцію ролі освіти в підвищенні культурного рівня православного духовенства, у вересні 1631 р. архімандрит Петро Могила відкрив Лаврську школу для молодих монахів у приміщенні Печерсько-Троїцького больничного монастиря. Навчання у ній проводилося латинською мовою, вивчалися класичні твори, «сім вільних наук», філософія. Відомий педагог І.Трохимович-Козловський дістав у ній посаду ректора, а Стефан Косов — префекта. У панегірику «Євхаристеріон», піднесеному учнями школи Петру Могилі, проголошувалися компроміс релігійного й світського та примирення християнства з античним язичництвом, прославлялися науки, які допомагають людині пізнати себе і світ. Школа порівнювалася з Геліконом і Парнасом, де оселилися музи; висловлювалася впевненість, що «... потомок славных Роксоланов в науках поровняет премудрых поганов». Цит. По : Дзюба Е.Н. Просвещение на Украине : Вторая половина XVI — первая половина XVIII в. К., 1987.

Однак опозиція могилянському нововведенню була значною через переважання в програмі школи латинської мови й вивчення «семи вільних наук». До того ж відкриття її суперечило заповітові колишнього ректора братської школи Івана Борецького про те, щоб «фундувати» школи лише при братстві. Навколо Лаврської і Києво-братської шкіл почали гуртуватися різні верстви населення Києва. Сильвестр Косов пізніше писав, що був момент, коли вчителі лаврської школи вже чекали, що опозиція почне ними «начиняти шлунки дніпровських осетрів».

Втім, Петру Могилі та його соратникам вдалося таки подолати ортодоксальні, старосвітські настрої своїх супротивників : у результаті злиття Лаврської та братської шкіл у 1632 р. було утворено Київський колегіум, у якому Стефан Косов одержав посаду префекта (1632–1635 рр.). Він одночасно викладав курси риторики й філософії, які мали особливе значення, оскільки давали вихованцям зброю для ідеологічної боротьби як з католиками, так і з прибічниками православного ортодоксального консерватизму. Основними засобами, які застосовувалися у викладанні риторики, були приклади з античних джерел та Святого Письма, невеликі новели різних

жанрів, котрими ілюструвалися чи аргументувалися тези лекцій. Учений використовував приклади з історії звичайної і «священної», міфи, фольклорні джерела, параболи — оповідання, спеціально укладені для алегоричного витлумачення. У процесі навчання проводилися диспути, складалися диспути, складалися промови, організовувалися декламації та вистави. Серед його вихованців — просвітитель і письменник, засновник Чернігівського колегіуму І.Максимович, ректор колегіуму, визначний учений В.Ясинський.

Свою педагогічну та літературно-публіцистичну діяльність Стефан Косов пов'язував з боротьбою українського народу проти денаціоналізації, прагнув пробудити у ньому національну самосвідомість і тим самим активізувати національно-визвольні змагання. Мислитель пропагував необхідність збільшення мережі шкіл і поширення грамотності серед народу.

У 1635 р. він видав твір «Екзегезис...», в якому сформулював власні погляди на зміст освіти. Учений захищав засади, на яких засновано колегіум, від нападок конкурентів-єзуїтів та співвітчизників — прибічників лише слов'яно-візантійського типу освіти; доводив, що латина є міжнародною мовою літератури, науки, освіти, дипломатії, юриспруденції, тобто— ключем до європейських знань і її вивчення не означає відходу від батьківської віри і традицій. На відміну від Івана Вишенського та колишнього архімандрита І.Копинського, які вважали, що латинські «школи і науки — прірва і вічна погибель», він виступав прихильником вивчення європейської культури, найширшого залучення молоді до всебічної освіти на основі європейських зразків, хоча радив підходити до цих досягнень з позицій вітчизняних традицій і потреб: «Ти, сповнений святині, народе руський, проси як милості, щоб тобі не забороняли манни вільних наук. Тільки тоді... нащадки твої, укріплені у батьківській вірі та прикрашені ораторією, філософією, юриспруденцією, прославляться своїми судженнями та промовами на загальних сеймах та трибуналах, в судах та земських розправах...». Цит. за : Києво-Могилянська академія в іменах (XVII–XVIII ст.): Енциклопед. видання / Упоряд. З.І.Хижняк, за ред. В.С.Брюховецького. К., 2001. С. 286.

Стефан Косов викладав риторику і філософію — це мало велике педагогічне значення, оскільки таким чином у вітчизняну

педагогіку проникали ідеї гуманістичного виховання.

До вирішення дидактичних питань він підходив з передових позицій свого часу, розв'язував їх в дусі принципів педагогіки реалістичного гуманізму. Будучи одним з найкращих викладачів, обстоював принципи національномовної освіти з обов'язковим вивченням класичних дисциплін, віддавав перевагу світській освіті над духовною. Ідучи за традиціями педагогіки європейських академій і братських шкіл, рекомендував керуватися передусім наукою, яка є джерелом усілякої добродеті, так само, як і авторитет, і особистий приклад батьків й учителів. Викладання, яке спирається на досвід, на свідоме засвоєння, передбачає практичну користь від отриманих знань. Таке твердження було принципово новим порівняно із середньовічною схоластиком. Питання морального виховання просвітителів вирішував в основному у дусі принципів християнської моралі й відданості своєму народові.

Педагогічна і публіцистична діяльність Стефана Косова свідчить про широту світогляду й глибокі наукові пізнання: він був обізнаний з найкращими зразками світової наукової, педагогічної, публіцистичної та історичної літератури; у своїх працях коментував доробок античних авторів і християнських письменників, у полемічних творах — ідеї та аргументацію своїх попередників. Характерним є високе почуття громадянськості, яким просякнуті праці вченого.

Життя людини, хід історичних подій він ставив у залежність від характеру виховання, а не від Божої волі, що було типовим для Івана Вишенського та його послідовників. Розвиток особистості, ефективність виховання залежать від її природжених даних, а не від божественного визначення. Основна мета виховання — підготувати людину до практичної діяльності на благо рідного народу.

У 1635 р. Стефана Косова було висвячено на єпископа Мстиславського, Оршанського й Могильовського, а після смерті у 1647 р. Петра Могилу було одностайно обрано його наступником. Обіймаючи високі духовні посади, просвітитель не поривав з колегіумом.

Він докладав чималих зусиль для забезпечення діяльності навчального закладу під час визвольних змагань 1648–1654 рр., коли частина студентів вступила до козацького війська, а

маєтності Братського монастиря, за рахунок яких утримувався викладацький склад, були частково спустошені, частково відібрані. Значною мірою завдяки наполегливій діяльності митрополита польський король підтвердив привілеї колегіуму (1651 р.). Протягом кількох років боротьби за Київ його кілька разів руйнували.

Щоб швидше відновити заняття й відбудувати зруйновані приміщення, Стефан Косов домогся від українських єпископів зобов'язання щорічно виділяти кошти на утримання Києво-Братського монастиря, частина з яких йшла на утримання колегіуму.

Богдан Хмельницький передав монастиреві на користь колегіуму володіння ліквідованого Домініканського собору.

У 1649 р. російський уряд звернувся до митрополита з проханням прислати учених для перевірки текстів Біблії. У відповіді Стефан Косов писав, що «відправив двох чесних учителів Арсенія Сатановського та Єпифанія Славинецького» — видатних випускників і викладачів колегіуму.

Учений був автором низки значних творів, які мали просвітне значення. За сприяння Петра Могилы видав «Патерик, або Життя святих печерських» у 1635 р., до якого додав різноманітні історичні примітки.

Його перу належать також відомий богословський твір «Дидакалія, альбо Наука... о седми сакраментях» (1637), підданий критиці Московським патріархатом як єретичний, і також ряд полемічних творів.

Виявив себе Стефан Косов також і як громадсько-політичний діяч. Йому Богдан Хмельницький доручив сприяти затвердженню у Сенаті Зборівської угоди, в якій були пункти щодо повернення православним давніх прав і вільностей. Спираючись на королівські привілеї, митрополит енергійно повертав православним церкви й монастирі, відібрані в них після Берестейського собору.

Будучи непримиренним противником зближення з Москвою, Стефан Косов рішуче виступив проти рішень Переяславської ради й підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові.

До Сейму направлено було відповідний протест. Влітку 1654 р. митрополит надіслав свого посла Інокентія Гізеля до

російського царя, щоб одержати підтвердження давніх вольностей українського духовенства: підпорядкування патріархові Константинопольському, самостійне обрання в Україні митрополита Київського та єпископів, щоб Москва не присилала в Україну московських духовних людей і не забирала силою українських.

Викладацька робота й науково-публіцистична творчість Стефана Косова, його трактат про зміст освіти й навчання — приклад прогресивної просвітньої діяльності першої половини XVII ст.

Його оборона прав української православної церкви сприяла тому, що вона ще більше як 30 років після Переяславської угоди залишалася незалежною.

Помер мислитель весною 1657 р., поховали його в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

КОЧУБЕЙ ВАСИЛЬ ЛЕОНТІЙОВИЧ (1640 — 1708 рр.)

Український державний і політичний діяч. Представник козацького роду Кочубеїв.

Старшина промосковської орієнтації. Генеральний писар Війська Запорозького (1687–1699 рр.), генеральний суддя (1699–1708 рр.).

Скараний на горло за зраду гетьмана Івана Мазепи і донос на нього московському царю Петру I.

Онук кримського татарина Кучук-бея, що виїхав до України у середині XVII ст. й охрестився з ім'ям Андрій. У 1687–1699 рр.— генеральний писар, з 1700 р. — генеральний суддя, не раз виконував обов'язки наказного гетьмана. Лідер полтавської антигетьманської опозиції.

Родинний герб Василя Кочубея

Відносини з Іваном Мазепою ще дужче загострилися після роману Мазепи з дочкою Кочубея — Мотрею. Разом з Іваном Іскрою повідомили цареві Петрові I про зносини Івана Мазепи з польським королем Станіславом I Лещинським. Після тортур зрікся своїх звинувачень і з наказу царя страчений разом з Іваном Іскрою поблизу села Борщагівка Погребищенського району Вінницької області України.

Після переходу Івана Мазепи на бік шведів, був прославлений як мученик за правду і герой Російської імперії. У Києві Василю Кочубею і Івану Іскрі був поставлений пам'ятник, на фундаменті якого нині стоїть пам'ятник героям Січневого повстання у Києві біля метро Арсенальна.

КРИВОНІС МАКСИМ (ПЕРЕБИЙНІС)
(р. н. невід.- 1648 р.)

Одним з найталановитіших сподвижників Богдана Хмельницького, найвидатнішим після великого гетьмана керівником народних мас на початковому етапі визвольної війни українського народу був Максим Кривоніс.

Дбайливо зберігає і свято шанує український народ пам'ять про нього. До наших днів збереглося славне ім'я Максима Кривоноса у піснях і думах, хоч діяльність його у визвольній війні була дуже короткочасною — він загинув наприкінці 1648 р. Та й за ці кілька місяців першого року визвольної війни проявилась відчайдушна хоробрість, могутня енергія, блискучий військовий талант цього самородка-полководця, який не знав поразок, цієї незвичайної людини. Всього себе віддав він служінню народові, проти гнобителів якого він героїчно боровся. Навіть вороги мусили визнати відвагу і сміливість Кривоноса як воїна.

Вони його згадували завжди слідом за Богданом Хмельницьким, визнаючи цим його місце і значення в козацькому війську. Іменуючи Кривоноса «гетьманом козацького наброду», вони немовби підкреслювали те, що він був виразником інтересів найбільш бідної частини козацтва й селянства.

Всі вірогідні й найбільш певні відомості про Кривоноса пов'язані тільки з подіями 1648 р. Дані про його життя до визвольної війни дуже бідні.

Максим Кривоніс — виходець з простого народу. Народився він на Подніпров'ї, у містечку Вільшані. Батько його був ремісник-кушнір. Час народження Максима Кривоноса невідомий. Знаємо тільки, що у визвольну війну вступив він уже

немолодою, досвідченою, добре знайомою з військовою справою людиною.

Цей досвід Кривоніс набув у боротьбі проти турецько-татарських нападників. У складі козацьких загонів ходив він у далекі морські й сухопутні походи, разом з донцями відбивав наскоки татарських орд на міста і села України та Росії, визволяв бранців, що мучилися у тяжкій неволі в Криму і Туреччині. Є відомості, що під час козацьких походів Максим Кривоніс сягав аж до берегів Атлантичного океану. За цей час він пройшов добру бойову школу.

Далі ім'я цього народного героя пов'язується з самим початком визвольної війни, з подіями, які розгорнулися на Запорозжжі у січні — лютому 1648 р. Саме у цей час, рятуючись від переслідувань і репресій з боку польської шляхти, на Низ утік чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Разом з ним виїхало і кількасот відданих йому людей.

Одна народна дума розповідає, що в складі цих прихильників Богдана Хмельницького перебували чотири полковники, а серед них і Максим Кривоніс. У різних варіантах цієї думи Кривоніс виступає то під ім'ям Перебийноса, то Максима Вільшанського.

У неприступних для польської шляхти плавнях Дніпра, в районі острова Буцького, куди прибув Богдан Хмельницький із своїми однодумцями, збиралися селяни, міщани, козаки, що повтікали від знущань польської шляхти. Тут же переховувалось багато колишніх учасників селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр.

З утікачів і склався перший загін повстанців. На чолі з Хмельницьким вони вибили із Запорозької Січі розміщений там урядовий польський гарнізон і звільнили територію, яка завжди була плацдармом для виступів запорожців проти військ шляхетської Польщі на Україні.

Із Запорозької Січі повстанські частини Хмельницького вийшли, маючи тільки три тисячі чоловік. В їх складі був і загін Максима Кривоноса.

Під урочищем Жовті Води (тепер це село Жовте П'ятихатського району Дніпропетровської області) відбулася перша битва визвольної війни, що закінчилася знищенням авангардних військ польсько-шляхетської армії.

Коли керівники цих військ — син коронного гетьмана Стефан Потоцький та комісар Шемберг — розпочали переговори з козаками, делегатом і заложником з боку козаків був призначений Максим Кривоніс разом з другим козаком Кривою. Польський жовнір із загону Стефана Потоцького в своїх спогадах записував, що Максим Кривоніс і Крива прийшли в польський табір в атласі, оксамиті і блискучих панцирах. Перебування в польському таборі Кривоніс використав для агітації серед реєстрових козаків і драгунів, силоміць завербованих магнатами з кріпосних.

Загітовані Кривоносом козаки і драгуни перейшли до повстанців; згодом і Кривоніс утік з польського табору.

Під Корсунем відбулася друга битва, в результаті якої були розгромлені основні польсько-шляхетські сили на Україні. Корсунська битва стала сигналом загального повстання по всій країні.

У цій битві Максим Кривоніс виконував відповідальне і складне завдання.

На світанку 16 травня польсько-шляхетське військо залишило свої позиції під Корсунем і почало відступати до Білої Церкви, розраховуючи об'єднатися з магнатськими загонами, зосередженими в цьому районі.

Про шлях відступу польського війська Богдан Хмельницький заздалегідь був оповіщений провідником польських частин козаком Самійлом Зарудним, який своєчасно передав гетьманові всі відомості про маршрут цього відступу.

Дорогу, якою рухалося польське військо, за кілька кілометрів від Корсуня перетинала вузька лісова долина — Горохова Діброва. Шлях проходив поміж двох круч, схили яких поросли високим густим дубняком.

Саме тут, в урочищі Горохова Діброва, Хмельницький вирішив дати бій численній польській армії. За його наказом урочище було сильно укріплене. Для цієї мети Хмельницький ще звечора, демонструючи готовність до переправи всіма силами через річку Рось, відправив непомітно в обхід польському табору загін козацької піхоти з артилерією. Командування цим загоном він поклав на Максима Кривоноса, який звелів перекопати шлях вздовж балки ровом, а на протилежному кінці балки з обох боків дороги в густому дубняку і у спеціально викопаних шанцях

влаштував засідку.

Коли польське військо 16 травня вийшло з невеличкого переліску — то далі перед ним починався крутий спуск. Спочатку зійшли вниз піхота і кавалерія, за ними спустили артилерію, за якою тягнувся обоз. Артилерія наблизилась до викопаного козаками рову, далі рухатися було неможливо. Тому, спинившись перед ровом, жовніри почали кричати, що треба затримати спуск возів.

Але частина обозу вже рушила у долину, і коней стримати було неможливо. Вози, випереджаючи і наскакуючи один на одного, нестримно котились вниз, перекидаючись разом з кіньми і людьми, ламаючись і розбиваючись вщент.

Під час цього сум'яття й хаосу у польському таборі Кривоніс вивів козаків свого загону із засідки і повів їх в атаку. Одночасно за його наказом із засідки вдарили козацькі гармати. Незабаром вступили у бій і основні сили Хмельницького, які тиснули польське військо з тилу.

Командуючий польсько-шляхетською армією Микола Потоцький наказав кінним корогвам спішитися і взятися до мушкетів.

Незвичні до пішого бою польські кіннотники не встигли навіть вишикуватися у потрібний бойовий порядок. Козаки вдарили на польський табір, захопили частину артилерії і незабаром, після впертої і рішучої битви, розгромили шляхетську армію, а обох польських гетьманів захопили у полон.

Чутка про захоплення у полон регіментарів (начальників) посилила панічний настрій польсько-шляхетського війська, яке й до того було цілком деморалізоване. Ніхто не слухав команди, почалася загальна втеча.

Але тікати було нікуди. Втікачі поривалися вперед — їх розстрілювали з засідки гармати Кривоноса; назад — їх уражали шаблі, кинджали й рушниці козаків і татар, що були тимчасовими союзниками козаків; кидались вбік — потрапляли в бічні шанці, їх нищили козаки того ж Кривоноса.

З польського табору врятувалося ледве що півтори тисячі чоловік, та й то, головним чином, різних прислужників шляхтичів і магнатів.

Втікачів переслідували кілька верст. Селяни навколишніх сіл улаштовувала заслони, допомагали ловити шляхтичів, що

розбігалися з поля бою, і самі нищили їх. Обоє польських гетьманів, ворогів і гнобителів українського народу, Хмельницький віддав татарам.

Після битви під Корсунем на Україні не залишилось значних польсько-шляхетських військових сил. Так зване коронне кварцяне військо, тобто королівська польсько-шляхетська окупаційна армія на Україні, було знищене.

Після Корсуня повстання охопило не тільки Україну. Селяни Білорусії теж повстали проти гнобителів — польської шляхти, і у самій Польщі селяни почали виступати проти своїх феодалів, підтримуючи визвольну боротьбу українського народу.

Намагаючись урятуватись від караючої руки повстанців, шляхта тікала з України або ховалась у монастирях і замках. Земля горіла під ногами гнобителів і загарбників. Всюди стихійно утворювались селянські загони, які вели героїчні бої з ворогами.

Рух народних мас, який дедалі розгортався після корсунської перемоги, потребував допомоги з боку організованої армії для боротьби з великими з'єднаннями магнатських загонів. Для цієї мети Богдан Хмельницький відряджав у райони повстань військові козацькі частини.

Для керівництва повстанням на Правобережжі Хмельницький надіслав свого першого соратника, полковника Черкаського полку Максима Кривоноса.

На нього покладалось важке і складне завдання. Йому належало ліквідувати польсько-шляхетську владу у замках і деяких укріплених містах, де зібралось багато шляхти, котра ховалась від справедливого гніву народу.

Кривоніс повинен був організувати розрізнені повстанські загони й перетворити їх у єдине військо, здатне протистояти сильному, добре озброєному великому з'єднанню шляхетських сил під командуванням магната Ієремії Вишневецького, що орудував на Правобережжі.

Ієремія Вишневецький був одним із найбагатших магнатів шляхетської Польщі. Він мав кілька тисяч власного добірного вимуштруваного війська. Свій загін, як на той час чисельний і сильний, Вишневецький використовував для придушення заколотів серед своїх підданих, а також для нападу і загарбання суміжних міст і сіл, які належали іншим магнатам. З цим же військом Вишневецький прибував на сейм і диктував свою волю

сейму і королю.

М. Брідковий. Максим Кривоніс

Ієремія Вишневецький, за походженням український православний князь, як і багато інших великих феодалів, що підтримували колонізаторсько-окупаційну політику шляхетської Польщі на Україні, прийняв католицизм.

У національних і релігійних переслідуваннях українського населення Вишневецький, як це й властиво ренегату, відзначався особливо жорстоким фанатизмом. У його величезних володіннях на Лівобережній і Правобережній Україні панувала найлютіша експлуатація.

З безмежною жорстокістю розправлявся він з учасниками селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр. Напередодні війни, дізнавшись про готування до нового повстання, Вишневецький обеззброїв багатьох своїх підданих, віднявши у них понад 40 000 самопалів та пищалей і велику кількість холодної зброї, але це не врятувало його. Перша ж іскра повстання підняла народні маси проти цього ката й визискувача.

Вишневецький намагався придушити повстання на Лівобережжі силами свого війська, що нараховувало у той час до 8000 чоловік. Але він неспроможний був справитися із зростаючим повстанням у своїх містах і селах і втік із своїх маєтків на Лівобережжі.

Вишневецький мав намір приєднатися до коронного війська

М. Потоцького. Не спромігшись пробитися до нього через охоплені повстанням райони, він, після одержання звістки про корсунський розгром, утік через Переяслав і Остер на північ. Слідом за ним гналися козаки.

Тільки затримка козаків під Черніговом, у зв'язку з штурмом цього міста, врятувала Вишневецького, і він встиг перейти на Правобережжя.

Після втечі Вишневецького і захоплення повстанцями Чернігова, Новгород-Сіверського та інших міст польсько-шляхетська влада на Лівобережжі була ліквідована.

Об'єднавши навколо свого загону шляхту, Вишневецький з вогнем і мечем накинувся на населення Правобережної України. Де проходив з своїми посіпаками цей князь, там залишались пожарища, руїни, попіл, шибениці, гори трупів закатованих людей.

Люте винищення українського населення Вишневецький супроводив грабуванням майна.

Один офіцер з війська Вишневецького залишив такі записи про криваві розправи свого князя:

«Рух його милості князя Корибута Вишневецького обозом. Під Погребищами; проходячи через Погребище, зрадникам відрубують руки, на палю саджають, рубають... Під Вахнами; тут стратили кілька десятків козаків; звідси його милість князь відправляє у роз'їзд у Немирів свій надвірний загін, чотири драгунські загони, корогву стану Барановського... Взавши штурмом Немирів, стяли кількох козаків і захопили багато здобичі... За Прилуками; тут перед костьолом руки повідрубували, на палю посадили і захопили багато здобичі».

Кривоніс у своїй відповіді магнатові Заславському з гнівом пише про масові розправи Вишневецького з населенням правобережних міст і сіл. Вишневецький, за словами Кривоноса, «немилосердне тиранство творив... Мучив людей, стинав голови і саджав на палю. Скрізь, у кожному місті серед ринку поставлено шибениці. Тепер стає явним, що посаджені були на палі невинні люди. Рідним братам моїм свердельцем вивертів очі».

Один із свідків розповідав, що у Немирові Вишневецький, забризканий кров'ю закатованих людей, особисто керував розправою і несамовито кричав: «Мучте їх так, щоб вони почували, що вмирають».

Вишневецький хотів спинити розвиток визвольної війни, придушити повстання на Правобережжі, потопити його у крові. Та повстання розгорілося ще більше.

Хмельницький у 1649 р. під Зборовом глузливо писав польському урядові, що Вишневецький своїми лютими розправами викликав до життя багато козацтва, тобто селян, що оголошували себе козаками і приєднувалися до повстанців.

З приходом загону Кривоноса на Правобережжя кривава зоря Вишневецького закотилася. Загін Кривоноса почав швидко зростати за рахунок повсталих селян і біднішого міського населення.

За короткий час, менш ніж за місяць, Кривоніс об'єднав під своїм керівництвом розрізнені сили повсталих в організоване військо. На чолі окремих значних загонів війська Кривоноса стояли вихідці з народу, сміливі воїни і здібні командири — Капуста, Півторакожуха та ін.

Місто за містом, село за селом визволяло повстанське військо. У червні війська Кривоноса вже визволили Ладижин, Бершадь, Верхівку, Олександрівку, Тульчин, Вінницю, Умань, Брацлав, Немирів. Жителі міст скрізь подавали активну допомогу повстанським загонам, відкривали міські брами, давали козакам потрібні відомості про ворогів.

Жителі Немирова, що поховалися у лісах під час лютувань Вишневецького, повернувшись після його відходу, таємно переказали Кривоносові, що у місті залишився загін драгунів. 31 травня козаки несподіваним нападом знищили весь цей гарнізон. Врятувався один «недобиток», від якого Вишневецький і дізнався про події у Немирові.

Розлютований князь послав проти непокірного міста півтори тисячі своїх кіннотників, наказавши їм вирізати всіх немирівців, незважаючи на те, хто винний, а хто ні. Але кіннотникам Вишневецького не довелося виконати кривавий наказ магната. Козаки, передбачаючи події, добре підготувалися і не дали ворогам навіть підступити до міста. «Загін цей,— записує до свого щоденника шляхтич із загону Вишневецького,— нічого не зробивши, з соромом змушений був ретируватись».

У середині липня повстанське військо на чолі з Кривоносом виступило на бій з усіма шляхетськими силами, керованими Вишневецьким.

Перша зустріч основних повстанських військ з силами Вишневецького сталася під містечком Махнівкою. Штурм містечка і укріпленого замку за розпорядженням Кривоноса провадив з 5000 козаків білоцерківський полковник Гиря, якого Хмельницький прислав на допомогу повстанцям Правобережжя. Разом з Гирею діяв авангардний загін, очолюваний сином Кривоноса — Кривоносенком. Сам Кривоніс стояв з 1000 кіннотників у полі, готовий при першій же потребі прийти на допомогу. Козаки успішно атакували містечко і повністю розгромили його гарнізон.

Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким

Визволивши Махнівку, козаки взялися штурмувати замок, де ховалися залишки надвірного війська воєводи Тишкевича, що був власником Махнівки.

Військо Вишневецького наблизилось до Махнівки тоді, коли козаки, зайнявши монастир, розпочали штурм замку. На очах у польського війська приступом був узятий і замок. Вишневецький хотів непомітно для козаків зайти їм у тил, оточити містечко і, стискаючи кільце оточення, знищити все козацьке військо. Але польські воєводи, яким було доручено зайняти позиції на горі, що панувала над містом, демаскували себе і зазнали поразки.

Гиря вишикував увесь свій загін у табір — «рухоми

фортецю» із возів у 12 рядів,— забрав із собою запаси продовольства, зброю й коштовності і вийшов із замку. Козаки розташувалися поблизу міста. Шляхетські війська кілька разів уночі намагались атакувати їх.

Але контратаки козаків були настільки сильні, що вороги нічого не могли з ними вдіяти. На світанку Гиря відійшов у поле і з'єднався з Кривоносом. Кривоніс з усіма силами вирушив назустріч Вишневецькому, але польсько-шляхетські війська ухилились від бою і похапцем відступили на захід, у напрямі на Збараж. Вишневецький поспішав у Вишневець — центр своїх володінь на Правобережжі, піклуючись у першу чергу про збереження свого майна. Кривоніс з Гирею знов зайняли Махнівку і гарматним салютом відзначали свою перемогу над військом Вишневецького.

Козаки переслідували Вишневецького і гнали його до містечка П'ятки. Вишневецький був оточений, але йому вдалося втекти за річку Случ.

Вдруге Вишневецькому довелося зустрітися з повстанськими військами на чолі з Кривоносом під укріпленим містом Костянтиновим, де відбулися уперті бої. Тут зібрались об'єднані сили шляхти, очолювані Вишневецьким, Осинським і Тишкевичем.

Сюди ж, з боку Новоколятинова підійшло військо Кривоноса і розташувалось півмісяцем на гористій місцевості правого берега річки Случ. Козаки зразу ж хотіли розпочати серйозний наступ, але загін польської піхоти, засівши біля переправи, перешкодив козакам форсувати ріку. Польські гармати вели безперервний обстріл козацького табору, а кінний загін, перейшовши вброд ріку, несподіваним сильним ударом змусив козаків потіснитися. Війська повстанців відступили в долину, де окопались табором. Наскоки шляхетських частин не могли завдати поразки козацькому табору.

Увечері на підкріплення шляхетським військам прийшла королівська гвардія. До Кривоноса прибув Чигиринський полк, присланий Богданом Хмельницьким на допомогу повстанським військам Правобережжя.

У козацькому таборі було ухвалено рішення першими виступити всіма силами і взяти ініціативу у свої руки.

Значну допомогу козакам подавали Костянтинівські міщани.

«Радіючи прибуттю козаків,— пише шляхтич Машкевич,— міщани під покровом ночі потай від шляхти приставили у козацький табір порох, продукти, пиво, горілку». У шляхетському таборі дізналися про це. Вишневецький наказав стратити 40 чоловік міщан.

Вранці козацький табір просунувся до берега річки Случ. Залишивши біля переправи засідку із 1500 жовнірів королівської гвардії, Вишневецький все інше військо вишикував у бойовий порядок у полі. Почали бити польські гармати, їм відповіла козацька артилерія. Обоз Вишневецького вийшов з поля битви і спинився у Кульчині. Загін королівської гвардії чинив одчайдушний опір козацькому наступу, але військо, кероване Кривоносом, наполегливо і рішуче просувалося до ріки.

Проводи. Прощання у далеку дорогу на Запорожжя

Вишневецький змушений був віддати наказ гвардії відступити і йти слідом за обозом до Кульчина. Повстанське військо почало форсувати ріку. Ще й половина козаків не переправилась, як уже зав'язався бій. Шляхтичі були відкинуті. На зайнятій ділянці лівого берега Кривоніс, переправивши все своє військо й гармати, окопався і почав артилерійський обстріл противника. Шляхетські загони кинулися в атаку на Кривоноса. Але козацький контрудар відкинув наступаючі війська, і вони

відкотилися далі за свої попередні позиції. Козаки одразу ж просунулися вперед і підвели свої нові шанці ще ближче до польського табору.

Тоді Вишневецький особисто повів в атаку своє військо. Селяни й козаки Кривоноса билися з небаченою мужністю і надзвичайною стійкістю. Шляхта наступала одчайдушно, їй пощастило навіть захопити частину козацької артилерії. Сучасник-літописець розповідає, що у ході бою Максим Кривоніс пробився до Вишневецького і тільки випадковість врятувала магната від занесеної над його головою шаблі Максима Кривоноса.

Цілий день тривала битва. Закінчилась вона поразкою польсько-шляхетських військ, які відступили до Кульчина, а звідти спішним маршем рушили на Волинь.

Перемога під Костянтиновим була наслідком відваги, надзвичайної мужності і бойової майстерності повстанців та високого мистецтва полководця Максима Кривоноса.

Панічний страх перед козаками гнав далі на захід відступаючі, розбиті магнатські війська. Повстанське військо просувалося по Поділлю і зайняло міста Полонне, Чуднів, Чорторий, Бердичів, Райгород, Острог, Заславль, Межиріч, Шаргород та інші, винищуючи в них шляхту та єзуїтів, католицьких ченців і польських жовнірів. Міське населення допомагало повстанцям, добровільно здаючи їм міста і само до них примикаючи.

Взяттям двох сильно укріплених фортець, Меджибожа і Бара, закінчилися бої війська Кривоноса на Правобережжі.

Меджибіж — захищена природними умовами і добре укріплена фортеця — був захоплений штурмом. За фортецю Бар повстанським військам довелось витримати уперті бої. Бар міцністю укріплень і своїм значенням стояв на одному з перших місць серед фортець, побудованих шляхетською Польщею на Україні. Тут була скупчена значна для того часу артилерія і заготовлені великі склади зброї та боєприпасів. Ріка Буг, штучно перегороджена в тих місцях, де вона омивала місто і замок, розлилася тут в широкі стави і озера, утруднюючи підступи до міста.

Штурм укріплень був розпочатий 23 липня. На чолі штурмуючих частин стояли полковники Кривоноса — Кушка,

Горбач, Бреславець, Стюпка та інші. Здобуття міста і замку відбувалося за планом Кривоноса і під його загальним командуванням. Місто брали з суші і з води. Для переправи через ріку штурмуючі частини поробили плоти. З суші козаки наступали на місто під захистом «московських гуляй-городинь» — велетенських щитів, поставлених на колеса. Загін, що діяв на суші, складався головним чином із селян, що приєдналися до повстанського війська.

Гарнізон фортеці почав артилерійський обстріл цієї рухомої дерев'яної стіни; одночасно німецькі найманці відкрили вогонь із рушниць. Димова завіса від пострілів закрила наступаючі частини. Скориставшись з цього, козаки й селяни підступили до самих міських воріт, уже відчинених міщанами. Незабаром барський гарнізон був знищений.

Після взяття міста почалася облога замку. Гарнізон його на чолі з Павлом Потоцьким уперто захищався. На допомогу повстанським військам знову прийшли міщани: вони відчинили ворота замку і спустили мости. Замок був захоплений. Потоцького козаки зв'язали і повезли до Кривоноса. Переможцям дістались також тисячі мушкетів, значні запаси олова, пороху, багато полонених.

Здобуття Бара, цієї твердині польсько-шляхетського панування на Поділлі, ще більше посилювало паніку серед шляхти. Менш ніж за півтора місяця повстанське військо пройшло переможним маршем по Брацлавщині, Волині й Поділлю. І не тільки розбити, а навіть затримати його навальний рух вперед шляхта була неспроможна. Вишневецький боязко тікав перед натиском воєнних сил повсталого народу. Значні території Правобережної України були цілком очищені від противника. Тільки на південному кордоні Поділля трималась ще польська шляхта у Кам'янець-Подільській фортеці.

Кривоніс дуже старанно готувався до облоги й штурму цієї фортеці, сама назва якої говорила про її кам'яні укріплення. Вона підносилась на прямовисних скелях і при її будівництві були використані всі досягнення тодішньої оборонно-будівельної техніки. Кривоніс віз із собою велику артилерію, яку поповнив гарматами з Барського замку, а також «апарат для висаджування скель» — пристрої для підризу кам'яних укріплень. Кам'янецька шляхта, дізнавшись про наближення Кривоноса, з розпачем

зверталася у Варшаву і Львів про допомогу. Подільський суддя Лука Московський писав до свого брата у Львів: «Благаємо про врятування і підкріплення нас людьми і їстівними припасами... Залишилось тільки троє сіл, які постачають нам рекрутів... Місто повне зради... піхоту складає здавна підступна русь».

Запорожці у бойовому наступі під Корсунем. Микола Стороженко

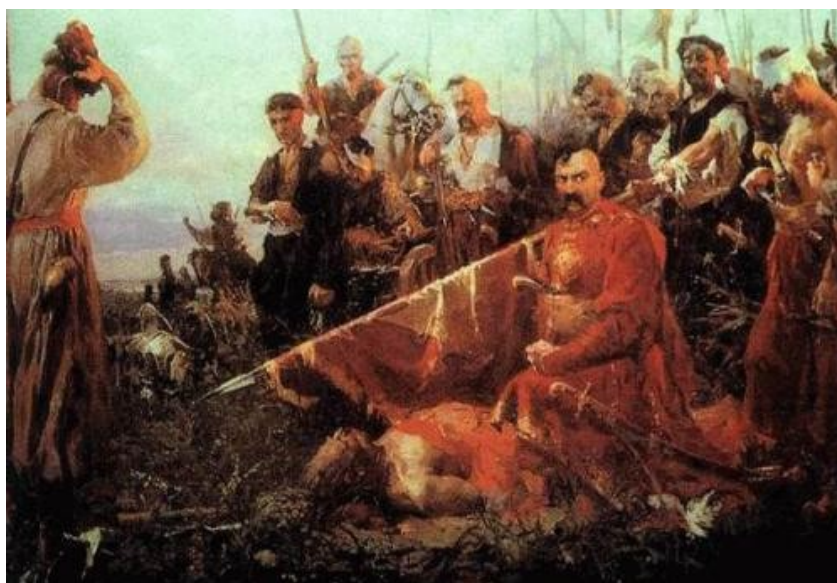
Але бої за Кам'янець-Подільський не були розпочаті Кривоносом. Його відкликав разом з військом Богдан Хмельницький до головної армії, яка вирушила назустріч польсько-шляхетському ополченню. З поверненням Кривоноса до головної армії розвиток повстання не припинився. На всьому Правобережжі діяли селянські повстанські загони, частина яких не входила в козацьку армію Богдана Хмельницького і самостійно розправлялась із своїми панами.

Під кінець літа 1648 р. шляхетська Польща, мобілізувала величезні для того часу сили і кинула їх на Україну, намагаючись знову встановити тут свою владу. 32 000 шляхтичів, зібраних внаслідок загального ополчення і 8000 німецьких ландскнехтів виставила панська Польща проти армії українського народу. Польсько-шляхетська армія, добре озброєна, із значною артилерією, складалася у своїй основній масі з кінноти, бойова

виучка якої високо цінилась у Західній Європі. Крім шляхетських і найманих солдат, при польській армії була обозна обслуга і шляхетські слуги. Вони теж мали зброю і за своєю кількістю перевищували основну армію мало не у три рази. Сейм після тривалих дебатів доручив командування армією трьом магнатам: Заславському, Остророгу і Конецпольському.

Але жоден з них не відзначався ні военними здібностями, ні іншими талантами. Шляхта обрала їх внаслідок компромісу між тими магнатськими угрупованнями, які неодмінно хотіли мати свого представника в командуванні, звичайно, зовсім не дбаючи про те, в якій мірі такий представник був придатний для керування операціями.

До трьох верховних головнокомандуючих сейм прикомандирував ще 32 радники з титулами «військових комісарів» і з невизначеними повноваженнями; серед цих радників був і Ієремія Вишневецький.

Богдан Хмельницький поклонився вбитому запорожцю

35 командуючих було цілком досить, щоб програти не одну, а всі 35 битв,— іронізували самі з себе шляхтичі пізніше, вже після пилявецького розгрому.

Жоден з 7 воєвод, 5 каштелянів, 16 старост, що були у війську, не хотіли визнавати нічиєї влади, а свою намагались поширити на всю армію. Жовніри повітових шляхетських корогов

не корилися наказам головнокомандуючих і слухали тільки своїх полковників.

Існували також різкі суперечності і велися інтриги між командуючими і Вишневецьким, який прагнув домогтися військової диктаторської влади. У тодішній польській армії, як у дзеркалі, відбилася політична децентралізація і анархія шляхетської республіки. У польській армії недооцінювали свого противника.

Корсунські уроки нічого не навчили гонористу шляхту. Зневажливо говорили самовпевнені пани, що їм навіть шкода орудувати зброєю, бо щоб розбити «хлопів», вистачить «канчуків і нагаїв».

На війну шляхтичі і магнати йшли, як на військовий парад або як на святкову прогулянку. Вони виїжджали у каретах, обтягнених пурпуром і обвитих золотими шнурами, коштовними килимами, розкішними тканинами для напинання наметів, з кришталевим, срібним і золотим посудом для бучних і веселих учт, кожен намагався затьмарити іншого багатим, гаптованим золотом убранням, оздобленим дорогоцінними каменями, страусовими перами і золотими панцирами.

«Золотом блищали їх щити, султани, бунчуки, палаші й мечі, — пише сучасник, — від срібла ломились намети, шафи, столи».

Інший додає: «Пішли на війну не так із залізом, як із золотом та сріблом. Можна було подумати, що Посуд звезено з цілого королівства».

Розтягшись на кілька кілометрів, рухалося це пишне військо по українській землі і, як сарана, пустошило все на своєму шляху, грабуючи населення, захоплюючи у нього всі запаси. Назустріч польсько-шляхетському війську вів українську армію Богдан Хмельницький — через Гончариху і Остропіль на Старокостянтинів. Дізнавшись про виступ польського війська, Хмельницький за короткий строк мобілізував бойові сили України і сформував 35 козацьких полків та кілька селянських загонів.

Близько 70 000 селян, міщан і козаків об'єднав під своєю булавою український гетьман.

В авангарді військ Богдана Хмельницького назустріч польському війську йшов із своїм прославленим полком Максим Кривоніс.

Армія повсталого українського народу значно поступалась перед поляками якістю озброєння і кількістю кінноти, але бойовим духом, своєю організацією, командним складом армія Богдана Хмельницького незмірно підносила над шляхетською.

На варті. Сергій Васильківський, 1900 р.

Козацька армія стояла у зручній для неї місці, далеко від ріки — на рівнині. Щоб зблизитися з нею, противник повинен був пройти берегом Пиляви, що розлилася від осінніх дощів. Нерівна, горбкувата місцевість, порізана струмками й озерами, вкрита осінньою багнюкою, неминуче повинна була утрудняти як просування і зосередження військ, так і встановлення табору та спорудження земляних укріплень.

Коли ж згадати, що одною з переваг польської армії була її кіннота, то стане ясно, що в подібних топографічних умовах використати повною мірою свою перевагу шляхетська армія не могла.

Підступити до селянсько-козацької армії шляхетське військо могло тільки через земляну греблю, що з'єднувала обидва береги ріки. Хмельницький наказав викопати шанці на греблі і доручив її оборону полку Максима Кривоноса. Цей полк повинен був зустріти перший удар ворожого війська.

Майже наосліп рухалось польсько-шляхетське військо.

Командування його не мало інформації ні про сили та стан українського війська, ні про плани і задуми Богдана Хмельницького.

Польські роз'їзди, як і у попередніх боях, не могли дістати «язика» або зібрати будь-які відомості у місцевого населення. Народ не хотів постачати інформацію ворожій армії.

Козацькі загони в бойовому наступі на ворога

На протилежність цьому розвідка у повстанському війську була чудово налагоджена. В організації розвідки особливо прославився Максим Кривоніс. В умінні організувати розвідку він не мав собі рівних. Його розвідники доходили до самого Кракова.

9 вересня польська армія підійшла до Пиляви. Два дні закладався просторий табір на незручній місцевості — пересіченій заболоченій території. Потім почалася атака греблі, бій за яку тривав цілий день.

Тричі польська піхота захоплювала греблю і редут на ній, і щоразу козаки Максима Кривоноса вибивали її звідти. Тоді польські регіментарі кинули у бій кінноту, яка комбінованим ударом з фронту і в обхід через болото витиснула козаків з греблі і мусила їх відступити в укріплений табір.

13 вересня козаки вирушили проти польського табору. Йшли вони двома колонами, одну з яких очолював Хмельницький,

другу — Кривоніс.

Військо Хмельницького, ведучи бій з польською кіннотою, одночасно атакувало і польську піхоту, що засіла у шанцях на березі.

Атаку підтримувала з табору козацька артилерія; козацькі гармати безнастанно обстрілювали греблю, перешкоджаючи переправі польських підкріплень з протилежного берега. Після першого штурму Мазовецький полк, що перебував у цьому редуті, утік, але Сандомирський полк уперто захищався. Однак він не витримав натиску козаків і мусив був залишити редут. Увесь цей полк був розсіяний.

За першим редутом козаки захопили другий, витиснувши звідти кінноту й піхотні частини та захопивши артилерію. Дезорганізація у польському війську досягла крайньої межі. Накази командуючих не мали ніякої сили.

Начальники корогов під тим чи іншим приводом відмовлялися вести в бій свої загоны. Польські війська відступили у напрямі Старокостянтинова.

Козаки продовжували свій переможний наступ і вночі. Це викликало паніку у польсько-шляхетському війську, воєначальники якого вирішили залишити табір, кинути обоз і відступити на конях.

Почався не відступ, а нестримна панічна втеча. Першими, потай від війська, втекли головнокомандуючі, за ними кинулись комісари і начальники корогов. Помітивши втечу начальників, кинулася тікати кіннота, залишаючи зброю і припаси. Кинуте було все: прапори, гармати, вози, яких нараховувалось кілька десятків тисяч, багате майно.

«Страх і жах перед козацьким військом гнав утікачів»,— говорить один польський шляхтич. Деякі зупинилися тільки біля самої Вісли.

За ухвалою, прийнятою на загальновійськовій раді, українська повстанська армія продовжувала свій наступ на Львів через Збараж, Зборов, Глиняни. 20 вересня головні козацькі сили були вже під Львовом. Католицько-польська частина населення міста і шляхта кілька днів готувались до оборони. Вишневецький втік з-під Пилявців у Львів, де став керівником оборони. Йому було довірено велику суму грошей і коштовностей. Але при наближенні українських військ Вишневецький, захопивши ці

коштовності й гроші, втік до Замостя. Облога тривала з 26 вересня по 16 жовтня.

Максим Кривоніс. Скульптур А.Куш. Бронза, лиття 1995 р.

І знову вирішальна роль при облозі Львова припала на загін Максима Кривоноса. Ще раз, але вже востаннє, показав Кривоніс свою блискучу майстерність полководця. Незважаючи на тяжке поранення, яке він дістав ще у боях на Правобережжі, Кривоніс сам керував штурмом укріпленого замку на високій горі, що панувала над містом (Високий замок). Здобуття Високого замку вирішило долю Львова. Українське населення подавало допомогу козакам. Міщани з Краківського передмістя повтікали до Хмельницького. Львівський уряд і польський гарнізон капітулювали. Після облоги Замостя, переможно закінчивши похід у Галичину, українські повстанські війська, залишивши гарнізони на Поділлі і на Волині, поверталися на Подніпров'я. Але не було вже з ними Максима Кривоноса. Чума, що лютувала в країні, поклала в могилу видатного українського народного полководця.

КУНІЦЬКИЙ СТЕФАН (1640 – 1684 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Правобережній Україні (1683—1684 рр.). Представник козацького роду Куницьких.

Був прибічником гетьмана Івана Виговського, у складі його війська брав участь у Чуднівській кампанії. У січні 1673 р. привіз лист від гетьмана Петра Дорошенка до польського короля Михайла Корибута Вишневецького, брав участь у роботі сейму. Того ж року був нобілітований. Був підстаростою у Немирові. Під час турецької окупації Правобережжя був призначений турками корсунським полковником.

23 липня 1683 р. рада правобережного козацтва звертається до короля Яна III Собеського з проханням прийняти її під свою владу й дозволити виправу на турецькі володіння. 24 серпня того ж року польський монарх призначив Степана Куніцького гетьманом правобережного Війська Запорозького. Наприкінці 1683 р. 5-тисячне військо наказного гетьмана здійснює похід через молдавські землі у буджацькі та білгородські степи. Козаки звільнили майже все Правобережжя від турків та нанесли поразку татарам, але на початку 1684 р. самі були розбиті у Молдові.

Куніцький із козацькою кіннотою на початку січня 1684 р. перейшов Дністер та планував по лівому березі ріки утворити оборонну лінію від татарів. У переписці із каштеляном Потоцьким він дякував за надіслану йому гетьманську булаву та вимагав плати для війська за похід. Начебто він отримав від польського уряду 100 тисяч злотих, але розділив цю суму не між усім військом, а лише серед найближчого оточення. Також

гетьман висував у листуванні до польського короля політичні вимоги щодо збільшення козацької автономії.

Невдоволені діями гетьмана, які призвели до загибелі значної кількості людей, козаки на раді під Могилевом (початок березня 1684 р.) переобрали свого керівника й поставили на гетьманство полковника А. Могилу, а самого Куніцького вбили, коли він, перевдягнувшись у чернечий одяг, намагався втікти з місця проведення ради. У Молдові також збереглася легенда про те, що Куніцький загинув у нерівному бою із татарами, перед тим вбивши хана. Описи смерті Куніцького від рук козаків наводяться у літописах Самовидця, Григорія Граб'янки і Самуїла Величко.

Правда, невідомо, якими джерелами при цьому користувалися їх автори. Взагалі, Куніцький - один з найменш згадуваних козацьких гетьманів. Але, що цікаво, згадку про нього ми знаходимо у наших сусідів, у Молдавії. У 1844 р., за два роки до видання Осипом Бодянським «Истории Русов», в газеті «ОДЕССКИЙ ВЕСТНИК» № 32 була надрукована невелика розповідь молдавського письменника Болеслава Хиждеу «Гетьман Куніцький.

Молдавське віддання з літопису Василя Баїнського». З цієї розповіді виходить, що Куніцький загинув зовсім не так, як повідомляють нас козацькі літописці.

Дійсно, ось що пише Хиждеу: «У 1684 р. козацький гетьман Куніцький ввійшов до Молдавії, аби звільнити її від турецького полону і затвердити на її престолі господарем Стефана Петрічейки.

Обдурений у сприяні молдаван, переслідуваний сильним військом хана татарського, він втік в буджакські степи, аби через Дністер добратися швидше до Польщі. З п'яти тисяч козаків, приведених Куніцьким, залишилося лише сімсот легінів. На березі ріки Ялпуха розташувався цей уламок славної козацької сили святкувати Пасху».

На наступний ранок, не встигли ще толком козаки розкрити очі, як побачили у степу чорну хмару. Це десятитисячна татарська орда на чолі з ханським сином наближалася до них. Ну і що ж Куніцький? «Ей, братики-молодці! - сказав своїм Куніцький, - непереливки нам! Незваних гостей проводжають вогнем і мечем. Не осоромимо крові козацької, не осоромимо нашої слави лицарської. Краще гнити у сирій землі, та жити у пам'яті людей,

чим піти в ясак, та служити бусурманам рабством єгипетським!»

Як зрозумів читач, розповідь Хиждеу не історичний, а художній твір, заснований на конкретному історичному факті. Далі слідує красива легенда про те, що ханський син погодився відпустити козаків з миром, але за умови, що у випущеному ним в небо соколові буде стільки ран, скільки козаків у Куніцького. Козаки погоджуються, але коли розвіюється дим від пострілів, татари бачать, що сімсот козацьких куль пробили не білого сокола, а серце їх хана.

У ту ж мить десять тисяч татарських шабель обрушуються на козацькі голови. «Так загинув в Буджаці славний козацький гетьман Куніцький разом зі своїм славним лицарством, - укладає Хиждеу свою розповідь. - Вічна пам'ять героєві, що прагнув звільнити Молдавію від іга турецького!»

Як же виникло це видання, і ким був автор розповіді? Відомо, що Василь Баїнський, «родич молдавського господи Стефана Петрічейку», якому Хиждеу приписує роль літописця, не залишив після себе якого-небудь літопису, але сам Болеслав Хиждеу був прямим нащадком молдавського господаря. Його прапрадід Стефан Хиждеу був одружений на рідній сестрі Стефана Петрічейку, і після його загибелі у 1673 р., Стефан Петрічейку усиновив своїх племінників. З тих пір цей рід носив подвійне прізвище – Петрічейку - Хиждеу. Вочевидь, що у сім'ї Хиждеу збереглися родинні віддання, що беруть начало від подій тих років.

Хиждеу було відоме, що існує інша, викладена вище, версія загибелі Куніцького, оскільки в кінці розповіді він по суті справи коментує описувані події і дає примітну оцінку цьому переданню, що свідчить про те, що «Куніцький вбитий татарами, а не своїми ж козаками, як це затверджують деякі друкарські джерела». Як же сталося, що Граб'янка, Величко і автор «Истории Русов» використовували в своїх літописах невірну версію загибелі Куніцького? Відповідь, як не дивно, міститься в тій же «Истории Русов».

Герб родини Куніцьких

У передмові до неї автор звертає увагу на наступне: «Історики Польські і Литовські, справедливо підозрювані в баснословстві та самохвальстві, описуючи діяння народу Руського, нібито у підданстві у Поляків що був, затьмарювали всемірно великі подвиги їх на користь спільної вітчизни своєї та Польщі».

Прикладом такого «баснословства» може служити хоч би вже згадувана легенда про спалювання Наливайка в мідному бику, легенда була вигадана польськими істориками з бажання помститися козацькому героєві навіть після його смерті.

Своїй розповіді Болеслав Хиждеу передував епіграфом з української народної пісні «Слава наша козацька хай марно не гине!» Хотілося б, аби ці слова збулися, нарешті, повною мірою і відносно славного козацького гетьмана Степана Куніцького.

Військова кампанія гетьмана С. Куніцького, що відбулася взимку 1683—1684 рр., набула великого розголосу у багатьох країнах і увійшла до світової історії.

Цей похід відбувався у руслі політики християнських монархів Європи з оборони від експансіоністських намірів Османської імперії.

Перемігши турецьке військо візира Кари - Мустафи під Віднем у 1683 р., польський король Ян III Собеський та австрійський імператор Леопольд I за моральної та матеріальної підтримки Римського папи Інокентія XI за допомогою

українського козацтва перейшли у фронтальний наступ на позиції турків у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі.

ЛОДІЙ ПЕТРО
([1764](#) — [1829](#) рр.)

П. Д. Лодій.

Український філософ, [письменник](#), поет, правник, педагог.

Народився П. Лодій 4 травня 1764 р. у селі Збой (тепер Словаччина).

Отримавши освіту, з 1787 - 1802 рр. був професором метафізики і моральної філософії богословсько-філософського відділення Львівського університету. З 1802 - 1803 рр. — професор Краківського університету.

У 1803 р. переїхав до Петербурга, де обійняв посаду професора Петербурзького головного педагогічного інституту, що пізніше був перетворений на університет.

Працюючи у Петербурзі, П. Лодій не поривав зв'язків з Україною, листувався з професорами Львівського університету, надсилав їм кращі книги.

З 1819 - 1829 рр. — декан філософсько-юридичного факультету.

Петро Лодій активно виступав за розвиток освіти і науки, критикуючи тих, хто намагався заборонити викладання філософії в навчальних закладах Росії, заявляючи, що така заборона помилкова і «суперечить здоровому глузду і правилам логіки».

У 20-х рр. зазнав утисків і переслідувань, його книги не дозволялось перевидавати, йому було заборонено читати філософію.

Книга П. Лодія «Логические наставления, руководствующие к познанию и различению истинного и ложного» була визнана «наповненою загрозливих... руйнівних начал». Помер 10 червня 1829 р. у Петербурзі.

На перших етапах своєї діяльності П. Лодій виступав послідовником Хр. Вольфа, переклавши етичний твір Баумайстера, хоча ставився до нього критично, намагаючись доповнити його ідеями Канта, почасти полемізуючи і з ним. Постійно звертаючись до Канта, Лодій розвивав сенсуалістичні погляди на проблему пізнання і саме з цих позицій полемізував з Кантом, критикуючи його за суб'єктивний ідеалізм, скептицизм і агностицизм, розрив чуттєвого і раціонального, логічного і емпіричного.

На його думку, світ існує сам по собі, поза нашим розумом і свідомістю. Знання виникають у результаті дії предметів зовнішнього світу на органи чуття, ставлячись до дійсності як копії до оригіналу.

Стверджуючи достовірність даних чуттєвого досвіду, підкреслюючи їх роль у процесі пізнання, Лодій зазначав, що за допомогою мислення людина може глибше пізнати світ, відкривати властивості речей, закони природи.

Істинність знання він вбачав у відповідності наших суджень предметам матеріального світу такими, які вони існують самі по собі, розділяючи Істину на метафізичну, логічну, моральну та фізичну.

Критерієм Істини вважав несуперечливість і одностайність думки більшості людей, що досягається за допомогою розуму і досвіду.

Звертаючись до філософських поглядів Канта, П. Лодій виступав проти його спроби провести принципову межу між

формою і змістом, сутністю та явищем, показати мислення незалежним від буття.

У кантівській теорії пізнання він вбачав шлях до заперечення об'єктивного існування речей, відрив чуттєвих уявлень від зовнішнього світу. Агностицизм Канта виводив з апіоризму, зокрема суб'єктивно-ідеалістичних уявлень про простір і час як апіорні форми чуттєвості, що вносять порядок у дійсність.

Критично ставився Лодій і до ідеалістичних вчень Берклі, Юма, Шеллінга.

Розглядаючи проблему співвідношення душі і тіла з дійстичних позицій, заперечував божественний характер походження душі, релігійно-ідеалістичні уявлення про її безсмертя, доводив залежність психічних явищ від діяльності мозку, вказуючи на те, що коли всі органи людського тіла будуть нормальними, а мозок пошкодженим, то ми не матимемо ніяких відчуттів, не кажучи вже про більш складні психічні акти.

У галузі соціально-політичній П. Лодій виступав з філософським вченням про природне походження всезагального державного права, згідно з яким усі люди рівні за своєю природою.

Проте доводиться констатувати, що праці «Природне право народів», «Повний курс філософії», в яких концептуально викладені погляди Лодія з цього питання, не були опубліковані і загинули, у зв'язку з чим немає можливості об'єктивно і найповніше проаналізувати його філософську спадщину. Однак безумовним залишається одне: пропаганда і критичне осмислення нових досягнень західноєвропейської філософської думки не могли не сприяти орієнтації на неї академічної філософії як у Росії, так і в Україні, де вплив П. Лодія так само, як і Д. Велланського, був досить значним, посилюючись зверненням до них українського студентства, яке, навчаючись у столичних навчальних закладах, поверталось до України. Репрезентаторами академічної філософії в Україні виступили Харківський університет, Рішельєвський лицей (Одеса), Київська духовна академія, Університет Св. Володимира.

Харківський університет, відкритий у 1805 р. завдяки клопотанням громадськості та особистій ініціативі В. Каразіна, став значним осередком не тільки поширення романтичного

світорозуміння, а й нових течій західноєвропейської філософії. Ректором університету став російський філософ, логік, автор одного з перших у Росії підручників з логіки І. Рижський, професор філософії Петербурзького гірничого корпусу, лекції якого слухав В. Каразін, перебуваючи у Петербурзі.

Першим професором філософії був запрошений німецький філософ І. Б. Шад.

ЛОБИСЕВИЧ ОПАНАС КИРИЛОВИЧ **(1732-1805 рр.)**

Письменник, один з піонерів українського національного відродження. Походив з козацького роду. Народився у м. [Погар](#) на [Стародубщині](#).

Навчався у [Київській Академії](#) (з 1747 р.) і [Петербурзькому університеті](#) (з 1754 р.).

Опанас Кирилович Лобисевич народився біля 1732 р., у м. Погарі, у родині значкового товариша Стародубівського полку. Вчився у Київській Академії (1747-1753 рр.) і в Університеті при петербурзькій Академії Наук (1754-1760 рр.).

Перебуваючи у Петербурзі, Лобисевич нав'язує дружні стосунки серед вищої української й російської інтелігенції (приміром, з Г. А. Полетикою й О. І. Мусін-Пушкіним), які він зберіг до кінця свого життя.

Під впливом цього оточення розпочалися перші кроки Лобисевича у царині літератури (переклади з латинського у журналі «Трудолюбивая Пчела» р. 1759).

У 1760 р. Лобисевич був призначений перекладачем при Академії Наук, а наступного року був переведений на таку ж посаду до штату гетьмана Кирила Розумовського.

Відтоді починається його довга служба при Розумовському у характері його особистого секретаря, начальника його фельдмаршальської канцелярії й «генерал-ад'ютанта».

Разом з гетьманом Лобисевич їде за кордон, де подорожує у Німеччині, Франції, Італії, можливо, Англії, майже два роки (1765-1767 рр.).

Продовжується й літературна діяльність Лобисевича (переклади з французького і латинського у петербурзькому журналі «Барышек Всякия Всячины» 1770 – 1774 рр. Лобисевич

виходить у відставку з чином армійського полковника й оселюється у своїх маєтках у Новгородсіверщині.

Тут широко розгортається його громадська діяльність як одного з лідерів новгородсіверського шляхетства (1783 - 1787 рр.) він був послідовно повітовим і губерніяльним маршалом) й представника українського патріотичного гуртка, що існував у Новгороді-Сіверському у 1780-1790 рр.

У 1794 р. Лобисевич якийсь час живе у Петербурзі, зайнятий різними літературно-видавничими справами й планами. Перед ним відкриваються широкі обрії української національної літератури.

У листі до свого вчителя, архієпископа Георгія Кониського Лобисевич писав 30. IX. 1794 р.:

«Как во всяком покрое платьев, так во всяком наречии языков есть своя красота; а к тому, когда и дым отечества сладок, то сия воня благоухания мыслей отечественных есть найсладчайшая».

«Для чести нации, матери нашей, всегда у себя природою и ученостию великих людей имевшей, столько светов вытустившей, для любимого нашего отечества, для знающих под корою просторечия находить драгоценности мыслей», — Лобисевич мав намір опублікувати українські інтерлюдії Танського до трагікомедії Г. Кониського «Воскресеніє мертвых», — «да даст величие отечеству своему наш Плавт, наш Мольер, ежели что не боле».

Опанас Лобисевич мусить зайняти належне місце в історії українського письменства.

Він був автором «Вергілієвих Пастухов... у малоросійській кобеняк переод^твіх» (українська переробка славнозвісних «Буколік» Вергілія).

Хоча цей твір Лобисевича не дійшов до нас, але маємо підстави думати, що у буколичну форму античного поета Лобисевич умістив політичні думки, мрії й прагнення сучасного йому українського громадянства.

Отож, в особі Лобисевича маємо ідеолога української національної літератури, справжнього попередника Котляревського, предтечу українського національного відродження XIX ст.

Після короткої служби у Чернігові на посаді радника І.

Департаменту Генерального Суду (1797-1801 рр.) Лобисевич вийшов у відставку з чином дійсного статського совітника й останні роки життя провів у своєму маєткові, у с. Ленькові (7 км. од Новгород-Сіверського). Там він і помер восени 1805 р.

МАЗЕПА ІВАН (1639 —1709 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній (1687–1704 рр.) і всій Наддніпрянській Україні (1704–1709 рр). Князь Священної Римської Імперії (1707–1709 рр.). Представник шляхетного роду Мазеп-Колединських гербу Курч з Київщини.

У молодості служив при дворі короля Яна II Казимира. Після обрання гетьманом намагався відновити авторитет інституту гетьманства в Україні. Зробив великий внесок у економічно-культурний розвиток Лівобережжя. Зовні під патронатом московського царя Петра I проводив курс на відновлення козацької держави Війська Запорозького в кордонах часів Хмельниччини.

Тривалий час формально підтримував Московське царство у Північній війні зі Швецією, у 1708 р. перейшов на бік шведів. Після поразки під Полтавою врятувався у Молдавії. Помер у місті Бендери.

Народився на хуторі Мазепинці Київського воєводства

(неподалік Білої Церкви). У 1592 р. король Сигізмунд II Август подарував його шляхтичеві Михайлові Мазепі-Колединському з роду Курчів. Батько — Стефан-Адам Мазепа — був шляхтичем; покаявся в часи Хмельниччини, став 1654 р. Білоцерківським отаманом. Мати — Марина Мокієвська - представниця старого шляхетського роду з Білої Церкви; присвятила молоді роки сім'ї, вихованню сина Івана та доньки Олександри.

Дитинство Івана припало на час Хмельниччини і Руїни. Змалку мусив навчатися військової справи, їзди верхи, фехтування. Мати відправила на навчання до Києво-Могилянської академії.

В академії 3 роки вивчав риторику, латину. Добре володів пером, у хвилини дозвілля писав вірші, цікавився усіма видами літературної творчості; протягом життя опанував 8 іноземних мов.

Закінчивши навчання, повернувся додому. Батько мріяв про велику кар'єру для свого сина, вислав його до двору польського короля, великого князя литовського і руського Яна II Казимира. Іван став королівським пажем, зумів швидко завоювати прихильність короля. Тоді вмів чарувати людей.

Курч, Князь (пол. Kurcz, Kniaz) - герб волинських князів Курцевичів, нащадків Гедиміновичів. Герб використовували дворянські роди Польщі, Литви, Білорусі та України. Герб «Курч» використовувався гетьманом Іваном Мазепою

Ян II Казимир, син Сигізмунда III та Констанції Австрійської, був у близьких взаєминах із західними монаршими дворами, щороку висилав за кордон трьох талановитих юнаків шляхетського походження для покращення освіти. Мазепа потрапив до цієї трійки стажерів; відвідав Німеччину, Францію, Італію, можливо, Австрію у дипломатичній місії козаків. У 1659 р. повернувся до Речі Посполитої, познайомився зі справами щодо українського населення (1677 р.), з лобістами українського питання в польському сеймі.

Після цього король Ян-Казимир доручав Мазепі кілька різних дипломатичних місій в Україні, Туреччині, Московії (між 1662–1669 рр.). У 1670 р. познайомився з сином Богдана Хмельницького Юрієм; не став на його бік, оскільки вважав його персону занадто слабкою.

Під час служби при дворі Яна II Казимира мав персональний конфлікт зі шляхтичем Яном-Хризистом Пасеком, що ледве не закінчився дуеллю в королівських палатах. Мазепа втратив прихильність короля, змушений був повернутись в Україну.

Ян-Хризист Пасек згадує у своїх «Споминах» історію, (яка стала популярною, хоча насправді, як більшість поетичних образів, ймовірно, далека від правди), що коханкою Мазепи була дружина визначного польського магната; коли ошуканий чоловік дізнався про це, наказав своїм служникам зловити винуватця, прив'язати голого до дикого коня та пустити степом.

Рекламний плакат до кантати М.Балфе

Ця історія була в усіх подробицях занадто гарна, мала свою привабу: маса схопила її, перетворила в епопею, поети, малярі та музики — Байрон, Гюго, Верне, Булянге, Ліст — покористувалися нею, звеличили її героя, що зріс до величини символу. Едгар Кіне порівняв раз нещасливу Францію до замученого Мазепи, перед яким простягалось славне майбутнє.

З 1663 р. Іван Мазепа жив у родовому маєтку в селі Мазепинці; після смерті батька успадкував посаду чернігівського підчашого.

Наприкінці 1669 р. вступив на службу до гетьмана Петра Дорошенка; був справді «переломний момент» (Дорошенко) у житті, діяльності майбутнього гетьмана, який відтоді цілковито віддає себе українській державній справі.

Поява Мазепи при чигиринському гетьманському дворі була пов'язана з великою зміною у його особистому житті: у Корсуні,десь 1668–1669 рр., одружився з трохи старшою від нього удовою Ганною Фридрикевич, про яку мало що відомо. Невідомо також, чи мала вона дітей від Мазепи. Здається, мала доньку, яка померла в дитинстві.

У Дорошенка Мазепа був спочатку ротмістром надвірної корогви, себто командиром гетьманської гвардії, згодом (десь коло 1674 р.) виконував обов'язки генерального осавула. Брав участь у війні Дорошенка як союзника Туреччини проти Польщі (похід у Галичину 1672 р.).

Не був генеральним писарем: сучасну вістку про це (дуже популярну досі в історичній літературі) спростував Дорошенко (генеральним писарем у 1669–1676 рр. був Михайло Вуяхевич-Височинський).

Дорошенко оцінив великі здібності («росторопності й цікавості», як каже Величко) Мазепи, доручав важливі дипломатичні місії.

У червні 1674 р. Дорошенко послав Мазепу до Криму й Туреччини, дав татарський ескорт, кілька полонених козаків з Лівобережжя, призначених у подарунок ханові, султанським достойникам.

Під час подорожі біля річки Інгул Мазепа попав у руки запорожців; могли його вбити; кошовий отаман Іван Сірко впізнав Мазепу, врятував.

Коли гетьман Лівобережної України Іван Самойлович

довідався про це, зажадав у Сірка видати йому Мазепу. Сірко спочатку відмовив; під тиском московського уряду змушений був відіслати Мазепу до Батурина (липень 1674 р.). Досвідом в міжнародних справах, бездоганними манерами Мазепа переконав Самойловича зробити його довіреною особою (був обраний військовим осавулом).

Іван Мазепа

Булава гетьмана Лівобережної України до рук Івана Мазепи потрапила у 1687 р. у результаті чергової антигетьманської змови генеральної старшини, інспірованої фаворитом тодішньої російської правительки Софії князем Василієм Голіциним; гетьмана Івана Самойловича було позбавлено влади, заслано до Сибіру.

Невдовзі сам фаворит потрапив в опалу, попрямував слідами Самойловича, втратила владу Софія. Здавалося, за такого розкладу сил гетьманувати Мазепі залишилося лічені дні; у таких непевних умовах зумів втримати владу, істотно зміцнив власні позиції.

Мав тоді 50 років, був людиною з величезним життєвим та політичним досвідом. Обрання Мазепи пов'язане було з підписанням нових, «Коломацьких статей» (основа — «Глухівські статті» Многогрішного 1669 р., з деякими додатками на користь Москви).

Так, було застережено, що Україна не сміє порушувати

вічний мир з Польщею і повинна підтримувати добросусідські стосунки з Кримом. Знову заборонено Україні мати дипломатичні стосунки з іншими державами. Крім залог та воєводів, що були у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острі, московська залога мала стати у гетьманській резиденції — Батурині — для постійного контролю над гетьманським урядом. Заборонялось «голосов испущать», що «Малороссийский край гетманского регименту», а тільки казати, що він належить до єдиної держави з Великоросійським краєм.

Тому мусить бути вільний перехід з Москви в Україну. Гетьман і старшина повинні дбати про зміцнення зв'язків між двома народами.

Метою Мазепи як гетьмана Війська Запорозького було об'єднання козацьких земель Лівобережжя, Правобережжя, Запорожжя і, якщо можливо, Слобожанщини і Ханської України у складі єдиної Української держави під гетьманським регіментом, встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою.

Ревний покровитель православ'я, Мазепа надав кошти на будівництво в усій Гетьманщині низки церков, споруджених у стилі українського бароко. Заходами Івана Мазепи Києво-Могилянський колегіум набув статусу академії (у цей час відомої як «Могило-Мазепинська») (завдяки матеріальній підтримці гетьмана було споруджено нові корпуси, збільшено кількість спудеїв до 2 тисяч).

Після великого Богдана Мазепа вперше поставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Цікаво, що в «Апостоли» 1695 р. було зазначено, що видання книги «За Щасливого Владіння ЇХ Царського Присвітлого Величества обох сторон Дніпра Войск Запорожских Гетьмана, Благородного ІВАННА СТЕФАНОВИЧА МАЗЕПИ друком новим відбулося».

У народі до сьогодні побутує знана приказка: «від Богдана до Івана не було Гетьмана». Свою владу ототожнював з могутністю держави; якнайрішучіше захищався від будь-яких посягань з боку запорожців (боролися за свою автономність), деяких старшин, які посилали донос за доносом цареві. У зовнішній політиці відмовився від орієнтації на Річ Посполиту, Крим, Туреччину. Боротьба з Московією видавалась на той час безнадійною, тому

тривалий час просто продовжував лінію Самойловича, спрямовану на забезпечення максимально можливої автономії.

Пам'ятний камінь на місці, де, ймовірно, Іван Мазепа був обраний гетьманом України (у Коломаку заплановано встановити пам'ятник гетьману Івану Мазепі)

Відкрита, послідовна підтримка старшини збуджувала повсюдне невдоволення серед народних мас та настроєних проти старшини запорожців. Потенційно вибухова ситуація виникла у 1692 р., коли військовий канцелярист Петро Іваненко (Петрик) втік на Січ і став піднімати заколот проти гетьмана. Оголосивши, що настав час повстати проти старшини, яка «смокче народну кров» і «визволити нашу батьківщину Україну з-під влади Москви», Петрик заручається підтримкою кримських татар (замість допомоги татари стали грабувати населення, популярність Петрика серед народу похитнулася, повстання згасло).

Завдяки дипломатичному хисту зумів налагодити стосунки з царівною Софією, фактичним керівником московського уряду князем Голіциним, з їхнім наступником — царем Петром I, що врятувало Україну від можливих руйнацій після державного перевороту у Московській державі 1689 р.

Незважаючи на заборону міжнародних дипломатичних

зносин, зафіксовану у «Коломацьких статтях» — угоді між Україною та Московською державою, підписаною під час обрання Мазепи гетьманом, мав численні зв'язки з монархічними дворами Європи, зокрема, Веттінів у Польщі, Гіраїв у Криму, інших.

Сторінка з «Апостола» 1695 року, з титулом Івана Мазепи

З метою оборони південних кордонів побудував фортеці на півдні України, зокрема, Новобогородицьку та Ново-Сергіївську на річці Самара.

Прагнув знайти опору серед козацької старшини Лівобережної України, дбав про забезпечення її представників маєтностями (гетьманські універсали Василю Борковському, Прокопу Левенцю, Михайлу Миклашевському, Івану Скоропадському, тощо). Захищав інтереси простих козаків, посполитих (зафіксовано універсалами від 1691 р., 1692 р., 1693 р., 1701 р., тощо), в яких регулювалися питання оподаткування, відробіток («панщина»).

Вихований у принципах меркантилізму, Мазепа різними способами сприяв розвитку економіки держави, насамперед промислового виробництва, торгівлі.

Українське господарство у добу Мазепи переживає піднесення. Поширюються торговельні зносини також з Кримом і Чорноморсько-Дунайськими країнами. Росте і внутрішня торгівля, зокрема торговельний обмін між північчю й півднем Гетьманщини, між Гетьманщиною і Запоріжжям та Слобожанщиною, між Лівобережжям і Правобережжям.

У кінці XVII ст. дуже розвиваються галузі промисловості, які

вимагали спеціального технічного досвіду та устаткування, і більших грошових вкладів.

Відомо 14 Універсалів Мазепи про виділення українській шляхті земель під устаткування рудень, селітряних заводів, ковальських цехів. Зокрема, Універсалом від 9 лютого 1688 р. Гетьман Іван Мазепа підтверджує маєтності Межигірського монастиря, серед яких є «рудні», Універсалом від 9 травня 1690 р. він дозволяє стародубівському полковникові Михайлові Миклашевському побудувати дві рудні. Універсалом Івана Мазепи від 26 березня 1701 р. архієпископові чернігівському і новгородському у посесію надано Неданчицьку рудню.

Внутрішня політика гетьмана Мазепи була безпосереднім продовженням політики Самойловича. Провадилася іншими темпами, подекуди іншими методами, сприяла зростові козацької старшини, зміцненню її економічної бази, соціального становища, перетворенню її на зверхній стан Гетьманщини (провідну верству Козацько-Гетьманської держави).

Політика українського уряду щодо козацтва за часів гетьманування Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво на Гетьманщині було у той час дуже поважною силою (як і заможна сільська верхівка, як і головний військовий резерв держави). У руках козацтва були чималі площі землеволодіння, важливі господарські угіддя, млини, гуральні, інші промислові й торговельні заклади, а головне — права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за Богдана Хмельницького.

Розвиток торгівлі і промисловості за часів Мазепи сприяв зростанню міст, зокрема його купецької верстви. У зв'язку з тим відбувалися чималі зміни у соціально-економічному житті міст Гетьманщини.

Селянство у часи Івана Мазепи становило більшість населення України. Попри розповсюджену думку, ніякого масового, взагалі закріпачення селян у часи Мазепи не відбувалося. Селяни, по-перше, ще не втратили юридичні права на землю, і якщо право займанщини вже переставало братися до уваги як право власності, то письмово оформлені документи підтверджували таке право беззастережно. Значно пізніше, через десятиліття, у другій половині XVIII ст. такі письмові угоди селян перестали визнавати за юридичні документи, якщо земля, на якій вони жили, була повторно роздана конфідентам верховної влади,

по-друге, навіть там, де селяни жили на землі державців, вони повністю зберігали за собою право вільного переходу на нове місце проживання, з правом забрати своє рухоме майно, але досить часто продавали й землю, яку вони обробляли, і яка формально-юридично належала державцям, що ставало причиною багатьох конфліктних ситуацій, як це засвідчують документи тих часів.

Натомість існує лише один документ, універсал Мазепи, вписаний до полтавських актових книг (і з огляду на відсутність оригіналу точна передача змісту його може викликати сумніви), що стосується Полтавщини, де селянам заборонялись селянські переходи, та попри те, що у тисячі інших універсалів Мазепи такого немає, а навпаки, у них досить широко віддзеркалюються вільні переходи селян від одних державців до інших, в українській історіографії традиційно широко використовуються посилення лише на зазначений вище універсал у роботах, які стосуються соціально-економічного становища України за часів Мазепи, що фатально спотворює дійсний правовий статус селянства тих часів.

Матеріальне становище селянства почало помітно погіршуватися за часів Північної війни, коли воно сильно було обтяжене розквартируванням у Гетьманщині багатьох російських полків внаслідок тотальної мілітаризації Російської імперії Петром I, годувати голодних російських солдатів та утримувати коней драгунів мало за свій кошт українське населення, сталося це після Полтави, вже за Скоропадського, мляві спроби якого протидіяти цьому були надто анемічними, щоб Росія взяла їх до уваги, хоч до закінчення Північної війни у нього були деякі дипломатичні можливості, щоб послабити та відтермінувати цей тягар, спричинений брутальним порушенням царським урядом автономних прав Гетьманщини.

Важливий був вклад гетьмана Мазепи у духовне життя України-Гетьманщини: за його гетьманування воно досягає особливого піднесення, напруження та розквіту, у всіх галузях української культури — в освіті, науці, літературі, мистецтві.

Був великим меценатом культурних починів і будов в Україні. Найбільш вражає у часи Мазепи розвиток образотворчого мистецтва, головно архітектури. У добу Мазепи відроджується Київ як духовий центр України. Мазепинська доба

створила свій власний стиль: виявився в образотворчому мистецтві, літературі, цілому культурному житті гетьманської України. Це було українське бароко — близький родич західноєвропейського — глибоко національний стиль, який мав своє найвище завершення в часи Мазепи.

У 1689 р. на московський трон зійшов Петро I, Гетьман Мазепа надавав цареві активну допомогу у грандіозних походах на турків і татарів (див. Азовські походи 1695—1696 рр.), кульмінацією яких стало здобуття 1696 р. Азова — ключової турецької фортеці на Азовському морі. Старіючий гетьман постійно давав молодому монархові поради у польських справах: згодом між ними виникла тісна особиста дружба. Козацькі полковники із сарказмом зауважували, що «цар скоріше не повірить ангелові, ніж Мазепі», московські урядники заявляли, що «ніколи ще не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа». Від Петра I Мазепа отримав чимало нагород, став другим кавалером ордену св. Андрія Первозванного, за клопотанням Петра I, отримав титул князя Священної Римської Імперії.

Завдяки близьким стосункам із царем Мазепа зміг скористатися великим козацьким повстанням, що вибухнуло на підлеглому полякам Правобережжі у 1702 р. Після того як цей район знову було заселено, польська шляхта спробувала вигнати звідти козаків. Правобережне козацтво на чолі з популярним у народі полковником Семеном Палієм підняло повстання. Повстанців було 12 тисяч, коли до них приєдналися інші козацькі ватажки — Самійло Самусь, Захар Іскра, Андрій Абазин. Незабаром перед повстанцями впали такі польські твердині, як Немирів, Бердичів та Біла Церква (див. Облога Білої Церкви (1702 р.). З утечею на захід польської шляхти схоже було на те, що розгортається щось на зразок зменшеного варіанту 1648 р. (див. Хмельниччина). Однак 1702 р. полякам удалося відвоювати значну частину втрачених земель і взяти Палія в облогу у його «столиці» Фастові. Саме у цей час у Польщу вторгається найбільший ворог Петра I — король Швеції Карл XII. Скориставшись замішанням, Мазепа переконує царя дозволити йому окупувати Правобережжя. Знову обидві частини Наддніпрянської України були об'єднані, і заслугу здійснення цього міг приписати собі Мазепа. Щоб гарантувати себе від

загрози з боку популярного у народі Палія, Мазепа за згодою Петра I наказує заарештувати того й заслати до Сибіру. Його місце зайняв товариш Михайло Омельченко.

21 квітня 1708 р. Василь Кочубей і Іван Іскра подали Петру донос з 25 статей на Мазепу, але цар не повірив і наказав стратити донощиків.

1 стаття. 1706 р., у Мінську гетьман говорив на самоті, що княгиня Дольська, родичка Станіслава Лещинського, запевняла його, що король Станіслав бажає дати запорозькому війську бажану волю.

2 стаття. Того ж року Мазепа погано говорив про литовського гетьмана Огінського, союзника московського государя.

3 стаття. Почувши, що король Август покинув Польщу і поїхав у Саксонію до шведського короля, Мазепа радів з цього приводу.

4 стаття. 1707 р. почувши, що коло Пропойська розбите царське військо, гетьман, спитав у Кочубея пошепки чи правдива ця новина.

5 стаття. Того ж року у Батурині, за обідом, Мазепа сказав що дістав новину про поразку царського війська, і потім дуже сміявся з цього. Потім пив за здоров'я княгині Дольської.

6 стаття. Потім через тиждень Мазепа говорив Кочубею: «Я просив у царя війська для захисту Києва й України, він відмовив, і нам доведеться шукати дружби в короля Станіслава».

7 стаття. 17 травня того ж року я просив дозволу віддати свою доньку за сина Чуйкевича, але Мазепа порадив мені віддати її за польського шляхтича, бо скоро з ляхами побратаємося.

8 стаття. 28 травня сербський єпископ Рувим говорив, що гетьман журився і жалівся йому, що государ Україну обтяжає.

9 стаття. 29 травня гетьман за обідом говорив: «Москва хоче взяти в тяжку неволю всю Україну».

10 стаття. Гетьман запрошував до себе єзуїта ксьондза Зеленського. Як відомо, цей єзуїт завжди говорив не боятися шведів і підтримувати їх. Чого б то Мазепі його запрошувати, якби він не мав злих намірів?

11 стаття. Полтавський писар Олександр Чуйкевич говорив, що він заходив до гетьмана, але двері були зачинені і гетьманський слуга сказав: «Гетьман з полковниками читає

гадяцький договір гетьмана Виговського з поляками».

12 стаття. У грудні 1707 р. приїжджав в Батурин шведський канцелярист Кікін і Мазепа зібрав 300 озброєних компанійців захищати його.

13 стаття. На Різдво 1708 р. приїжджав до гетьмана вищезгаданий Зеленський і гетьманський писар Пилип Орлик проводив його до гетьманського хутора під Бахмачем.

14 стаття. Мазепа говорив, що якщо хтось з полковників не піде разом з ним, то того він ув'язнить в тюрмі без милосердя.

15 стаття. Мазепа часто посилає козаків Кондаченка і Биєвського з усними дорученнями до хана і акерманських татар.

16 стаття. Одного разу, коли Мазепа підгуляв, то почав вихвалити зрадників Виговського і Брюховецького: «Вони хотіли б вибитися з неволі, та злі люди їх до того не допустили, і ми хотіли б далі дбати про свою непорушність і волю, та ще способів до того не маємо...».

17 стаття. Одного разу гетьман говорив полковникам: «Ви думаєте, що я хочу віддати гетьманство Войнаровському; я сього не бажаю; вільно вам буде вибрати гетьманом кого схочете. Коли між вами є той, хто міг би свою батьківщину захищати, я тому уступлю; коли ж бажаєте залишити на мені цей тягар, то слухайте мене. Доведеться нам, умовившись і постановивши свій намір, братися за шаблі.»

18 стаття. Мазепа тримає при собі слуг-поляків і посилає їх без царського на те указу.

19 стаття. Государ наказував дивитись щоб люди не переселялися з Лівобережжя на Правий берег, але Мазепа нічим їм не перешкоджає.

20 стаття. На Коломацькій раді постановлено, щоб українці приближалися до великорусів, а гетьман того не допускає і Україна щораз віддаляється і чужіє.

21 стаття. Всі міста українські не укріплені і сам Батурин 20 літ стоїть без поправки. Люди кажуть, що так робиться в тій цілі, щоб міста не могли захищатися.

22 стаття. Коли до гетьмана прийшла звістка, що запорожці з Петриком піднялися з татарами проти великорусів, Мазепа сказав: «Нехай би ці ледарі робили те, що мають робити».

23 стаття. Одна близька до Мазепа особа говорила про татар: «Ці люди нам скоро знадобляться».

24 стаття. Гетьман говорив львівському міщанинові Русиновичу: «Щоби тільки Бог дав мені сили і здоров'я, котре ослабло, я прихильний полякам. Бачу, що цар образив Польщу, але й Україну від сильно обтяжив».

25 стаття. Гетьман самовільно орудує військовою скарбницею, роздає землю своїм прихильникам. Наприклад, помер полковник Солонина, то Мазепа віддав його села генеральному обозному Дуніну-Борковському, не залишивши нічого нащадкам полковника Солонини.

На початку XVIII ст. у стосунках із царем з'являється напруженість. 1700 р. вибухнула Північна війна. У виснажливій боротьбі за володіння узбережжям Балтійського моря головними супротивниками виступали московитський цар і 18-річний король Швеції Карл XII — обдарований полководець, але кепський політик. Зазнавши ряду катастрофічних поразок на початку війни, Петро I (палкий прихильник західних звичаїв) вирішує модернізувати армію, управління, суспільство взагалі. Значно зміцнювалася централізована влада, пильніше контролювалися всі ділянки життя, скасовувалися також «застарілі звичаї». В межах цієї політики під загрозу потрапляла гарантована 1654 р. традиційна автономія Гетьманщини.

Ежен Делакруа. Мазепа на коні

Під час війни цар висунув перед українцями нечувані раніше

вимоги (замість захисту своєї землі від безпосередніх ворогів — поляків, татарів, турків були змушені битися зі шведськими арміями у далекій Лівонії, Литві, Центральній Польщі). Регулярно українські полки поверталися з півночі, зазнавши втрат, що сягали 50, 60, 70% складу. Намагаючись узгодити дії своїх військ, Петро I поставив на чолі козацьких полків московитських і німецьких командирів, моральний дух козаків занепав. Чужоземні офіцери ставилися з презирством до козацького війська (вважали гіршим, часто використовували просто як гарматне м'ясо). Коли поповзли чутки про наміри царя реорганізувати козаків, старшина, положення якої було пов'язане з військовими посадами, занепокоїлася.

Війна викликала ремствування серед українських селян, міщан: скаржилися, що в їхніх містах, селах розмістилися московитські війська, які завдавали утисків місцевому населенню. «Звідусіль,— писав цареві Мазепа,— я отримую скарги на свавілля московитських військ». Гетьман став відчувати загрозу, коли пішли поголоси про наміри царя замінити його чужоземним генералом чи московитським вельможею.

**«Мазепа на переправі через Дніпро»
Корнило Устянович, 1883**

Загальне невдоволення штовхнуло Мазепу шукати іншого покровителя. Коли польський союзник Карла XII Станіслав Лещинський став погрожувати нападом на Україну, Мазепа звернувся за допомогою до Петра I. Цар, чекаючи наступу шведів,

відповів: «Я не можу дати навіть десяти чоловік; боронися, як знаєш».

Після того, як Мазепа переконався в тому, що цар нищить основи української державності, він вирішив використати умови, створені Північною війною (1700–1721 рр.) для розв'язання державницьких проблем іншим шляхом. Цар порушив зобов'язання обороняти Україну від ненависних поляків, що було основою угоди 1654 р., український гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати вірність цареві.

7 листопада (28 жовтня) 1708 р., коли Карл XII, який ішов на Москву, завернув в Україну, Мазепа, у надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів. За ним пішло близько 3 тисяч козаків і провідних членів старшини.

Мазепа звертається до війська з яскравою промовою: «Братія, прийшла наша пора; скористаємось цим випадком: помстимося москалям за їх тривале насилля над нами, за всі скоєні ними жорстокості й несправедливості, збережемо на майбутні часи нашу свободу і права козацькі од їх посягань! Ось коли надійшов час скинути з себе їх остогидле ярмо й зробити нашу Україну країною вільною й ні від кого не залежною».

За словами Пилипа Орлика (в меморіалі «*Déduction des droits de l'Ukraine*» — «Вивід прав України», складеному 1712 р.), зміст угоди 1708 р. був такий: «Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними й незалежними; король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів; зокрема, король має вислати туди негайно помічні війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман та його Стани (Etats). Усе завойоване на території Росії, але колись належне «руському» (українському) народові, має бути повернене до Князівства українського; Мазепа мав бути князем українським або гетьманом довічним; після його смерті Генеральна Рада («Стани») мала обрати нового гетьмана; король шведський не має права привласнювати собі ні титула, ні герба Князівства Українського.

Нарешті, для забезпечення цієї угоди і в інтересах безпеки (шведського війська) на території України на весь час війни передаються шведам міста Стародуб, Мглин, Батурин, Гадяч і Полтава».

Через кілька днів після переходу Мазепа до шведів на гетьманову столицю Батурин напав командувач московитськими

військами в Україні князь Меншиков, вирізав усіх жителів: 6 тисяч чоловіків, жінок, дітей. Звістка про бойню в Батурині, терор, що його розпочали в Україні війська Московії, заарештовуючи й страчуючи за найменшою підозрою в симпатіях до Івана Мазепи, змінила плани багатьох із потенційних прибічників гетьмана. Цар наказав старшині, що не пішла за Мазепу, обрати нового гетьмана; 11 листопада 1708 р. ним став Іван Скоропадський.

Приклад Батурина, жорстокість московитських військ негативно сприймалися українцями, водночас протестанти-шведи викликали в них настороженість; більшість українського населення не захотіла підтримати Мазепу. Єдиною значною групою українського населення, що стала на бік гетьмана, були запорожці (часто сварилися з ним за потурання старшині, та вважали Мазепу меншим злом порівняно з царем). За це рішення вони дорого заплатили: у травні 1709 р. московитські війська зруйнували Січ, цар видав постійно чинний наказ страчувати на місці кожного пійманого запорожця.

Протягом осені, зими, весни 1708–1709 рр. військові сили суперників маневрували, прагнучи знайти для себе стратегічно вигідні позиції та заручитися підтримкою українського населення.

Нарешті 27 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва. Переможцем у ній вийшла Росія, у результаті чого провалилися плани Швеції підпорядкувати собі Північну Європу; Московія забезпечила собі контроль над узбережжям Балтійського моря, почала перетворюватися на могутню європейську державу.

Втікаючи після поразки від переслідування російської кінноти, Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдавії, що належала Османській імперії. Тут, біля міста Бендери, 21 вересня 1709 р. Іван Мазепа помер. Похований у Галаці. Через два роки турецькі мародери зруйнували могилу. Згодом козакі перепоховали тіло старого гетьмана. Рішення Мазепи відмовитись від союзницьких стосунків з Московією досі розглядається значною частиною російських істориків (як і раніше офіційною історіографією Російської імперії та СРСР) історією як зрада і порушення Переяславської угоди.

Карл XII і Іван Мазепа на Дніпрі після Полтави

За часів перебудови 1986–1991 рр. у СРСР уперше були дозволені публікації з іншим трактуванням дій гетьмана. Після проголошення незалежності Україною 1991 р. ставлення до Мазепи офіційних історичних дослідженнях й підручниках значно покращилося.

За розпорядженням царя Російська православна церква оголосила анафему Іванові Мазепі. Пряма цитата: «Новый изменник, нарицаемый Ивашка Мазепа, бывший гетман украинский, или паче — антихристов предтеча, лютой волк, овчею покрытый кожею, и потаенный вор, сосуд змеин, внешне златом блестящий, честью и благолепием красящийся, внутри же всякой нечистоты, коварства, злобы дьявольской, хитрости, неправды, вражды, ненависти, мучительства, кровопролития и убийства исполненный.

Ехиднино порождение, как змей вселукавый, яд своего злого умышления на православное государство изблева у 1708 г. в месяце декабре. Как второй Иуда-предатель, отвержися Христа Господа и благочинной державы».

Досі Російська православна церква та Українська православна церква Московського патріархату анафему не зняли. Утім, частина православного духовенства, зокрема архімандрит Віктор (Бедь) від УПЦ МП, вважає цю анафему вже недійсною. Тому у Києво-Печерській лаврі Мазепу досі піддають анафемі; у

Михайлівському монастирі (УПЦ-КП) моляться за упокій його душі.

Іван Мазепа (сучасний стінопис в Успенській катедрі Києво-Печерського монастиря)

10 липня 1918 р. у Софійському соборі єпископ Назарій з дозволу митрополита Київського і Галицького Антонія відслужив панахиду за гетьманом Іваном Мазепою. Під час панахиди за пропозицією Валентина Отамановського було вирішено перенести прах Мазепи, Петра Калнишевського, Павла Полуботка до Святої Софії, поховати поряд з гробницею Ярослава Мудрого.

МАЛАШЕВИЧ ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ
(р. н. невід. - р. с. невід.)

[Кошовий отаман](#), військовий і політичний діяч [Запорозької Січі](#) 1-ї половини [XVIII ст.](#); [кошовий Війська Запорозького](#) у 1714-1720 рр., 1734-1735 рр. Роки народження і смерті невідомі, походив з [козацького](#) роду, що жив у [Золотоноші](#), на [Полтавщині](#) (нині [Черкаська область України](#)).

Про цього отамана історикам відомо небагато. Особливо до того часу, коли у 1714 р. його обрали кошовим отаманом. Єдине, що відомо достеменно, - це те, що у політичних поглядах своїх

він був цілковитим антиподом Гордієнкові: коли той послідовно й наполегливо виступав проти союзу з росіянами, Малашевич, навпаки, так само послідовно й наполегливо домагався російського протекторату. Ось як характеризує цього козацького вождя історик Д. Яворницький: «Це був один з видатних отаманів початку XVIII ст. Спокійний, розважливий, прямий, чесний і богобоязливий, Малашевич був щиро відданий російському государеві й, очевидно, вважав своїм обов'язком так чи інакше повернути запорожців на попередні місця (базування - Б.С.) під скіпетр російської держави. З цією метою Малашевич звернувся з проханням до гетьмана Скоропадського про помилування Війська Запорозького, і гетьман Скоропадський доповів про прохання кошового цареві Петру Олексійовичу в нову столицю».

Одначе «помилування не надійшло. А багатьох-багатьох козаків обурило сама постановка питання: хто це та з якого дива має нас «помилувати»? Російський імператор?! А вів хто такий для нас? Ми що, зібралися тут, на Січі, з його ласки, його милості? До того ж, Малашевич не взяв до уваги певних політичних нюансів. Зокрема, того, що територія на якій тепер базувалася СІЧ, перебувала, за мирними російсько-турецькими угодами, під контролем Криму, а отже й Туреччини. Одне слово, за кілька місяців Малашевичу довелося розпрощатися з булавою і перейти у звичайну старшину. Натомість кошовим став Василь Осипов.

Усіх подробиць не відомо, але можемо припустити, що протягом майже двох років на Січі точилася боротьба між прихильниками Малашевича й Осипова. Наслідком було те, що у 1716 р. Малашевич знову став кошовим. І з чого ж він почав цього разу? Та з того ж самого, з чого починав і у пору першого терміну отаманування: заходився писати листи. Зокрема, написав гетьманові Скоропадському і миргородському полковникові Д. Апостолу, щоб вони поклопоталися про Військо Запорозьке перед царем.

Тобто, щоб цар узяв козаків під свою високу руку. Але цареві було не до запорожців. Єдине, що він дозволив, це переходити на російський бік поодинці чи невеличкими групами. Але поширювався цей дозвіл тільки на тих, хто не брав участі в антиросійській військовій кампанії, не перебував у лавах військ гетьмана Мазепи і кошового К. Гордієнка. А таких, як з'ясувалося,

на Січі було небагато.

Ще твердішу позицію зайняла по смерті Петра I його наступниця, Катерина I. Вона організувала справжню економічну блокаду Запоріжжя. Зажадала перекрити всі шляхи, що сполучали Січ з Україною, а купцям категорично забороняла навідуватись до козаків.

Навіть ті з них, що йшли по сіль до Криму, мали обов'язок обминати табір січовиків. А Малашевич усе торочив про царську милість.

Але що вдієш, таким було його переконання. На Полтавщині, звідки він походив, у ті часи серед козацтва панували переважно проросійські настрої. Яворницький характеризує його так: «Де був один із видатних отаманів початку XVIII ст.

Спокійний, розсудливий, прямий, чесний і богобоязкий, Малашевич щиро був відданий російському государеві і, здається, поставив собі священним обов'язком вернути запорожців «під скіпетр російської держави».

Велике його невдоволення викликало те, що на Подніпров'я, повернувшись із Молдови, знову прибув авторитетний, впливовий отаман Кость Гордієнко. Малашевич із Гусаком організували йому протистояння. Дійшлося навіть до збройних сутичок, під час яких Малашевич намагався примусити Гордієнка залишити Запоріжжя.

Не без участі Малашевича, хоч і під безпосереднім проводом І. Гусака, козаки заарештували Гордієнка, закували його у кайдани і привезли до свого табору. Та, як ми вже знаємо, незабаром Гусакові довелося тікати, а козаки знову обрали кошовим Гордієнка.

Не можна обминути у діях Малашевича і такого. Ми вже знаємо, що у своєму прагненні повернути козаків під владу Російської імперії він ладен був на будь-що, на будь-яку авантюру, і така нагода трапилася. Допомогли події у Польщі. Там, по смерті короля Августа II, розпалася запекла боротьба, у тому числі й збройна, між претендентами на корону: сином Августа II Фрідріхом (його дуже хотіла бачити на троні Росія) і Станіславом Лещинським, якого підтримувала значна частина аристократії та Франція.

Шукаючи собі союзників, де тільки змога, Лещинський

звернувся до кошового Малашевича. Погодьмося, що це звернення було дуже дивним. Адже Росія Лещинського не хотіла, а сам Малашевич буквально марив прихильністю до себе імператриці.

На що ж важив у цій ситуації Лещинський? Хіба лишень на те, що Малашевича, нарешті, образить одверте небажання російської імператриці «помилувати» підвладних йому козаків. Але не таким був Малашевич, щоб зважати на її царську неповагу.

Запишавшись зверненням до нього польського претендента на корону, кошовий вирішив розіграти польську карту. Щоб набити собі ціну, а може, просто з бажання донести на Лещинського та розкрити його задуми, він звертається до російського фельдмаршала Мініха. Мовляв, ти бачиш, що робиться? До мене, он, уже й поляки по допомогу звертаються, а ви, росіяни, все ще не хочете брати під свою руку. Побалакай там, нарешті, з імператрицею, нехай все-таки зглянеться на нас, козаків.

Дипломатичний шантаж уплинув. Дізнавшись, що з козаками починають заgravати поляки, імператриця видає Указ (31 серпня 1733 р.), яким пробачає запорожцям усі їхні провини і приймає під свою царську руку. Можна не сумніватися, що день, коли Малашевич дізнався про Указ, був для нього найщасливішим у житті.

Щоправда, значна частина козаків не поділяла його захвату, отож скинула з отаманства і гукнула кошовим Івана Білецького. Такого росіяни собі не зичили. Тому скерували на Січ агентуру, яка почала всіляко інтригувати проти нового кошового. І незабаром Малашевич знову постав при владі.

Бід імені імператриці його, як вірного слугу, покликали до Білої Церкви. Там, разом зі 153-ома своїми однодумцями, він нарешті здійснив мрію цілого свого життя: склав присягу на вірність російській короні. Як мало, виявляється, потрібно людині для щастя! Про те, яка доля чекає у цьому підданстві на українське козацтво, Малашевич навіть не думав. Та він, очевидно, й неспроможний був до тверезої оцінки ситуації. Утішався лише здійсненням власної мрії. І з великою охотою підписав незабаром у Лубнах угоду, що передбачала: всі запорозькі козаки переходять у підпорядкування командувачеві

російських військ в Україні; головне завдання козаків - оборона «російських кордонів». «Жалованіє» ж їм будуть платити за те, щоб назавжди запам'ятали: тут, в українських степах, вони охороняють російські кордони.

Повернувшись на Січ, Малашевич з великою пишнотою приймав у себе російського генерала Тараканова. А він як тут опинився? Та щоб прийняти присягу від усього січового товариства.

Не встиг Тараканов від'їхати, як на Січ прибув представник султана. З подарунками і проханням не переходити на службу Росії. Але, пардон... Було вже пізно.

Лещинському теж лишалося хіба що знизувати плечима од подиву: щоб після таких лютих розправ, що їх козаки та й уся Лівобережна Україна зазнали від російських військ, знову проситися під царську руку!

Мабуть, правду кажуть: кожен заслуговує на те, чого він заслуговує.

Втім, своєю наполегливістю він, врешті-решт, домігся того, що російський уряд дозволив козакам, що таборилися на Кам'янці, заснувати Січ на «російській території», в урочищі Базавлук.

І у 1734 р. козаки, справді, заснували цю, Базавлуцьку Січ, яка більше відома в історії як Нова Січ, і яка проіснувала до 1775 р. зруйнування росіянами Запорозької Січі та ліквідації Запорозького козацтва.

Росія знала, чому вона заграє з козаками: йшлося до війни з Туреччиною, і потрібні були козацькі шаблі. І не гаялася з наказами.

У 1736 р. Малашевича викликали до ставки фельдмаршала Мініха у Лубнах і звеліли повисилати сторожові загони козаків, які мали стежити за діями татарської орди і, у міру можливості, нейтралізувати її розвідувальні загони та роз'їзди. Невідомо, чим Малашевич не догодив козакам цього разу, але сталося так, що, як тільки він повернувся з Лубен, кошовим знову обрали Білецького.

Ще раз виринув Малашевич на політичній арені у 1737 р. І теж у постаті кошового. Проросійська частина козаків перемогла на виборах саме тоді, коли росіяни почали ставити укріплення поблизу Січі.

Гарнізон цього укріплення мав наглядати за козаками і, у разі найменшого заворушення між ними, братися до зброї. Чи могло таке сподобатися січовому товариству? Колись поляки вже пробували контролювати Січ із фортеці Кодак.

Але скінчилось на тому, що Іван Сулима фортецю зруйнував. Те саме загрожувало й російським укріпленням поблизу Нової Січі.

Кодак. Польська фортеця коло Дніпровських порогів, що мала стримувати козацькі походи на Чорне море.

План XVII ст.

Щоб якось утихомирити козаків, та відвернути їхню увагу від форту, фельдмаршал наказав їм рухатися в авангарді російських військ у поході на Очаків. Відтоді це стало традицією: в який би похід не йшли російські війська, в авангарді завжди були українські козаки. Вони й здобували «славу російській зброї».

Під Очаковом сталося те саме. Першими кинулися на штурм українські козаки, і Очаків став «містом російської слави».

Точних відомостей про подальшу долю Малашевича нема.

Із розгромом Січі військами Петра I і спаленням великої кількості бойових чайок біля Перевалочної у 1709 р. козацький флот все ж таки не загинув. Більшості козаків удалося вийти на чайках з оточеної Січі і стати кошем в Олешках, біля нинішнього Цюрупинська, у володіннях кримського хана. Серед тих, хто убув, так би мовити, в еміграцію в Олешки, був і полковник Іван Малашевич.

У Олешках серед козаків із часом склалися дві партії: одна - прихильники Івана Мазепи, які твердо відстоювали державність України, друга, яку очолив Іван Малашевич, була прибічником московського протекторату.

У 1714 р. ця партія перемогла і Малашевича обрали кошовим отаманом. Новообраний кошовий тут же направив

клопотання гетьману Самойловичу, щоб той просив Петра I про «помилування» запорожців. Та цар «помилувати» не захотів. Коли горді козаки прознали, що їхній кошовий молить гетьмана і царя про їхнє «помилування», то страшно обурилися – на рідній землі вони себе винними не вважали. І відняли у Малашевича отаманську булаву.

У 1716 р. Малашевича знову обрали кошовим, і він знову домагається царської милості.

Проте монарху запорожці були непотрібні, а імператриця Катерина I ще й організувала справжню економічну блокаду січовиків.

Проте наближалася нова російсько-турецька війна і Санкт-Петербургу козацькі шаблі і флот знову стали необхідні. Тож 31 серпня 1733 р. своїм указом імператриця «пробачає» запорожцям усі їхні провини і бере їх під свою царську руку.

Козаки дістали можливість повернутися на рідну землю й 31 березня 1734 р. заклали Нову Січ на річці Підпільній, притоці Дніпра.

Указ імператриці став причиною того, що козаки знову позбавили кошового булави, але ненадовго. Через кілька місяців Іван Малашевич знову в чині кошового разом зі своїми однодумцями-старшинами у Білій Церкві складає присягу на вірність російській короні.

Мрія кошового здійснилася, і незабаром у Лубнах з великим задоволенням Малашевич підписав з фельдмаршалом Мініхом угоду про підпорядкування російському командувачу свого коша та взяв зобов'язання охороняти «російські кордони» на українській землі.

Облаштувавши Підпільницьку Січ, кошовий Малашевич взявся будувати флотилію та готувати її до бойових дій. Завдання було не з легких, бо майже 30 років козацький флот у походи не ходив і бойових дій не проводив.

Треба було фактично заново формувати флотилію, починати все спочатку, та Малашевич зі своїми козаками через рік із завданням впорався.

У 1736 р. у ставці фельдмаршала Мініха Малашевичу поставили завдання блокувати турецький флот та дії татарських загонів і козацький флот вступив у чергову російсько-турецьку війну.

Того ж року козацька ескадра з 10 чайок зруйнувала турецьку фортецю Кінбурн, захопила у турків всю їхню артилерію та один бойовий корабель, про що Мініх зараз же повідомив у столицю.

У 1737 р. запорожці в авангарді військ фельдмаршала графа Леслі здійснили похід у Крим. Сухопутний корпус запорожців відзначився при штурмі Перекопу, Козлова (Євпаторії) і ханської столиці Бахчисарая.

Козацька флотилія вела бойові дії у Дніпро-Бузькому лимані, а потім, маскуючи дії сухопутної армії графа Леслі, вела розвідувальні диверсії в районі Дунаю.

Як підкреслювалося у тогочасних донесеннях російського командування, козацька флотилія особливо відзначилася при штурмі армією Мініха Очакова.

Сам фельдмаршал Мініх «храбрые их поступки при Дворе так выхвалявал, что им присланные от Е.В. вместе с милостивою грамотою, один большой и четыре малых штандарта с государственным гербом, бунчук, обшитый золотой парчой, серебряная позолоченная булава для кошевого и другие позолоченные, серебряные и каменьями осыпанные знаки, также знатная сумма денег в подарок».

Як склалася в подальшому доля Івана Малашевича – невідомо.

У 1738 р. вже кошовий Іван Білецький разом з віце-адміралом Сенявіним обирали місце для судноверфі «на острові, именуемом Вышних Хортиц, лежащем ниже порогов в 10 верстах».

Цей же кошовий водив авангард військ Мініха до Дністра у новій війні з турками.

Та як би не склалася його доля, кошовий отаман Іван Малашевич належить історії вітчизняного флоту.

Він віродив козацький флот і його бойову славу в період жорсткого переслідування російськими імператорами всього українського.

Як флотоводець свій бойовий шлях Іван Малашевич пройшов з честю, його ім'я, його заслуги перед Батьківщиною мають бути шановані у Військово-Морських Силах України.

МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН ГНАТОВИЧ

(1631–1703 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній Україні (1669–1672 рр.). Син Гната Многогрішного.

Дем'ян (Демко) Гнатович Многогрішний (Ігнатович) народився 1631 р. у місті Коропі (нині Чернігівська область) і походив з козацької родини. Брав активну участь у Національно-визвольній війні 1648–1657 рр. У 1665–1669 рр. він став чернігівським полковником. У 1668 р. Дем'ян Многогрішний як противник Андрусівського перемир'я взяв участь у антимосковському повстанні, яке розпочалось під керівництвом Івана Брюховецького. Підтримував політику гетьмана Петра Дорошенка. У 1668 р. Петро Дорошенко призначив Дем'яна Многогрішного наказним гетьманом Лівобережної України, оскільки сам був змушений повернутися на Правобережжя. Наступ московських військ під командуванням Григорія Ромодановського на Сіверщину (на Ніжин і Чернігів), відсутність військової допомоги від Петра Дорошенка, сильні московські залоги в містах, тиск промосковських налаштованої частини старшини і православного духовенства (особливо Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича) примусили Дем'яна

Многогрішного піти на переговори з царським урядом. 17 грудня 1668 р. на старшинській раді в Новгороді-Сіверському Многогрішний був обраний «сіверським гетьманом». За словами літописця, за козацьким звичаєм Многогрішний довго відмовлявся від булави, «як стара дівка від хорошого жениха». Нарешті, від імені всієї старшини він присягнув на вірність Москві. Тоді повернулися звідти Максаківський ігумен Ширкович та обозний Петро Забіла, яких посилала торік старшина просити в царя вибачення за зраду Брюховецького. Посли привезли грамоту прощення й дозвіл вибрати нового гетьмана, бо Дорошенко, як гетьман Правобережжя за Андрусівською угодою 1667 р., яка поділила Україну між Польщею й Росією, не міг слухати двох господарів.

З березня 1669 р. у Глухові генеральна рада знову вибрала гетьманом Дем'яна Многогрішного, і він присягнув на вірність цареві. Переговори між московським урядом і Дем'яном Многогрішним завершилися укладенням Глухівських статей 1669 р.

Дем'ян Многогрішний намагався проводити політику, спрямовану на захист державних інтересів України:

- домігся, щоб Київ з округою, незважаючи на умови Андрусівського перемир'я, залишався у складі Лівобережжя;
- спирався на полки компанійців і прагнув зміцнити гетьманську владу, поступово ослаблюючи політичну роль козацької старшини;
- вів таємні переговори з Петром Дорошенком про можливість переходу Лівобережної України під протекторат Туреччини.

Така політика викликала незадоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. У ніч з 12 на 13 березня 1672 р. у Батурині козацька старшина (Петра Забіла, Івана Самойловича, Карпа Мокрієвича, Родіона Дмитрашко-Райчи) за підтримки начальника московської залоги заарештувала Дем'яна Многогрішного й видала його представникам царського уряду.

Гетьмана привезли до Москви, де у середині квітня 1672 р. над ним розпочався суд.

Його звинуватили в державній зраді, піддали тортурам, а

потім засудили до страти, яку згодом замінили на довічне заслання. Разом з родиною і товаришами ніжинським полковником Матвієм Гвинтовкою і осавулом П. Грибовичем гетьмана вивезли до Сибіру й ув'язнили в Іркутському острозі.

Згодом він був переведений до Селенгінська, а у 1688 р. Дем'яна Многогрішного звільнили.

Сталося це за надзвичайних обставин: протягом одинадцяти (за іншими відомостями — тринадцяти) тижнів Селенгінськ осаджували монголи, чії війська значно перебільшували чисельність селенгінського гарнізону. Колишній гетьман, якого утримували в селенгінській острожній в'язниці, став одним з керівників оборони міста, особисто брав участь у вилазках та сутичках, а у вирішальний момент очолив зведений загін стрільців, козаків та засланців.

Настала кривава битва, яка закінчилася перемогою оборонців міста. Долина під Селенгінськом, де відбувалася битва, й досі має назву Убиєнної. Цікаво відзначити, що аналогічна історія трапилася з його братом Василем, ув'язненим у Красноярську.

Дем'ян Многогрішний на українській марці

У 1689 р. Дем'ян Многогрішний брав участь у переговорах царського посла Ф. Головіна (майбутнього графа) з Китаєм, які завершилися підписанням Нерчинського договору.

Після від'їзду Головіна Многогрішний кілька років правив Селенгінськом та належними до нього землями у чині «приказної людини». У 1691 р. в одній із сутичок з монголами загинув його син Петро; тоді ж помер другий син, Яків. Дочка Олена вийшла

заміж за сина козачого голови Панаса Бейтона (захисника Албазіна у 1685–1687 рр.), а онука — за священника Селенгінської Спаської церкви.

У 1696 р. колишній гетьман постригся в ченці. Помер в Селенгінську у 1703 р. Пливу з могили гетьмана бачив у Старому Селенгінську декабрист Михайло Бестужев; про це він писав у своїх спогадах. Пливу вправлено в підлогу того ж таки Спаського собору. Пізніше, за радянської влади, собор було пограбовано, а могилу гетьмана втрачено.

Героєм твору «Тигролови» Івана Багряного є Григорій Многогрішний — вигаданий нащадок Дем'яна, подібно до свого славетного пращура засуджений на заслання до Сибіру.

Спасо-Преображенський собор Селенгінська

Глухівські статті 1669 р. — договір, підписаний 16 березня 1669 р. у місті Глухові між гетьманом Лівобережної України Дем'яном Многогрішним і московським урядом.

Наростання національно-визвольної боротьби в Україні, політика гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка і позиція Д. Многогрішного примусили московський уряд скасувати умови Московських статей 1665 р. і піти на поступки при укладанні Глухівських статей, які склалися з 29 пунктів.

Договір декларував права України на основі Березневих статей 1654 р.

Згідно з Глухівськими статтями:

- московські воєводи залишилися лише в п'ятьох містах — Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині і Острі, де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації;
- козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис. чоловік;
- гетьман мав право утримувати 1 тис. чоловік найманого війська;
- податки збирались винятково козацькою старшиною;
- одночасно гетьману заборонялось вступати у відносини з іноземними державами;
- значно обмежувався перехід селян у козацтво.

Глухівські статті в цілому були спрямовані на обмеження державних прав України московським урядом.

МОГИЛА АНДРІЙ (близько 1630 – 1689 рр.)

Український військовий, політичний і державний діяч. Гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Правобережній Україні (1684—1689 рр.). Представник козацького роду Могил.

Андрій Могила народився у козацькій родині, ймовірно, на Полтавщині. За іншою версією родом з Лівобережжя (м. Мена)

У 1670-х – на початку 1680-х рр. Могила «присяглий товариш» компанійського полку Війська Запорозького на Лівобережній Україні.

Певний час перебував на Запорозькій Січі. Наприкінці 1683 р. у чині полковника очолив піхотні козацькі відділи (близько 3–4 тисяч чоловік) у війську правобережного гетьмана Куницького під час походу до Молдавії та Північного Причорномор'я. Могила брав участь у битвах під Кіцканами і Рені. У битві поблизу фортеці Табок на річці Прут 30 грудня 1683 р. у результаті вдалої операції зумів вивести з оточення татарських військ підлеглі йому частини.

У січні 1684 р. Могила очолив заколот проти гетьмана Куницького, і був проголошений гетьманом після вбивства свого попередника у березні 1684 р. За іншою версією у січні 1684 р. на козацькій раді, яка відбулася у місті Могилеві на Дністрі, Могила обрали гетьманом Війська Запорозького від імені «його королівської милості» Речі Посполитої. 30 січня це рішення затвердив король Ян III Собеський.

З 1684 р. козацтво Правобережної України розглядалося як важливий чинник у планах антиосманської Священної ліги. Могила проводив переговори зі Святим Престолом щодо участі козаків у цій антитурецькій коаліції (лист до папи Інокентія IX від 8 травня 1684 р.).

У травні того ж року загін Могили був розбитий татарами коло Кам'янця у бою під Студеницею. Ян III Собеський намагався остаточно перекрити шляхи постачання турками Кам'янецької фортеці. На військовій нараді було вирішено переправитися через Дністер і відвоювати «ключ Поділля» — м. Язловець.

Гетьман Могила попрямував до південно-східних рубежів України. Керувати в Немирові він залишив димерського полковника Мирона. Підрозділи Могили з'єдналися з королівськими військами наприкінці серпня й стали табором біля с. Малинів неподалік від Жванця.

Згодом козацькі полки вміло обороняли переправу через Дністер. Загальні підсумки кампанії, однак, були невтішними. Після того, як вода знесла невдало побудований поляками міст, козаки повернулися до Немирова.

У подальшому козацьке військо Могили неодноразово брало участь у боях з турками на Поділлі. Гетьман регулярно висилає королеві полонених, у грудні його козаки відзначаються в битві з «ворогом християнства» під Цецорою коли влітку 1686 р. Могила допомагав війську Речі Посполитої оволодіти містом Яссами.

Могила очолював козаків під час штурмів у 1686 р. та 1687 р. зайнятого турками міста Кам'янець-Подільський.

Майже всі козацькі літописці відзначали його велику роль у вигнанні турецько-татарських військ з Західного Поділля та Брацлавщини в останній чверті XVII століття. «По градах біля Кам'янця, турків вигнавши, своїми військами козацькими гради обложив»,— так оцінював даний період діяльності правобережного гетьмана літописець Г. Грабянка.

Визнанням видатної ролі козацтва під керівництвом Могили в обороні українських земель Речі Посполитої і всієї Східної Європи від турецько-татарської агресії стала постанова варшавського сейму від 16 листопада 1685 р., де визнавалося, що «всіх козаків низових і українських, як тих, які побажали признати його, мають осідати в Україні, вернути їм їхні прадавні вольності, свободи і привілеї, що даровані були нашими королівськими попередниками».

Могилі було дозволено набирати полковників не з шляхетського стану, як було досі, а серед козацької старшини. Відразу по цьому на Правобережжі відродилося 4 козацьких полки - Білоцерківський (Фастівський), Брацлавський, Вінницький (Кальницький) та Корсунський. Для гетьманської резиденції Могила обрав місто Немирів на Вінниччині. Влітку 1687 р. призначив наказним гетьманом полковника М. Булигу. Під час гетьманування Могили у 1686 р., 1687 р., 1689 р. за дорученням польського уряду складалися козацькі компути (списки, реєстри).

Могила зустрічався та активно листувався з королем Речі Посполитої Яном III Собеським, Кримським ханством, Калмицькою ордою, Молдавським та Волоськими князівствами, а також Запорозькою Січчю. Польський король вручив Могилі булаву, хоругву, литаври та печатку «з гербом старожитнім України» - зображенням козака з мушкетом. Проблема титулування Могили як гетьмана «обох сторін Дніпра», а не тільки правобережного Війська Запорозького була одним з проблемних питань російсько-польських переговорів щодо укладення та впровадження у життя Вічного миру 1686 р.

Андрій Могила вмер власною смертю (за іншою версією вбитий підлеглими йому козаками, незадоволеними розподілом королівської платні) на початку 1689 р. та похований у

Межигірському Спасо-Преображенському монастирі під Києвом. У селі Малий Букрин (Київщина) на старовинному кладовищі й до цього часу зберігся козацький хрест другої половини XVIII ст. з написом «Андрій Андрійович Могила». Могила мав рідного брата Якіма, дружину лубенську козачку Парасковію Мозирю та сина, який після смерті батька служив при королівському дворі Яна III Собеського.

МОГИЛА ПЕТРО (1596 – 1647 рр.)

Молдавський боярин, український політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архімандрит Києво-Печерського монастиря з 1627 р., Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі з 1633 р., екзарх Константинопольського патріарха. Канонізований Церквою у 1996 р.

Вихідець з давнього молдавського боярського роду. Народився 31 грудня 1596 р. в сім'ї валаського і молдавського господаря Симеона Могили та семигородської княжни Маргарет. У 1607 р. внаслідок боротьби за владу батько хлопця загинув. Після смерті Симеона Могили та після захоплення у 1612 р. Кантемиром Мурзою молдавсько-валахійських володінь, княжна Маргарет разом з сином мусили покинути Молдавію, переїхати на українські землі Речі Посполитої, де їх прийняли родичі — Стефан Потоцький, князі Самуїл Корецький та Михайло Вишневецький.

Початкову освіту Петро Могила здобув у Львівській братській школі, організованій у 1586 р. для захисту та збереження

православної віри.

Сімейство Могил сповідувало православ'я, мало тісні зв'язки з Львівським братством, постійно допомагаючи йому коштами та послугами у будівництві.

Львів був неподалік від тодішніх молдавсько-валахійських володінь; Львівське братство, відчуваючи потребу в коштах, часто зверталось до одновірних молдавських господарів з проханнями про матеріальну допомогу.

Подальшу освіту Петро Могила здобував у європейських університетах: спочатку в Польській академії в Замості (Замойській академії), згодом вчився у різних навчальних закладах Голландії, Парижу.

Петро Могила вільно володів грецькою, латиною, досить швидко опанував богословську науку.

Після повернення до Речі Посполитої пішов на військову службу, брав участь у Цецорській битві 1620 р. та Хотинській битві 1621 р.

Петро Могила - учасник переможної Хотинської битви у 1621 р.

Мало відомо про період життя Петра Могилы, починаючи від його участі у Хотинській битві та до посвяти у сан києво-печерського архимандрита. Петро Могила почав часто відвідувати Київ, брати активну участь у справах православної віри.

Київський історик С. Голубєв вважає, що, окрім православного виховання, цьому посприяли часті зустрічі Петра Могили з митрополитом Іовом Борецьким - наставником ще за часів навчання в Львівській братській школі.

Спілкування з Іовом остаточно завершило формування поглядів Петра Могили, визначило напрям його подальшої життєвої діяльності.

Протягом 1622 – 1627 рр. Петро Могила перебував на послуху в одному із скитів Києво-Печерської Лаври, розташованого на території сучасного села Михайлівка-Рубежівка під Києвом. У 1625 р. він прийняв чернечий постриг у Києво-Печерському монастирі.

Після смерті 21 березня 1627 р. архимандрита Печерської лаври Захарія Копистенського у грудні 1627 р. на цю посаду було посвячено Петра Могилу. У цей час йому виповнилося тридцять років. У такому віці обрання на таку високу церковну посаду здійснювалося чи не вперше.

Очевидно, цьому посприяла підтримка Борецького та інших впливових шляхетських сімей, які сповідували православну віру, попереднє іноцтво Петра Могили, особисте багатство. У 1628 р. польський король Сигізмунд III Ваза затвердив Петра Могилу на посаді.

Микола Костомаров так оцінював перші кроки Петра Могили: «Новий архимандрит зразу ж виявив свою діяльність на користь монастиря, завів нагляд над священнослужителями у селах лаврських маєтків, малограмотних наказав учити, а впертих і своєвільних піддавати покаранням: оновив церкву, не шкодував витрат на прикрашення печер, підпорядкував лаврі Пустинно-миколаївський монастир, заснував Голосіївську пустинь, побудував за свій рахунок при лаврі богадільню для жебраків і задумав завести при Печерському монастирі вищу школу».

Петро Могила докладав усіх зусиль, щоб за час його архимандритства Києво-Печерська друкарня посіла визначне місце як серед інших друкарень України та Білоруси, так і в суспільному житті загалом.

За п'ять з половиною років його настоятельства з лаврської друкарні вийшло 15 назв видань; серед них були книги Петра Могили. У 1628 р. у Лаврі були видрукувані перекладені Петром Могилою з грецької «Агапита діакона главизни поучительни» і

«Тріодь цвітняя», в яких пояснювалися важливість і значення церковних гімнів.

У 1629 р. на Київському помістному соборі був схвалений до видання «Лейтургіаріон» Петра Могили. Він являв собою служебник, виправлений архимандритом за грецькими джерелами, з його власними догматичними й обрядовими роз'ясненнями літургії (одна з найвизначніших праць Петра Могили, протягом понад двохсот років не втрачала свого значення).

Свято-Успенський собор Києво-Печерського монастиря

У власноручних записах Петра Могили зберігся ряд канонів, церковних піснопінь, що частково увійшли до майбутніх лаврських видань: канон на причащення священиків, канон на ісход душі, канон на створення світу і плач вигнаних з раю прародителів, канон покаянний, благодарственне піснопіння на честь пресвятої Богородиці у зв'язку з чудовим позбавленням нею Києво-Печерської обителі від нашестя ляхського війська (1630 р.) та інші. Ці невеликі твори, написані церковно-слов'янською мовою, свідчать про неабиякий літературний хист Петра Могили.

Життя і церковна служба Петра Могили припали на складний час в історії православної церкви в Україні. У 1596 р. і була підписана Берестейська унія, у результаті якої більшість православних єпископів визнала верховенство Папи Римського, Київська православна митрополія відновила свою єдність з Римо-Католицькою Церквою.

Ті православні ієрархи та священники, які не визнали унії, фактично опинилися поза законом. Вірні і більшість монастирів також виступили проти унії. Проте у здійсненні її положень була зацікавленість світська влада, тому утиски православних, які не хотіли визнавати зверхність Риму, стали звичним явищем.

Петро Могила вважав надзвичайно важливою справою примирення усіх православних — тих, які визнали унію, і тих, які виступали проти неї.

Однак його дії, спрямовані на примирення, викликали неоднозначні оцінки сучасників. Одні вважали Петра Могилу щирим поборником єдності православ'я, інші — рукою королівської влади, що силується обернути православних в уніатів, розірвати зв'язки зі східними патріархами та Москвою.

29 червня 1629 р. у Києві мав бути скликаний помісний собор, предметом обговорення якого мало стати питання примирення уніатів і православних. Позитивних наслідків собор не дав. Не справдились надії Петра Могили на примирення церков на Львівському соборі.

Найболючішого удару по його сподіваннях завдала смерть Іова Борецького. Звістку про смерть свого наставника Петро Могила отримав 16 січня 1631 р., повертаючись до Києва з освячення Ставропігійської церкви у Львові. Церкву було збудовано Львівським братством з немалими пожертвами Петра Могили.

Невдачі всіх спроб з примирення церков породили розгубленість та безнадію серед православних обох течій — тих, хто визнавав унію або виступав проти неї. Як писав тоді ректор Київської братської школи Касіян Сакович: «Ми — діти одного батька, сини однієї матері, нащо розриваємо згоду, нащо одні одних посилаємо до пекла, нащо одні одних виклинаємо!»

Після ознайомлення з духовним заповітом Іова Борецького Петро Могила вступив до Київського братства, став старшим братчиком, опікуном і фундатором братства, монастиря та школи;

посада відкривала йому шлях до зайняття митрополичої кафедри. Митрополитом було наставлено Ісаю Копинського.

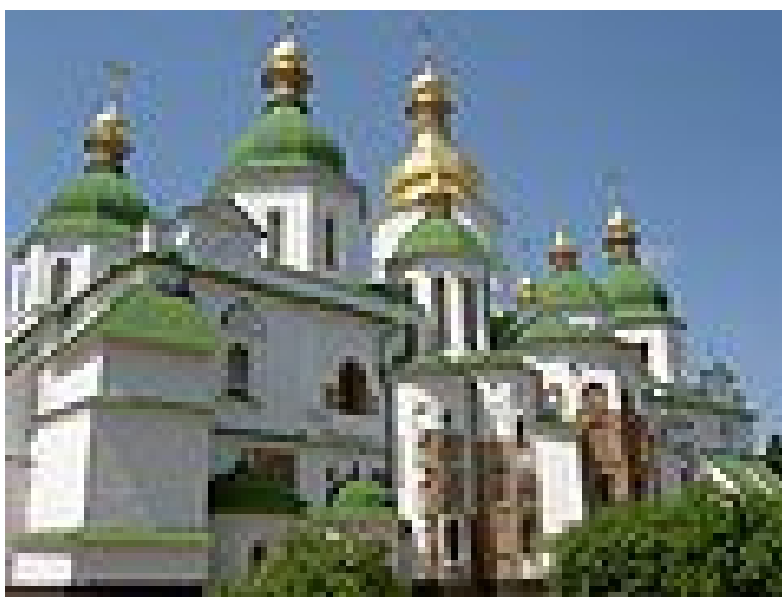
Герб Петра Могили із «Требника» 1646 р.

Петро Могила, перебуваючи на посаді архімандрита, згуртував довкола себе освічених людей. Восени 1631 р. на території Києво-Печерської лаври відкрив першу школу. Викладання у Лаврській школі велося латиною, польською мовою, створювалася за зразком провідних шкіл того часу – єзуїтських колегій, всього навчалася понад сто учнів. Петро Могила добре усвідомлював значення освіти в розвитку суспільства, прагнув заснувати в Києві школи, які відповідали б потребам часу, ні в чому не поступалися б подібним європейським навчальним закладам. Задовго до відкриття школи, турбуючись про досвідчених викладачів, Петро Могила добирав здібних молодих людей, своїм коштом відправляв їх за кордон на навчання.

Шкільні справи не давалися Петру Могилі легко - спочатку печерсько-лаврські іноки виступили проти надання школі приміщень; вдалося владнати цю проблему, з початком навчання противники Петра Могили стали вбачати у лаврській школі конкурента Київській братській школі. Київське братство та козацтво підняли питання про об'єднання Київської братської школи та лаврської, їх підтримав новий митрополит Ісая

Копинський. Петро Могила погодився об'єднати лаврську школу з братською, за умови, що буде охоронцем і опікуном об'єднаного закладу.

Лаврську школу, об'єднану у 1632 р. з братською, згодом було перетворено на Києво-Могилянську колегію, яку було проголошено правонаступницею Київської Академії, заснованої Ярославом Мудрим. Автор «Історії Русів» з цього приводу писав, що гетьман Сагайдачний: «спорудив Братський Київський монастир на Подолі під розпорядженням того ж Наказного Гетьмана Петра Жицького, яко в архітектурі тямущого; надав тому монастиреві заможні села і поновив у ньому з допомогою Митрополита Київського Петра Могили стародавню Київську Академію, засновану з часів останнього хрещення Русі, але від нашестя на Русь Татар приховану по різних монастирях і печерах».

Софіївський собор за Петра Могили

Колегія була організована за зразками єзуїтських навчальних закладів. Студенти вивчали тут три мови: грецьку, латинську і церковнослов'янську, студіювали богослов'я та світські науки. Серед випускників цієї колегії було чимало представників еліти тогочасної України і Білорусії.

На утримання колегії і монастиря Могила записав дві лаврські волості і подарував власне село Позняківку, крім того, надавав

грошову допомогу як колегії, так і вчителям та учням. З огляду на швидке зростання кількості учнів у 1634 р. була відкрита філія колегії у Вінниці, яку пізніше перенесли до Гощі на Волинь (проіснувала до кінця XVII століття), у 1636 р. Петром Могилою була заснована колегія у Крем'янці. З іменем Петра Могили пов'язане розгортання православної системи вищої і середньої освіти в Україні, яка копіювала католицькі школи, намагаючись конкурувати з ними. У квітні 1632 р. помер король Сигізмунд III Ваза. За польським звичаєм по смерті короля мав зібратися так званий конвокаційний сейм, на якому робився огляд діяльності попереднього короля, обговорювалися різні думки й пропозиції щодо майбутнього королівства. Потім збирався селекційний сейм, на якому обирався новий король.

У Прилуках було скликано велику козацьку Раду, яка обрала на сейм делегацію. Петро Могила був делегований на сейм від імені митрополита Ісаї Копинського та всього православного духовенства. На сеймі він мав вимагати скасування всіляких актів, що забороняли православним будувати церкви, відкривати колегії, типографії, повернення єпархій, церковних маєтків.

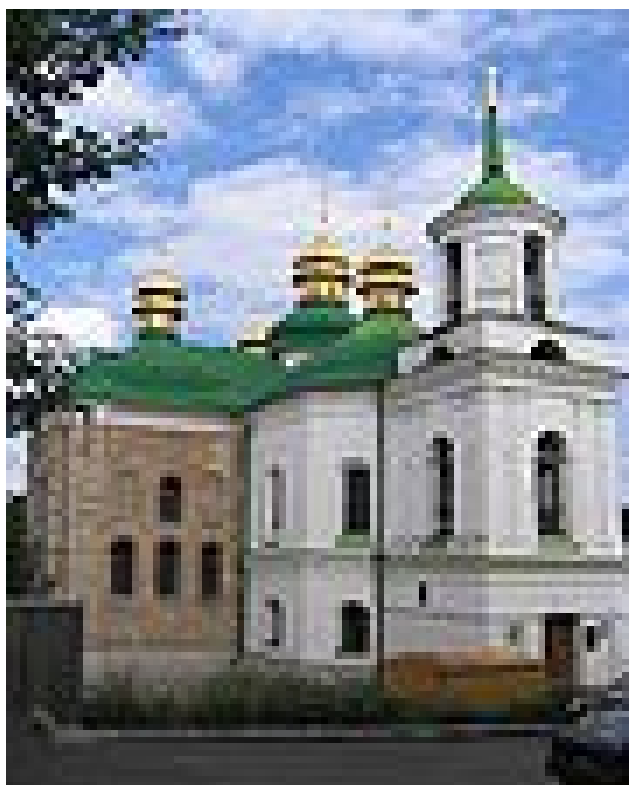
Владислав IV відновив Київську митрополію і повернув православним скасовані привілеї. Він підтримував Могилу у намаганнях посісти посаду митрополита в Києві.

Польський королевич Владислав, щоб забезпечити собі більшість при голосуванні, склав спеціальний меморіал, у якому пропонувалося вирішити козацькі питання, віддати православним Київську митрополію, повернути всі її маєтки, монастирі й навіть львівське єпископство. 8 листопада 1632 р. Владислав був обраний королем; зваживши на ситуацію, задовольнив прохання православного духовенства, видавши диплом, яким гарантував православним більші права і вигоди, ніж ті, що були зазначені в «Статтях для заспокоєння руського народу». Цим документом надавалася повна свобода переходу як з православ'я в унію, так і з унії у православ'я. Київський митрополит мав, як і раніше, висвячуватися від Константинопольського патріарха. Православним митрополитам поверталась Луцька єпархія, запроваджувалася нова у Мстиславі, заборонялося чинити всілякі образи православним людям.

12 березня 1633 р. Владислав затвердив митрополитом Петра Могилу. Королівською грамотою Могилі віддавалася Києво-

Софіївська церква, утримувалася за ним і Києво-Печерська архимандрія, доручався нагляд над Пустинно-Микільським монастирем.

Невдовзі було отримане благословення патріарха константинопольського (патріарх надавав новому митрополиту звання «екзарха святого константинопольського трону»).

Спас на Берестові за Петра Могили

У квітні 1633 р. Петро Могила розіслав вірним православним грамоти, запрошуючи чільних представників громад прибути до Львова на його висвяту в чин митрополита. Місто це було обрано не випадково, тут його добре знали і поважали. Після двомісячного перебування у Львові Петро Могила наприкінці червня вирушив до Києва. Проте Ісає Копинський не вважав обрання Могили законним, подав скаргу королю. Тяжба тривала не один рік. У лютому 1637 р. Петро Могила запросив Ісаю в Луцьк, там у присутності численного духовенства примирився з ним. Ісає знову виступив проти Петра Могили, заявивши, що той силою примусив його до примирення. До самої своєї смерті Ісає Копинський не давав спокою Петру Могилі.

Після наставлення митрополитом Петро Могила з новою силою розгорнув подвижництво у церковній, освітній, будівничій галузях та книгодрукуванні. Вся його діяльність була спрямована на відновлення повнокровного життя Православної Церкви. Новий митрополит висунув перед пастирями суворі, але справедливі вимоги. Стосувалися вони передовсім обов'язкової загальної і богословської освіти, ретельного дотримання канонічних правил. У своїх грамотах, посланнях Петро Могила щораз концентрував увагу священнослужителів на необхідність своїм життям і діяльністю служити прикладом для мирян, виконуючи заповіді Божі, невтомно піклуватися про паству, сумлінно оберігаючи своє достоїнство від найменших проступків.

У відомство православного митрополита Могили перейшли Софійський кафедральний собор у Києві та приписані до нього храми, Видубицький, Михайлівський, Пустинно-Миколаївський монастир і інші монастирі та храми.

У 1634 р. розпочалося відновлення Софійського собору, яке тривало впродовж десяти років. Митрополит наказав також розчистити з-під нашарувань землі залишки Десятинної церкви, під руїнами якої було віднайдено мощі святого рівноапостольного великого князя Володимира. Петро Могила своїм коштом відновив стару Церкву Спаса на Берестові, для розпису якої запросив художників з Криту, архітектора Октавіано Манчіні. Ними були відновлені також Трьохсвятительська і Михайлівська церкви Видубицького монастиря.

Важливою ділянкою активності митрополита Могили було впорядкування богослужбової практики і видавнича діяльність. Релігійні суперечки і контраверсії XVII ст. вимагали чіткого і сучасного викладу основ православної віри. З цією метою у 1640 р. Петро Могила скликав у Києві собор (8—18 вересня), на який запросив духовних і світських осіб, в основному членів братств. Наслідком цього собору стало затвердження й нове видання «Требника» (1646 р.).

До церковної історії він увійшов як «Требник Петра Могили» і довгий час служив православному духовенству всієї України, а згодом і Російської імперії.

У Требнику були викладені не лише молитви і обряди, до нього були додані пояснення й настанови, як у тому чи іншому випадку слід себе вести та чинити, а також догматичні й обрядові

пояснення літургії, написані одним з учнів Могили Тарасієм Земкою.

Під керівництвом Петра Могили було здійснено перегляд та видання інших богослужбових книг. Одна з найвідоміших — це «Служебник» (1629 р., 1639 р.).

На церковному соборі 1642 р. в Яссах, у присутності представників Руської, Грецької та Молдавської Церков, було розглянуто, виправлено і схвалено подане українськими богословами «Православне сповідання віри».

Під керівництвом Могили було складено перший православний Катехізіс. Для його затвердження у 1643 р. в Яссах був скликаний загальноправославний синод. Але оскільки з розглядом цього документу справа зволікалася, Могила видрукував короткий катехізіс. Повний катехізіс було видано вже після смерті Петра Могили в Європі грецькою, латинською та польською мовами.

У 1696 р. його передрукували в Москві, коли він уже заслужив повагу всіх православних богословів західного світу. Довгий час катехізіс Петра Могили виконував роль найповнішого викладу православної віри.

Петро Могила залишив майже 20 творів церковно-теологічного, полемічного, просвітницького, філософського та моралізаторського характеру. Він автор книг «Євангеліє» (1616 р.), «Анфологіон» (1636 р.), «Євхологіон» (1646 р.) та інші.

Помер Петро Могила 1 (11 січня) 1647 р., коли йому виповнилося лише п'ятдесят. На посаді митрополита він прослужив всього чотирнадцять років.

3(19) березня 1647 р. тіло покійного, згідно з його волею, було перенесено й покладено у Великій церкві Києво-Печерської лаври.

У 1996 р. Петро Могила був першим, кого канонізували у святі Українські Православні Церкви усіх конфесій. Взагалі Петро Могила був канонізований усіма 15-ма автокефальними Церквами Вселенської Церкви (лише Російська Православна Церква канонізувала його як місцевошанованого святого, тобто святого, якого шанують лише на певній території).

За кілька днів до смерті первосвятитель склав духовний заповіт, оголошуючи Києво-Братську колегію першою спадкоємицею свого майна. Їй він заповів 81 тис. злотих, все своє

нерухоме майно, коштовності та бібліотеку.

На той час Петро Могила мав одну з найбагатших бібліотек. У ній були твори Сенеки, Горація, Цезаря, Цицерона, Макіавеллі, трактати Авіценни та інші. Поряд з богословською літературою сусідували польські хроніки, руські літописи, документальні збірники, хронографи. До його бібліотеки також ввійшли книги, які свого часу заповів Могилі Іова Борецький.

У 1996 р. Священний Синод Української Православної Церкви Київського і Московського Патріархатів канонізували незалежно один від одного Петра Могила як Святителя.

МОГИЛЬНИЦЬКИЙ ІВАН (ОТЕЦЬ ІВАН) (1777 — 1831 рр.)

Український освітній і церковний діяч, вчений-філолог, [крилошанин](#) Перемишльської [капітули УГКЦ](#) з 1817 р., опікун шкіл [Перемишльської єпархії](#), один з провісників національного відродження у [Галичині](#). Студіював теологію у [Львові](#). Навчався на богословському факультеті [Віденського університету](#). Висвячений на священика у 1800 р. Був парафіяльним священиком у с. [Дроздовичі](#) (1800 - 1815 рр.) і [деканом](#) у містечку [Нижанковичі](#) (нині [Старосамбірський р-н, Львівська обл.](#)).

У Дроздовичах 1806 р. за клопотанням Могильницького було організовано першу в окрузі народну школу.

З [1816](#) р. — ректор новозаснованого дяко-вчительського інституту у Перемишлі. Того року заснував першу на західноукраїнських землях культурно-освітню громадську організацію «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних», яка ставила собі за мету видання українських загальноосвітніх та релігійних книжок (організація проіснувала до середини 1817 р.; припинила існування під тиском католицького духівництва). Уклав «Статут» товариства — «важливий документ для історії нашого національного розвитку» ([І. Франко](#)).

Надгробок Могильницького, Перемишль

З 1817 р. — інспектор шкіл Перемишльської єпархії УГКЦ. Входив до гуртка українського духівництва на чолі з кардиналом [Михайлом Левицьким](#) та [Іваном Снігурським](#).

Підготував і видав низку підручників українською мовою для народних шкіл: «Буквар славно-руського язика» (вид. 1816, 1817, 1819, 1826, 1827 рр.), «Катехізис малий» (1817 р.).

Створив першу у Галичині граматику української мови — підручник «Грамматика язика словено-руського» ([1823](#) р.). У передмові — статті «Відомість о руськім язиці» (видана у [1829](#) р. у польському перекладі «Rozprawa o języku ruskim») першим

серед західноукраїнських мовознавців обґрунтував положення про самостійність і самотність української мови. Цим спростовував поширені у той час помилкові уявлення про українську мову як діалект польської або російської мови та аргументовано визначив її як одну з реально існуючих східнослов'янських мов. Підкреслював зокрема її «урядовий» характер за часів польсько-литовського панування, відмінність від «інших гілок слов'янських мов, особливо від [церковнослов'янської](#), польської та великоросійської», спільні риси у вжитку «в усіх руських землях, відомих колись під ім'ям Малої та [Червоної Русі](#)», необхідність розвитку літератури народною мовою тощо. Цією статтею «відбив нову атаку намісництва проти вживання української мови» (І. Франко).

Під час інспекторської діяльності домагався поширення мережі українських народних шкіл.

Помер за часу епідемії холери у 1831 р. Похований на головному цвинтарі Перемишля

НАЛИВАЙКО ДЕМ'ЯН (р. н. невід. — 1627 р.)

Український православний церковний діяч і письменник, діяч Острозького культосвітнього осередку, придворний священик князя Костянтина Василя Острозького, викладач Острозької школи, старший брат Северина Наливайка.

Походив із дрібної руської (української) православної шляхти. Закінчив Острозьку школу. Священик домашньої церкви князя Костянтина-Василя Острозького в Острозі, був пов'язаний з Острозькою академією, викладав у її стінах.

На протязі 1594—1596 рр. брав активну участь у повстанні Северина Наливайка. Під час Берестейського собору 1596 р. виступав проти укладення унії з Римом.

У 1602—1605 рр. управитель друкарні в Дерманському монастирі, згодом в Острозі (1607 р., 1612 р.). Пізніше переїхав до Вільного, став одним із провідних діячів Вільненського православного братства.

Поет, полеміст, перекладач. Належав до Острозького літературного гуртка, куди входили видатні українські культурно-освітні діячі Герасим Смотрицький, В.Суражський, Х.Бронський,

Клирик Острозький інші.

Основні тенденції в обґрунтуванні реформаційної ідеології, яка розроблялася в Острозькому центрі, але з виходом на гуманістичні ідеї обстоював Дем'ян Наливайко — український церковний та культурно-освітній діяч, письменник, перекладач, виходець із міщанського ремісничого роду м. Гусятин на Тернопільщині. Рік його народження невідомий. Освіту отримав в Острозькому центрі, брав участь в антипольському селянсько-козацькому повстанні, яким керував його брат Северин Наливайко. Був настоятелем церкви св. Миколая в Острозі, авторитетним діячем і викладачем Острозького центру, брав участь у Брестському православному анти-уніатському соборі 1596 р.

Перу Д. Наливайка належать такі роботи: «Лекцій Словенськіє Златоустого от беседь евангелскихъ от иерея Наливайко вибраніє», «Лекарство на опальной умысльъ человечий» (переклад церковно-слов'янською та українською мовами листа І. Златоуста до монаха Феодора), вірші, передмови до українських видань, які виходили в Острозі та Дермані. Негативно ставлячись до унії, Д. Наливайко виступав проти насильницької полонізації та покатоличення українського народу, вбачаючи у них знаряддя національного і духовного гноблення. Сене людського буття і призначення людини Д. Наливайко вбачав не у відході від дійсності, а в активній діяльності, спрямованій на захист свого народу, відродження і розвиток його мови, культури. Це проявлялося не тільки в уславленні ним видатних осіб, що мало відбиток у вірші на герб К. Острозького, а в особистій активній діяльності самого Д. Наливайка. Він захищав сформульовану на початку 90-х р. XVI ст. філософсько-філологічну концепцію, яка передбачала відродження, переосмислення і розвиток духовної культури українського народу, звертав увагу на необхідність поглибленого вивчення літератури, філософії. Стосовно останньої, то ним до певної міри закладався афористичний тип філософствування в українській культурі. У вірші «Просьба чительникова о час» Д. Наливайко подібно до Петрарки порівнював час з кораблем, який з великою швидкістю мчить по бурхливому морю, але тим, хто пливе на кораблі, здається, що він стоїть на місці. Звертаючи увагу читача наплинність часу, він, як і гуманісти доби Відродження, закликав наповнювати якість

життя мотивами соціально значущої діяльності. У цілому книжники і культурно-освітні діячі Острозького центру в міру можливостей прагнули до синтезу східнослов'янської культури та іншо-культурних впливів, звертаючись (свідомо чи підсвідомо) до реформаційних ідей з урахуванням ідеології і практики протестантських рухів Західної Європи, збагачуючи вітчизняну духовну культуру засвоєними та переосмисленими на українському ґрунті західними ренесансами і реформаційними ідеями, що формувались в атмосфері зародження українського барокко, модифікації їх під дією семантичного поля духовної культури України. Помер в Острозі (тепер Рівненська область).

НЕБАБА МАРТИН
(кінець ХУІ ст. — 1651 р.)

Військовий діяч з Хмельниччини, міщанин з містечка Коростишева.

З молодих літ перебував на Запоріжжі, деякий час був отаманом. У травні 1648 р. очолив народне повстання проти польської шляхти на Чернігово-Сіверщині. Став організатором і першим полковником Борзнянського полку, а з початку 1649 р. — полковник чернігівський.

Влітку 1649 р. за дорученням Богдана Хмельницького командував українськими військами у Білорусі. Учасник Пилявецької битви 1648 р. та походу козацьких військ у Галичину.

У жовтні 1648 р. Мартин Небаба очолював авангард української армії під час походу на Замостя. На початку 1649 р. — наказний гетьман лівобережних полків. На чолі свого полку брав участь у Зборівській облозі 1649 р. та Зборівській битві 1649 р. Виступав проти укладення Зборівського мирного договору 1649 р.

Влітку 1651 р. полк під командуванням Небаби взяв в облогу Гомель, але внаслідок наступу значних польсько-литовських сил був змушений відступити. Керував обороною Чернігово-Сіверщини від нападу військ князя Януша Радзивілла. Загинув у бою з переважаючими силами ворога під Ріпками поблизу Лоева (тепер Білорусь). За переказами, Януш Радзивілл, вражений мужністю Небаби, наказав над місцем його захоронення насипати високу могилу.

Мартин Небаба з'явився на історичній арені у 1648 р. як то кажуть, нізвідки — його довоєнна біографія являє собою майже суцільну білу пляму. Його сучасник, польський історик Я. Рудацький з погордою назвав Небабу «людиною без роду, без імення», очевидно, натякаючи у такий спосіб на його посполите походження (якщо, звичайно, це не банальна риторична фігура).

Невідомий польський автор кінця 60-х, працю якого на початку 70-х рр. XVII ст. видав К. Вуйціцький, стверджував, що Небаба був «родом з Коростишева», що на Житомирщині (Щоправда, він навів інше ім'я — Антон, і це створило, згодом, плутанину і численні непорозуміння. Відтак, ще й досі на історичних дослідженнях співіснують два Небаби Мартин і Антон. Поділяємо думку В. Липинського, який вважав, що анонімний хроніст (видавець?) схибив і помилково назвав Мартина Небабу Антоном.).

Принагідно зауважимо, що у «Актовій книзі Житомирського гродського уряду 1609 р.» згадуються піддані панів Проскура Юська та Мишка Небабичів із містечка Корнина, розташованого неподалік від Коростишева. Приналежність Мартина Небаби до міщанського стану або міської спільноти опосередковано підтверджує зображення на його гербовій печатці (1649 р.) поруч із полковницьким перначем жезла Меркурія символу торгівлі, який міг бути запозичений з так званого міщанського гмерка — своєрідного аналога шляхетської геральдичної, емблеми.

Як відомо, початковий етап Визвольної війни вкрай схематично й фрагментарно відображено в історичних

документах, і достеменно відстежити перебіг подій, діяльність окремих підрозділів козацького війська та їх керманичів досить важко, а часом просто неможливо. На цей аспект проблеми на прикладі життєпису героя своєї відомої праці звернув увагу В. Липинський: «Де знаходився у тому першому періоді боротьби Кричевський? Тогочасні джерела, на жаль, не дають нам повної відповіді на це питання. І не треба цьому дивуватися. Це ж була доба, коли навіть найбільш героїчні подвиги сучасників в першій мірі приковували до себе не постаті керівників, але титанічні рухи мас, які вони за собою вели». Тим часом, поодинокі й часом суперечливі згадки про Небабу (здебільшого у наративних джерелах) дають підстави гадати, що він належав до числа тих ватажків, яких Б. Хмельницький влітку 1648 р. «розослав... на всі сторони: на Білу Русь, на Сіверщину, на Полісся, на руську Подолію, на Волинь з козаками, до которых навенцей хлопства вязалося».

Загін Небаби разом з іншими підрозділами, очевидно, діяв під загальною орудою П. Гловацького, а потім М. Гладкого на терені Полісся, від Стародуба на сході до Пінська на заході. Тамтешня українська і білоруська людність також повстала проти шляхетського панування й допомогла козакам оволодіти Гомелем, Лоевом, Брагином, Мозирем та іншими містами і містечками. Згодом, ймовірно, Небабу звідки було відкликано, і у вересні він брав участь у Пилявецькій битві, а потім за наказом Б. Хмельницького вирушив навздогін за невеликим загonom польських вояків.

Не виключено, що у цих боях його було поранено — принаймні тоді кружляли чутки буцімто «Небабу порубан». За даними Г. Грабянки, він був присутній на старшинській раді, що зібралася у другій половині вересня під Старокостянтинівом й ухвалила рішення про похід на Львів. Після цього гетьман одразу ж направив козацькі загоны на Волинь і Галичину, аби підготувати ґрунт для просування головних сил. Д. Бантиш-Каменський стверджує, що Небаба вирушив у напрямку на Дубно.

Але загальна ситуація на півночі України серйозно ускладнилась — у вересні виступило у похід литовське військо, що мало на меті приборкати повстання у Білорусі й витіснити звідти козацькі загоны.

З «легкої руки» М. Костомарова, який сприйняв на віру і довільно скомпонував непевні відомості з джерел польсько-литовського походження, в історичній літературі набула значного поширення версія про загибель Небаби під час оборони бунтівного Пінська на початку жовтня.

Гіпотетичне він міг знову опинитися у цьому регіоні, щоб з іншими козацькими ватажками зупинити або хоча б затримати переможний наступ литовської армії. Однак невідомий автор докладної реляції про «пінську катастрофу» (за деякими даними, тут загинуло близько 14 тис. чоловік) взагалі не наводить імен козацьких керманічів, а добре поінформований А. Коялович згадує лише одного з них — М. Гладкого. Наприкінці жовтня загопи, що вели боротьбу на українсько-литовському порубіжжі, приєдналися до війська Б. Хмельницького, який з-під Львова прямував до Замостя.

Взятий у полон козак Ясько виказав на допиті, що гетьман «Небаба вперед послав, а з ним Тугай-бея з татарами». Бачили його, як, доречі, і П. Гловацького, і М. Гладкого й під мурами Замостя.

Подійкували, що Небаба «наполягав, аби Хмельницький як скоріше оволодів Замостям і довів ворогу, що значать козаки». Втім, перемогла інша точка зору. Невдовзі гетьман припинив облогу, розпочав переговори, а після укладення перемир'я повернув до Києва.

Під час нетривалого мирного перепочинку прискореними темпами зводилися підвалини Української держави, що постала у полум'ї Визвольної війни.

На звільнених теренах поволі стабілізувався новий адміністративно-територіальний устрій. На думку В. Сергійчука, одним з перших на Лівобережжі було створено Борзенський (Борзнянський) полк, який очолив Небаба. Привертає увагу той факт, що у документах першої половини 1649 р. його називають не тільки борзенським, а й батуринським та почепським полковником.

На відміну від Борзенського Батуринський і Почепський полки являли собою не військово-адміністративні, а суто військові (можливо, тимчасові) формування, що перебували, під орудою Небаби.

Тим часом, литовський гетьман Я. Радзівілл продовжував

каральні акції на півдні Білорусі, маневруючи у небезпечній близькості від умовного українського кордону. З огляду на це у березні вздовж лівого берега Дніпра до гирла Сожу було підтягнуто значні сили на чолі з Небабою та А. Гаркушею. Було вжито також запобіжних заходів, аби унеможливити ймовірний обхідний маневр литовського війська через порубіжні російські території.

Того ж таки березня за дорученням Небаби сотник К. Прокопович звернувся до брянського воєводи з проханням «коло границі под Рославлем заставу поставити». Наприкінці квітня «з 2500 козаків і з великим числом досвідченої піхоти» Небаба зайняв Гомель.

Обійшлося навіть без збройної сутички. Як засвідчував сучасник, козаків до Гомеля запросили тамтешні міщани, відмовившись постачати продовольство литовському війську. Однак невдовзі гомельську залогоу довелося евакуювати, бо у травні — червні Я. Радзивіл помітно активізував свої дії у Білорусі.

Козаки І. Голоти та Гловацького зазнали відчутних поразок під Загаллям і Річицею. Можливо, на цьому ж фронті перебував і Небаба — у всякому разі «Історія русів» містить розповідь про те, як його загін під час форсування Прип'яті литовською армією потопив велику кількість обозів з припасами.

У цей відповідальний момент Б. Хмельницький зробив несподівану рокировку. Наприкінці червня Небабу було відкликано під Збараж, а його місце заступив київський полковник М. Кричевський, якому асистував чернігівський полковник С. Пободайло.

За даними М. Костомарова, під час тривалої облоги Збаража Небаба здійснив рейд на Волинь, де козаки оволоділи Острогом і Заславлем. Напевне, він брав участь і у Зборівській битві, після якої гетьман «одпустив татар... і проводжати їх послав двох полковників... Небабу та Нечая». Тим часом ціною значних втрат і власного життя М. Кричевський ще наприкінці липня зупинив подальше просування Я. Радзивілла, який здобув у битві під Лоєвом справді піррову перемогу і відмовився від наступу вглиб України.

Після укладення Зборівського миру гетьманська адміністрація заходила на навколо складання 40-тисячного

козацького реєстру. Водночас сталися зміни в адміністративно-територіальному устрої, відбулися нові кадрові призначення. Як гадає В. Сергійчук, саме тоді Борзенський полк було приєднано до Чернігівського, який очолив Небаба. (Цікаво, що С. Пободайло зберіг особливий статус — його прізвище стоїть другим у полковому реєстрі 1649 р.) Власне, саме з цього моменту і розпочинається «історичний», тобто засвідчений автентичними джерелами, період у біографії Небаби. Треба зазначити, що він виявив неабиякі організаторські здібності. Особливого значення він надавав фінансовій справі, поповненню військової скарбниці.

У Чернігівському полку було запроваджено уряд полкового підскарбія, який у 1649 р. обіймав Я. Федоренко (до речі, уродженець Борзни). Небаба, зокрема, стимулював виробництво і продаж поташу.

Полковник знайшов спільну мову і з чернігівськими міщанами. Приклад у цьому відношенні подав Б. Хмельницький, який у листопаді 1649 р. закріпив своїм універсалом за міським урядом кілька навколишніх сіл.

У березні 1650 р. Небаба, у свою чергу, «ведлуг упадку мішан чернігівських» надав «на порятунок усему місту» кілька млинів на річках Стрижні та Білорусі.

Оприлюднення умов Зборівського мирного договору і, зокрема, 40-тисячного козацького реєстру спричинило загострення соціальних суперечностей, погіршення внутрішньо політичного становища в Україні. Серед старшини існувало досить впливове угруповання (Д. Нечай, М. Гладкий, П. Шумейко, Л. Мозиря, С. Пободайло та ін.), яке тією чи іншою мірою поділяло й підтримувало вимоги виписаних з реєстру козаків, селян і мішан.

Вірогідно, до нього належав і Небаба. Очевидно, це йому був адресований грізний лист Б. Хмельницького від 27 травня 1650 р. з приводу млявої реакції на скупчення «множества своевольних людей» у Любечі: «якщо того не учинеш оберігать и з ними заодно случать, і ти і сам із ними той же кари годен будеш». Але цієї нагінки виявилось недостатньо, і у вересні гетьман змушений був ще раз нагадати чернігівському та київському полковникам, що вони «пильно мають постерегати, жеби бунти ніякії не всчинялися, а бунтовников теж на горло карати». Чернігівський полк був розташований на північно-східному кордоні козацької

держави і безпосередньо межував з Великим князівством Литовським та Московським царством. Відтак, тамтешньому полковникові доводилося бути не тільки вояком і адміністратором, а й дипломатом.

Факти свідчать, зокрема, що Небаба підтримував контакти з Я. Радзівіллою та іншими литовськими можновладцями і, очевидно, мав задля цього належні повноваження від гетьмана. Загалом на литовському напрямі зовнішньої політики тривала складна й суперечлива гра.

Уникнути безнадійної війни на два фронти і знейтралізувати військову потугу Литви можна було двома шляхами: гарантувати їй спокій або — навпаки — змусити зосередитися власних проблемах, спровокувавши масштабні заворушення на соціальному ґрунті. Остаточного вибору Б. Хмельницький і не зробив і в залежності від військово-політичної кон'юнктури волів комбінувати обидва варіанти розвитку подій — дипломатичний і мілітаристський. Заручилом цієї політики, зрештою, виявився саме Небаба.

Уважно стежили за ситуацією в Україні й прикордонні російські воєводи, які постачали розвідувальну інформацію московському урядові. Становище на українсько-московському кордоні було досить стабільним, але й тут час від часу траплялися інциденти — здебільшого на соціально-економічному ґрунті.

Про один з таких конфліктів відомо з листа Хмельницького до Небаби у вересні 1649 р., де Гетьман наказував віддячити Москві за завдану шкоду.

За кілька тижнів змушений був узятися за перо й Небаба. Цього разу йшлося вже про пограбування козаків «московськими людьми деревень Волковщина й Бехов». «Ми мешкаємо з вами у братерстві, тільки якось ви починаєте до непокою,— писав він до брянського воєводи.

Ціла переписка зав'язалася між севським з воєводою і глухівським сотником Чернігівського полку С. Вейчиком щодо подальшої долі російської селянки, яка знайшла собі притулок в Україні.

Зрештою, сотник категорично віл вився силоміць повернути втікачку до Московщини. Цікаво, що С. Вейчик дорікав воєводі за те, що він адресував свою скаргу не Б. Хмельницькому чи М. Небабі а... польській адміністрації.

Зборівський мир не задовільнив жодної із сторін. По обидва боки барикад тривала інтенсивна підготовка до військової дії. Восени 1650 р. Б. Хмельницький здійснив похід до Молдови. Очевидно, до участі в ньому було залучено і Небабу — у серпні під Гоголевим спотерегли його 15-тисячний загін, який прямував «обозом й з нарядом до Гетмана Хмельницького в схід». Але головне завдання чернігівського полковника полягало у захисті північного кордону козацької держави, звідки їй повсякчас загрожувала армія Великого князівства Литовського.

Згідно зі стратегічним задумом Б. Хмельницького, Чернігівський полк у взаємодії з Київським та Ніжинським мав прийняти на себе ймовірний удар Я. Радзивілла, зупинити його на дніпровському рубежі й унебезпечити в такий спосіб козацьке військо на Правобережжі від прориву на фланзі й удару з тилу. Ситуація різко загострилася після того, як на початку 1651 р. польські вояки атакували козацькі залоги на Поділлі. У середині лютого назустріч їм виступив Б. Хмельницький. Водночас на Чернігово-Сіверщині під проводом Небаби було зосереджено майже 20-тисячне військо, що базувалося в укріпленому таборі поблизу Ріпок.

Передові частини пильнували переправи на Дніпрі та Сожу, а наказний полковник С. Окша, «висланий од його милості пана полковника Мартина Небаби», отаборився у Стародубі. Водночас було здійснено рейд козацького загону вирушив через московські землі на територію Білорусі аж до Могильова і Смоленська. Нервова, напружена атмосфера на кордоні час від часу призводила до збройних сутичок. Так, і травні 1651 р. козацька сотня була розбита під Яриловичами, а литовський загін зазнав поразки поблизу Сожу.

На початку червня козаки Небаби оточили Гомель. Сам полковник згодом у листі до Я. Радзивілла провину за порушення спокою у регіоні перекладав на гомельську залогоу, яка, мовляв, спровокувала інцидент.

Проте, як слушно зауважив М. Грушевський, «розміри» виправи на Гомель виходять далеко за рамки такої пограничної карної експедиції. Очевидно, йшлося про інше — зірвати похід литовської армії в Україну, а в разі успіху здійснити рейд у напрямі на Бихів.

У всякому разі подейкували, що Небаба дав козакам саме

таке напуття: «Йдіть, молодці, ... і всіх у Гомелі під корінь рубіть, місто спаліть, а потім до Бихова йдіть». Докладна реляція про облогу Гомеля дозволяє відтворити її перебіг.

Вранці 4 червня до міста наблизився кількатисячний загін козаків, які впродовж наступної доби копали шанці й дісталися під самісіньку стіну. Як засвідчив Я. Радзівілл, «серед міщан виявилася зрада. Семеро з них спустилися зі стіни до ворога. Тому наші всіх міщан вирізали». Але це не допомогло, і 6 червня «гомельський міщанин привів козаків з іншого боку, де паркан підгнів». Втім, змусити тамтешній гарнізон на чолі з досвідченим найманцем капітаном Монтгомері до капітуляції не поталанило.

9 червня наказний полковник П. Забіла одержав лист від Небаби з вимогою негайно «вдень і вночі повертатися назад». Чи то в Україну дійшли відомості про виступ литовської армії, чи то ватажки просто вирішили далі не дратувати Я. Радзівілла, але Небаба відкликав своїх вояків з-під Гомеля і 13 червня відправив до литовського гетьмана посольство на чолі з С. Пободайлом. «Старший сотник полку Чернігівського», як його поймає названо у тогочасному документі, повіз листи від Б. Хмельницького та М. Небаби із закликом до припинення військових дій. Напевне, вони розраховували шляхом переговорів відтягнути наступ литовської потуги або хоча б з'ясувати плани її командування. Але Я. Радзівілл ухвалив принципове рішення про початок кампанії й використав козацьких послів у своїх інтересах, їх було затримано на два тижні та ще й дезінформовано: на очах С. Пободайла литовське військо начебто вирушило на Смоленщину.

Насправді ж, 20 червня Я. Радзівілл остаточно погодив план операції на терені Чернігово-Сіверщини з королем Яном Казимиром. Г. Мирський мав форсувати Дніпро і Сож, знешкодити козацьку залогу у гирлі Сожу й забезпечити переправу головним силам під Лосвом. Сам Я. Радзівілл відправив з Річиці артилерію та піхоту човнами вниз по Дніпру, а кіннота пушила суходолом.

Вранці 26 червня 3-тисячний загін Г. Мирського зненацька напав на залогу, що складалася з 300 козаків. Лише кільком з них пощастило врятуватися в нерівному бою, і вони повідомили Небабу, що на лівий берег Дніпра «прийшли ляхи, але їх небагато».

Ця інформація мимохіть ввела чернігівського полковника в оману щодо чисельності та дійсних планів супротивника. Без належної рекогносцировки Небаба, за словами Самовидця, «порвавшись несправне, скочив противко тому войску справному».

Відтак, у сучасників і нащадків могло дійсно скластися враження про легковажність та самовпевненість полковника, який став жертвою прикрих обставин.

Так або інакше 12-15-тисячне військо Небаби негайно виступило з табору під Ріпками і невдовзі розпочало бій із загоном Г. Мирського. Тепер кількісна перевага була на боці козаків, і Я. Радзівілл, який розпочав форсувати Дніпро, міг потрапити у критичну ситуацію. За цих обставин він обрав єдино правильний вихід: скориставшись з фактора раптовості, вдарити у фланг війську Небаби тими силами, які вже форсували річку. Мемуарист С. Освенцім, який залишив докладний опис битви поблизу гирла Сожу, засвідчив, що цей маневр литовського гетьмана виявився вдалим.

Я. Радзівілл відрізав частину козацького війська на чолі із старшиною, і М. Небабі довелося битися в оточенні. У бою полягло близько 3-4 тис. козаків, дехто потрапив у полон і після допиту був страчений. Сам Небаба, «бачачи тяжке становище, почав відходити пішо, є його наздогнав товариш з хоругви п. старости мозирського.

Небаба довго боронився від нього у рукопашному бою, і той зіскочити з коня, бо не міг збити його конем. У той час наспів на допомогу ще другий товариш, і вони вдвох почали перемагати. Але Небаба ніяк не здавався у полон і, коли був поранений у праву руку, боронився лівою, аж поки був забитий. Загиблий був одягнутий у «жупан атласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотим гудзями й таким же шнурком», мав «шаблю в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий». У жупані знайшли «7 тисяч золотом», які дісталися переможцю. Звитязі М. Небаби віддали належне навіть вороги — шляхетний Я. Радзівілл «велів поховати Небабу і висипати велику могилу».

Існує ще одна версія цієї битви, яку репрезентують П. Шевальє та німецький «літучий листок», опублікований Ю. Мициком.

Згідно з нею, Я. Радзівілл та Г. Мирський водночас напали

на залогу в гирлі Сожу з двох сторін, але козаки боронилися аж півтори години.

Після цього Я. Радзівілл, стверджує П. Шевальє, — «хоч Мирський не перейшов ще ріки, яка к розділяла, і не приєднався до нього, невпинно рухався вперед, щоб чинити опір козакам» Небаби, які підоспіли на поле бою. Втім, незважаючи на загибель своїх керманичів, близько 10 тис. козаків вчасно відступили до табору під Ріпками, а потім до Чернігова.

Щоправда, литовським воякам дісталися численні трофеї і, зокрема, 14 хоругв-прапорів. Поразка і загибель Небаби гучно й болісно відгукнулися в Україні. Литовське військо таки вийшло у тил армії Б.

Хмельницького, який програв битву під Берестечком. Під реальною загрозою опинилися всі здобутки повсталого українського народу.

Тим часом Я. Радзівілл рушив до Чернігова, де порядкував соратник і наступник М. Небаби — С. Пободайло. Штурмувати добре укріплене місто Я. Радзівілл не наважився і, повернув назад на Любеч», звідки після перепочинку попрямував на Київ. Війна тривала...

Долю родини М. Небаби простежив В. Модзалевський якому також належить чи не перша біограма полковника вміщена у «Русском биографическом словаре». Вдова Небаби, яка мусила сама опікуватися його синами Андрієм та Охрімом, згодом, удруге, вийшла заміж за шаповалівського сотника С. Курбацького.

Але й цей шлюб, як виявилось, не гарантував їй спокійного життя. С. Курбацький опинився у таборі гетьмана І. Виговського, і в травні 1659 р. його дружину з дітьми було заарештовано й вивезено росіянами з Борзни до Путивля. За кілька місяців її відпустили, але бідолашній жінці, яка невдовзі овдовіла вдруге, жилося, либонь, важко.

Слід віддати належне гетьманові І. Брюховецькому, який зглянувся на її поневір'яння й видав два охоронні універсали. Згодом Андрій Небаба став шаповалівським сотником, а Охрім Небаба — «знатним військовим товаришем».

НЕМИРИЧ ЮРІЙ СТЕПАНОВИЧ **(1612 - 1659 рр.)**

Український [магнат](#), [воєначальник](#), [державний діяч](#) і [дипломат](#) доби [Хмельниччини](#). Автор проекту [Гадяцького договору](#).

Походив із старовинного роду [Немиричів](#). Батько — [Степан \(Стефан\) Немирич](#) — був [социніанином](#), київським [підкоморієм](#).

Розпочав навчання у [Раківській](#) социніанській академії ([Польща](#); її професор Йоахім Штегманн присвятив йому розділ з геометрії свого підручника з математики (1630 р.), заохочував молодого Ю. Немирича студіювати у цьому напрямку.

У 1630 р. виїхав з групою одновірців під опікою Анджея Рутковича на захід.

Пізніше поповнив багаж знань в [університетах](#) [Лейдена](#), [Амстердама](#), [Оксфорда](#), [Кембриджа](#) та [Парижа](#).

Навчаючись у [Сорбонні](#), захистив і опублікував дисертацію [магістра](#) права, присвячену порівнянню політичних та юридичних систем [Речі Посполитої](#) і [Московської держави](#).

Також його перу належать декілька теологічних трактатів — зокрема, надрукований у [Парижі](#) «Опис і виклад духовного арсеналу християн».

Закінчивши «свої університети», молодий амбітний [магнат](#) повернувся на батьківщину — і відразу ж очолив

протестантську [шляхту Київщини](#). Брав участь на чолі власної хоругви у війнах Польщі з Московщиною та Швецією (1630-ті рр.).

За даними [подимного](#) реєстру 1640 р. мав 4907 «димів» у Київському воєводстві (2-й після [Яреми Вишневецького](#)). З 1641 р., як і батько — підкоморій київський. Володів 12 містечками та 75 селами на [Правобережжі](#).

У 1643 р. придбав значні земельні володіння і на [Лівобережжі](#).

Будучи протестантом-аріанином, боронив права своїх одновірців у різних інституціях. Фундатор протестантської академії у [Кисиліні \(Волинь\)](#).

На початку [Хмельниччини](#) воював проти [Хмельницького](#) як генерального полковника [Київського воєводства](#). Будучи прихильником семигородського князя Ракочія, у 1655 р. перейшов на бік шведського короля [Карла X Густава](#).

Гучні перемоги козаків змусили Немирича, як і лідера православної антикозацької «партії» [Адама Киселя](#), шукати компромісу з [Хмельницьким](#).

У 1657 р. Юрій Немирич переїхав до [Чигирина](#), під протекцію [гетьмана](#), де прийняв релігію своїх предків — [«руську віру»](#).

Знатність і багатство гарантували Немиричу блискучу кар'єру у [гетьманській старшині](#). Відразу (по прибутті до [Чигирина](#)) дістав чин [полковника](#).

В якості дипломата проводив переговори зі Швецією, які закінчилися [Корсунською угодою 1657 р.](#), що визнавала незалежність України.

Після смерті Хмельницького, завдяки фундаментальній освіченості, став Генеральним писарем — правою рукою гетьмана [Івана Виговського](#).

Від [Виговського](#) одержав підтвердження на [лівобережні](#) маєтності.

Часи [Виговського](#)-Немирича були zenітом утвердження [Гетьманщини](#), піком її бойової та політичної слави.

Один із творців концепції [Великого Князівства Руського](#), очолював українську делегацію на [сейм 1659 р.](#) (для ратифікації [Галяцького договору](#), автором проекту якого був). Учасник [Конотопської битви 1659 р.](#)

Рятувався під час захоплення Ніжина 1 вересня [1659](#) р. переяславськими козаками Цецюри, що змовився про переворот у місті з ніжинськими заколотниками Васюти Золотаренка під час відсутності у Ніжині ніжинського полковника Гуляницького, які «пана Немірича, за Кобижчою, под селом Свидовцем нагнавши, забыли, и хто при нему был, никого не живячи» (Літопис Самовидця. К., 1971, с. 81-82).

Юрій Немирич належить до визначних українських державотворців. Автор суспільно-політичних праць, зокрема «Роздуми про війну з Московією» (1634 р.), та з теології, написав поему «Паноплія» (1653 р.), польською мовою аріанські молитви. Ця людина по праву може бути названа першим українським гуманістом, попередником великого [Сковороди](#).

У 1635 чи 1636 р. одружився з Ельжбетою Ізабеллою (чи Барбарою) Слупецькою (кальвіністка, донька каштеляна любельського), став родичем родини Лещинських (з неї походила теща Барбара). Мав дітей:

Теодор — сеймовий посол;

Томаш — загинув учнем школи у Киселині (зламав шию під час гонитви у полі);

Варвара (Барбара) — дружина: 1) Героніма Гратуса Москоржевського; 2) з 1660 р. — київського підкоморія [Марціана Чаплича](#).

Праці Юрія Немирича: Discursus de bello Moscovitico ad illustrium Romanum Hojski Vlodimiriensem Capitaneum, affinem. — Paris, 1634 р.

Український переклад: [«Роздуми про війну з московитами, 1634 року»](#) // «Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т.», т. 2, кн. 2. — Перша половина XVII ст. — К: Дніпро, 2001. — С. 434-451.;

Юрій Немирич. [Роздуми про війну з московитами](#) / Пер. з лат. мови В. Д. Литвинова, Я. М. Стратій. — К.: Академперіодика, 2014. — 60 с.

НЕЧАЙ ДАНИЛО
(1612 — 1651 рр.)

Український військовий діяч, полковник брацлавський (1648 — 1651 рр.). Герой багатьох народних пісень.

Данило Нечай походив з української православної шляхти, власного герба Побуг відмінний (див. твори В. Липинського і Н. Яковенко).

Народився, очевидно, у м. Барі. Мав трьох братів. Матвій Нечай був сотником, а згодом наказним полковником Уманського полку, Іван Нечай був моголівським полковником, Юрко був у Моголівському полку сотником. Рано почав козакувати.

Брав участь у козацьких повстаннях П. Павлюк-Бути і Я. Острянина. Був побратимом Івана Богуна, але у 1638 р. не потрапив до реєстру (на відміну від Богуна). Нечай разом із Б. Хмельницьким брав участь у підготовці повстання у 1646–1647 рр., втік разом з ним на Микитинську Січ наприкінці 1647 р. До 1648 р. сидів на Запорожжі.

Нечай був незалежною людиною. З новим гетьманом, Богданом Хмельницьким, мав часті суперечки. З початком національно-визвольної війни брав участь у здобутті козаками Кодака, у битві під Жовтими Водами, у битві під Корсунем, здобув замок у Бродах. Організував Брацлавський полк. Потім став одним з соратників Максима Кривоноса, відзначився у боях на Вінниччині, під Меджибожем.

Як брацлавський полковник брав участь у битві під Старокостянтиновом, битві під Пилявцями, в облозі Львова та Замостя.

Після повернення до Києва з волі Б. Хмельницького Нечай командував київським гарнізоном, вів переговори з дипломатами

Речі Посполитої у Києві та Переяславі (поч. 1649 р.). Його полк облягав Збараж, відіграв значну роль у Зборівській битві.

У 1650 р. разом з Матвієм Гладким здобув Сороки і тодішню столицю Молдавії Ясси, цим примусивши молдавського господаря Василя Лупула до укладення союзу з Хмельницьким.

Могила Данила Нечая біля с. Черемошне

У лютому 1651 р. 40-тисячне польське військо на чолі з Марціном Калиновським пішло на Поділля. Нечай зі своїм полком (майже 3 тис. чоловік) кинувся йому назустріч. Під Красним на Вінничині він вирішив зупинитися.

Дізнавшись, що головний бунтівник перебуває зовсім недалеко і вислав передову сторожу під орудою сотника Шпаченка в містечко Ворошилівка, М. Калиновський не встояв перед спокусою одним махом розправитися з ненависним брацлавським полковником.

9 лютого під покровом ночі 4-тисячний загін драгунів підкрався до Ворошилівки, оточив її і вирубав до ноги сторожу й усе населення містечка, щоб хтось, чого доброго, не попередив Нечая.

Основні сили у цей час у цілковитій тиші рухались до Красного, куди добрались посеред ночі. Козаки біля брами не очікували нападу, бо вважали, що то повертається сотня Шпаченка, тож драгуни майже безперешкодно увірвались на сонні вулиці — напередодні козаки святкували масницю і тепер

спали безпробудним сном.

Родинний герт Данила Нечая

Сам Нечай був впевнений, що ворог далеко, і що Шпаченко у разі небезпеки повідомить його.

Тому він безпечно гуляв, поки вороги обступили місто і почали штурм. Нечай героїчно бився, отримав безліч поранень і нарешті ворожа куля полегшила його муки і відправила на той світ.

Учасник тих подій, польський жовнір Станіслав Освенцім так писав у своєму щоденнику: «Нечай, полковник брацлавський, один з найголовніших серед повстанців бунтівник, якому самі козаки надавали перше місце після Хмельницького, скочив на коня і робив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони. Але, не маючи можливості організувати належний опір, мужньо обороняючись поліг.»

За переказами, Нечая було поховано у братській могилі у с. Черемошному; згідно з нещодавно виявленими даними, його тіло привезли до Києва і там поховали (очевидно, в одному з київських монастирів).

НЕЧАЙ ІВАН
(р. н. невід. – після 1669 р.)

Події середини XVII ст. вивели на авансцену українського політичного життя цілу плеяду талановитих військових, політичних і державних діячів. Особливе місце серед них належить братам Данилу та Івану Нечаям. І якщо першого з них, прославленого полковника брацлавського, який трагічно загинув на початку 1651 р. при обороні Східного Поділля, оспівано у народних піснях і думах, зображено у наукових і художніх творах, то історичні заслуги його молодшого брата Івана, полковника білоруського, могильовського та чауського, і сьогодні залишаються маловідомими не лише широкому читацькому загалу, а й, до певної міри, професійним історикам.

Народився Іван Нечай у Мстиславському воєводстві у родині «руського» православного шляхтича. Напередодні Хмельниччини сім'я Нечаїв з невідомих причин перебралася на Київщину. Тут вони дуже швидко завоювали повагу й авторитет серед місцевих жителів, зблизилися з козацькою старшиною. Дослідники стверджують, що восени 1647 р. брати Нечаї ввійшли до вузького кола українських патріотів, які разом з Богданом Хмельницьким готували козацьке повстання на Подніпров'ї.

З початком Національно-визвольної війни в Україні родина Нечаїв успішно воювала у лавах повстанської армії, і на початку 1649 р. Хмельницький надав Данилові Нечая титул брацлавського полковника. Разом із Данилом до Брацлава приїхали його брати Іван і Матвій, а також небіж Данило Нечай. Деякий час Іван входив до складу брацлавської старшини, а у 1650 р. отримав від гетьмана призначення у Бахчисарай на посаду українського резидента при дворі хана Іслам-Гірея. Того ж році від одружився на середній доньці Богдана Хмельницького Степаниді (за іншими джерелами Олені чи Катерині), увійшовши таким чином до «клану Хмельницьких». Після укладення українсько-російського союзного договору 1654 р. і сходження на ханський престол Махмед-Гірея стосунки з Кримом істотно погіршилися, і у середині року Іван Нечай повернувся в Україну.

Але його перебування на рідній землі не було нетривалим. Уже у кінці 1654 — на початку 1655 рр. він вирушає у Білорусь, щоб там взяти участь у поході Івана Золотаренка на Литву. Служба у «сіверського гетьмана» стала для Нечая важливою школою у плані не тільки зростання бойової майстерності, а й становлення його як політичного та державного діяча. Адже під

час білорусько-литовського походу І. Золотаренко проявив неабиякі здібності військового організатора й стратега, зарекомендував себе тонким і вмілим дипломатом. Стихійні процеси покозачення місцевого населення сіверський гетьман використовував не лише для поповнення поріділих у запеклих боях козацьких полків, а й з метою становлення на терені Білорусі козацького присуду та полково-сотенного устрою, прилучення краю до складу Української держави. У стосунках з царем Золотаренко не скупився на вірнопідданські заяви та улесливі компліменти, проте державні інтереси України відстоював твердо й послідовно.

Іван Нечай увійшов до близького оточення наказного гетьмана у Білорусі. Як сотник Війська Запорозького, він брав участь у бойових операціях, виконував важливі політичні та дипломатичні доручення Золотаренка. Після того, як невдовзі останній помер від ран, отриманих 7 жовтня 1655 р. при облозі Старого Бихова, Іван Нечай, ймовірно, як наказний Полковник, став на чолі українських військ у Білорусі (На це вказує, на нашу думку, той факт, що вже 15 грудня 1655 р. у листі до могильовського воєводи І. Нечай титулує себе «полковником чауським і новобихівським»).

Слід зазначити, що смерть Золотаренка припала на час серйозного погіршення позицій Української держави у даному регіоні. Зокрема, ще у вересні 1655 р. російський уряд обнародував новий царський титул — «великий князь Литовський і Білої Русі», чим недвозначно продемонстрував своє ставлення до козацької займанщини у Білорусі і претензій гетьмана Хмельницького на відвойовані тут у Речі Посполитій землі. Крім того, на кінець року Москва дедалі більше схилилася до дипломатичних методів боротьби за білоруські землі, сподіваючись на обрання царя чи його наступника великим князем литовським. За таких умов воєнна допомога Війська Запорозького втрачала колишнє значення, і уряд Олексія Михайловича, скориставшись зі смерті Золотаренка, почав витісняти українські війська з Білорусі.

У січні 1656 р. Хмельницький скликав у Чигирині старшинські наради, на яких серед іншого дебатовалася також й білоруська проблема. Білоруські землі, що з давніх - давніх входили до складу Київської Русі, населення яких, як раніше, так

і у період, про який йдеться, підпорядковувалося Київській митрополії, українське керівництво розглядало як сферу впливу Війська Запорозького, а тому вирішило, незважаючи на спротив Москви, добиватися їх прилучення до Української держави. Надзвичайно важливе завдання утримання та розширення українського впливу в Білорусі покладалося на Івана Нечая. Універсалом від 29 січня 1656 р. гетьман призначив Нечая, «...нам й всему нашему... жичливого й у дилех рицерских взятого от боку нашого...», на полковий уряд «.у Білюю Русь до Могильова, Чаусов, Новобихова і Гомля й інших міст, й містечек, й сіл, тамсе знайдуючих...» Звертає на себе увагу той факт, що на відміну від Золотаренка, котрий мав титул наказного гетьмана на білорусько-литовському фронті, Нечай отримав уряд власне білоруського полковника, чим Чигирин недвозначно засвідчив свій твердий намір утримувати й надалі цей стратегічно важливий для України регіон.

Отримавши уряд білоруського полковника, Нечай діяв швидко й рішуче. Насамперед він припинив виведення українських залог з Могильовського повіту. Більше того, силою змусив царські війська залишити території, населення яких склало присягу гетьману Хмельницькому. Царські воєводи у той час інформували Москву, що «по присилке полковника Ивана Нечая» козаки з Кричева й Чаусів нападають на шляхетські маєтки та на царських ратних людей, б'ють їх, грабують, чинять «всякое разренье». Смоленський воєвода повідомляв у царську ставку, що козацький полковник відмовився виводити козаків зі Мстиславського, Горського, Дубровенського, Шкловського та Копистенського повітів. Могильовський воєвода у свою чергу доносив, що Нечай вигнав із сіл Могильовського повіту всі російські залоги, розмістивши натомість там своїх козаків, а також звелів місцевому населенню не сміти виконувати ніякі розпорядження та накази царської адміністрації.

З листа, адресованого гетьману сотниками «полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городов», видно, що на весну 1656 р. під управлінням останнього перебували три могильовські, чауська, заболотська, богородицька, акуменська, городеська, святоозерська, слизька, уланівська, рогозинська, білявицька, чириківська, вербіжська, пропойська, заозерська, чичерська, межевська та смолинська

сотні.

Діяльність Івана Нечая у Білорусі викликала у Москві значне занепокоєння та роздратування. У першій половині березня уряд Олексія Михайловича відправив до Чигирин Посольство А. Лопухіна, який під час переговорів з Хмельницьким передав вимогу царя вивести українські війська з Південної Білорусі, заборонити українській старшині вписувати до компуту білоруське населення, заборонити Нечаєві титулувати себе полковником білоруським і могильовським, а також притягти його до судової відповідальності — «тому полковнику Івану Нечаю за такое его многое воровство учинить наказанье жестокое, чтоб на то смотря иным не повадно било такое самовольство чинить».

Зрозуміло, що діяльність Нечая у Білорусі не була проявом самовільства чи отаманства (чим була так багата українська історія пізніших часів). Полковник реалізував план, вироблений гетьманським урядом. А тому Хмельницький рішуче відкинув вимогу царського посла вивести українські війська з Білорусі, зіславшись на загрозу нового збройного конфлікту з Річчю Посполитою. Водночас, не бажаючи загострювати стосунки з царем, воєнний союз із яким для України зберігав свою значимість, гетьман віддав наказ про створення спільної українсько-російської комісії, на яку покладалося завдання розслідування звинувачень, висунутих проти Нечая царськими воєводами.

Незабаром, 19 травня, колишній київський полковник Антін Жданович і царський офіцер Микита Сивцов розпочали у Білорусі слідство. У його ході було проведено допит Нечая, викликано велику кількість потерпілих і свідків. Кінець-кінцем комісія встановила повну непричетність білоруського полковника до грабежів і розбоїв, що мали тут місце. Більше того, з'ясувалося, що вони здійснювалися не лише без його відома, а навіть і не його козаками. Натомість у ході слідства Жданович отримав довгі реєстри кривд і зловживань, заподіяних місцевому населенню та козакам царськими воєводами й ратними людьми, де йшлося про безневинно замучених ними чоловіків і жінок, гвалтування неповнолітніх дівчат, спалення садиб, пограбування майна тощо. На раді, скликаній за наказом гетьманського повіреного 30 травня, було поставлено питання про належність

білоруського полковника до католицької віри, у чому його звинувачували московські воєводи. Присутні на раді козаки та місцеві міщани одноставно заявили, що Нечай сповідує православ'я. Тут же, на раді, Жданович, в якості сатисфакції московській стороні, наказав публічно скарати кількох козаків, участь яких у розбоях було встановлено достеменно, і заборонив Нечаю надалі вживати титул полковника білоруського. Цими напівзаходами гетьманський уряд сподівався дещо знизити рівень напруги в українсько-польських стосунках у Білорусі, щоб тим часом продовжити діяльність по утвердженню своїх позицій у цьому регіоні. Реляцію Ждановича та Сивцова про завершення слідства й ліквідацію непорозумінь між козаками та московськими ратними людьми у ставці Олексія Михайловича отримали 2 червня. А вже 10 червня туди надійшла відписка мінського воєводи Ф. Арсеньєва, в якій йшлося про те, що до мінського повіту вступило чимало козаків на чолі з наказним полковником Нечая — Филімоном Бутко, який, незважаючи на царські заборони, записує місцеву шляхту і селян у козаки. Крім того, воєвода повідомляв, що Нечай відправив свої загоны за річку Березину з метою приведення тамошніх жителів до присяги гетьманові. Ще через два дні, 12 червня, у ставці отримали донесення, що Нечай, всупереч постанові слідчої комісії, продовжує писати полковником білоруським («приписує собі городи в титул») і утримувати козацькі залоги в Чаусах, Горах, Барзилівським вйтівстві.

З осені 1656 р. Нечай приступив до облоги Старого Бихова, якого так і не зумів взяти Золотаренко, а згодом безуспішно штурмував й одинадцять тижнів тримав в облозі російський воєвода Хованський. Військову операцію під Старим Биховом білоруський полковник провів надзвичайно майстерно, взявши в тісне кільце місто та надійно перекривши Шляхи комунікації на прилеглих до нього територіях. Невдовзі, у лютому 1657 р., Нечай як тріумфатор прибув до Чигирин, сповіщаючи Хмельницькому про «бихівську форту».

Взяття Старого Бихова мало надзвичайно важливе стратегічне значення для України. З падінням старобихівської фортеці не лише ліквідувався небезпечний польський фор. пост у тилу української армії, а й відкривався торговельний шлях до балтійських портів. Тому звістка про військові успіхи Нечая

викликала значне піднесення у Чигирині. 15 березня Хмельницький видав універсал, в якому доручав київським купцям і міщанам організувати торговельні контакти зі Старим Биховом, обіцяючи «мит жадних торгових й подачок» з них не стягувати та гарантувати їм захист й оборону з боку козацьких залог.

Водночас військові успіхи Івана Нечая призвели до нового загострення українсько-російських стосунків. У червні 1657 р. до смертельно хворого Хмельницького прибуло з Москви посольство Ф. Бутурліна, який наполегливо вимагав відкликання Нечая з Білорусі, виведення звідти всіх козацьких залог, повернення в підданство шляхті записаних у козацькій компут селян. Щодо одіозної в очах Москви особи білоруського полковника царський уряд не обмежувався наказом про його виклик в Україну, а знову, як і рік тому, вимагав притягнення його до судової відповідальності за скоєні ним «самовільства» та завдані шляхті і воєводам збитки, намагання заснувати на противагу «царському» Могильову -«козацький» Новий Могилів у Лупулові, а також погрози битися з московитами «яко з неприятелем».

Як бачимо, вимоги царського уряду, в основному, були традиційними. Не відзначалася новизною і позиція гетьманського уряду у цьому питанні. Хмельницький у черговий раз обіцяв попередити білоруського полковника, щоб він не чинив ніяких кривд і насильств шляхті, яка віддалася під царську руку, але водночас вимагав від московської сторони гарантій безпеки білоруській шляхті, яка проживала «в городах Війська Запорозького», тобто на підвладні гетьману території Білорусі. Проте царський уряд на цей раз не збирався обмежувати лише дипломатичними засобами впливу на Чигирин. Скористатавшись із загостренням внутрішньополітичної обстановки Україні (що було викликане важкою хворобою Богдана Хмельницького і близькістю перспективи розв'язання боротьби за гетьманську булаву), а також ускладненням ситуації на її південно-західних кордонах (де значно активізувалися військові приготування Кримського ханства), Москва розпочинає у Білорусі у червні 1657 р. воєнну акцію, спрямовану на витіснення звідти українських військ. Проти Нечая із Смоленська виступив воєвода С. Змієв на чолі п'яти солдатських рот «нового строю», драгунів і місцевого

шляхетського ополчення. Водночас уряд Олексія Михайловича призначив воєводою до Борисова енергійного й впливового царського сановника В. Б. Шереметьєва (відомого своїми козакофобськими настроями). Останній, прибувши до Борисова, зразу ж відправив до Нечая гінця з вимогою негайно вивести козацькі залоги з Борисівського, Шкловського, Могильовського, Оршанського та Мінського повітів. А коли білоруський полковник відмовився виконати умови ультиматуму, заявивши, що українські війська розміщені у зазначених повітах не для боротьби з царськими ратними людьми, «но для воровання ляховского...», которие крестьян до конца разорили», воєвода висунув останній аргумент — артилерію. Внаслідок збройних зіткнень влітку 1657 р. царським військам вдалося витіснити Нечая з Мінська, Копиця, Шклова, Сломіка, інших білоруських сіл і містечок.

Ще більше ускладнилося становище Івана Нечая після кончини Богдана Хмельницького. Царський посол стольник Кікін під час переговорів з І. Виговським (серпень 1657 р.) повторював ще традиційні скарги на білоруського полковника. Однак П. Тетеря, який у той час перебував у Москві, інформував вишу старшину про існування в оточенні царя планів виведення українських військ із відвойованого у ворога Старого Бихова та введення у нього царських ратних людей. Наприкінці вересня Нечая вдалося підписати з новим могильовським воєводою С. Змієвим угоду про розподіл місць дислокації українських і російських військ у Південній Білорусі, однак уже на початку жовтня він був змушений скаржитися цареві з приводу того, що за наказом воєводи у Могильові та Могильовському повіті козаків силоміць вписують до солдатських і драгунських полків. Московська програма «розв'язання» білоруської проблеми в концентрованому вигляді була сформована у лютому 1658 р. під час переговорів окольничого Б. Хитрово із І. Виговським у Переяславі. Як попередню умову для визнання Москвою правомочності гетьманської елекції, Хитрово вимагав від українського керівництва негайно передати Старий Бихів під управління царської адміністрації та вивести в майбутньому всі українські підрозділи з Південної Білорусі. Відчуваючи гостру потребу в отриманні від Москви військової та політичної допомоги в боротьбі з опозицією, Виговський на переговорах у

Переяславі пішов на принципові поступки російській стороні, у тому числі й у білоруському питанні. Окремо у ході переговорів мова йшла про білоруського полковника. Під тиском Хитрово гетьман пообіцяв: «й будет которий полковник (Нечай. —Авт.) не будет чинить досить нашим универсалом, то й его подлуг прав наших будемо карати».

Однак, як відомо, Москва ні навесні, ні влітку 1658 р. так і не надала Виговському допомоги у боротьбі; М. Пушкарем та Я. Барабашем, а на початку осені гетьман уклав Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою. За таких умов поступки у білоруському питанні, задекларовані Виговським у Переяславі, так і не було реалізовано. Війська залишилися на колишніх місцях дислокації, але з 1658 р. вони потрапили в епіцентр українсько-російського збройного протистояння.

Проти Нечая уряд направив сильний експедиційний корпус на чолі з воєводою стольником Г. Козловським, якому були підпорядковані ратні люди могильовського та смоленського воєвод, шляхетське ополчення Смоленська та Вітебська. Перед стольником ставилося завдання спільно з іншими царськими воєводами у Білорусі завдати українським військам комбінованого удару — «изневесть притить на Нечая» і вибити останнього з Південної Білорусі.

Наскільки серйозну увагу Москва приділяла підготовці походу Козловського, видно вже з того, що наказ-інструкцію воєводі «о его промыслу над изменники» виготовляли у приказі таємних справ під особистим контролем царя.

Восени 1658 р. Нечай ще раз продемонстрував свій військовий і політичний талант. «Ратних людей многих на переездах побивал, й в городи во Мстиславль й в Кричев к мещаном прелестние листи писал, й в тех городех по его писму мещаня нам великому государю..., изменили й воєвод наших й ратних людей многих побили...»,—так писав трохи згодом Олексій Михайлович у грамоті до гетьмана Ю. Хмельницького про дії Івана Нечая. Російське командування було змушене для боротьби з Нечаєм додатково сформувати спеціальний загін під командою окольничого І. Лобанова-Ростовського.

У березні 1659 р. останній розгорнув операцію під Мстиславлем. На допомогу захисникам міста приходили з військами Іван Нечай, полковник бихівський Самійло Виговський

та наказний полковник Осрко. Згідно з донесеннями царських воєвод, у розпорядженні Нечая було до 6 тис. козаків. У квітні 1659 р. українські війська у генеральній битві під Мстиславлем зазнали поразки були змушені відступити від міста. У травні царським військам на чолі з князем Барятинським після кровопролитного бою оволодіти Рославлем, а наприкінці червня, у той час, як в Україні наближалася до завершення знаменита Конотопська епопея, Лобанов-Ростовський взяв в облогу Нечая у Старому Бихові.

Тяжка ситуація в Україні позбавила білоруського полковника надій на допомогу з боку гетьмана. «Нечайко де от Виговского помощи к себе не чаает...», — доносили в Москву царські воєводи. Полковник міг поклатися лише на власні сили та досвід, набутий у роки національно-визвольної боротьби.

І як Григорій Гуляницький на Сіверщині, під Конотопом, так й Іван Нечай у Білорусі, під Старим Биховим, переконливо продемонстрував неперевершене вміння українських козаків обороняти укріплений табір.

Активна оборона, організована Нечаєм і Виговським під Старим Биховим, завдавала значних втрат противнику, зводила нанівець усі його спроби оволодіти фортецею. Лобанов-Ростовський доносив у розряд, що «из Бихова к нашим шанцам биают ежедення вилазки многими конними й пешими людьми». У вилазках брав особисту участь і білоруський полковник, в одному з боїв отримав тяжке поранення — «посечен по голове» його рідний брат Юрій.

У той час, як Нечай успішно оборонявся у Білорусі, в Україні, незважаючи на Конотопський тріумф Виговського, зрів антигетьманський заколот. В опозицію до гетьмана переходять Чернігівський, Ніжинський і Переяславський полки, старшина та населення, які наприкінці серпня 1659 р. склали присягу цареві.

За таких умов, 30 серпня київській воєвода, колишній опонент Нечая — В. Б. Шереметьєв звернувся до білоруського полковника з пропозицією здати фортецю і, «с полковники заднепровскими совокупясь, служатъ великому государю».

З аналогічними закликами звернулись до Нечая й лідери антигетьманського заколоту лівобережні полковники Тиміш Цицюра, Василь Золотаренко та Аникій Силич. Однак, як видно з подальшого розвитку подій в Білорусі, Нечай проігнорував

поради колоборантів і до кінця виконав свій військовий обов'язок.

Нечай-воїн не дозволив Нечаю-політику, реально зваживши ситуацію, піти на компроміс з ворогом. І у той час, коли у середині жовтня у Переяславі старшина на чолі з новим гетьманом Юрієм Хмельницьким складала присягу цареві, білоруський полковник продовжував терзати противника дошкульними вилазками.

На переговорах у Переяславі у жовтні 1659 р. доля козацької займанщини у Білорусі вирішувалася однозначно на користь Москви. «В городах ѿ в местечках на Белой Росіи і вперед залогам черкасским не быть», — проголошувала 6 стаття договору Ю. Хмельницького з російським царем. Окремий пункт угоди наголошував на негайному виведенні українських військ із Старого Бихова.

Під час переговорів старшина пообіцяла царському послу М. Трубецькому відправити до Нечая наказ, «чтоб он в город Бихов великому государю очистил», натомість вимагаючи від московської сторони гарантій недоторканості особи білоруського полковника. Ймовірно, що невдовзі з Переяслава було відправлено такий лист до Старого Бихова, так само ймовірно й те, що він містив певні гарантії особистої безпеки для Нечая.

Проте достеменно відомо, що це не примусило вольового полковника принижено випити гірку чашу вимушеної капітуляції. Як сформульовано у грамоті Олексія Михайловича від 31 серпня 1660 р., Нечай «поставил в презренье» царські грамоти про підданство і «дарского величества ратным людям... всякіе нестерпимые злости чинил».

Оборона старобихівської твердині тривала доти, аж поки 8 ніч на 4 грудня 1659 р. царським військам вдалося таки зламати опір захисників міста і штурмом оволодіти ним. Після взяття Старого Бихова Іван Нечай разом з братом Юрієм і полковником Самійлом Виговським потрапили у полон.

Спочатку бранців відправили під караулом до Москви, а другій половині лютого 1660 р. вони були вже на засланні у Тобольську. 22 лютого тобольський воєвода І. Хілков звітував У Москву, що братів Нечаїв помістили «в особой избе» (спеціально спорудженій для утримання—Авт.), і «велели у них быть по пяти человекам караульщикам, тобольским слу-живым людям, да по атаману казачью днем ѿ ночью; да у них же велели быть ѿ их

надсмагивать по вся дни тем же прежним приставом, тобольским детем боярским, Данилу Аршинскому да Федору Черницьшу, й велели их в тюръме держать с великим береженьем...». Суворий режим утримання Нечаїв доповнювався заборонаю на будь-які контакти з іншими в'язнями, а також тим, що «чернил й бумаг им не велели некоторыми делы». Українська сторона неодноразово клопоталася перед царем про звільнення братів Івана та Юрія Нечаїв з-під варти. Так, уже наприкінці 1659 р.

Ю. Хмельницький уповноважив А. Одинця та П. Дорошенка ще раз клопотати в Москві, «чтоб им вины их были отпущены й быгь им в прежнем достоинстве».

У травні 1660 р. гетьман знову намагаючись вирвати з сибірського острогу Нечаїв, писав царю, що бере їх «на сумнене й шлюбум, же до конца житія своего посколу зо мною неотмінними будут zostавати поддаными вашему царскому пресвітлому величеству». Та дарма — позитивної відповіді з Москви не надійшло.

А тому, вирушаючи з Корсуні у похід проти Польщі, Ю. Хмельницький 15 липня знову, на цей раз у досить твердій формі, ставив питання про звільнення чоловіка своєї сестри — Івана Нечая, даючи зрозуміти, що чергова відмова буде ним розцінена як вияв неласки до своєї особи з боку царя. — Так многожды и Иване Нечае, — нагадував в у листі, — зятя моего, до вашего царского пресветлого величества писал, а никогда не могу счастливым быти, чтоб получить желаемое; чаю, то писанье мое до рук вашего.-величества не доходило, или также верными и желательны услугами моими на особную вашего... величества заслужить милость не могу».

Відповідь царя, на відміну від попередніх двозначні формулювань і неясних обіцянок, на цей раз була та: досить різкою й категоричною. Зважаючи на те, писав монарх, що Іван Нечай «нам, великому государю изменил и польскому Яну Казимиру королю присягал, й в Быхове, взят в измене», відпустити його в Україну не видається. За можливе, оскільки війна з Польщею триває, і він «полскому королю по присяге своей учнет желати всякого добра, а нам великому государю й вам всему войску Запорожскому проискивати учнет всякого зла».

Два з половиною роки по тому, у січні 1663 р., ім'я Івана

Нечая знову згадується у ході українсько-російських переговорів. На цей раз дядько його дружини, наказний гетьман Лівобережної України Яким Сомко на переговорах зі стольником Федором Додиженським цікавився: «жив ли де Нечай й на Москве ли он?».

У тому разі, коли б колишній український полковник залишався в живих, Сомко клопотався б про дозвіл царя на його повернення в Україну на поруки своєї родини.

У свою чергу наказний гетьман висловлював готовність переказати у Москву як викуп за Нечая кошти, які він віддав польській стороні за викуп царського окольничого князя Осипа Щербатова.

Однак і клопотання Сомка не дало позитивних результатів. Після цього ім'я Нечая надовго зникає зі сцени політичного життя в Україні.

Щоправда, трохи раніше, у 1661 р., польський сейм розглядав справу про визнання прав на маєтки, пожалувані польським королем Івану Нечая, за його дружиною Степанидою. Це дало підстави польським, а слідом за ними і російським дослідникам, стверджувати, що десь перед тим життя полковника трагічно обірвалося.

Проте на початку 1669 р. ім'я Івана Нечая знову виринає на поверхні політичного життя України.

22 січня 1669 р. Лебединські жителі інформували царського посланця Ф. Бобровича про те, що напередодні «шол де посол от литовского полка Йван Нечай, а с ним де людей, коней с пятьдесят к гетману к Петру Дорошенку». І дійсно, прибувши до Чигирина, Бобрович зустрів там «корони Полскіє шляхта Нечай с товаришем», які привезли гетьману Дорошенку запрошення на комісію «для обиранья на королевство».

Ймовірно, що колишній білоруський полковник отримав звільнення з Тобольського острогу після підписання Росією і Польщею Андрусівського перемир'я 1667 р., у ході обміну військовополонених.

Після 1669 р. відомостей про Івана Нечая в документах вже не зустрічаємо.

У 1718 р. у Космачі збудували церкву святої Параскеви з тисового дерева, без жодного цвяха.

На її будову щедро жертвував Олекса Довбуш, та й сам допомагав ставити. У 1944 р., на Покрову, війська УПА

проголосили Космацьку Самостійну Республіку, і якраз у цій церкві було дане благословення на захист українських земель. Узимку 1944—1945 рр. у Космачі розташовувалися 19 сотень УПА.

ОПАРА СТЕПАН
(р. н. невід. —1665 рр.)

Сотник Медведівської сотні Чигиринського полку, гетьман Правобережної України (1665 р.).

Дружні стосунки українського козацтва з кримськими татарами почали налагоджуватися досить давно, а першим військово-політичним союзом Війська Запорозького з Кримським ханством стала мирна угода між ними 1624 р.

Через декілька десятиліть гетьман Богдан Хмельницький за допомогою угод з ханом Іслам-Гіреєм зумів здобути ряд важливих перемог на полях битв з Кораною Польською та утвердити козацьку державу. Менш відомим став союз козаків з ординцями 1665 р., коли гетьманську булаву з рук Павла Тетері підхопив за допомогою татар маловідомий до того часу козацький старшина Степан Опара. Його перебування на посаді правителя правобережної частини козацької України було недовгочасним порівняно з урядуванням тут інших володарів булави. Воно тривало за підтримки Кримського ханства всього протягом двох місяців – з 11 червня до 18 серпня 1665 р. Очевидно, з огляду на такий короткий термін гетьманування, а також зважаючи на обмежену джерельну базу, українські історики майже обійшли

увагою вивчення життєдіяльності гетьмана Опари.

Після втечі Павла Тетері до Польщі, Правобережна Україна опинилася у досить складній ситуації.

Як з внутрішньополітичних причин, так і з огляду на зовнішні подразники, ця частина козацької держави перетворилася на яблуко розбрату не лише між місцевими старшинськими угрупованнями, але й між сусідніми монархами. Тоді на Правобережжі відкривалася можливість для честолюбних, відважних та авантюрних людей пошукати щастя й спробувати захопити осиротілу гетьманську булаву, найголовнішими претендентами на яку стали брацлавський полковник Василь Дрозденко (Дрозд), овруцький полковник Василь Децик та генеральний бунчужний Степан Опара.

Зважаючи на те, що ім'я та прізвище Степана Опари не було внесено до реєстру Війська Запорозького 1649 р., можемо зробити висновок, що він вийшов на політичну арену лише десь у середині 50-х рр. ХУІІ ст. Можливо, що він був близько знайомий з молодшим сином Богдана Хмельницького або перебував у його оточенні. Це й стало причиною того, що наприкінці 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький призначив медведівського сотника керівником посольства Війська Запорозького до польського короля Яна ІІ Казимира. Після дипломатичної поїздки до Польщі про сотника Опару не було чути майже три роки. Очевидно, у цей час він перебував на території власної сотні.

Наприкінці 1663 р. він стає генеральним бунчужним в гетьманському уряді Павла Тетері. Одночасно Опара згуртував навколо себе козаків з Медведівки, Сміли, Жаботина, Суботова та Кам'янки. Разом з ними він підтримав лівобережного гетьмана Івана Брюховецького у його поході влітку 1664 р. на Правобережну Україну задля підкорення її своїй владі. А вже у листопаді-грудні того ж року Степан Опара налагодив тісні стосунки з ханом Мегмет–Гіреєм ІV, який почав допомагати йому не лише політично, але й військами.

Але у січні 1665 р. він погодився на визнання протекції короля Речі Посполитої, якому присягнув наприкінці квітня в містечку Лисянці. Вочевидь, це було зроблено з огляду на існування в той час польсько-татарського миру. Однак визнання польської протекції, як засвідчили наступні події, було лише сприятним політичним ходом Степана Опари і стало засобом для

унезалежнення правобережної частини Українського гетьманату від Варшави та Москви за допомогою Кримського ханства.

На середину 1665 р. наш герой розсилає універсали до населення правобережних міст та містечок, де зовсім не згадувалися ні король, ні цар. Підписуючи ці звернення як «старший брат Війська Запорозького», Опара обіцяє українцям такі самі вольності, які вона мала за Богдана Хмельницького. З огляду на поспішний виїзд з України гетьмана Павла Тетері у червні 1665 р., що фактично означало його самоусунення від займаної посади, попередні дії Опари забезпечили «старшому брату» певну популярність серед правобережного люду й сприяли поширенню чуток щодо можливого наступника Тетері в особі Опари. До речі, перед тим Тетеря негативно оцінював діяльність Опари, лякаючи останнього тим, що якщо він перейде під московську протекцію, то цар видасть його татарам у обмін на російського князя Шереметьєва, який довгий час перебував у кримському полоні. Хоча інші джерела стверджували, що Тетеря хотів «уступити йому (С.Опарі - Т.Ч.) булаву запорозьку».

Як би там не було, але 11 червня 1665 р. на чолі двох полків (пішого та кінного, загальною кількістю близько 1000 чол.) Опара оволодів важливим у стратегічному відношенні полковим містом Уманню, звідки була вибита московська залога. Через деякий час його підрозділи оволоділи Лисянкою. Очевидно, саме перебуваючи в Умані, Степан Опара проголосив себе гетьманом Правобережної України і призначив генеральну старшину. Комендант польського гарнізону Білоцерківської фортеці Ян Стахурський повідомляв короля Яна II Казимира в листі від 7 липня 1665 р.: «Опара ... стягає своє військо над річкою Росавою, хоче там обрати гетьмана, де й на орду сподівається».

В іншому посланні до канцлера Празмовського білоцерківський комендант відзначив, що Опара розіслав свої листи правобережним полковникам (у тому числі білоцерківському й паволоцькому), закликаючи їх на козацьку раду й обіцяючи всім ханську протекцію. Та як виявилось бажання Опари визнавати польську протекцію було хитрою дипломатичною грою. Розуміючи, що кримський хан хоча і є монархом й володарем потужної військової держави, але разом з тим має свого протектора – султана Османської імперії Мегмеда IV Авджи, Опара висилає до Стамбула козацьке посольство, яке

прибуло до турецької столиці у середині червня 1665 р.

Головним завданням українських дипломатів було добитися прихильності могутнього володаря імперії, а також заручитися його військовою підтримкою й монаршим дозволом татарському хану посилати свою орду на допомогу С. Опарі проти московських залог. Історики припускають, що послі Опари також просили у султана допомоги в незалеженні від Речі Посполитої. Деякою мірою Мегмед IV Авджи пішов назустріч вимогам козаків - у кінці липня він вислав на допомогу Опарі елітний яничарський підрозділ на чолі з мурзою Кан Мегмедом. Окрім того, Порта не мала заперечення проти участі татар у спільних діях з військами Опари. Невдовзі до гетьмана прилучилися загони кримчаків на чолі з мурзами Камаметом, Батурши, Батиром і Тенешом (всього близько 22 тисяч чоловік).

Мабуть, десь на початку липня 1665 р. Степана Опару все-таки було обрано на козацькій раді гетьманом. Опосередкованим свідченням цьому є те, що у складі його генеральної старшини погодилися бути такі заслужені козацькі політики й військові діячі, як Петро Дорошенко (він став генеральним обозним) та Самійло Фридрикевич (генеральний осавул). Очевидно, вони б не пішли на порушення козацького звичаєвого права і не підтримали Опару на гетьманстві, якби той не легітимізував себе через обрання на раді правобережного Українського гетьманату. За джерельними даними, у липні під булавою новообраного гетьмана зголосилися бути майже всі полки та міста Правобережної України. Це дуже налякало правлячі кола Речі Посполитої, які різними засобами намагалися протидіяти його зростаючій політичній та військовій силі. Місію протидії задумав Опари в Україні бере на себе керівник однієї з найміцніших на Правобережжі Білоцерківської фортеці Ян Стахурський. Розсилаючи листи до своїх агентів у Чигиринський, Чернігівський й, власне, Білоцерківський полки, він закликає їх намовляти козаків до протидії гетьману.

Однак Опара відразу ж зреагував на це – він знову засвідчує свою вірність польському королю і у середині липня висилає до Яна II Казимира посольство на чолі з Суботовим. Воно мало просити про затвердження С. Опари на гетьманстві, а також вимагати усунення з України польських залог. На час перебування дипломатів у Варшаві правобережний гетьман наказує не

видавати провіанту полякам, що знаходилися в українських фортецях. Одночасно з дипломатичними заходами Опара робить спробу зміцнити своє становище діями військового характеру. Разом з татарами він планує вирушати на Канів.

Метою цього походу повинно було стати захоплення міста з подальшим перетворенням його на своєрідний плацдарм для переправлення військ на лівий берег Дніпра задля прихилення на свій бік лівобережної частини Українського гетьманату. Однак спочатку Опара вирішує захопити містечко Мотовилівку, куди 16 серпня надійшов разом з турками й татарами Кан Мегмед. Після багаточисельних штурмів Мотовилівки (татари також атакували Фастів і Васильків), де мужньо оборонялися прихильники його опонентів Дрозденка й Децика, війська Опари змушені були відійти від мурів містечка. Тим паче, що до канцелярії гетьмана надійшли відомості про сполучення основних сил брацлавського та овруцького полковників.

Щоб не допустити цього, Опара висилає в район можливого сполучення своїх противників Кальницький і Уманський полки разом з п'ятитисячним татарським загоном. Цей наказ гетьман віддав 17 серпня, а вже наступного дня він був раптово ув'язнений татарами, коли прибув до них на військову нараду в районі Богуслава. Ось як описував цю подію лівобережний полковник Данило Ярмоленко: «18 дня серпня той іуда Опара з усією старшиною їздив того ж дня до мурз на раду; і ще неподалік від наметів стали татари в строях, і не допустивши до наметів мурзиних, стали Опару грабувати й всю його старшину і в одних сорочках до мурз повели, також його радників зв'язали, а йому як іуді другому подарували кайдани на шию і залізо на ноги». Аналогічні свідчення про арешт Опари вніс до своєї хроніки польський літописець Йоахим Єрлич.

Що ж спричинило до такого підступного ув'язнення гетьмана С. Опари його вчорашніми спільниками? Як на нашу думку, тут зіграв свою роль збіг багатьох чинників. Насамперед Опарою був незадоволений Мегмед-Гірей IV та його оточення, яких гетьман сприймав не як протекторів, а лише як рівних союзників і часто-густо не прислухався до настанов представників хана.

Окрім того, на нашу думку, кримський володар не міг вибачити гетьманові його звернення до султана в обхід

Бахчисарая. Безпосереднім поштовхом до арешту Опари стали перехоплені татарами листи гетьмана до брацлавського полковника Василя Дрозденка, в яких останній намовлявся до спільного виступу не лише проти короля, але й кримчаків: «І ті мурзи ті слова йому виговорювали: ти де королю і нам присягав, а тепер де хочеш воювати».

Певну роль в усуненні Опари зіграв також Я. Стахурський, який постійно підштовхував Кан Мегмеда і татарських мурз до цього. Очевидно, свою руку до скинення гетьмана приклав і його генеральний обозний Петро Дорошенко. Адже вже наступного дня після арешту Опари татари після декількох невдалих спроб захопити козацький табір звернулися до його оборонців: « якщо де візьмете Дорошенка, що мурзи поставили гетьманом і приймете до себе за гетьмана, то вас не станемо добувати».

З цих висловлювань можна зробити висновок, що перед цим генеральний обозний Петро Дорошенко вже мав якісь розмови з ханськими воєначальниками щодо перебування Опари на гетьманській посаді й, можливо, сам (або через своїх представників) запропонував татарам підтримати свою кандидатуру на володіння булавою замість невдалого, як на його думку, попередника.

Очевидним також є і той факт, що у момент роззброєння Опари «з усіма дорадниками у т. ч. й бунчужним Жилкою», Дорошенка не було затримано й він перебував у татарському таборі не у статусі полоненого, як його нещодавні соратники. Разом з найближчими старшинами Опару відразу ж відправили до Бахчисарая, але тут знову у події втрутився Петро Дорошенко (що, до речі, є ще одним доказом його активної участі у змові проти гетьмана), який «усім мурзам і старшим татарам великі подарунки давав, і бив чолом, щоб Опару повернули; і тільки для його прохання послали і з дороги вернули (Опару – Т.Ч.) і з ним проклятим його суддя Радочинський...». Метою повернення опального гетьмана стало те, що його «Дорошенко для своєї присяги і досконалої дружби до короля хоче відіслати».

Спочатку Степана Опару разом з товаришами (окрім генерального судді Радочинського й бунчужного Жилки, серед них був ще піхотний полковник Цар) помістили у в'язницю Білоцерківської фортеці під нагляд його давнього ворога коменданта Стахурського. Щоб звільнитися з неволі, Опара на

допиті у коронного урядовця обіцяв, що на угоду Речі Посполитій може впровадити в Умані польську заставу та приведе під владу короля українських козаків. Задля того щоб одержати звільнення й виконати свої обіцянки, ув'язнений гетьман пропонував комендантові залишити заручниками своїх сина й дружину. Однак і це не допомогло Опарі.

10 жовтня 1665 р. під Равою-Мазовецькою посла Дорошенка передали колишнього гетьмана королю Яну II Казимиру. Колишнього гетьмана деякий час тримали ув'язненим у фортеці Мальборк у Пруссії, де він і зустрів свою смерть. Отже, підтримуваний Кримським ханством гетьман Опара після відмови свого попередника Тетері від задумів Богдана Хмельницького, намагався відродити багато чого з політики великого гетьмана.

Одним з перших кроків в економічній сфері стало відбирання «млинів і хуторів» у польської шляхти, яка вже була поверталася в Україну з військами Яна II Казимира.

Шляхом закликів доби Хмельниччини Степану Опарі вдалося на певний час сконсолідувати козацтво правобережної частини Українського гетьманату, яке втомалося від довголітніх внутрішніх та зовнішніх війн. На одній з козацьких рад Опара виступив із закликом «одміряти ляхам границю по Случ». Цей гетьман практично впровадив у життя турецько-татарський напрям в українській зовнішній політиці козацької доби. Саме шляхом Степана Опари пішов його наступник Петро Дорошенко, який добивався незалежності України від Московської держави й Речі Посполитої за допомогою Стамбула та Бахчисарая. Та відвертий радикалізм як у внутрішній, так і зовнішній діяльності не дозволив татарському ставленику довше втримати гетьманську булаву.

Адже Степан Опара став заручником політики Кримського ханства та їхнього зверхника в особі султана Мегмеда IV Авджи на примирення з Річчю Посполитою.

ОРЛИК ПИЛИП СТЕПАНОВИЧ
(1672 —1742 рр.)

Український політичний, державний і військовий діяч, Гетьман Війська Запорозького у вигнанні (1710–1742 рр.), поет, публіцист. Представник шляхетського роду Орликів (чеського походження). Один із упорядників «Договорів і постанов» — конституційного акту, який іноді називають «першою в світі Конституцією», фактично — козацького суспільного договору.

Народився у сім'ї родовитої литовської шляхти чеського походження — Орликів. Батько Степан Орлик служив у війську польського короля, загинув на 51-у році життя під час польсько-турецької війни у битві під Хотиним у грудні 1673 р. Мати — Ірина Орлик (з білорусько-українського роду Малаховських), охрестила сина за православним обрядом (батько був католиком).

Навчався у єзуїтському колегіумі у Вільні (Вільнюс), а також у Києво-Могилянській колегії. Його учителем був професор філософії, майбутній місцеблюстител ь патріаршого престолу — Стефан Яворський. Саме за рекомендацією Стефана Яворського молодий Орлик у 1693 р. обійняв посаду секретаря канцелярії київського митрополита, а через короткий час був запрошений до гетьманської канцелярії в Батурин. Навчався відмінно, проявив талант ораторства і поезії, цікавився філософією і літературою, добре володів українською, польською, церковнослов'янською, болгарською, сербською, латинською, італійською, німецькою, шведською, французькою, російською, старогрецькою, новогрецькою і ймовірно турецькою мовами.

Автограф Пилипа Орлика, 1710 (Філіппъ Орликъ Гетманъ войска запорожского рукою власною) — підпис під «Пактами й Конституціями прав і вольностей Війська Запорізького».

У 1698–1700 рр. — служив консисторським писарем у канцелярії київського митрополита у Києві, потім у Полтавському полку, а потім став старшим військовим канцеляристом і ресентом Генеральної військової канцелярії Війська Запорізького. З 1702 р. (за іншими джерелами — з 1706 р.) р. — генеральний писар і найдовіреніша особа Івана Мазепи. У 1708 р. — взяв участь у виступі Івана Мазепи проти Петра I і перейшов на бік Карла XII.

27 червня 1709 р. (після Полтавської битви) емігрував в Османську імперію. За І. Мазепою до Бендер пішли близько 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці «мазепинці», як їх часом називають історики, були першою українською політичною еміграцією. Вони і обирають 5 квітня 1710 р. (через півроку по смерті І. Мазепи) П. Орлика гетьманом України (у вигнанні). Обрання відбулося в присутності запорожців, генеральної старшини, козацтва а також турецького султана і шведського короля.

Крім Орлика кандидатами на гетьманську булаву були Андрій Войнаровський (близький родич Мазепи) та Дмитро Горленко (прилуцький полковник). Але цих людей на козацькій раді майже ніхто не підтримав. Сам Карл XII спочатку прихильніше ставився до родича Мазепи Андрія Войнаровського, але потім підтримав Пилипа Орлика.

Намагаючись завоювати собі підтримку, у 1710 р. П. Орлик складає (за деяким джерелами — схвалює) «Пакти й Конституції прав і вольностей Війська Запорізького», укладає зі старшиною та запорожцями угоду — документ, який пізніше дістав назву Конституція Пилипа Орлика — так звана «Бендерська конституція», яку інколи вважають першою українською Конституцією, а також однією із перших конституцій у Європі. Нею він зобов'язувався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус

запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Росії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні.

Уся історія українського народу є виявом його демократизму. Своє перше юридичне осмислення, оформлення й утілення цей ідеал здобув у «Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького», укладених 16 квітня 1710 р. між гетьманом Пилипом Орликом зі старшиною й запорожцями, очолюваними кошовим Запорізької Січі К. Гордієнком.

Хоча Конституцію 1710 р. не було запроваджено (приймалася в період російсько-шведської війни, в якій запорозькі козаки виступали на боці шведів), проте вона має певне значення, бо вперше в історії України на юридичному ґрунті зафіксовано принципи, що кладуться в основу державно-політичного устрою.

Конституція 1710 р. містить такі основні статті:

Перша. Затверджуються права православної церкви під зверхністю Царгородського патріархату. «Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Обряду. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман буде зобов'язаний і примушений у законному порядку дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині, докладаючи особливих зусиль, щоб вівіки міцніла одна єдина Віра Православного Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі». З погляду сучасної людини, такий підхід грубо порушував природні права католиків, уніатів, мусульман, іудеїв, але для початку XVIII ст. був ідеологічно неминучий.

Друга — третя. Треба повернути давній кордон козацької держави. Подібно до того, як будь-яка держава існує та міцніє завдяки недоторканій цілісності кордонів, так і наша батьківщина Мала Русь нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами.

Четверта. Всі поточні державні справи гетьман вирішує спільно з радою Генеральної старшини: «...постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності навічно зберігати у Війську

Запорожському такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині... Цій Генеральній старшині, полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому Ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинно ні починатись, ні вирішуватись, ні здійснюватись. Через це вже тепер при обранні Гетьмана за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні ради, які щороку збиратимуться в Гетьманській резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найблагоденнішої Богорівної...

Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою старшини...

І якщо буде помічено щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді старшина, полковники і радники можуть скористатися свободою голосу, щоб чи приватним чином, чи коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на Раді висловити докір Його Ясновельможності, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатись чи мститися, а навпаки — він мусить подбати про виправлення порушень».

П'ята. Справи про кривду Гетьманові та провини старшини судить не Гетьман, а Генеральний суд, який «повинен винести рішення не поблажливе й нелицемірне, таке, якому кожен мусить підкорятись, як переможений законом».

Шоста. Державний скарб відокремлюють від гетьманського й передають під опіку Генерального Скарбника; для утримання Гетьмана призначаються окремі землі.

Сьома. Завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися

гетьманською владою.

Восьма. Гетьман має пильнувати, щоб на козаків і посполитих людей не накладали надзвичайних данин і робіт, «бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв, за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі й шукати життя кращого, спокійнішого і легшого». Гетьман має забезпечити вдів козаків та дітей — сиріт.

Дев'ята. Окрема комісія має провести ревізію державних земель, якими користується старшина, а також повинностей підданих.

Десята. Силою цього Виборчого Акта ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони й привілеї. Характерним для Конституції 1710 р. було те, що в ній фактично продовжувалися традиції Запорозької Січі — козацької республіки. Автори Конституції виклали на папері те, що втілювалося на практиці та пройшло багатолітнє випробування.

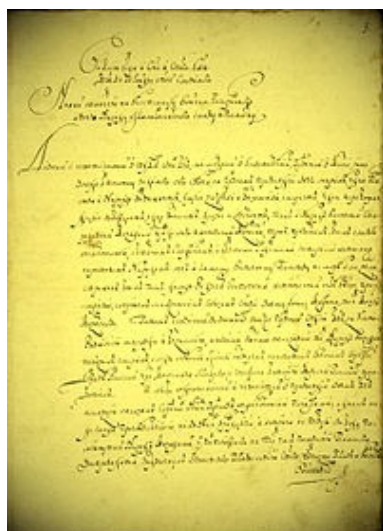
Конституція Пилипа Орлика не набула чинності, вона залишилася тільки проектом політико — правового документа. Тому некоректно вважати її першою українською Конституцією, подавати її як попередницю прийнятої у 1787 році Конституції США — першого в історії чинного основного закону держави. Трагедія П. Орлика та його соратників полягає й у тому, що їхні погляди відображали інтереси виключно козацької старшини, до того ж не всієї, а лише невеликої її частини, зорієнтованої на протекторат шведського та польського короля, турецького султана й кримського хана.

Створення цих документів вважається значною заслугою Пилипа Орлика в історії України.

За підтримки Карла XII Орлик вступає у союз із кримськими татарами та Оттоманською Портою, і 8 листопада 1710 р. остання, підтримуючи гетьмана Орлика, оголошує війну Московії.

На початку 1711 р. Орлик розпочинає спільний похід запорожців, буджацьких татар, шведів і поляків (прихильників Станіслава I Лещинського) проти росіян в Україні. Шведський король брав на себе зобов'язання вести війну доти, поки Україна не буде визволена від московського панування, а турки і татари обіцяли свою допомогу у цій боротьбі. Пилип Орлик дуже добре

підготувався до походу. Він розсилав листи-універсали в яких закликав до повстання народу проти влади російського царя. Народ же підтримав Орлика і один за одним міста Правобережжя переходили під владу гетьмана. П. Орлик також надіслав листа із закликом до боротьби гетьману Лівобережжя Івану Скоропадському, що дуже налякало російський уряд і Петра I.

Перша сторінка конституції П.Орлика (оригінал, створений в Бендерах у квітні 1710 р. староукраїнською мовою, РДАДА, ф.124, оп.2, спр.12, арк.3.)

Проти полків Пилипа Орлика виступило військо під командуванням генерального осавула Григорія Бутовича, яке було розбите в бою під Лисянкою. Гетьмана підтримав повсталий український народ.

У березні 1711 р. об'єднані війська під командуванням П. Орлика підійшли до добре укріпленої Білої Церкви, де перебував російський гарнізон. Розпочалася облога міста, але жоден із штурмів не був успішним, бо гарнізон мав достатню кількість боєприпасів і сильну артилерію. Частина татарських загонів під проводом хана здійснили похід на Слобідську Україну. Такі дії союзників підривали авторитет П. Орлика серед українського населення.

У квітні Росія уклала союз з молдавським господарем Д. Кантеміром. У травні 1711 р. розпочався наступ московських військ під проводом Бориса Шереметьєва. За таких обставин поляки відступили, а татари і турки, налякані звісткою про те, що

йде велике російське військо, почали тікати, беручи дорогою великий ясир. Українські козаки довідавшись про звірства турків і татар кинулись рятувати свої родини. Таким чином із 16 тис. українського війська у Пилипа Орлика залишилося лише 3 тис., з якими гетьман відійшов до Бендер.

Протягом наступних років Орлик із невеликою групою прибічників шукав підтримки своєї справи у різних європейських володарів. У 1709–1714 рр. перебував у Бендерах, потім із частиною старшини скористався запрошенням Карла XII і жив до 1720 р. у Швеції. Після підписання шведсько-російського миру виїхав із Швеції й вимушено змінив по черзі Німеччину, Австрію, Польщу. У 1722 р., прямуючи до запорозьких козаків в Олешківську Січ, був затриманий турецькою владою у Хотині й до 1738 р. інтернований у Салоніках.

Проте він не припиняв пошуки підтримки у різних європейських державах (Франції, Англії, Польщі, Ватикану, Саксонії, Пруссії та інших), неодноразово порушував питання про допомогу у справі відновлення української державності, продовжував бомбардувати французьких, польських, шведських і турецьких політичних діячів маніфестами про недолю України та разом із сином Григором (Григорієм) планувати кроки, спрямовані на звільнення вітчизни від московського ярма.

Надалі жив у Хотині, Серезі, по тому — у Чернівцях, Каушанах і Бухаресті. Згодом переїхав до Ясс, де помер 24 травня 1742 р.

П. Орлик залишив після себе багато листів і великий рукописний «Діаріуш подорожній» («Щоденник», 1720–1733 рр., частково виданий 1938 р. та повністю у 2013 р. («Темпора»), написаний польською мовою зі вставками окремих слів, виразів і речень латинською мовою.

Видав дві свої поетичні книжки: «Алкід Руський», присвячену Івану Мазепі (1695 р.), та «Гіппомен сарматський», присвячений полковнику І. Обидовському (1698 р.).

Писав польською мовою, частина його листів писана латинською, шведською, французькою мовами.

Пам'ятний знак присвячений Пилипу Орлику у м. Крістіанстад Швеція, 2011 р., автори: Крилов Борис та Сидорук Олесь

П. Орлику приписують авторство трактату «Вивід прав України» (маніфест до європейських монархів, 1712 р.) (за твердженням Ілька Борщака, трактат був знайдений ним у замку Дентевіль і опублікований 1925 р. у Парижі). Українські історики: Борис Крупницький, Микола Андрусак і Орест Субтельний у тій чи іншій мірі висловлювали сумнів у його автентичності.

Оригінальний рукопис трактату після Борщака не вдалося відшукати ані в архіві Дентевілю, ані в інших французьких архівах.

Не згадується про нього в жодному з тогочасних джерел і в жодному іншому творі Орлика.

Пам'ять про Пилипа Орлика вшановано, зокрема, тим, що на його честь названо вулицю на Липках, в привілейованому районі центральної частини Києва, на якій знаходиться Верховний Суд України.

У шведському місті Крістіанстад на будинку, де проживав П. Орлик, встановлено пам'ятну дошку на його честь.

У червні 2011 р. до 15-ої річниці Конституції України та у рамках заходів із відзначення 295-ї та підготовки до відзначення 300-ї річниці прийняття Конституції Пилипа Орлика йому

відкрито пам'ятник (скульптор Анатолій Куш), що його встановлено у сквері на перетині вулиць Липської та Пилипа Орлика у Києві.

Родинний герб Пилипа Орлика

У селі Косу́та Вілейського району Мінської області встановлено пам'ятний знак на честь Пилипа Орлика. Його ім'ям названа одна з вулиць Вілейки.

У Вілейському районі у селі Косу́та щорічно у день Петра і Павла проводиться свято, де шанують пам'ять Орлика.

29 червня 2011 р. у Крістіанстаді відбулося урочисте відкриття пам'ятника та меморіальної дошки українському гетьману Пилипу Орлику.

Відкриття було приурочено до 300-ї річниці Конституції Пилипа Орлика та 15-ї річниці сучасної Конституції України. Відкриття пам'ятника й дошки на будинку, де мешкав у 1716–1719 рр. Пилип Орлик, було кілька років тому ініційовано Посольством України в Швеції. Пам'ятник, який вважається подарунком України шведському місту Крістіанстад, виготовила майстерня українських скульпторів Сидорука Олеся та Крилова Бориса за підтримки Народного артиста України Богдана Бенюка, який брав безпосередню участь в урочистому заході, та мецената І. Омелянюка. Пам'ятник відкрили Голова міської ради Крістіанстада Стен Херманссон та Посол України в Швеції Євген Перебийніс.

ОСТРОЗЬКИЙ ЯНУШ ВАСИЛЬОВИЧ
(1554 – 1620 рр.)

Волинський воєвода (1584—1593 рр.), краківський каштелян (1593—1620 рр.), білоцерківський, черкаський, канівський, переяславський (1594—1620 рр.) та володимирський староста (1604—1620 рр.). Засновник Острозького майорату.

Син Василя Костянтина Острозького та Софії з Тарновських гербу Леліва. Останній з великого роду князів Острозьких; перший перейшов до унії (1579 р.). У молодому віці очолював княже військо для захисту міста від татарів. Освіту отримав при дворі імператора Священної Римської імперії, вихований в латино-польському дусі. Власник сотні міст та замків, тисяч сіл на Волині.

У 1609 р. для захисту кордонів держави і своїх володінь заснував Острозьку ординацію, столицею якої згодом стало Дубне. У Дубенському замку постійно тримав до 300 воїнів. Оберегав скарби дідів-прадідів, серед яких особливо дорожив золотою медаллю з зображенням свого батька, яку завжди, як оберег, брав з собою у походи. Православ'ю у своїх володіннях не перешкоджав. За його заповітом було створено командорство Мальтійського ордену у Польщі. Після смерти Януша Острозького, останнього представника князівського роду по чоловічій лінії і віддання заміж дочок змусило Анну Костку - вдову князя Олександра - брата Януша Острозького, до поділу маєтків. Найстарша дочка Софія - дружина тогочасного коронного підчашого (став воєводою краківським) Станіслава Любомирського (1583 - 1649 рр.) - одержала в спадщину Полонне. Величезні маєтності Острозьких перейшли до князів Заславських, а згодом - до князів Сангушків та інших

шляхетських родів. Перша дружина - Сузанна Середі - донька Єжи Середі, внучка угорського гетьмана Каспера Середі.

Діти: Елеонора - дружина Ієронима Язловецького, Яна - Єжи Радзивілла; Евфрузіна - дружина князя Олександра Заславського.

Друга дружина - Катажина з Любомирських. Третя дружина - Теофіла з Тарлів.

ОСТРЯНИЦЯ ЯКІВ (р. н. невід. – 1641 р.)

Український військовий діяч, козацький отаман, один з керівників козацького повстання у 1638 р.

Народився в Острі на Чернігівщині у козацькій родині. Вперше згадується у документах під 1633 р. як полковник реєстрових козаків війська Речі Посполитої у ході Смоленської війни.

Після придушення повстання Павлюка 1637 р., прибув до Запорозької Січі, де на початку 1638 р. був обраний гетьманом нереєстрового козацтва. Навесні 1638 р. очолив козацьке повстання. Після поразки у червні 1638 р. під Жовнином, відступив на Слобідську Україну, де з дозволу московського уряду оселився у Чугуївському городищі. Брав участь у боротьбі проти нападів татар. Убитий рядовими козаками під час заворушення зі старшиною.

Наприкінці лютого 1638 р. у Січі сталася важлива подія — низове козацтво обрало нового гетьмана. Ним став добре відомий всій Україні Яків Остриянин, або як ще називали його козаки —

Остряниця.

У минулому боярин, виходець із дрібних служилих людей у Литві, він наймався для охорони шляхетських дворів, служив при селітряних варницях шляхтича Обалковського у Дикому Полі. Звідти, неспроможний більше терпіти наругу, наприкінці 1629 р. втік на Запорозжя. Власті за намовою Обалковського переслідували втікача, вимагали його видачі. Та коли наступного року спалахнуло козацько-селянське повстання під керівництвом Тараса Федоровича, Остряниця бере у ньому найактивнішу участь.

Навесні 1633 р. на чолі 5000 запорозького війська здійснив похід на південно — західний кордон Московії, на початку кампанії були взяті та розоренні Валуйки. Втім при осаді та штурму Білгороду козаки понесли великі втрати й змушені були відступити.

У наступні роки він на Запорозжі. А восени 1637 р. знову збирає значні козацькі сили для підмоги Буту-Павлюку. Однак заслони польських військ виявилися сильнішими за повстанців. До того ж Павлюка з товаришами на той час вже було позрадницьки схоплено, відправлено до Варшави і страчено. Сейм, що зібрався у лютому 1638 р., був особливо вороже настроєний до козацтва і прийняв щодо нього найжорстокіші, рішення. Сучасник тих подій польський історик Пясецький писав, що на сеймі «не знайшлося нікого, хто б вступився за козаків, ватажок яких Павлюк з товаришами свого полку марно посилався на поручительство за його життя, яке дав чернігівський підкоморій Адам Кисіль, і склав під час цього сейму голову на пласі.

Відібрані всі вольності, надані суспільству польських козаків, і містечко Трахтемирів, а гетьманам запропоновано знову вирушити проти них, звести зі світу тих, які б надумали опиратися вироку сейму, і тоді влаштували міліції на новий лад. Тому-то козаки тим старанніше потурбувалися про свою безпеку».

В Україні посилювалися репресії, які, на думку уряду, мали настрахати козаків і місцевих жителів, та натомість, як і раніше, вони викликали лише озлоблення й хвилювання, що могли кожної миті викликати нове повстання.

Це добре розумів Острянин. Разом з Д. Гунею, К. Скиданом, М. Познанським, К. Кудрею та іншими сподвижниками він

посилено готує козацтво до чергового виступу.

У середині лютого польський уряд посилає на Запорозжя свого комісара — полковника Мелецького з двома полками реєстрових козаків, щоб вигнати з Січі «всю козацьку чернь» і лишитися там для сторожі.

Однак козаки на чолі з Острянином зустріли комісара вороже. Коли він жадав видати ватажків, йому відповіли словами «дуже невітшного змісту», як зазначав у донесенні королю Мелецький. До того ж реєстровики не горіли бажанням виступати проти співвітчизників, а дехто навіть перекинувся до запорожців. Зваживши обстановку, Мелецький вирішив краще якнайшвидше повернутися назад. «Коли б, — писав він, — я не був таким обережним, то мене б обов'язково вбили».

Саме після його відходу і був обраний гетьманом Острянин. Окольський писав з цього приводу: «обравши собі Острянина старшим на Запорозжі, а при ньому Скидана, послали просити допомоги у донських козаків».

Потім розіслали листи і грамоти у найвідоміші монастирі та міста, відправили священників і монахів на Поділля, Покуття та Волинь, щоб пробуджувати до війни народ і шляхту грецького віросповідання, використовуючи навіть монахів для цієї пропаганди».

І дійсно — всі можливі засоби були використані Острянином. Він закликав народні маси приєднуватися до козаків і разом ставати на боротьбу зі шляхтою. Ці звернення знаходили палкий відгук в серцях українського народу.

Малюючи жахливу картину польсько-шляхетського поневолення України, Острянин писав у своїх універсалах, що «Військо Запорозьке завше турбується за народ, живе його стражданнями і не може бачити батьків і матерів своїх завше лаєних і глумлених, також братів, сестер і дружин тирансько забиваємих, розкривавлюваних і мордуємих, у ломках льодових у тріскучі морози занурених і обливаємих, у плуг аки волів (чого під сонцем небачено) запрягаємих... аби добре тягло»

Готуючи повстання, Острянин не обмежувався пропагандою і, враховуючи причини попередніх поразок, намагався забезпечити повсталих всім необхідним. На Подніпров'ї, Лівобережній Україні вірні люди складали у потаємні місця зброю, боєприпаси, провізію. У Трахтемирові було обладнано шпиталь для можливих

поранених. Активно організовувалися партизанські загони.

Настав квітень 1638 р., час, найсприятливіший для походу, коли досить свіжої паші для коней. Козацьке військо вирушило із Запорожжя. Путивльський воєвода доносив у Посольський приказ, що «пишуть де из Переяславля казаки (реєстрові — Авт.), что из Запорожья вышли казаки и с пушками 16000, а с Дону ж запорожские казаки пришли к ним же, запорожским казакам, в сход. А сложились де оне казаки, с татары, идут вместе на литовские городки проти их, ляхов...»

Того ж дня, 1 травня, він пише листа у Розрядний приказ, у якому пояснює, що козаки «хотят де приходит на указанные литовские города войною, а сложились де оне заодно с татары, а мстить де им свою кровь за то, что де их, казаков, ляхи и урядники по городам побивали и мучили и жен их, и детей, и ныне де побивают же»

Добре знаючи розташування польських військ, Острянин розраховував, насамперед, відрізати лівобережні їх загони від правобережних і, не давши їм возз'єднатися, розгромити окремо. З цією метою він розділив своє військо на три частини. Головні сили, які очолив особисто, рушили вгору по Дніпру лівим берегом. Селянсько-козацькі загони на чолі з Карпом Скиданом, правою рукою Острянина, попрямували до Чигирина, щоб забезпечити охорону підступів до Дніпра із заходу. Надзвичайно важливим було встигнути захопити й утримати головні переправи на Дніпрі. З цією метою кілька сотень повстанців під керівництвом Дмитра Гуні підіймалися по Дніпру на човнах.

Коли Станіслав Потоцький, керівник польських військ, дізнався про вихід Острянина з Запорожжя, він негайно сповістив про це польного гетьмана, а сам поспішив назустріч Острянину. Однак той випередив Потоцького і, розгромивши на своєму шляху шляхетські загони, рушив углиб Лівобережжя на Хорол. За деякими даними, у Острянина було близько 2 тис. чол. і протистояти каральним військам він не міг, тому й вирішив закріпитися у м. Говтві, очікуючи на підкріплення. Розташоване у межиріччі Псла і Говтви, оточене лісами та болотами, місто являло собою ідеальний пункт оборони. Зайнявши, повстанці укріпили його, насипали земляні вали, поставили на висоти гармати, і, коли 5 травня до Говтви підійшли шляхетські війська, місто було готове до оборони.

Потоцький одразу ж обладнав свій табір, також огородивши його валом. Потім, як пише Окольський, «перевів на другий берег Псла два полки німецької піхоти — один полк обозного Бігоновського і другий німецького капітана, якому доручено командування цим полком по смерті великого богатиря Жолкевського, зверх того кілька тисяч реєстрових козаків під начальством старшого полковника Ільяша і хоругва Мелецького. Наказав усім їм йти на фортецю і місто. Але були зупинені вогнем козаків».

У цій сутичці був поранений Ільяш. Поляки мусили відійти, але тут же зіткнулися з загоном запорожців, висланим Острянином в обхід ворожого табору. Як зазначає свідок реєстровий козак Володимир Лавров, «і тих де німців та лістрових козаків запорозькі черкаси побили всіх наголову, тільки ушло німців у ляцький табір 18 чоловік».

Прагнучи закріпити цю перемогу, Острянин, як повідомляє з жалем Окольський, «тієї ж ночі вислав кілька тисяч козаків через Псьол у ліси: одним наказано непомітно наблизитися до польських полків, перетинаючи дорогу стовбурами дерев та віттям для того, щоб кіннота не могла атакувати, іншим — по ярах і хащах з двох боків дістатися коронного табору й до світанку атакувати німців». Окольський нарікав на те, що «хлопи» не визнають правил, тому й перемогли, розгромивши війська, які дотримувались начебто цивілізованих правил ведення війни.

Розгром був повний, і сам Окольський змушений був визнати, оцінюючи дії Острянина у цій битві, що, «хоча й у солдатському середовищі немає ні князів, ні сенаторів, ні воевод, з якими б солдат міг би помірятися у битві, зате є такі люди, що коли не протистояли тому складені проти плебеїв закони, то серед них знайшлися б достойні називатися рівними по хоробрості Цинцинату, який від плуга був покликаний у диктатори, чи Фемістоклу».

Розбите під Говтвою шляхетське військо спішно відходило до Лубен. Острянин розумів: настав зручний момент, щоб остаточно розправитись з карателями. «Ляхи пішли срамотно, — говорив він козакам, — і нам тепер краще всього йти за ними до Лубен — там і шляхи є, і товариство надійне, і живність буде, і збір людський, і оборона зручніша, ніж тут».

Козаки погодилися і спішно кинулися за Потоцьким. «И черкасы де, — доносили путивльські воєводи,— ляхов сперли, гнали до Лубен и побили де ляхов многих. И люди де многие свой табор пробежали мимо к городовому люду, что под Лубнами на реке Суле, и мост де ляхи обломили, и в реке де многие ляхи потонули».

Це трапилося 6 травня 1638 р. Хоч як не спішив Острянин з військом, шляхетські загопи все ж рухалися швидше і, коли повстанці підійшли до Лубен, встигли зайняти вигідні позиції. Бій почався, як і чекали — жорстокий і впертий. Острянин добре розумів, що без поповнення людьми і припасами вести облогу Лубен неможливо. Ось-ось мав прийти Скидан, який збирав козаків на Чернігівщині. Із степів спішили на чолі загону Путивлець і Ріпка. З-під Києва вів загін повстанців Солома. Такий же загін вів до нього Сокирявий. Та поки вони не підійшли, Острянин вирішує здійснити швидкий похід за маршрутом Лубни —Лохвиця—Миргород—Лукомля—Яблонів, потім знову — Лубни і Лукомля, маючи на меті ухилитися від небажаної зустрічі з Потоцьким і поповнитися свіжими силами. Але у Лукомлі він отримує вістку про прихід на допомогу Потоцькому загону на чолі з І. Вишневецьким. Об'єднавшись, вони раптово напали на табір Острянина, і той після багаточасового бою мусив відійти до Жовнина.

Тим часом на допомогу Острянину наближались Путивлець з Ріпкою, їх військо налічувало 500 донських козаків. Знову зав'язався нерівний бій.

Поляки зуміли оточити повстанців. Потоцький оголосив, що милує їх, якщо видадуть керівників. У цій ситуації козаки, більшість з яких були реєстровці, вирішили видати Путивльця: «Нехай твоя голова за всі наші голови, прощай нас, господарю!»

Та Потоцький не дотримав слова. Коли, видавши Путивльця, козаки припинили опір, озвірілі жовніри напали на них і вчинили криваву розправу. На початку червня розпочалися бої на околицях Жовнина, які з кожним днем ставали дедалі запеклішими. Росли втрати з одного й іншого боків.

Після такого бою Острянин, очевидно, вважаючи справу програною, з групою козаків вирвався з оточення, і, переправившись через Сулу, відійшов на територію Російської держави, висловивши бажання служити царю. Їм було надало

поселення Чугуїв, де вони мали жити і нести службу. У грамоті Розрядного приказу про необхідність влаштування козаків, отриманій тульським воєводою, говорилося, що государю «били чолом» представники козацтва, що «гетьман Яцко Острянин і вони, полковники, і черкаси, і міщани, і пашенні люди литовської сторони пішли на наше ім'я на постійну службу від жорстокого гоніння і від смертного вбивства папежен польських людей, не бажаючи бути у папежській вірі тому, що вони відвіку православні селяни віри грецького закону. І вони люди вільні і знатні».

Родинний герб Якова Острянина

Від імені російського царя запорозьким козакам наказано було передати, що «ми, великий государ, задля селянської віри будемо їх тримати під нашою царською високою рукою у всякому збереженні і на їх чолобиття учнемо виявляти милість. І вони б на наше царське жалування були надійні, і на Чугуєві на вічне життя будувалися; і нашій царській величності служили проти недругів наших, де буде наше царське повеління, стояли і на татарських шляхах, і на перевозах над татарами промишляли, і нашу державу від бусурманів оберігали, скільки милостивий Бог допомоги подасть».

Як відомо з архівних джерел, з Острянином у Чугуєвому

городищі поселилися його син, генеральний осавул, сотників і 1019 козаків.

Усіх їх наділили землею й подали допомогу для першочергового обзаведення. Уже 21 лютого 1639 р. білгородський воєвода Пожарський доповідає про зведення чугуєвських укріплень.

Тоді ж Острянин ходив на татар. Однак під час походу між ним і козаками виник розлад. Чому і за яких причин — не відомо. Козаки полишили свого гетьмана і повернулися у Чугуїв. Через деякий час, як свідчать документи, «розлад цей посилювався і закінчився вбивством Острянина». Після цього більша частина козаків повернулася в Україну.

Статті – угоди між запорізькими козаками і царською Росією

Решетилівські статті 17 липня 1709 р.

Решетилівські статті 1709 р. — 14 пунктів петиції, що її подав гетьман [Іван Скоропадський](#) цареві [Петрові I](#) у м. [Решетилівці 17 липня 1709](#) р. Частково були затверджені царем [11 серпня 1709](#) р., але на практиці не мали впливу на українсько-російські

відносини, що перейшли у фазу поступової ліквідації гетьманської автономії та українських вольностей.

Гетьман Скоропадський, якого було призначено Петром I після переходу [Івана Мазепи](#) на бік [Карла XII](#), [17 липня 1709](#) р., незадовго після [Полтавської битви](#), надіслав московському царю так звані «Просительні статті», які мали регулювати відносини між царатом та Гетьманщиною. Цим документом гетьман прохав царя зберегти права та вольності [Гетьманщини](#), які передбачалися виданим від [1 лютого 1708](#) р. маніфестом.

Крім того гетьман також висунув царю нові прохання, що мали вирішити нові та наболілі проблеми у російсько-українських:

Українське військо мало підпорядковуватися козацькому керівництву під час походів;

Артилерія, яку московити вивезли з [Батурина](#), мала бути повернута у власність українського козацького війська;

Українське населення не мало нести на собі важкий тягар простою російської армії тощо.

Такий характер «Просительних статей» говорить про виражене прагнення гетьмана [Скоропадського](#) зберегти та примножити свободу Гетьманщини від Московії.

Зважаючи на тогочасний стан справ у Росії (тривала кровопролитна [Північна війна](#) зі Шведами та існувала постійна загроза турецького вторгнення) і ще свіжих спогадів від переходу Мазепи на бік Швеції, [Петро I](#) не міг піти на нові поступки перед [Гетьманщиною](#). Не останню роль у рішенні царя також зіграла його особиста неприязнь та недовіра до Івана Скоропадського, який у минулому був досить близько наближеним до Мазепи. Таким чином, хоч цар і погодився на підписання угоди з гетьманом, договір носив суто формальний характер і не передбачав ніякої рівноправності у відносинах між [Московією](#) та [Гетьманщиною](#). Ось деякі з наведених у Решетилівських статтях пункти:

- козацькому війську було відмовлено у поверненні артилерії;
- установлювався контроль з боку Росії за збором податків в Україні і їх своєчасним надходженням до царської казни;
- значно збільшувалась кількість московських залог на території Лівобережної України;
- при гетьманові вводилася посада міністра-резидента, який

мав спостерігати за діяльністю гетьмана та його уряду і своєчасно надавати інформацію Петру I;

-прийняття гетьманом іноземних послів (особливо з Криму, Туреччини, Польщі та Швеції) мало проходити виключно у присутності царського представника.

Вирішальний указ Петра I на статті Івана Скоропадського

« від 17 липня 1709 р.

На 1-ше Права та вольності і військові порядки, у статтях подані від тих, що були раніше, великих государів, царів усеросійських, від їхньої царської величності, колишнім гетьманам, а особливо ті, на яких гетьман Богдан Хмельницький із малоросійським народом приступив під великодержавну руку блаженної пам'яті великого государя царя Олексія Михайловича, самодержця всеросійського, великий государ, його царська величність, у своїй грамоті, за підписом своєї високої монаршої руки, уже зволив генерально підтвердити при постановленні його, пана гетьмана, у Глухові на гетьманський уряд 1, їх і тепер непорушно утримувати за своєю монаршою милістю обіцяє, а статті йому, гетьману, докладніші на утвердження того, відповідно колишнього, будуть дані потім, як тільки час допустить.

На 2-ге Щоб наказним над малоросійським військом не бути під командою генералів великоросійських військ, тому збутися неможливо, бо спочатку вони завжди були безсуперечно під командою полкових воєвод великоросійських військ та генералів, а згаданим генералам міцно буде вказано від його царської величності, щоб козаків, окрім військового діла, ні на які свої приватні послуги ніяк не вживали, а воїнські діла управляли з поради та згоди із наказними, а коли генерали те чинитимуть супротивно указу його царської величності, то йому, пану гетьману, про те доносити його царській величності, за що ті переступники указів його царської величності приймуть жорстокий гнів.

На 3-те Немала частина артилерії, узятої в Батурині, віддана на прохання гетьмана пану гетьману, а решту гармат мають у пам'ять зміни батуринської, як такі, що

вживані супроти військ його царської величності, відвезені до московського цейгауза, за звичаями цього світу, що все признається за здобич, що було в неприятельських руках хоч би 24 години.

На 4-те Його величність укаже гармати із Гадяцького полку, узяті через ворожий наступ із німецьких міст, віддати по-давнішому, окрім тих міст, які виявились у зміні супроти його величності. А щодо містечка Котельви, то його віддано за докучним чолобиттям од тих жителів його царській величності, щоб їх через близькість та зручність до Охтирського полку було приділено у відання того полку, через те тепер уже неможливо відмінити того указу його царської величності.

На 5-те Воеводам, які за давнім звичаєм перебувають в Україні, указом його царської пресвітлої величності підтверджено буде, щоб до людей малоросійського народу без указу ніяк інтересу не виявляли, і прав їхніх та вольностей не порушували, і в суди та розправи їхні не втручалися, а до кого із малоросійського народу буде якесь важливе діло, щодо того зі згоди тих міст полковників та старшини чинити розшук і справедливість за їхніми правами, окрім державних справ, як зміна чи інше. Із міст же, в які через неприятельський наступ уведені російські гарнізони, уже вони виведені, окрім Полтави, із якої гарнізона виводити неможливо, бо більша частина міст того полку була у бунті спільно із запорожцями, через це небезпечно його, як крайній городок, залишати без гарнізону, щоб ті ж таки бунтівники запорожці із своїми однодумцями не вчинили знову якогось збурення.

На 6-те Про те 2 міцно буде учинено заказ, а коли такі образи від великоросійських військ надалі де трапляться, то щоб про те доносили ближньому стольнику Андрію Петровичу Ізмайлову, який буде призначений при пані гетьману для всіляких справ його царської величності. Коли ж те трапиться у Києві чи буде поблизу нього, то воеводі київському Дмитру Михайловичу Голіцину доносити, і про те за дізнанням чинитимуть справедливість.

На 7-ме Щоб постоїв у козацьких дворах без крайньої потреби не було, про те потверджено буде указом великого государя. А що при тій статті до лица великого государя висловлено, що вони служать за одну козацьку вольність, яка тим порушується, то того так писати не належало б, бо весь малоросійський народ достатньо мав милості царської величності і тепер має в утриманні всі привілеї, вольності та свободи їхні більше всіх інших народів, а над те все, яка оборона тепер через персональний провід і мужню зброю його царської величності учинена з побиттям неприятеля й розорителя Малоросійського краю, короля шведського, та змінника Мазепи, і вони від крайньої погибелі, і руїни, й уярмлення звільнені; так і в минулі часи від наступу польського, турського й татарського військами великоросійськими були завжди охоронені, і через те досить має причини весь малоросійський народ вірно служити його царській величності більше, як раніше 3.

На 8-ме Через теперішній розор Малоросійського краю, милосердствуючи про нього, його царська величність указав нинішнього літа звільнити військо від військового походу, окрім хіба крайньої потреби і то певного числа для охорони цього краю на вимогу випадку.

На 9-те Цей дозвіл 4 малоросійському народу дається за милістю царської величності, і про те певне визначення буде невдовзі учинене, як тому чинитися упорядженим чином, а поки те учиниться, тепер того вчинити неможливо, бо небезпечно, щоб бунтівники запорожці під якимось приводом у тих місцях знову не загніздилися і зібрання бунтівні не учинилися.

На 10-те Щодо того завжди оборона була від його царської величності, щоб вірних підданих його царської величності малоросійського народу ніхто змінниками називати не осмілювався, бо хто тому переступу невинуватий, тому не належить за іншого таку доуку терпіти, і тепер оте указом його царської величності це буде міцно заказано.

На 11-те Під теперішній час у потребі належить

поставити охитні полки для прохарчування на стаціях у тих місцях, де не було великого розору, через що ті полки нині і від військового походу звільняються. А оскільки надалі потрібно учинити визначення приходам, як на заплату тим полкам, так і на інші витрати й потреби належні військові, через те потрібно, щоб пан гетьман прислав до його царської величності негайне звіщення, які при колишніх гетьманах, також і при останньому, який був, при зміннику Мазепі, покладені на малоросійський народ наклади й податки і з чого, які до військового скарбу та на інші потреби приходили з усіх полків прибутки, і по тому легко зможе його царська величність про все учинити визначення, щоб те було для задоволення всіх і без народного утяження.

На 12-те Оскільки двори в Чернігові ломано для укріплення і безпеки Чернігівської фортеці, через те неможливо тих дворів для ліпшого й надалі стану тієї фортеці знову будувати, а відвести тим, у кого ті двори зламано, під будівництво в інших зручних місцях, [даючи] землі, скільки належить.

На 13-те Як перед цим було визначено, так і тепер підтвердиться царської величності указом, щоб усі укази царської величності, належні для Малоросійського краю, посилалися тільки до одного гетьмана із Приказу Малої Росії і від міністрів його царської величності, яким ті діла є доручені, а не від когось іншого.

На 14-те Давати за подорожніми підводи належить із Москви за підписом малоросійського судді, а поштові Ямського приказу, а з походу за підписом панів фельдмаршалів та міністрів посольських справ, також генералів, які мають головну команду, а із значних міст за воєводськими чи комендантськими руками.

Конотопські статті 17 червня 1672 р.

Договір між Військом Запорозьким і Московським царством, підписаний у Козачій Діброві поблизу Конотопа (тепер Сумська область, Україна).

Договір визначав основні принципи відносин між козацькою автономією [Гетьманщини](#) та Московською державою. Статті укладені після обрання на загальній козацькій раді [гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича](#).

При підписанні статей було присутнє московське посольство на чолі з [Григорієм Ромодановським](#), [архієпископ Чернігівський](#) і [Новгород-Сіверський Лазар Баранович](#), [генеральна і полкова старшина](#) Війська Запорозького, 4 тисячі козацького війська і делегація [ніжинських](#) міщан.

Конотопські статті були складені на основі [Глухівських статей 1669](#) р. До нового договору додавалося 10 статей, які обмежували автономію Війська Запорозького.

Про підданство Запорозького війська.

Про мир з Корonoю Польською і про Київ.

Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав.

Щоб гетьман без відома царської величності і всього Запорозького війська ні про що не листувався з жодним стороннім монархом і з гетьманом Дорошенком та не чинив усних змовлянь.

Про розмову польських послів у Москві, що гетьман Дем'ян Ігнатов наїжджав на численні міста у Мстиславському воєводстві по річку Сож.

Про Дорошкову зраду польському королю і щоб йому не допомагали.

Про служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад.

Про повноважних послів і комісарів московських і польських чи якихось інших, щоб при тих договорах і комісіях бути послам Запорозького війська.

Про нову розкату (земляний вал) в Чернігові і про нову греблю на річці Стрижі, щоб обидві були знесені.

Про тисячний охоцький полк компанійців Новицького, щоб його не було.

Статті урізали політичні права гетьманського уряду,

особливо в галузі зовнішньої політики. Новообраному гетьману заборонялось без царського указу й старшинської ради висилати посольства до іноземних держав і, особливо, підтримувати відносини з правобережним гетьманом [Петром Дорошенком](#). Козацькі послы не мали права брати участь у переговорах з представниками польського уряду у [Москві](#) в справах, які стосувалися Війська Запорізького. Лівобережним полкам заборонялося надавати військову допомогу Петру Дорошенку в його боротьбі проти [Речі Посполитої](#).

За Конотопськими статтями гетьманська виконавча вертикаль була ослаблена. Гетьман не мав права позбавити старшину урядів і посад або покарати без згоди [старшинської ради](#) чи вироку [військового суду](#). Скасувавши [компанійські](#) полки як реальну військову силу, на яку міг опертися [гетьман](#), статті обмежили його виконавчу владу на користь старшин, а також створили передумови для посилення впливів московського уряду на території Гетьманщини.

Глухівські статті 16 березня 1669 р.

[Договір](#), підписаний [16 березня 1669 р.](#) у місті [Глухові](#) між гетьманом [Лівобережної України Дем'яном Многогрішним](#) і [московським урядом](#).

Наростання національно-визвольної боротьби в Україні, політика гетьмана [Правобережної України Петра Дорошенка](#) і позиція Д. Многогрішного примусили московський уряд скасувати умови [Московських статей 1665 р.](#) і піти на поступки при укладанні Глухівських статей, які склалися з 29 пунктів. Договір декларував права України на основі [Березневих статей 1654 р.](#)

Згідно з Глухівськими статтями:

-московські воєводи залишилися лише в п'ятьох містах — [Києві](#), [Переяславі](#), [Чернігові](#), [Ніжині](#) і [Острі](#), де вони не мали права втручатись у справи місцевої адміністрації;

-козацький реєстр встановлювався в розмірі 30 тис.

чоловік;

-[гетьман](#) мав право утримувати 1 тис. чоловік найманого війська;

-податки збирались винятково козацькою старшиною;

-одночасно гетьману заборонялось вступати у відносини з іноземними державами;

-значно обмежувався перехід селян у козацтво.

Глухівські статті в цілому були спрямовані на обмеження державних прав України московським урядом.

Московські статті 11 жовтня 1665 р.

Міждержавний договір підписаний у Москві [11\(21\) жовтня 1665 р.](#), за іншими даними, [12\(22\) жовтня](#) між гетьманом [Іваном Брюховецьким](#), котрий у вересні прибув з великим почтом до Москви, і [МОСКОВСЬКИМ УРЯДОМ](#).

Московські статті значно обмежували політичні права України, посилювали її військово-адміністративну і фінансову залежність від московського уряду. За Московськими статтями українські міста і землі переходили під безпосередню владу московського царя. Гетьманському уряду заборонялось вступати в дипломатичні зносини з іноземними державами. Обмежувалось право вільного обрання гетьмана, вибори якого мали проходити лише з дозволу царя і в присутності московських послів, новообраний гетьман мав приїздити до Москви на затвердження.

Кількість московських військ в Україні збільшувалась до 12 тис., причому український уряд зобов'язувався постачати їм власним коштом харчі. Військові гарнізони розміщувалися тепер крім головних полкових міст і в [Полтаві](#), [Кременчуці](#), [Новгороді-Сіверському](#), [Каневі](#) і навіть на [Запоріжжі](#) (у фортеці [Кодак](#)). Збирання податків з українського населення (за винятком козаків) покладалося на московських воєвод і всі збори мали йти у царську казну.

Українська Церква переходила у підпорядкування

Московському Патріарху. Фактично лише козацький стан зберігав свої автономні права.

Московські статті забороняли використання у [Гетьманщині](#) знецінених мідних грошей, які випускалися урядом Олексія Михайловича за примусовим курсом срібних, а також повідомляли про повернення королівських грамот на [магдебурзьке право](#) українським містам (забрані раніше за наказом царя), зокрема [Києву](#), [Переяславу](#), [Ніжину](#), [Каневу](#), [Чернігову](#), Почепу, Гадячу, Стародубу, Остру та іншим містам.

Московські статті викликали величезне обурення серед усіх верств українського суспільства, а Андрусівський мир 1667 р. який поділив Україну, став головною причиною антимосковського повстання у Гетьманщині, яке активно розпочав Іван Мартинович Брюховецький.

Загибель самого гетьмана Івана Брюховецького за вказівкою Петра Дорошенка врятувало українські землі від повної залежності від Московського царства.

Батуринські статті **17 листопада 1663р.**

Документ з п'яти умов, підписаний [17 листопада 1663 р.](#) між [гетьманом Лівобережної України Іваном Брюховецьким](#) з представниками [Московського царства](#) Башмаковим і Фроловим як додаток до основних [Переяславських статей 1659 р.](#)

Батуринські статті підтверджували [Березневі статті 1654 р.](#), але містили додаткові пункти, за якими гетьманська адміністрація зобов'язувалась:

- утримувати коштом місцевого населення російське військо в Україні;
- повертати в Росію втікачів;
- упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами;
- заборонити українським купцям продавати збіжжя

на [Правобережжі](#);

-вивозити [горілку](#) й [тютюн](#) в російські міста, аби не порушувати державної монополії, тощо.

Після тривалих дискусій уряд Брюховецького був змушений погодитися з умовами Москви.

У [1665](#) р. Батуринські статті були замінені [Московськими статтями 1665 р.](#)

Коломацькі статті 25 липня 1687 р.

Міждержавний [договір](#), укладений [25 липня 1687](#) р. на річці [Коломак](#) (тепер це [Коломацький район Харківської області](#)) між новообраним [гетьманом](#) України [Іваном Мазепою](#) й [козацькою старшиною](#), з одного боку, та [московськими](#) царями [Іваном](#) і [Петром](#) та царицею [Софією](#), з другого. Договір складався з 22 пунктів (статей). В основу Коломацьких статей було покладено попередні українсько-московські договори, затверджені козацькими радами при обранні гетьманів [Дем'яна Многогрішного](#) та [Івана Самойловича](#). Коломацькі статті, в основному, повторювали з деякими змінами текст [Глухівських статей 1669](#) р. та містили кілька нових пунктів.

Статті декларативно підтверджували козацькі права і привілеї, зберігали 30-тисячне [реєстрове козацьке військо](#) та [компанійські полки](#). Однак, деякі зміни попередніх гетьманських статей і нові пункти (18-22) значно обмежували політичні права гетьмана та українського уряду.

Гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина — скидати гетьмана. Козацька старшина зобов'язувалась наглядати і доносити на гетьмана царському уряду. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському уряду заборонялось підтримувати [дипломатичні](#) відносини з іноземними державами.

Гетьман зобов'язувався направляти козацьке військо на війну з [Кримським ханством](#) і [Туреччиною](#). У гетьманській столиці — [Батурині](#) — розміщувався полк московських [стрільців](#).

У 19-й статті перед гетьманом і старшиною ставилось питання про необхідність тісного державного об'єднання [Гетьманщини](#) з [Московською державою](#) і ліквідації національної

окремішності українського народу за допомогою шлюбів малоросійського народу з великоросійським народом та інших можливих дій. Коломацькі статті стали наступним кроком на шляху обмеження державних прав Гетьманщини.

Березневі статті 1654 р.

Угода між московським урядом і українською козацькою старшиною, комплекс документів, які регламентували політичне, правове, фінансове і військове становище України після [Переяславської ради](#). Інші назви — «Статті Богдана Хмельницького», «Березневі статті Богдана Хмельницького», «Статті війська Запорозького».

За цими статтями Україна зберігала свої військово-адміністративні органи управління на чолі з виборним гетьманом. На [Гетьманщині](#) без обмежень мало діяти місцеве право, обумовлювалося невтручання царських воєвод та інших урядовців у внутрішні справи України. Україна зберігала свої збройні сили — 60-тисячне козацьке військо. Гетьманський уряд мав право на ведення стосунків з іноземними державами з дозволу московського уряду і не мав права на зносини з Польщею та Туреччиною. [Гетьман](#) обирався на козацькій раді пожиттєво, а царя лише повідомляли про результат виборів. Влада Гетьмана поширювалась на всю територію України. Всі податки і доходи збирались українськими фінансовими органами. Представники Москви лише мали приймати від них належну їй данину.

При виборах наступних гетьманів ухвалювалися договірні статті, в яких деякі пункти Березневих статей скорочувалися, додавалися нові статті.

Угода була розірвана 30 січня (9 лютого) 1667 р. Московією, що підписала розділяюче [Андрусівське перемир'я](#) з Річчю Посполитою. Серед 11 пунктів Березневих статей немає жодного, в якому би йшлося про приєднання України до Московії чи возз'єднання. Богдан Хмельницький з початком [війни](#) проводив далекоглядну зовнішню політику і вів активну дипломатичну діяльність з іншими державами. Неодноразово звертався до Москви з проханням допомогти в антипольській боротьбі і навіть погрожував війною, якщо не буде надано цієї допомоги. Московський уряд з одного боку не хотів розривати мир з

Польщею, а з іншого боку мав намір поширити сферу впливу. Після довгих вагань, «в ім'я віри православної», Земський собор ухвалив взяти Військо Запорозьке під «високу царську руку». Юридично цей акт було оформлено під час московсько-українських переговорів у січні-березні 1654 р. На етапі підготовки Переяславської ради, яка відбулась 8 січня 1654 р., виникли розбіжності у підходах до нового союзу. Московські послы відмовилися принести присягу за царя, боярин Бутурлін, який очолював московську делегацію, відмовився дати письмову гарантію збереження прав і вільностей після того, як договір набере чинності. З боку козаків не всі полки присягнули на вірність царю.

У березні 1654 р. козацька делегація передала на розгляд московитам проект договору, який увійшов в історію під назвою «березневих статей».

За цим документом, Україна зберігала республіканську форму правління, територіально-адміністративний поділ, систему соціально-економічних відносин, незалежність у проведенні внутрішньої політики і зовнішньої (за винятком Речі Посполитої і Туреччини).

З початку визвольної війни московський уряд надавав широку економічну і фінансову допомогу Україні. Поступово розширювалася дипломатична підтримка України зі сторони Московії, а також допомогу людьми, зброєю, боєприпасами.

На початку 1649 р. московський уряд визнав гетьмана Хмельницького і відтоді регулярно обмінювався з ним послами. Тоді ж уряд повідомив гетьману про готовність прийняти Україну в московське підданство, але вважав за необхідне поки уникати війни з Польщею.

Збір податків на користь царської скарбниці доручалося вести українським урядовцям.

Установлювалася платня у розмірі:

військовому писарю та підпискам — 1000 польських злотих;

військовим суддям — 300 польських злотих;

судовим писарям — 100 польських злотих;

польським писарям та хорунжим — 50 польських злотих;

сотенним хорунжим — 30 польських злотих;

гетьманському бунчужному — 50 злотих.

козацькій старшині, писарю, двом військовим суддям, усім

полковникам і військовим та полковим осавулам надавалися у володіння млини;

Установлювалася платня генеральному обозному у розмірі 400 злотих і генеральному хорунжому — 50 злотих;

Заборонялися дипломатичні взаємини гетьмана з турецьким султаном та польським королем;

Підтверджувалося право київського митрополита й усього духовенства на маєтності, якими вони володіли;

Московський уряд зобов'язувався почати війну з Польщею навесні 1654 р.;

Передбачалося утримання московських військ на кордонах України з [Річчю Посполитою](#);

Гетьманський уряд просив установити платню:

полковим у розмірі 100 єфимків талерів;

полковим осавулам — 200 польських злотих;

військовим осавулам — 300 польських злотих;

сотникам — 100 польських злотих;

кожному козакові у розмірі 30 польських злотих.

Однак це прохання було відкладене до перепису всіх прибутків, які мали надходити до царської скарбниці з України, а також до укладення реєстру, що мав охопити 60 тисяч козаків;

у випадку татарських нападів на Україну передбачалося організувати проти них спільні походи як з боку України, так і Московської держави;

Гетьманський уряд просив установити утримання для козацької залоги кількістю 400 осіб у фортеці Кодак та для запорожців, виконання цього прохання також було відкладене до окремого рішення. Тут же містилася вимога до гетьмана негайно почати укладення реєстру, що мав охопити 60 тисяч козаків, і після завершення роботи треба було надіслати його до [Москви](#).

Переяславські статті 17 березня 1674 р.

Договір між [Військом Запорозьким](#) і [Московським царством](#), підписаний поблизу [Переяслава](#). Договір визначав юридично-правовий статус козацької [Гетьманщини](#) у складі Московської держави. Переяславські статті гетьмана Івана Самойловича з російським царем від 17 березня 1674 р.

Заборона гетьману без дозволу царя надавати допомогу будь-

якій стороні у разі нападу на Польщу;

Заборона гетьману карати будь-кого без суду і згоди старшини;

Заборона посилати гетьманських представників на переговори царських послів з польськими або кримськими послами;

Козацький реєстр становив 20 тис. осіб, але жалування йому встановлювалося подвійне;

У разі нападу ворогів на Гетьманщину козацьке військо збиралося на річці Росава, між Каневом і Корсунем, туди прибувало і царське військо.

Переяславські статті 17 березня 1659 р.

[Козацько-московська](#) міждержавна угода, укладена [17 жовтня 1659 р.](#) у [Переяславі](#). Статті означали розрив [Гадяцької угоди 1658 р.](#) з [Річчю Посполитою](#) і суттєво звужували автономію козацької України у складі Московської держави. Підписані [гетьманом Юрієм Хмельницьким](#) і представниками московського уряду на чолі з князем [Олексієм Трубецьким](#).

Після скинення [Івана Виговського](#) молодий новообраний гетьман [Юрій Хмельницький](#) вислав посольство до московського воєводи [Олексія Трубецького](#). Посольство, очолюване [Петром Дорошенком](#), привезло проект договору, в якому визначалися принципи союзу з Московією. Цей проект отримав назву [Жердівські статті](#). Вони базувалися на [Березневих статтях 1654 р.](#) з певними модифікаціями. Зокрема, козацька сторона пропонувала:

-скасувати московські гарнізони в українських містах, окрім Києва, як при Богдані Хмельницькому.

-підпорядкувати гетьманові усі московські війська, що надсилалися в Україну.

-заборонити контакти московського уряду зі старшиною, оминаючи гетьмана.

-допустити, щоб у всіх зовнішніх переговорах, дотичних інтересів Війська Запорозького, були присутні козацькі послы з правом голосу.

Трубецькой прийняв посольство, але запросив Хмельницького на особисті переговори. Гетьман побоювався пастки, однак, врешті-решт, поїхав до [Переяслава](#) із малим супроводом.

[27 жовтня 1659](#) р., у Переяславі, Трубецької організував Генеральну військову раду. На ній були відсутні правобережні полковники, а основну масу становила старшина промосковської орієнтації з [Лівобережжя](#). Сама рада проходила в оточенні 40-тисячного московського війська. На раді Хмельницького знову обрали гетьманом, після чого Трубецької змусив підписати його сфальсифікований московською стороною текст Березневих статей 1654 р. Пізніше цей довільно редагований текст увійде до [Зводу законів Російської імперії](#) під назвою «Статей Богдана Хмельницького».

Скасовувалися компанійські полки, гетьман позбавлявся права знімати старшину з посади без вироку військового суду або згоди старшинської ради.

Переяславські статті склалися з 19 пунктів. Всупереч сподіванням козацької сторони, вони містили ряд суворих обмежень самоврядування. Документ мав на меті зміцнити позиції Московії в Україні. Статті передбачали:

-Заборону козакам самотійно переобирати гетьмана без дозволу царя.

-Обов'язкове затвердження кандидатури гетьмана московським урядом.

-Заборону гетьману здійснювати дипломатичні відносини із іноземними державами.

-Заборону козакам самотійно вступати у війну або надавати третій стороні військову допомогу.

-Обов'язок гетьмана посилати військо на перший виклик царя.

-Заборону гетьману призначати й усувати полковників без згоди царя.

-Розквартирування московських гарнізонів і воєвод у [Переяславі](#), [Ніжині](#), [Брацлаві](#) та [Умані](#) за кошти українського населення.

-Підпорядкування [Київської митрополії Московському патріарху](#);

-Заборона приймати посвяту від Константинопольського патріарха.

Крім цього статті передбачали видачу Москві усієї родини [Виговського](#), котрого царський уряд вважав зрадником.

Обранням Юрія Хмельницького гетьманом і підписанням Переяславських статей закінчилася [Україно-російська війна 1658](#)

—1659 рр.

Восени 1660 р. Ю. Хмельницький розірвав воєнно-політичний союз із московським царем і уклав новий договір з Річчю Посполитою — Слободищенський трактат.

Жердівські статті у жовтні 1659 р.

Проект нової міждержавної угоди, запропонованої представниками козацької старшини Московському царству в жовтні 1659 р., після проголошення гетьманом Юрія Хмельницького, що передбачав фактично повну незалежність Гетьманщини і зведення до мінімуму її залежності від Москви.

Спадковість привілеїв і вольностей, наданих московським урядом Б. Хмельницькому у 1654 р.

Заборона розміщувати московських воєвод в інших українських містах крім Києва

Заборона гетьману звертатися з листами від імені Війська Запорозького без відома всієї старшини, власноручного гетьманського підпису і печатки. (Метою цього положення був захист гетьманської влади від звинувачень у «зраді» з боку бунтівників і авантюристів)

Гетьману мають підкорятися усі полки з обох боків Дніпра

Право Війська Запорозького обирати гетьманом того, хто йому подобається, без будь-якого стороннього втручання і тиску. Новообраний гетьман сам направляє послів до царя по затвердженні

Проголошення верховенства влади полковників в усіх українських містах

Право гетьмана без будь-яких обмежень приймати іноземних послів

Усе населення Війська Запорозького відтепер і назавжди перебуває у підпорядкуванні гетьмана й підлягає його суду.

Будь-які угоди із сусідніми Війську Запорозькому державами, і особливо Польщею, Швецією і Кримським ханством, повинні укладатися в присутності комісара від Війська, який повинен мати право голосу й участі в переговорах

Підтверджувалися усі «права и вольности и наданя», отримані усіма верствами, духовними і світськими з часів руських князів і польських королів

Запровадження загальної амністії без будь-яких обмежень
Підлеглисть київського митрополита з усіма його церквами,
монастирями і духовенством Константинопольському патріарху
Київський митрополит мав обиратися духовенством і
козацькою старшиною
Вільне існування шкіл з будь-якою мовою навчання і
заснування монастирів на обох берегах Дніпра

Рішительні пункти 22 серпня 1728 р.

Нормативний акт російської верхньої влади, виданий у формі указу у відповідь на прохання гетьмана Данила Апостола про унормування українсько-російських відносин за допомогою договору 22 серпня 1728 р. Видані у вигляді указу Петра II у відповідь на подану гетьманом петицію про повернення Гетьманщині прав, викладених ще в договірних статтях Б. Хмельницького (див. [Березневі статті 1654 р.](#)).

Акт складався з преамбули і 28 пунктів.

У Війську Запорізькому формально відновлювалася діяльність Генеральної військової ради, якій поверталися [повноваження](#) «вільними голосами обирати» гетьмана, але тільки за дозволом і згодою російського монарха (ст. 2); усувати гетьмана з посади стало виключно компетенцією імператора.

На посади генеральної старшини і полковників добиралися по 2—3 кандидати, які подавалися на розгляд імператорові (ст. 3). Нововведенням були гарантії гетьмана, що на найвищі посади у Козацькій державі можуть обиратися також іноземці, тобто росіяни.

Полк, старшина і сотники обиралися козаками і затверджувалися гетьманом.

Підтверджувалися права старшини на рангові маєтності козаків і селян — на володіння землею.

Полковники прирівнювалися до російських генерал-майорів, їм передбачалося надавати за службу землі й маєтки, однак царські грамоти на власність віднині мали видаватися лише за особистим проханням гетьмана і переважно тільки на час служби (ст. 10, 12).

Гетьманський уряд позбавлявся права на дипломатичні

відносини з іншими країнами, йому лише дозволялося вирішувати у присутності царського уповноваженого дрібні прикордонні справи з Річчю Посполитою, Кримським ханством.

Підвищувалася роль генеральної старшини у судових справах (ст. 1).

Відновлювався старий принцип «де три козаки, там два третього повинні судити».

Вперше в офіційному акті вжито поняття «малоросійські права» (преамбула).

Рядових козаків повинні були судити курінні та інші отамани, селян — сільські отамани, міщан — війти «за своїми артикулами і від своїх людей».

Наступною інстанцією визначались суди сотенні та міські (городські), далі — полкові.

Генеральний суд, який тепер складався з трьох українців і трьох росіян, не був найвищим арбітром, бо його рішення можна було оскаржити гетьману «яко президенту того суду». Якщо гетьман сумнівався щодо присуду, він збирав старшин, раду, котра мала повноваження не тільки скасовувати рішення Генерального суду, а й накладати на суддів штраф на користь незаслужено покараного. Невдоволені ухвалою гетьмана чи старшин, ради отримували право скаржитися («бити чолом») імператорові або колегії закордонних справ, до якої у 1727 р. перейшло управління Гетьманською Україною.

Згідно з «Рішительними пунктами» у 1728 р. було введено ще одну посаду генерального підскарбія, яку займав представник царя. Це давало Москві можливість контролювати фінанси України-Гетьманщини.

Заслугою Д. Апостола стало: Розширення повноважень старшин, рад у галузі організації торгівлі і промислів (ст. 15), спроба поставити перепони на шляху закупівлі за безцінь чи відвертого захоплення українських земель росіянами (ст. 16 і 19). Чисельність найманого війська обмежувалася до 3 полків (окрім реєстрових козаків). Гетьман з військового боку мав підлягати російському генерал-фельдмаршалові (ст. 5, 6). Передбачалося перенести столицю Гетьманщини з Глухова «у більш зручне для України місце» (ст. 11) тощо. Деякі вимоги гетьмана (про новий статус біженців з Росії, про висилку з України розкольників) імператор відхилив, одну статтю (про майно старшини) залишив

без відповіді, розгляд ще однієї (про кордони зі Слобожанщиною) відклав. «Рішительні пункти» 1728 р., при всій їх обмеженості, дали можливість Данилу Апостолу на певний час загальмувати процес деформації Гетьманщини як політичного утворення.

АНТИКОЗАЦЬКА ПОЛІТИКА КАТЕРИНИ ІІ

Ліквідація автономії Гетьманщини

Адміністративна [реформа](#) уряду [Російської імперії](#), проведена у 1764–1765 рр. та націлена на ліквідацію автономії [Гетьманщини](#). Протягом ХУІІІ ст. Гетьманщина поступово втратила політичну і економічну автономію. У [1764](#) р. наказом імператриці [Катерини ІІ](#) інститут гетьмана було скасовано, а ще через рік Гетьманщину реформовано в [Малоросійську губернію](#).

Гетьманщина (1750) та російські губернії на її місці (1809)

У 1734–1750 рр. у Гетьманщині діяло [Правління гетьманського уряду](#). Справи Гетьманщини були передані до Сенату. Подальший наступ на автономні права Гетьманщини продовжувався. У 1734 р. були конфісковано давні документи Києва, заохочувалися шлюби між українцями та росіянами. У 1744 р. кодифікаційна комісія прийняла кодекс законів «Права за якими судиться малоросійський народ», який готувався з 1728 р. У 1735–1739 рр. під час російсько-турецької війни українські землі були знекровлені, зазнали великих людських та матеріальних втрат.

За гетьманування К. Розумовського зміцнилися позиції старшини, яка поступово перетворюється на шляхетський стан. Роль старшини зростає. Це була доба її політичного панування у Гетьманщині. Часто проводилися старшинські з'їзди. К.

Розумовський часто бував у Петербурзі, тому його заміняла генеральна старшина.

У 1763 р. у Глухові старшинська рада розробила петицію про повернення колишніх вольностей і створення у Гетьманщині шляхетського парламенту. К. Розумовський звернувся до Катерини II з пропозицією зробити посаду гетьмана спадковою у його роді. Але 10 листопада 1764 р. гетьманство в Україні було скасоване. Управління Гетьманщиною перейшло до [II Малоросійської колегії](#), яку очолив [генерал-губернатор Петро Рум'янцев](#), який від Колегії був незалежний, підпорядкований Сенату та імператриці. Управління Гетьманщиною здійснювала канцелярія Малоросійського генерал-губернатора, яка керувала II Малоросійською колегією, полковими та сотенними канцеляріями та судами всіх типів та рівнів.

Головним завданням була остаточна ліквідація автономії Гетьманщини, але поступово і обережно. В інструкції Катерини II Сенату говорилося: [«Малоросія, Ліфляндія та Фінляндія](#) — це провінції, що правляться дарованими привілеями, порушити ці привілеї відразу було б незручно, але не можна вважати ці провінції за чужі і поводитись з ними як з чужими землями — це був би явний нерозум. Ці провінції треба легкими засобами привести до того, щоб вони зрусифікувались і перестали дивитися як вовки в ліс».

У 1781 р. було скасовано полковий адміністративний устрій Гетьманщини та було утворено намісництва.

У 1783 р. було скасоване козацьке військо, замість якого створювалися десять карабінерних, кавалерійських полків. Тим самим автономію Гетьманщини по суті було ліквідовано, а 3 травня 1783 р. запроваджувалося [кріпосне право](#) у Гетьманщині та Слобожанщині.

Скасування козацького устрою у Слобідській Україні

Адміністративна та військова [реформа](#) уряду [Російської імперії](#), проведена у 1763–1765 рр. та націлена на ліквідацію автономії [слобідських козацьких полків](#). У наслідку реформи на території [Слобідської України](#) почали діяти російські державні установи, а козацькі полки було реформовано у регулярні

[гусарські](#). На території слобідських полків було утворено [Слобідсько-Українську губернію](#) з центром у Харкові.

Від часів [Петра I](#) російський уряд почав чимраз більше втручатися у внутрішнє життя слобідських полків і обмежувати їх автономію. У 1700 р. Петро I позбавляє полки права обирати собі полковників, постановивши, що вони обираються до самої смерті. Тим же наказом, Петро I значно зменшує кількість виборних козаків — приблизно до 3500 чоловік, у том числі у Сумському полку — 1200, Охтирському — 820, Харківському — 850, Ізюмському — 250, Острогозькому — 350 козаків. Усіх інших слобідських козаків було переведено у підпомічники, які були зобов'язані орати землю, постачати спорядження, коней та зброю для виборних козаків. На посади полковників російське керівництво почало призначати потрібних собі людей, у тому числі іноземців.

За часів [Катерини I](#) слобідські полки переводять до відомства Військової колегії, у наслідку чого у кожному полку було створено регулярну роту.

У 1732 р. за часів правління [Анни Іоанівни](#) автономію Слобідської України було скасовано. Слобідські полки було перетворено в армійські та підпорядковано спеціальній комісії. Усі питання діяльності полків вирішувалися комісією, а полковники запрошувалися лише в окремих випадках. Також було створено «кріпосні контори» для запису земельних документів, та було ліквідовано право зайняття вільних земель козаками. Полковники були перетворені на прем'єр-майорів, а на їх чолі було поставлено дивізійного генерала.

У 1743 р. [Єлисавета Петрівна](#) скасувала попередні зміни та відновила попереднє козацьке самоврядування. Також вона видала жалувану грамоту для всіх слобідських полків. Після часткового скасування нововведень 1743 р. суперечності у Слобідських полках давалися взнаки й особливо загострилися наприкінці 50-х рр. Старшини упорядкували «Екстракт о изнеможеннии слободских полков» й спорядили делегацію до Петербургу з чолобиттям про «нужди» й потреби. Однак делегація так і не отримала аудієнції у Єлисавети, а потім у [Петра III](#). Разом з тим, відомо два проекти місцевих старшин щодо реформування слобідських полків 50-х рр. XVIII ст.

Один з цих проектів запропонував ізюмський полковник

Михайло Милорадович, інший — острогозький полковник Степан Тев'яшов.

Після сходження на престол [Катерини II](#), її реформи стосовно усіх українських козаків були розпочаті зі слобідських. Найперше царський уряд планував реорганізувати козацькі полки у регулярні військові частини.

У 1763 р., на початку нового правління, Катерина II доручила майору лейб-гвардії Ізмайловського полку Євдокиму Щербініну очолити «Комісію о Слобідських полках» з метою вивчення причин «неблагополуччя» на цих землях для їх усунення.

Козацька старшина задовго до ліквідації слобідських полків, була інтегрована до політичного тіла царської Росії. Абсолютна її більшість відносилась (чи відносила себе) до «вищого стану народонаселення» («шляхетства» та «простих панів» і «дворянських фамилій») ще з найранніших хвиль переселенців часів перших колонізаторських потуг полковника Івана Дзика (Дзиковського). Широке роздолля малозаселених степів колишнього Дикого степу з можливостями землеволодіння, царські дозволи на переселення і сприяння в заселенні південних кордонів Московії привело до того, що з часом «...слобідські полковники й старшими забули про свою батьківщину», «стали зовсім байдужі до народних інтересів...» і дбали лише, аби «з дійсного свого становища здобути... власні користі». Все це відбувалося на фоні відсутності чіткого юридичного регулювання дрібного землеволодіння навіть напередодні реформ полковотенного устрою 1765 р.

Комісія Щербініна була направлена впорядкувати фіскальну систему, розслідувати земельні справи, з'ясувати причини важкого становища обивателів. Головне, гвардії секунд-майору Євдокиму Щербініну дозволили за своїм розсудом приймати скарги і розслідувати справи про зловживання старшин в усіх слобідських полках «и как скоро слободских полков командиры и старшина при начатии следствия подозрительны усмотрятся, оных немедленно от команды отрешать, а на место их заступать тем кои по старшинству следуют из действительно служащих». Таким чином, Комісії Щербініна надавались практичні права по управлінню краєм, усуненню і призначенню старшин.

У Харків Комісія прибула за височайшим повелінням із столиці. Вона, зокрема, розслідувала численні скарги населення

на зловживання полкової старшини слобідських полків (оскільки територія була «напіввільна», полковники і сотники дійсно собі вельми багато дозволяли). Були виявлені факти захоплення старшиною громадських і полкових земель, значне казнокрадство (державних грошей), присвоювання громадських грошей, продаж військових і виборних посад за гроші, порушення діловодства, вимагання, фізичні розправи та інші факти.

Згідно з доповіддю Комісії Катерина II запевнюється, що на Слобожанщині немає громадянської влади, і приймає рішення про введення цивільного адміністративного управління шляхом створення [губернії](#) (при схоронності існуючої структури території). Також у результаті успішних [російсько-турецьких воєн](#) кордон значно відсунулася на південь від Слобожанщини, з'явився новий захист від татар — [Слов'яносербія](#) зі своїми полками, і військове значення території Слобожанщини як бар'єру від татарських набігів зменшилася. І тому також у знову створюваній губернії було введено цивільне управління.

Підсумком став маніфест Катерини II від 28 липня 1765 р. «Про заснування у слобідських полках пристойного цивільного пристрою і про перебування канцелярії губернської і провінційної», згідно з яким ґрунтувалася [Слобідсько-Українська губернія](#) з п'ятьма провінціями на місці полків і адміністративним центром у Харкові. Євдоким Щербінін став губернатором нової губернії. Згідно того ж маніфесту приймається рішення про перетворення слобідських полків у регулярні [гусарські](#).

Протягом 1763–1764 рр. замість розформованих козацьких полків, утворено регулярні — Харківський уланський та Сумський, Охтирський, Ізюмський і Острогозький гусарські полки. Слобідських козаків і підпомічників перетворено на так званих військових обивателів (за соціальним станом вони були подібні до державних селян), козацьку старшину зрівняно з російським дворянством. Козацькі військові звання були замінені на загальновійськові кавалерійські. Полкова старшина отримувала назву російське [дворянство](#) (вища — спадкове, нижча — приватне) і всі дворянські права. Полки формувались на добровільних засадах і склалися переважно з колишніх козаків.

Військові обивателі та міщани (крім власницьких підданих та кріпаків) за жеребом (від якого тепер деякі ухилялися) служили в територіальних гусарських полках постійного складу. Полковий

склад у мирний час був встановлений маленький — 1000 осіб на полк, але найчастіше він перевищував, іноді значно. Решта військові обивателі призовного віку, які не пройшли за жеребом, періодично проходили навчальні збори. При початку війни полки розширювалися за штатом воєнного часу, і в її продовженні при потребі отримували поповнення з мирної губернії із тих, хто пройшов в минулому підготовку у складі маршових ескадронів.

Переформування, на прикладі [Охтирського полку](#), відбувалося наступним чином :

«В момент получения Высочайшего указа в Ахтырском казачьем полку состояло налицо: 9 полковых и 25 сотенных старшин, 59 подпрапорных, 26 полковых служителей и 1227 казаков. Инструкция требовала, чтобы в гусары поступали люди не менее 2-х аршин и 6-ти вершков роста; а так как ахтырские казаки в большинстве были народ хотя и с сильно развитою мускулатурою, но малорослые и приземистые, то большинство из них оказалось непригодными для гусарского строя. Выбраны были одни богатыри, которые при физической силе отличались еще и значительным ростом. Таких людей набралось только 378 человек, из числа которых 341 зачислены были во фронт, 7 обращены в трубачи, 5, оказавшихся грамотными, в писаря и 25 человек в нестроевые. Кроме них, принято было еще 22 «подпрапорных», т. е. старшинских детей, добровольно изъявивших желание поступить в гусары и предназначенных для замещения в эскадронах должностей вахмистров, унтер-офицеров и капралов. Все остальные казаки, как непригодные к регулярному строю, отпущены были домой и превратились с этих пор в простых, мирных пахарей»

Як згодом виявилось, новоспеченим гусарам поталанило набагато більше, ніж тим із козаків, що перетворилися на «простих мирних орачів» — останніх, у переважній більшості, невдовзі було просто закріпачено.

Перетворенням козацьких полків на гусарські місцеву старшину було урівняно у правах з російським дворянством. Тоді серед привілейованого стану саме «дворяни-українці» на території колишніх Сумського, Охтирського, Харківського та Ізюмського слобідських козацьких полків переважали (і володіли

основною частиною земель), на відміну від Острогожчини (мається на увазі Острогожчина в межах до [булавінського повстання](#), без Приайдарщини), де більшість була за росіянами. Така фіксація власників земель за національною ознакою зрозуміла, бо залежала від географічної близькості Острогожська до центральних губерній Росії.

Маніфест 1765 р. ліквідував козацький устрій і слобідські полки та ввів російські установи.

До реформи полки утримувалися «на місцях» населенням. Ті, хто служив у полках до 1765 р. часто на свої гроші купував коня і обмундирування (крім зброї). З 1765 р. полк стала утримувати влада, а не місцеве населення. Також замість постійних поборів старшини з місцевих жителів — на коней, амуніцію, озброєння, фураж, провіант, платню козакам і старшині, вилучення місцевих коней і волів для перевезень, тощо — був введений єдиний податок «з душі», що проживає на Слобожанщині, мавший 4 градації і надходивший в скарбницю. Найбільший податок був з привілейованих державних військових обивателів (так переменували козаків та їх помічників), які мали право гнати і продавати в дозволених поселень «вино» — 90-95 копійок на рік. З непривілейованих військових, які вино не мали права гнати, — 80-85 копійок річних з душі. З циган та чужинців — 70 копійок. З «власницьких підданих черкас» — 60 копійок. Дворяни, духовенство і жінки податків не платили.

Зберігалися пільги (не всі), даровані слобожанам [Петром I](#). Найголовніше — у військових поселеннях, слободах, містечках, містах (крім кількох) дозволялося [винокуріння](#). Також приблизно двом третинам населення губернії був дозволений [видобуток солі](#), за якою їздили на [Тор](#). «Непривілейовані» змушені були купляти казенне вино у «привілейованих», а також казенну сіль, на яку була державна монополія. Також привілейованим дозволялися інші промисли (виготовлення на продаж різних речей, продаж продуктів і пр.) без сплати податків.

Полкові й сотенні форми цивільного управління були формально скасовані. Але насправді полковники і сотники мали владу на своїх територіях не тільки військову, вона була остаточно скасована у 1780 р. при реорганізації провінцій і комісарств в повіти.

Території полкових сотень об'єднувалися в комісарства при

збереженні самих сотень. У центрах комісарства були організовані: комісарське управління, комісарська канцелярія, місцевий суд. Комісарства об'єднувалися в провінції, які територіально точно відповідали полкам. Всі провінції склали губернію.

У 1766 р. було скасовано існуючий адміністративний поділ і всю територію слобідських козаків було перетворено в нову [Слобідсько-Українську губернію](#) з центром у Харкові. П'ять слобід: [Охтирка](#), [Харків](#), [Ізюм](#) тощо отримали статус міст. Особлива увага була приділена Харкову, який з [1780](#) р. став головним містом у новоствореній [Харківській губернії](#).

Дізнавшись про це, полковник Ізюмського полку Федір Краснокутський у 1764 р. спробував підняти слобідську старшину на масовий протест проти намірів російської влади. Ізюмський полк і деякі старшини Харківського полку виступили явно проти реформи. Але інша козацька старшина не відгукнулася на його пропозицію — подати цариці колективну петицію. Кожен із старшин боявся втратити нажите багатство, посади й сподівався знайти тепле місце в нових структурах.

Російський уряд провів арешти, шукаючи ширшої змови. Краснокутського позбавили чинів, маєтку й заслали до [Казані](#), декого з рядових старшин вибито батогами. Вияви невдоволення й протесту мали місце й під час виборів до Комісії складання проекту «Нового Уложенія» 1767 р.: у деяких наказах (зокрема на Сумщині) була вимога відновити козацьчину. Але російські урядові репресії ліквідували цей рух опору.

За даними генерала Щербініна, мешканці Слобожанщини ворожо сприйняли реформування полків. Козаки, що перейшли до гусарів зазнавали утисків не лише з боку місцевих урядників, а й з боку власних батьків.

У зв'язку з цим ці козаки почали збігати зі служби, їх ловили, били батогами та повертали до полків. Козацьку автономію та полковий устрій було остаточно ліквідовано.

Слобідська Україна перетворилась на звичайну провінцію Російської Імперії, [Слобідсько-Українську губернію](#) з центром у Харкові.

Ліквідація Запорізької Січі 1775 р.

Насильницьке знищення московськими військами українського козацького утворення — [Підпільненської Січі](#), та остаточна ліквідація [Запорізької Січі](#) як козацької автономії. У наслідку цього [Військо Запорозьке Низове](#) припинило своє існування.

Вже у другій чверті XVIII ст. було зрозуміло, що російська влада не має жодних намірів щодо збереження української автономії, передбаченої ще [Березневими статтями 1654](#) р. Після палацового перевороту 1762 р. на московський імператорський престол зійшла [Катерина II](#), дружина [імператора Петра III](#), яка одразу спрямувала всі зусилля на посилення влади самодержавства у величезній імперії. Важливим аспектом у політиці імператриці стало так зване «зросійщення ополечених окраїн» (під «окраїнами» царизм вбачав українські та білоруські землі).

Такі плани Катерини II не передбачали ні існування козацької держави [Гетьманщини](#), ні козацьких вольностей, ні Запорізької Січі.

Коли у 1764 р. було ліквідовано [Гетьманщину](#), а ще через рік — [полково-сотенний устрій на Слобожанщині](#), останнім оплотом української свободи залишалася [Запорізька Січ](#), яку у панівних колах Росії бачили як «кубло бунтівників та бандитів». Московська влада лише чекала слушної нагоди для ліквідації козацької вольниці.

«Зруйнування Січі» [С.Чайка](#) 2001 р.

Така нагода припала на [1775](#) р., коли закінчилася [Російсько-турецька війна \(1768—1774 рр.\)](#), яку Москві допомогли виграти запорожці, і козаки стали непотрібні.

На початку червня 1775 р. російські війська під командуванням [Петра Текелія](#), які поверталися з турецького походу, раптово оточили Січ. Козаки не чекали на такий розвиток подій, а тому на Запоріжжі тоді перебувало зовсім мало вояків. Більшість запорожців ще не встигла повернутися з турецьких походів, або перебувала на промислах. На Січі зібралася рада на чолі з кошовим отаманом [Петром Калнишевським](#), яка вирішила не проливати християнської крові та добровільно склала зброю перед московитами. [16 червня](#) 1775 р. російськими військами було повністю зруйновано Січ, а все майно та козацькі архіви було вивезено до [Петербургу](#). Козацьку старшину та кошового отамана Петра Калнишевського звинуватили у зраді та засудили до каторги.

Лише [3 серпня 1775](#) р. імператриця Катерина II видала спеціальний [маніфест](#), який офіційно сповіщав про причини ліквідації Січі. У цьому документі козацька-лицарська Січ зображувалася як «кубло пияк та розбишак», які жили у неуцтві та заважали царизму вести торгові та культурні зв'язки з сусідами. Про пролиту козацьку кров за царську Росію у ньому не було ні слова.

Мы восхотѣли чрезъ сіе объявить во всей Нашей Имперіи къ общему извѣстію Нашимъ всѣмъ вѣрноподаннымъ, что Сѣчь Запорожская въ конецъ уже разрушена, со истребленіемъ на будущее время и самаго названія Запорожскихъ Козаковъ... сочли Мы себя нынѣ обяынными предъ Богомъ, предъ Имперіею Нашею и предъ самымъ вообще человѣчествомъ разрушить Сѣчу Запорожскую и имя Козаковъ, отъ оной заимствованное. Въ слѣдствіе того 4 Іюня Нашимъ Генераль-Порутчикомъ Текелліемъ со ввѣренными ему отъ насъ войсками занята Сѣчь Запорожская въ совершенномъ порядкѣ и полной тишинѣ, безъ всякаго отъ Козаковъ сопротивленія... нѣтъ теперь болѣе Сѣчи Запорожской въ политическомъ ея уродствѣ, слѣдовательно же и Козаковъ сего имени..."

Дань въ Москвѣ, отъ Рождества Христова тысяща седьмь соть семьдесятъ пятого года, Августа третьяго дня, а Государствованія Нашего четвертагонадесять лѣта.

Незадовго до руйнування Січі, козацький флот майже всім складом був переведений на [Дунай](#).

Турецький султан виділив козакам під [Задунайську Січ](#) острів святого Юрія з Сулинським і Георгіївським гирлами Дунаю та видав клейноди — булаву, бунчук, печатку та висвячену Константинопольським патріархом корогву.

Організація й швидке зміцнення Задунайської Січі викликало все більші симпатії в українського населення і унеможлилювало участь у війні українців на стороні Росії.

Таким чином, руйнація Запорізької Січі та утворення непідконтрольної Петербургу Задунайської Січі призвели до того, що південно-західні кордони Російської імперії виявились безборонними.

[31 жовтня 1776](#) р. [Потьомкін](#) про це доповідав Катерині II.

План [Нової \(Підпільненської\) Січі](#), яку було зруйновано 1775

Спроба утримати козаків від еміграції за Дунай та на Забужжя не дала результатів. Тоді Катерина II [5 травня 1779](#) р. і [27 квітня 1780](#) р. видала маніфести з проханням до козаків повернутися у рідний край, обіцяючи дати кожному з них землю і службу за російськими чинами. Ці заклики також не дали результатів.

[Задунайська Січ](#) з перервами та численними переїздами з місця на місце проіснувала до [1828](#) р. Січ же Запорізька залишилась у пам'яті українців на віки.

РУЇНА

Руїна — період історії України другої половини [XVII ст.](#), що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана [Богдана Хмельницького](#) (1657 р.) до початку гетьманства [Івана Мазепи](#) (1687 р.).

Під час Руїни [Гетьманщина](#) була поділена по Дніпру на [Лівобережну](#) та [Правобережну](#), і ці дві половини ворогували між собою. Сусідні держави ([Польща](#), [Московська держава](#), [Османська імперія](#)) втручалися у внутрішні справи України, й українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні стосунки з тією чи іншою окупаційною силою. [Українську Православну Церкву](#) у [1686](#) р. було [підпорядковано](#) Московському патріархатові.

Остаточний поділ Гетьманщини на [Лівобережну](#) та [Правобережну](#) Україну було закріплено [Андрусівським договором](#) (1667 р.) та [Вічним миром](#) (1686 р.). За ними Лівобережжя та Київ відходили до [Московського царства](#), а

Правобережжя — до [Річі Посполитої](#).

Як історичний термін «Руїна» започаткував [Самійло Величко](#). У свій час його вживав на сторінках своєї праці історик-літописець Самійло Величко.

[Микола Костомаров](#) у вступі до своєї монографії «Руїна» [1879-1880](#) писав: Назва «Руїна» — не вигадана; вона залишилась в народних спогадах, особливо відносно правобережної України, яка буквально була обернена на «руїну»...

Дехто з [публіцистів](#) (наприклад, [Микола Костомаров](#)) пов'язують її з правлінням трьох гетьманів — ставлеників Москви ([Івана Брюховецького](#), [Дем'яна Многогрішного](#) та [Івана Самойловича](#)) й обмежують хронологічно [1663–1687](#) рр. та територіально — [Лівобережною Україною](#).

[Історики](#) також трактують час по різному: Від [Чуднівської угоди](#) та подальшого розколу серед козацтва, у зв'язку з невизнанням [лівобережними](#) полками польського патронату — [1660–1687](#) рр.

Від смерті [Богдана Хмельницького](#), зокрема [Пушкарівського повстання](#), й до початку правління [Івана Мазепи](#) — [1657–1687](#) рр. (позиція [Бориса Крупницького](#)).

Гетьманщина у 1649–1654 рр

Після смерті Богдана Хмельницького козацька старшина, виконуючи його волю, обрала гетьманом його сина [Юрія](#)

[Хмельницького](#). Але вже через місяць Юрія, який не встиг ніяк себе проявити, було позбавлено гетьманства за рішенням старшини. На [Генеральній раді у Корсуні](#) на його місце, з великими суперечками, було обрано генерального писаря [Івана Виговського](#) — одного з найближчих соратників старого гетьмана. Також та сама рада ухвалила створення нового союзу Гетьманщини зі [Швецією](#), що було закріплено у [Корсунському договорі](#).

Новий гетьман викликав обурення серед козацтва — йому закидали те, що він мав польське походження та був одружений на доньці польського магната.

Також загострилися соціальні конфлікти — з одного боку, [козацька старшина](#) привласнювала на місцях прибутки від оренди та частину податків, з іншої — війни та стихійні лиха призвели до розорення козаків, [посполитих](#) та міщан. Ще за часів Хмельницького козаки мали проблеми з оплатою їхньої служби, та навіть були змушені вдаватися до розбою. Обурення з цього росло ще при житті старого гетьмана. Виговський, в свою чергу, взяв курс на створення старшинської (по суті [олігархічної](#)) республіки.

Він спробував частково відродити [шляхетське](#) землеволодіння на території південних лівобережних полків ([Полтавського](#) та [Миргородського](#)), які й стали головним центром повстання у Гетьманщині.

Обрання Івана Виговського гетьманом викликала велике незадоволення у козацькому середовищі. Особливо сильною була опозиція гетьману з боку Запорізької Січі. Вже у жовтні 1657 р. запорожці на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем відкрито виступили проти гетьмана, відмовившись визнавати його владу. Запорожці звинувачували Виговського у зраді за його відношення з Польщею та Кримом.

У листопаді 1657 р. за наказом гетьмана Ніжинський і Прилуцький полки перекрили шляхи сполучення Полтавщини із Запоріжжям, встановивши тим самим економічну блокаду краю. Цей крок викликав велике невдоволення на Полтавщині, оскільки завдавав значних матеріальних збитків краю. Невдоволення діями Виговського ще більше посилювалося, коли він повернув [магнатові Юрію Немиричу](#) його колишні маєтності.

Наприкінці 1657 р. повстали козаки Полтавського полку на

чолі з Мартином Пушкарем, до них приєдналися й запорожці на чолі з Барабашем. Пушкар зумів залучити на свій бік дейнеків (див. [Повстання дейнеків 1657-1658](#) рр.), що значно посилило чисельність його загонів.

На початку 1658 р. проти повстанців було відправлено [Паволоцький полк](#) на чолі з [Богуном](#) та Сербських [компанійців](#). У наслідок незнання сербами місцевості, війська повстанців розгромили компанійців в урочищі Жуків Байрак. Богун взнавши про оказію відступився й повернув військо з Полтавщини. На кінець березня сили всієї східної Полтавщини об'єдналися з Запоріжжям.

25 березня Виговський проголосив про союз з Кримським ханатом. У травні 1658 р. вірні Виговському полки та 15-40 тис. татар переправилися через Дніпро та рушили на Полтаву. Після боїв під Красним Лугом (поблизу [Говтви](#)) і Полуозером (поблизу [Полтави](#)) повстанці змушені були відступити до Полтави, де їх у кінці травня оточили загони Виговського.

На світанку [1 червня](#) Пушкар вивів своє військо з-за мурів та навальною атакою захопив табір супротивників. В ході подальшої битви табір гетьмана кілька разів переходив із рук у руки, і Виговський ввів до бою свіжі сили татар. Барабаш, зрозумівши що сили гетьмана переважають і повстанню от-от настане кінець, залишив табір свого спільника та втік до [Ромодановського](#). Пушкар загинув як і приблизно 15 тисяч повстанського війська. Повстання було остаточно придушено.

Барабаш відступив у російські порубіжні міста, але у серпні 1658 р. на прохання гетьмана він був арештований, а пізніше страчений.

Після смерті Хмельницького влітку [1657](#) р. у російської влади визрів план ревізії переяславських домовленостей 1654 р. Ним передбачалося обмеження зовнішніх відносин гетьмана, збільшення кількості військових російських залог в українських містах.

На противагу цьому козацька верхівка на [Генеральній Раді у Корсуні](#) у жовтні 1657 р. підписує договір зі Швецією ([Корсунський договір](#)), яка у той час воювала як із Польщею, так і із Росією.

Польсько-литовсько-руська держава 1658 р. за Гадяцьким договором

Повстання Пушкаря і Барабаша, що спалахнуло у 1657–1658 рр. було мовчазно підтримано російською владою та російськими воєводами, які перебували в Україні. Після того як цар відмовив Виговському щодо допомоги проти повстанців, гетьман почав шукати інші варіанти. [Кримське Ханство](#) з 1654 р. перебувало у союзі з Річчю Посполитою. Тому було вирішено повернутися до перемовин з Польщею.

16 вересня 1658 р. було підписано [Гадяцький договір](#). В основу нового союзу України та Польщі було покладено реалізований на Люблінському сеймі 1569 р. принцип федеративного устрою Речі Посполитої. За умовами Україна як незалежна держава, під назвою Велике Князівство Руське входила на рівних правах з Польщею і Литвою до складу федерації.

Територію Великого Князівства Руського склали київське, брацлавське і чернігівське воєводства. Проект нової держави мав назву [Річ Посполита Трьох Народів](#).

Проте, угода не була прийнята українським суспільством за

багатьма причинами.

Найважливіші з них це — залишення у складі Польщі [Руського](#), [Волинського](#), [Белзького](#) і [Подільського воєводств](#), повернення прав на маєтності шляхті, яка була змушена покинути свої володіння у попередні роки, а також висока вірогідність війни з православним Московським царством.

Московська влада також не сприйняла цю угоду і [розпочала війну з Україною](#)

У серпні 1658 року, ігноруючи Переяславський договір, князь Ромодановський проголошує наказним гетьманом Івана Безпалого. По містах Лівобережжя без узгодження з українським урядом розсилалися російські залоги. У Прилуках незаконно змістили прилуцького полковника [Петра Дорошенка](#) й стратили кількох відданих гетьманському урядові сотників.

У відповідь на військові дії московських воєвод гетьманський уряд вирішив відповісти військовою акцією на російській території.

У серпні — вересні 1658 року гетьманські війська вирушили на українсько-московське прикордоння.

. Початок війни проходив від кінця вересня до середини грудня 1658 р.

Гетьманським військам вдалося вибити московські гарнізони з міст Білорусі.

Близько 20 жовтня в Україну втретє вступило 15-тисячне московське військо із завданням установити військовий контроль Московії над південними і центральними районами Лівобережжя.

Поразка гетьманських військ 30 жовтня під Києвом та облога козацьких військ у Варві з одного боку, та брак ресурсів, а також підтримки серед місцевого населення, змусила сторони укласти перемир'я.

За умовами перемир'я російські війська зняли облогу Варви та відступили до Лохвиці.

Взимку 1658 р. обидві сторони активно готувались до продовження війни.

У грудні 1658 р. гетьманський уряд перехопив ініціативу: головні московські війська опинилися заблокованими у Лохвиці. Отримавши підкріплення з Польщі та Криму, Виговський вирушив на Лівобережжя з метою відновити контроль над частинами Полтавського, Миргородського і Лубенського полків.

Схема [Конотопської битви](#)

Зима і перша половина березня 1659 р. пройшли у сутичках гетьманських і московських військ. Гетьманському уряду вдалось відновити контроль над більшістю територій, але під московським контролем залишалось близько 10 українських міст.

Завершальний етап війни (кінець березня — початок серпня 1659 р.) почався з походу в Україну московської армії на чолі з князем Трубецьким наприкінці березня. 18 квітня 1659 р. — московське військо підходить до Конотопа. У Конотопі тоді перебувала найбоєздатніша на Лівобережжі частина гетьманських військ — три козацькі полки (Ніжинський, Чернігівський та Кальницький) на чолі з сіверським наказним гетьманом Григорієм Гуляницьким. 21 квітня місто опиняється в повній облозі. Оточенні у Конотопі козаки відмовились як здати росіянам місто, так і принести провину царю і повернутись у його підданство. Чисельність російського війська під Конотопом становила близько 70 тисяч осіб.

27-29 червня 1659 р. у ході вирішальної [Конотопської битви](#) російські війська отримали нищівну поразку. Бажаючи

врятувати війська, які в нього залишилися, та вирватися з оточення, князь Трубецькой 2 липня почав відступ у бік Путивля. 4 липня російські війська залишили територію Гетьманщини.

Поразка у війні змусила Москву на деякий час відсунути питання встановлення безпосереднього контролю над територією України на другий план. Проте українська влада не змогла скористатися цією перемогою для зміцнення власної держави.

Незабаром, через внутрішні міжусобиці та активну роботу московських послів та воєвод, Іван Виговський був змушений зректися гетьманської булави, а створення [Великого князівства Руського](#) залишилось лише на папері. У вересні 1659 р. проти Виговського виступили полковники [Василь Золотаренко](#), [Яким Сомко](#) та [Тиміш Цюцюра](#). Це змусило гетьмана зректися гетьманської *chlenix* на користь [Юрія Хмельницького](#).

11 вересня 1659 р. гетьманом України було обрано Юрія Хмельницького. Скориставшись скрутним становищем України, московський уряд і його уповноважений князь О. Трубецькой примусили Юрія Хмельницького укласти [17 жовтня 1659 р. Переяславські статті](#), які обмежували суверенні права України, давали право російському уряду призначати своїх воєвод і мати свої залоги, крім Києва, ще у п'яти містах України.

Цей договір викликав загальне обурення, і коли у 1660 р. московське військо, на боці якого воювали й козаки, у війні з Польщею зазнало поразки, Хмельницький після [поразки під Слободищем](#) перейшов на польський бік. Московське військо було змушене до капітуляції після [поразки під Чудновом](#).

Юрій Хмельницький уклав 27 жовтня 1660 р. з [Польщею](#) так званий [Слободищенський трактат](#), який розривав союз з Москвою та скасовував Переяславські статті, відновлював союз з Польщею й гарантував автономію України, яка зобов'язувалася воювати спільно з польським військом проти Москви.

Козацька рада в [Корсуні](#) схвалила Слободищенський трактат, але лівобережні полки, на чолі з [Якимом Сомком](#) і [Василем Золотаренком](#), під загрозою московської помсти, залишилися на боці Москви. [наказним гетьманом Лівобережжя](#) було обрано Сомка. Цим був започаткований поділ Гетьманщини на [Правобережну](#) й [Лівобережну](#) частини.

У січні 1661 р. правобережні козаки разом з польськими загонами Стефана Чарнецького здійснили похід на землі

Прилуцького, Чернігівського та Ніжинського полків, та спустошують їх. У 1662 р. Хмельницький разом з польськими та татарськими загонами здійснили невдалий похід на Лівобережжя проти [Якіма Сомка](#). Обложивши його у Переяславі, Хмельницький відступив, дізнавшись про наближення військ [Ромодановського](#). У [битві під Каневом](#) Хмельницький зазнав поразки та відступив на Правобережжя. Переслідуючі його на Правобережжі російські полки також не мали успіху, зазнавши поразку у [битві під Бужином](#).

Лівобережжя, яке перебувало під патронатом Москви, дедалі більше відокремлюється та відмежовується від Правобережжя. На Правобережжі відновлення польсько-шляхетських порядків спричинило народний опір та посилення старшинської опозиції.

У січні 1663 р. Юрій Хмельницький зрікся гетьманської булави та постригся у ченці. На початку [1663](#) р. за згодою польського короля у Правобережній Україні гетьманом було обрано [Павла Тетерю](#). Однак лівобережні полки і [Запорожжя](#) не визнали влади Тетері. У Лівобережжі на гетьманську булаву претендували [наказний гетьман Яким Сомко](#), [ніжинський полковник Василь Золотаренко](#)

На [Чорній раді](#) у [Ніжині](#) у червні 1663 р. гетьманом Лівобережжя було обрано [Івана Брюховецького](#). Невдовзі Сомка і Золотаренка разом з кількома прихильниками було арештовано, та після кількох місяців ув'язнення страчено.

Відразу після обрання гетьманом Брюховецький уклав з Московською державою [Батуринські статті 1663](#) р., які надавали Москві більше влади, ніж це було встановлено [Переяславськими статтями](#).

Три роки Іван Брюховецький провів у війнах з поляками та правобережним гетьманом [Павлом Тетерею](#), проводячи відверто промосковську політику. У [1663–1664](#) рр. козаки відбили останню спробу поляків захопити Лівобережжя. Король [Ян II Казимир](#) із великими силами оточив [Глухів](#), але зазнав поразки від козаків і російських військ. Спроби Брюховецького скорити собі Правобережжя зазнали невдачі, хоча він на якийсь час захопив [Канів](#), [Черкаси](#) й [Білу Церкву](#). Іван Брюховецький спустошував й інші міста, але взяти [Чигирин](#) йому не вдалося, і під натиском козаків Тетері та поляків він відступив за [Дніпро](#).

У грудні [1665](#) р. Іван Брюховецький підписав [Московські](#)

[статті 1665](#) р., які значно обмеживши державні права Гетьманщини, посилили її адміністративну і фінансову залежність від Московського царства.

Промосковська політика Івана Брюховецького принесла важкі наслідки для України. Майже у всіх великих українських містах розмістилися російські гарнізони, значно розширилися права царських воєвод, які зосередили в своїх руках ряд військових і фінансових функцій. Проведений у 1666 р. майновий перепис посилив незадоволення московською адміністрацією та гетьманом, становище Брюховецького та його прибічників ставало небезпечним.

[1663–1665](#) рр. правобережний гетьман [Павло Тетеря](#) брав участь у поході [Яна II Казимира](#) на Лівобережжя. Пізніше Тетеря допомагав полякам на чолі зі [Стефаном Чарнецьким](#) і татарами боротися проти козацько-селянських повстань на Правобережжі.

У [1665](#) р. ватажок повстанців [Василь Дрозд](#) розбив Павла Тетерю під [Брацлавом](#), тому останній змушений був зректися гетьманства; захопивши військову скарбницю, державний архів і гетьманські [клеїноди](#), Тетеря виїхав до [Польщі](#).

У [червні 1665](#) р. один з лідерів повстання [Степан Опара](#) захопив за допомогою татар [Умань](#) і у червні 1665 р. проголосив себе гетьманом [Правобережної України](#). Опара намагався укласти договір з [Іваном Сірком](#) і [Василем Дроздом](#) про спільну боротьбу проти [Кримського ханства](#) і Польщі. Але вже [18 серпня 1665](#) р. біля [Богуслава](#) Опара був схоплений татарами і разом з кількома своїми старшинами виданий польському уряду. Після усунення [Тетері](#) [Василь Дрозд](#) також виявив свої претензії на гетьманську булаву, але був взятий у полон [Петром Дорошенком](#) і розстріляний.

[10 жовтня 1665](#) р. правобережні полковники обрали Дорошенка тимчасовим гетьманом Правобережної України, а на початку січня [1666](#) р. у [Чигирині козацька рада](#) підтвердила вибір старшини.

Прагнучи стабілізувати внутрішнє становище Правобережної України, Дорошенко, за підтримки київського митрополита [Йосифа Тукальського](#), провів ряд важливих реформ. Щоб позбутися залежності від козацької старшини, він створив постійне 20-тисячне військо з найманих частин ([сердюки](#) і [компанійці](#)), які відзначалися хоробрістю у бою і

особистою відданістю гетьманові.

У ході протистояння з Лівобережною Україною коронне військо гетьманів [Стефана Чарнецького](#) і [Єжи Себастьяна Любомирського](#) з татарами [Мехмеда IV Герая](#) вибили московські війська за лінію [Дніпра](#), але після того війна мала змінний успіх. У [1667](#) р. було укладено [Андрусівське перемир'я](#).

Темно зеленим позначені території, що відійшли Москві за Андрусівським миром

У 1667 р між [Московським царством](#) і [Річчю Посполитою](#) підписується сепаратний [Андрусівський договір](#), що завершує [російсько-польську війну 1654–1667 рр.](#)

За умовами договору під владою [Московської держави](#) залишалась [Лівобережна Україна](#), Сіверська земля з [Черніговом](#) і [Стародубом](#), а також [Смоленськ](#), у складі Речі Посполитої залишалися [Правобережна Україна](#) (крім [Києва](#)) і [Білорусь](#) з [Вітебськом](#), [Полоцьком](#) і [Двінськом](#).

Умови сепаратного перемир'я викликали велике незадоволення серед українського суспільства. Андрусівський сепаратний договір, порушивши умови [Переяславської Ради \(1654\)](#) та інших договорів з гетьманами Богданом Хмельницьким, Юрієм Хмельницьким та Іваном Брюховецьким, закріпив насильницький поділ української етнічної території на дві частини — Правобережну Україну і Лівобережну Україну.

Під впливом всенародного обурення [Андрусівським договором](#) у містах Лівобережжя відбулися виступи проти московських залог, спричинених загальним обуренням діяльністю московської адміністрації в Україні. Іван Брюховецький просив у Москви війська, щоб покарати всіх незгодних: всі збунтовані міста й села він передбачав вирізати, спалити і знищити. Але тут Москва не наважилась прислухатися до його порад. Після цього Брюховецький вирішив за допомогою [Петра Дорошенка](#) самому

стати на чолі повстання проти Москви, щоб таким чином зняти з себе народну нелюбов.

У січні 1668 р. на [старшинській раді в Гадячі](#) Брюховецький висловився за ліквідацію московської влади в Гетьманщині та перехід України під турецький протекторат. Рада прийняла цю пропозицію. Одночасно Брюховецький вступив у переговори з [Петром Дорошенком](#) та вислав посольство до Стамбулу.

На початку ж 1668 р. московські гарнізони залишили більшість міст України, окрім Києва та Чернігова. Брюховецький почав готуватися до війни з московським військом. Влітку Брюховецький домовився про зустріч з правобережним гетьманом [Дорошенком](#) поблизу [Опішні](#) для проведення спільної військової ради. Але ще з дороги Дорошенко прислав до Брюховецького посланців з вимогою відмовитися від гетьманства і віддати клейноди, обіцяючи за те дати йому [Гадяч](#) в довічне володіння. Уражений лівобережний гетьман заарештував посланців Дорошенка, але невдовзі підійшов сам Дорошенко і став біля Опішні. У скрутній ситуації більшість союзників зрадило непопулярного гетьмана — першими його покинули татари, потім і козаки заявили, що не будуть битися з Дорошенком, і кинулись грабувати обоз. Самого Брюховецького було схоплено, та у пориві народної люті було вбито його ж козаками. У 1668 р. Петро Дорошенко призначив [Дем'яна Многогрішного](#) наказним гетьманом [Лівобережної України](#), оскільки сам був змушений повернутися на [Правобережжя](#). Наступ московських військ під командуванням князя [Григорія Ромодановського](#) на [Сіверщину](#) (на [Ніжин](#) і [Чернігів](#)), відсутність військової допомоги від Дорошенка, сильні московські залоги в містах, тиск промосковськи налаштованої частини старшини і православного духовенства (особливо Чернігівського архієпископа [Лазаря Барановича](#)) примусили Многогрішного піти на переговори з царським урядом.

[17 грудня 1668](#) на раді у [Новгороді-Сіверському](#) Многогрішний був обраний «сіверським гетьманом» та від імені всієї старшини присягнув на вірність царю. Москва втім, з огляду на сумнівний перебіг «вільних виборів» не визнала його титулу до Глухівської наради. З березня 1669 р. у Глухові генеральна рада вибрала Дем'яна Многогрішного гетьманом, і він присягнув на вірність цареві.

Переговори між московським урядом і Дем'яном Многогрішним завершилися укладенням [Глухівських статей 1669 року](#). Статті в цілому посилювали залежність Лівобережної України від Московського царства.

Від кінця квітня 1666 р. гетьманові [Петрові Дорошенку](#) стало відомо, що в [московського](#) уряду був намір зректися претензій до [Правобережної України](#), щоб цією ціною зміцнити своє панування над [Лівобережжям](#). [Дорошенко](#) вирішив ударити на [Річ Посполиту](#), щоб примусити її зректися з свого боку [Правобережної України](#) й цим поставити обидві сторони, які [домовлялися в Андрусові](#), перед фактом незалежнення цієї частини України.

Наприкінці 1666 р. Дорошенко визнав протекцію Криму. У грудні 1666 р. козаки П. Дорошенка разом з татарами розбили [під Браїловим](#) на Брацлавщині 6-тисячний відділ коронної армії під проводом [Себастьяна Маховського](#). Таким чином, ще до закінчення [польсько-російської війни](#) Україна стала театром нової війни. У червні 1667 р. польний гетьман коронний [Ян Собеський](#) попередив населення не тільки [Поділля](#), але й Люблінщини, що їм загрожує небезпека від татарської навали. У вересні 1667 р. 16-20-тисячна орда татар під проводом калгасултана Крим Герая, посилена 15 тисячами козаків Дорошенка, вдерлася на Галичину. Собеський зміг зібрати 15 тисяч коронного війська та приватних магнатських підрозділів, щоб захиститися від цієї навали. Крім того, йому допомогли озброєні православні селяни. У [битві під Підгайцями](#) козацько-татарське військо зазнало поразки, після 10 днів протистояння була підписана мирна [Підгаєцька угода](#), яка в дійсності виявилася лише перемир'ям.

Після проголошення Дорошенка гетьманом обох частин України зміцнення гетьманської влади занепокоїло Москву та Кримське ханство. Обидві держави взялися підривати її шляхом підтримки суперників Дорошенка і прямою військовою агресією. Кримські татари підтримали претендента на гетьманську булаву запорізького писаря [Петра Суховія](#). Дорошенко, призначивши наказним гетьманом на Лівобережжі [Дем'яна Многогрішного](#), був змушений повернутися у Правобережну Україну. На початку 1669 р. Дорошенку за допомогою запорожців під проводом [Івана Сірка](#) вдалося розгромити [Суховія](#) і його спільників — кримських

татар.

Намагаючись нейтралізувати ворожі дії [Криму](#) і здобути допомогу у боротьбі проти [Речі Посполитої](#) і Московського царства, Дорошенко восени [1669](#) р. уклав союзний договір із [Османською імперією](#), що отримав назву [Корсунської угоди](#). Цей крок різко знизив його популярність серед козаків і посполитих, спричинивши появу двох самопроголошених правобережних гетьманів — запорозького [Петра Суховія](#) й пропольського [Михайла Ханенка](#).

У 1670 р. польський уряд позбавив Дорошенка булави та поставив козацьким гетьманом [Михайла Ханенка](#). Хан Адиль Герай, що став прибічником союзу з Річчю Посполитою, не питаючи дозволу Туреччини, у травні [1671](#)р. уклав угоду з новим гетьманом, і був негайно скинутий з престолу. [Султан Мехмед IV](#) поставив ханом Селіма Герая. Селім вступив у союз з Дорошенком, який мріяв з турецькою допомогою створити єдину і незалежну українську державу. Об'єднавши свої сили з ханом, Дорошенко відновив війну проти Речі Посполитої.

У цій ситуації [Ян Собеський](#), маючи тільки 4000 війська, [20 серпня](#) 1671 р. знову пішов в похід в Україну. У кінці серпня він розбив козаків та білгородських татар [під Брацлавом](#). В кінці жовтня 1671 р. Собеський отримав перемогу [під Кальником](#). Але у наслідку внутрішньополітичної боротьби Собеський втратив командування армією, тим самим Річ Посполита змарнувала перемоги над татарами й Дорошенком.

Під час свого правління лівобережний гетьман [Дем'ян Многогрішний](#) вів переговори з [Петром Дорошенком](#) про можливість переходу Лівобережної України під протекторат [Туреччини](#). Така політика викликала незадоволення як частини старшинської верхівки, так і московського уряду. У ніч з 12 на 13 березня 1672 р. у [Батурині](#) козацька старшина за підтримки начальника московської залоги заарештувала Дем'яна Многогрішного (так звана «[Батуринська змова](#)») й видала його представникам царського уряду. Гетьмана привезли до [Москви](#), де у середині квітня [1672](#) р. звинуватили в державній зраді та засудили на довічне заслання у Сибіру.

На старшинській раді у Козачій Діброві [17 червня 1672](#) р. новим гетьманом було обрано [Івана Самойловича](#). На початку свого правління Самойлович оновив старшинський корпус,

зокрема владу повернули, репресовані за попереднього уряду, прибічники кланів [Сомка](#), Золотаренка та Брюховецького. У 1672 р. новий гетьман пресік антидержавну змову [Петра Рославця](#).

На початку свого правління гетьман підписав нові [Конотопські статті](#), які позбавляли Гетьманщину права здійснювати самостійну зовнішню політику і позбавляли простих козаків права обирати гетьмана. Самойлович прагнув об'єднати під своєю владою [Лівобережну](#) й [Правобережну Україну](#), для чого проводив боротьбу проти правобережного гетьмана [Петра Дорошенка](#). У роки правління Самойловича остаточно утвердився державно-політичний устрій лівобережного Українського гетьманату, який в основному залишався незмінним до 1764 р. Також лівобережний гетьман керував козацьким військом під час [Чигиринських походів 1677 і 1678](#) рр..

Укладання [Бучацького договору](#), за яким [Польща](#) відмовлялася від претензій на Правобережну Україну, [Московська держава](#) розцінила як можливість, не порушуючи [Андрусівського перемир'я](#) з Річчю Посполитою, захопити Правобережжя. [17 березня 1674](#) р. Самойловича було проголошено гетьманом всієї України.

У січні [1672](#) р. до Варшави приїхав турецький посол, що привіз султанський указ про проголошення війни проти Речі Посполитої. Османська імперія вирішила на пряму взяти під свій контроль Україну, почавши [польсько-турецьку війну 1672–1676](#) рр.

Навесні [1672](#) р. розпочалися широкомасштабні воєнні дії. Дорошенко, отримавши воєнну допомогу від Туреччини, перейшов у наступ. У липні козацькі полки під проводом Дорошенка розгромили на Поділлі під [Четвертинівкою](#) козацькі загони Михайла Ханенка. [27 серпня 1672](#) р. об'єднана українсько-турецько-татарська армія, яку очолювали турецький султан [Мехмед IV](#), кримський хан [Селім I Герай](#) та гетьман Дорошенко, здобула фортецю Кам'янець (тепер [Кам'янець-Подільський](#)) і рушила в Галичину. На початку вересня [1672](#) р. українсько-турецько-татарські війська обложили [Львів](#).

Незважаючи на успішний [похід Собеського проти татарських чамбулів](#), не маюча коштів для продовження війни Польща була змушена укласти з Туреччиною [Бучацький мир 1672](#) р. Україна

передавалася гетьману Дорошенку як ленне володіння, залежне від Порти; [Поділля](#) і [Кам'янець](#) напряду входили до Туреччини як Кам'янецький [пашалик](#); [Річ Посполита](#) сплатила Туреччині винагороду за військові витрати і зобов'язалася сплачувати щорічну данину. Дорошенко відновив свою владу, але через татарські грабунки та насильницьку ісламізацію, українське населення Правобережжя заходилося тікати на лівий берег Дніпра, [Слобожанщину](#), [Галичину](#) і [Волинь](#).

Під час відновлення воєнних дій [Ян Собеський 11 листопада 1673](#) р. розбив турецькі війська Гусейна-паші [під Хотином](#). 20 тис. турків залишилося на полі битви, 66 знамен і 120 гармат потрапили в руки поляків. Обраний у 1674 р. польським королем Ян Собеський продовжував війну з турками, і наступного року розбив ворогів [під Львовом](#).

У червні [1674](#) р. московська армія під командуванням воєводи [Григорія Ромодановського](#) і козацькі полки на чолі з гетьманом [Іваном Самойловичем](#) вступили у Правобережжя і взяли в облогу гетьманську столицю — [Чигирин](#). Два тижні гетьманські війська завзято обороняли місто. На допомогу Дорошенку під Чигирин підійшла турецько-татарська армія під командуванням візира [Кара-Мустафи](#), яка змусила Самойловича і московські війська відступити.

У [1674](#) р., коли війська гетьмана Самойловича перейшли Дніпро і більшість правобережних полків перейшли на бік лівобережного гетьмана правобережний гетьман [Михайло Ханенко](#) склав гетьманську булаву, [Петра Дорошенка](#) формально було усунуто від влади, а гетьманом усієї України («обох сторін Дніпра») було проголошено Івана Самойловича. Михайло Ханенко був наділений маєтностями на Лівобережній Україні.

Восени [1675](#) р. на козацькій раді в Чигирині [Петро Дорошенко](#) склав гетьманські клейноди, а [Іван Сірко](#) прийняв від нього присягу на вірність цареві. Московський уряд вимагав від Дорошенка присяги на лівому березі Дніпра в присутності Самойловича і Ромодановського, від чого Дорошенко рішуче відмовився.

У [1676](#) р. Дорошенко з 12-тисячним загоном захопив [Чигирин](#), розраховуючи на підхід османського війська, але восени [1676](#) р. 30-тисячна московська армія і полки Самойловича знову обложили Чигирин. [19 вересня 1676](#) р. розпочався штурм

гетьманської столиці, яку обороняв всього двохтисячний загін [сердюків](#). Після кількогодінного запеклого бою Дорошенко, розуміючи всю безвихідь становища, переконав козаків припинити опір.

У [1676](#) р. польські війська із великим напруженням відбили наступ турецько-татарських військ на Львів. Незважаючи на вдалі бої [під Журавним](#) (вересень — жовтень 1676 р.; Собеський відбив всі напади набагато численнішого супротивника на польський табір), Польща підписала з Туреччиною [Журавненську мирну угоду](#) 1676 р. Ця угода повернула полякам дві третини України.

Іван Самойлович висловлював незадоволення укладеним між Московським царством і Османською імперією [Бахчисарайського миру 1681 р.](#), та неодноразово виступав проти укладення польсько-російського [Вічного миру 1686 р.](#), який узаконював розділ України на дві частини.

У 1686 р., продовжуючи процес зменшення автономії Гетьманщини, Київську митрополію [було підпорядковано Московському патріархату](#).

У 1687 р. після невдалого [українсько-російського походу на Крим Івана Самойловича](#) було звинувачено у зраді Москві, заарештовано та позбавлено гетьманства. [Військова рада](#), яка відбулася 25 липня 1687 р. обрала новим гетьманом [Івана Мазепу](#). Ці події відомі як [Коломацький переворот](#).

Новообраний гетьман підписав з московською владою новий договір — [Коломацькі статті](#), що базувалися на [Глухівських статтях](#) 1669 р. Статті, з одного боку, підтверджували козацькі права і привілеї, але з іншого — ще більше посилювали залежність гетьмана та старшини від царського уряду.

У 1677 р. турецький султан призначив гетьманом Правобережної України [Юрія Хмельницького](#), котрий знаходився у нього в полоні. У липні [1677](#) р. Хмельницький вирушив на Чигирин з 120-тисячною кримсько-османською армією Ібрахіма-Паші. Російський гарнізон Чигирин витримав 3-тижневу облогу, а війська Самойловича і Ромодановського (52—57 тисяч чоловік), що підійшли на допомогу, [28 серпня \(7 вересня\)](#) розбили турецько-татарські війська у [битві під Бужином](#) і примусили їх відступити.

У липні [1678](#) р. турки ще раз намагалися захопити Чигирин. Цього разу вони наступали з військом близько 200 тисяч чоловік

під проводом великого візира [Кара-Мустафи](#). Московсько-козацьке військо збільшилося до близько 120 тисяч осіб. Після місяця завзятої боротьби турки захопили Чигирин, з якого залишилися лише руїни. Московсько-козацька армія покинула Чигирин і відступила за Дніпро, відбивши напади османської армії, яка їх переслідувала. Ромодановський був відкликаний до Москви, Самойлович же залишився один на правій стороні Дніпра. Незабаром він повернувся на лівий берег. Його син, Семен, випалив на правій стороні всі села, міста і містечка. Виснажені боротьбою і частими наскоками запорожців під проводом [Івана Сірка](#) турки також залишили зруйнований Чигирин. У результаті вторгнення військ Туреччини Самойлович втратив контроль над Правобережжям. У 1679 р. за наказом російської влади Самойлович провів насильницьке переселення українців з Правобережної України на Лівобережну (відоме як [Великий згін](#)). У 1679–1680 рр. російські війська відбили напади кримських татар. Побоюючись нового походу турецької армії, російська влада почала переговори про укладання миру з Турцією. На протязі 1679–1780 рр. відбулося декілька російських посольств до Криму й Константинополя. Нарешті, у січні 1681 р. Туреччина та Росія уклали [Бахчисарайський мир 1681 р.](#), що закріплював Правобережну Україну за Туреччиною та встановлював нейтральну смугу між Південним Бугом і Дніпром, де заборонялося існування будь-яких поселень.

Після військових невдач і миром між Москвою та Туреччиною [Юрія Хмельницького](#) було позбавлено гетьманства. Замість нього у 1681 р. турецький уряд призначив «гетьманом України» молдавського володаря [Георге Дуку](#). Поставивши «наказним гетьманом» [Яна Драгинича](#), Дука спробував заселити спустошене війною Правобережжя на засадах козацького устрою. Проте похід у 1683–1684 рр. ще одного «польського» гетьмана Правобережної України [Стефана Куницького на Правобережжя і Молдову](#) та несприятливі для Туреччини зовнішньополітичні обставини не дали реалізуватися цим планам.

У 1683 р., після перемоги над турками у [Віденській битві](#) Польща почала шукати шляхи до укладання з Росією довготривалого миру. Наслідком стало підписання у 1686 р. [«Вічного миру 1686 р.»](#). За умовами договору Польща остаточно визнавала за [Московським царством Лівобережну](#)

[Україну](#), [Київ](#) та інші землі, а більша частина Правобережної України входило до складу Польщі. Також російська влада зобов'язувалось організувати воєнний похід проти [Кримського ханства](#) ([Кримські походи 1687](#) р. і [1689](#) р.). У 1685 р. сейм Речі Посполитої [відновив козацький устрій на Правобережжі](#). [Семен Палій](#), опираючись на постанову сейму разом з наказним гетьманом [Андрієм Моголою](#), полковниками [Андрієм Абазином](#), [Самійлом Самусем](#), [Захаром Іскрою](#) розпочав реколонізацію спустошених війнами земель на Правобережжі. З обранням [Івана Мазепи](#) гетьманом Лівобережної України період Руїни закінчується. Більш ніж двадцятирічне правління Мазепи призвело до зростання авторитету гетьманської влади та економічної стабілізації [Гетьманщини](#). Паралельно з цим на Правобережжі у [1699](#) р. польська влада скасовує козацьке самоврядування. Через декілька років це призводить до численного [повстання Палія](#).

Причини Руїни:

Виникнення гострих соціальних конфліктів та охоплення значної частини народу бунтівними настроями;

Загострення суперечок в середовищі української державної еліти з питань внутрішньої і зовнішньої політики;

Відсутність загальнонаціонального лідера та боротьба за гетьманську владу між різними політичними силами;

Слабкі державницькі традиції, низький рівень політичної свідомості українців;

Соціальне розшарування (небажання селян та простих козаків коритися шляхті та козацькій еліті);

Несприятливе міжнародне становище. Іноземна інтервенція в Гетьманщину з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

Українські лідери цього періоду були, в основному, людьми вузьких поглядів, котрі не могли здобути широкої народної підтримки своїй політиці: ([Іван Брюховецький](#), [Михайло Ханенко](#), [Юрій Хмельницький](#), [Дем'ян Многогрішний](#), [Степан Опара](#), [Іван Сірко](#), [Яким Сомко](#), [Петро Суховій](#), [Павло Тетеря](#)).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Абазин Андрій (р.н.н. – 1703).....	33
Апостол Данило (1654 – 1734).....	34
Балабан Діонісій (р.н.н. – 1663).....	41
Барабаш Іван (р.н.н.- 1648).....	42
Барабаш Яків (р.н.н. – 16580	43
Баранович Лазар (1620 – 1693).....	44
Безбородько Олександр Андрійович (1747 – 1799).....	48
Безпалій Іван Федорович (р.н.н. – 1718).....	51
Беринда Пампо (1550 – 1632).....	55
Білий Сидір Гнатович (1735 – 1788).....	50
Білогруд Григорій (р.н. н. – р.с.н.).....	69
Борецький Іван Матвійович (1560 – 1631)	70
Братковський Данило (р.н.н. – 1702).....	75
Брюховецький Іван Мартинович (1623 – 1668).....	78
Богун Іван (р.н.н. – 1664)	86
Величко Самійло Васильович (1670 – 1728).....	96
Величковський Іван 91630 – 1701).....	99
Виговський Іван Остапович (р.н.н. – 1664)	103
Височан Семен Гнатович (р.н.н. – 1666).....	124
Вишенський іван (1550 – 1621).....	132
Войнаровський Андрій Іванович (1680 – 1740).....	137
Галаган Гнат Іванович (р.н.н. – 1748).....	140
Галятовський Іоанікій (Іоаникій) (1620 – 1688).....	142
Ганжа Іван (р.н.н. – 1648)	144
Ганжа Сава (р.н.н. – р.с.н.).....	148
Гаркуша Филон (р.н.н. – р.с.н.).....	150
Гесс де Кальве Густав Густавович (1784 – 1838).....	155
Гізель Інокентій (1600 – 1683)	161
Глоба Іван Якович (р.н.н.- 1791)	163
Глух Йосип (р.н.н. – р.с.н.)	168
Гоголь Остап (Євстафій) (р.н.н. – 1679)	169
Голий Гнат (р.н.н. – р.с.н.).....	173
Головатий Антон Андрійович (1732 – 1797)	177
Голдоватий Павло андрійович (1715 – 1795).....	191
Гонта Іван (1705 – 1768)	192
Гордієнко Кость Гордійович (р.н.н. – 1733)	197
Горленко Дмитро Лазарович (р.н.н. – 1730).....	205
Грабянка Григорій Іванович (р.н.н. – 1738).....	207
Григорович-Барський Василь Григорович (1701 – 1747)....	210

Гришко Грицько іванович (р.н.н. – 1692).....	213
Гулак Максим (р.н.н. – 1646)	217
Гуляницький Григорій (р.н.н. – 1679).....	213
Гуня Дмитро Тимошович (р.н.н. – р.с.н.).....	220
Дворецький Семен Юхимович (1740 – 1789).....	223
Джалалій Филон Прокопович (р.н.н. – 1659)	232
Довбуш Олекса Васильович (1700 – 17450)	237
Дорошенко Дорофій (р.н.н. – р.с. н.)	240
Дорошенко Михайло (р.н.н. – 1628)	241
Дорошенко Петро Дорофійович (1627 – 1698)	243
Духінський Францішек Генрик (1816 – 1893).....	251
Жданович Антін (р.н.н. – 1660)	255
Жмайло-Кульчицький Марко (р.н.н. – р.с.н.).....	257
Жураківський Василь Якович (р.н.н. – 1730)	263
Забіла Петро Михайлович (1580 – 1689)	265
Завадовський Петро Васильович (1738 – 1812)	267
Залізняк Максим Ієвлевич (1740 – 1768).....	269
Зизаній Лаврентій Іванович (1570 – 1633)	273
Зизаній Стефан Іванович (1550 – 1634).....	276
Золотаренко Іван Микифорович (р.н.н. – 1655).....	277
Іоасаф (Кроковський) (1650 – 1718).....	284
Іскра Захар Юрійович (р.н.н. – 1730)	286
Іскра Іван Іванович (р.н.н. – 1708).....	287
Калнишевський Петро Іванович (1691 – 1803).....	289
Княгиницький Йов (1550 – 1621)	296
Козельський Яків Павлович (1729 – 1794).....	299
Кониський Григорій (1717 – 1795)	311
Косов Стефан Адам (1600 – 1657).....	308
Кочубей Василь Леонтійович (1640 – 1708).....	317
Кривоніс Максим (Перебийніс) (р.н.н – 1648).....	315
Кунцький Стефан (1640 – 1684)	339
Лодій Петро (1764 – 1829)	343
Любисевич Опанас Кирилович (1732 – 1805)	346
Мазепа Іван (1639 – 1709).....	348
Малишевич Іван Олексійович (р.н.н.- р.с.н.)	366
Многогрішний Демян Гнатович (1631 – 1703).....	374
Могила Андрій (1630 – 1689).....	378
Могила Петро (1596 – 1647).....	381
Могильницький Іван (1777 – 1831).....	392

Наливайко Дем'ян (р.н.н. – 1627)	394
Небаба Мартин (кін. ХУІ – 1651).....	396
Немирич Юрій Степанович (1612 – 1659)	407
Нечай Данило (1612 – 1651)	410
Нечай Іван (р.н.н. – 1669).....	413
Опара Степан (р.н.н. – 1665).....	425
Орлик Пилип Степанович (1672 – 1742).....	432
Острозький Януш Васильович (1554 – 1620).....	441
Остриця Яків (р.н.н. – 1641)	442

ЛІТЕРАТУРА:

Абросимова С.В., Парамонов А.Ф. Дмитро Яворницький та його родовід – Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2009. – 112 с.

Алфьоров О. Шляхетсько-козацький рід Голубів в процесі формування українського козацтва: 1578 — 1648./ магістерська робота Інституту історичної освіти НПУ ім. М.Драгоманова. — К., 2005. — 130 с.

Алфьоров О. Гетьман Оліфер Голуб — славетний представник Роду//Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: «Історія, економіка, філософія» / Гол. ред. Ю. І. Терещенко. — Київ. Вид. центр КНЛУ, 2001. — Вип. 5. — С. 383—385.

Алфьоров О. До історії показаченої української аристократії (представника роду Голубів XVI — XVIII ст.) // Гетьманський альманах: «До 85-річчя проголошення Української Держави та 130 річчя від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського». Число II. Київ, видавничий центр КНЛУ. — 2003. — С. 147 — 154.

Амурское казачье войско // Большая советская энциклопедия. — М.: Советская энциклопедия. 1969–1978.;

Антонович М. Козацьке військо у московській війні 1633 р. В. 1932;

Антологія української юридичної думки / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. кн., 2003. — Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба. — 584 с.

Антонович В. Б. Коротка історія Козаччини / В. Б. Антонович. — К.: Україна, 2004. — 304 с.

Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. М. Апанович. — К.: Либідь, 1993. — 288с.

Апанович О. М. Розповіді про запорозьких козаків / О. М. Апанович. — К.: Дніпро, 1991. — 335 с.

Аркас М. М. Історія України-Русі з малюнками / М. М. Аркас. — 2-е факс. вид. — Х.: Вища шк., 1991. — 456 с.

Бажан О., Гасай Є., Гуцал П. (упорядники). Реабілітовані історією. Тернопільська область.— Тернопіль: Збруч, 2008. 728 с

Бантыш-Каменский Д. М., История Малой России, К., 1903.

Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. / І. Й. Бойко. — Л.: Світ, 2000. — 120 с.

Бойко І. Й. Зобов'язальне право Гетьманщини за «Правами,

за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. / І. Й. Бойко. — Л.: Світ, 1998. — 52 с.

Боплан Г. Л. Опис України / Гійом Левасер де Боплан; Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький / Проспер Меріме. — Л.: Каменяр, 1990. — 301 с.

Брехуненко В. Богдан Хмельницький / Віктор Брехуненко. — Київ, 2007. — 72 с.

Велика Історія України від найдавніших часів: у 2 т. — К.: Глобус, 1993. — Т. 2. — 352 с.

Вечерський В. Гетьманські столиці України / В. Вечерський. — К.: Наш час, 2008. — 320 с. — (Невідома Україна).

Видатні діячі України минулих століть. К., 2001. — С. 566—567;

Володарі гетьманської булави. — К., 1994.

Гайдай Л. Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях.-Луцьк: Вежа, 2000.

Гапусенко І. Дмитро Іванович Яворницький. К. 1969;

Голобуцкий В. А. Освободительная война украинского народа под руководством Хмельницкого, М., 1954.

Голобуцкий В. О. Запорозьке козацтво. К., 1994.

Голобуцкий В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775 рр. К., 1961;

Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. К., 1962;

Горобець В. М. Борис Крупницький — повернення в Україну. В кн.: Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. К., 2001;

Горобець В. М. Україна: від козацької реформи Баторія до здобуття Сагайдачним Кафи, 1578–1616 рр. / В. М. Горобець. — К.: Кріон, 2010. — 192 с.

Горобець В. М. Україна: козацькі війни 1618–1638 / В. М. Горобець. — К.: Кріон, 2011. — 268 с.

Грушевский М. С. Нариси історії українського народу. — К.: Либідь, 1990. — 400 с.;

Грушевський М. С. Початки Хмельниччини (1638 — 1648 рр.), «Історія України-Русі», т. VIII, ч. II, вид. 2, Київ — Відень, 1922.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. — т. 1-10. — К., 1993–1999 рр.

Грушевський М. С. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1996. – Т. 9, кн. 1: (1650–1654 рр.). – 880 с.

Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Либідь, 1990. – 395 с.

Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.

Густинський літопис // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. – Київ, 2006.

Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки: у 15 т.; Т. 8).

Гураль П. Ф. Територіальна громада в Україні: історико-правове дослідження / П. Ф. Гураль. – Л.: Львів. д. ун-т внутр. справ, 2008. – 468 с.

Греченко В., Ярмиш О. Історія України Торсінг. - 2005. - с. 39-47.

Дзира Я. Автопортрет нації / Я. Дзира. – К.: Б-ка українця, 1997. – 143 с.

Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – 2-е вид. – К.: Києво-Могилян. акад., 2008. – 1142 с.

Довідник з історії України. Видання в трьох томах. / За ред. Підкови І. та Шуста Р. – Київ, 1995.

Давлетов О. Р. Б. Д. Крупницький — історик українського козацтва. «Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.» (Запоріжжя), 1998, вип. 3;

Донские казаки в прошлом и настоящем / под общ. редакцией Ю. Г. Волкова. Изд-во Ростовского университета, 1998.

Дорошенко Д. І. Нариси історії України: в 2 т.- К.: Глобус, 1991. — Т.1 — 238 с.

Енциклопедія історії України. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е-Й. – С. 270–278.

Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. Л. К. Артемева. — К.: Наукова думка, 1985. — Т.2. — 495 с.

Єремєєв І. С. Герби гетьманів України / І. С. Єремєєв. – К.: УЦІММ-ПРЕС, 1998. – 54 с.

Забайкальские казаки // Энциклопедия Забайкалья: Читинская область. — Чита. Наука, 2004. — С.371; Забайкальское

казачье войско // Энциклопедия Забайкалья: Читинская область. — Чита. - 2004. — С. 382.

Завальнюк О. М. Д. І. Дорошенко: 75 днів у Кам'янці-Подільському // Краєзнавство: Науковий журнал. — 2001. — № 1-4. — С. 145–148.

Ілюстрована енциклопедія історії України: у 3 т. — К.: Спалах, 2004. — Т. 1: Від найдавнішого часу до кінця 18 ст. — 216 с.

Історичні постаті України: іст. нариси / упоряд. О. В. Болдирев. — О.: Маяк, 1993. — 384 с.

Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за заг. ред.: В. Я. Тацій, А. Й. Рогожин, В. Д. Гончаренко.— К.: Ін Юре, 2003.— Т.1–2.

Історія України та її державності / за наук. ред. Л. Є. Дещинського. — Л.: Бескид Біт, 2005. — 368 с.

Історія українського війська: у 2 ч. — Л.: Вид-во Івана Тиктора, 1993.

Історія української культури: підручник / за ред.: Л. В. Анучиної, О. А. Стасевської, О. В. Уманець. — Х.: Право, 2012. — 368 с.

История казачества Азиатской России: в 3 т. / В. В. Алексеев; Н. А. Миненко. — Екатеринбург, 1995.

Історія України. ЗНО за 30 днів / І. А. Коляда, О. Ю. Кириєнко. — К.: Генеза, 2013. — 256 с.

Князі Київські та правителі Києва до часу видання «Синописа» // І. В. Жиленко. Синопис Київський. Лаврський альманах / Ред. рада: В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. — Київ.: ВІПОЛ, — Спецвип. 2: Синопис Київський / І. В. Жиленко. — 2002. — 194 с.

Коваленко Сергій. Гладкий Матвій Іванович//Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 2. — Київ: Видавництво «Стікс», 2008.

Коваленко Сергій. Джалалий Филон//Україна під булавою Богдана Хмельницького. Енциклопедія у 3-х томах. Том 2. — Київ: Видавництво «Стікс», 2008

Козацькі вожді, гетьмани, кошові // Історія української культури. у 5 Т. — Т.2 (Українська культура XIII — першої половини XVII століть). Київ, «Наукова думка», 2001

Корсак І. Гетьманіч Орлик / І.Корсак . — Луцьк: Твердиня,

2006. – 120 с.

Корсак І. Імена твої, Україно / І. Корсак . – Луцьк: Твердиня, 2007. – 300 с.

Косенко Л. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі.-Харків: ВД «Школа», 2007. - 576 с.

Костомаров Н. Южная Русь в конце XVI века. // Исторические произведения. Автобиография. – Киев, 1989.

Костомаров Н. И. Руина: гетманства Бруховецкого, Многогрешного и Самойловича 1663—1687 гг. // Исторические монографии и исследования: В 17 тт. — М.: Чарли, 1995. — [Т. 7]. — С. 7.

Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу. Критика історичного досвіду. – Прешов, 1996.

Кресіна І. О. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція / І. О. Кресіна, О. В. Кресін. – К.: Фотовідеосервіс, 1993. – 80 с.

Кривошея В. В. «Генеалогія українського козацтва. Канівський полк». — К.: ВД «Стилос», 2006. - с. 121

Кривошея В. Українська козацька старшина. — Ч.2. — К., 1998

Кривошея В. Білоцерківський полк. — К., 2002

Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Л.: Світ, 1990. – 520 с.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990.

Крип'якевич І. Історія українського війська. Л. 1936;

Криськов А. А. Діяльність Д. І. Дорошенка в еміграції (20 - ті роки ХХ ст.) // Духовні витоки Поділля: Творці історії краю: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (9 - 11 вересня 1994 р., м. Кам'янець-Подільський). — Хмельницький: Поділля, 1994. — С. 38 - 40.

Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. - К: Україна, 2001. - 240 с.

Кульчицький В. С. Історія держави і права України: підручник / В. С. Кульчицький, Б. Й. Тищик. – К.: Ін Юре, 2007. – 624 с.

Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. – Київ, 2003.

Мазепа Н. Н. Гетман Мазепа: енцикл. справочник / Н. Н. Мазепа. – Х.: Оберіг, 2010. – 304 с.

- Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – 464 с.
- Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. — К., 1997;
- Мельничук Олександр. Працював без упину на користь України // Історичний календар. — К., 1996. — С. 124–125.
- Мицик Ю.А. Козацький край. — Дніпропетровськ, 1997.
- Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. К., 2004
- Мицик Ю.А. Історія України. К., 2005
- Мицик Ю.А. Чигирин — гетьманська столиця. К., 2008
- Мицик Ю.А. За віру православну. К., 2009.
- Мицик Ю.А. Іван Сірко. К., 2010.
- Мільчев О.І. Запорожці у Банаті та Бачці: стан та перспективи дослідження проблеми // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 6. — К., 2001. — С.86-95.
- Мільчев О.І. Бахмутський козацький полк // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 31.
- Мільчев О.І. Буджацька орда // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002.— С.50-51.
- Мільчев О.І. Джамбуйлуська орда // Українське козацтво: Мала енциклопедія. — Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 127.
- Моця О.П. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І.Мазепи // Український історичний журнал. - К: «КВІЦ», 2012. - № 5. - с. 76 - Повний текст.
- Моця О.П. Синьоводська битва та її наслідки в контексті історії середньовічної Європи // Український історичний журнал. - К: «КВІЦ», 2012. - №2. - с.10 - Повний текст.
- Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка: (Запорозька Січ у західноєвроп. іст.-літератур. пам'ятках) / Д. С. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
- Осипов К. Богдан Хмельницький. — 2-е изд., перераб. — М.: Мол. гвардия, 1948. — 480 с. (ЖЗЛ)
- Осташко Т. С. Дорошенко Дмитро Іванович // Енциклопедія історії України. — Т. 2. — К., 2005. — С. 455–456.
- Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004;

Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. / С. Павленко. – К.: Києво-Могилян. акад., 2008. – 267 с.

«Пакти і Конституції» Української козацької держави: до 300-річчя укладення. – Л.: Світ, 2011. – 440 с.

Петрикова В. Діячі бібліотечного краєзнавства на Поділлі та їх вплив на розвиток теорії краєзнавчої бібліографії в Україні в післяреволюційні роки // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. — 1995. — № 4. — С. 88.

Петровський В. В. Історія України: неупереджений погляд: факти, міфи, коментарі / В. В. Петровський, Л. О. Радченко, В. І. Семененко. – К.: Школа, 2007. – 592 с.

Полонська-Василенко, Н. Д. Історія України: у 2 т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Репр. вид. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1–2.

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р.: законодавство. – К.: Книга, 1997. – 547 с.

Пріцак О. Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. — К., 1994;

Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. — К.: Либідь, 1994.

Сергійчук, В. І. Іменем Війська Запорозького : укр. коз. в міжнар. відносинах XVI – сер. XVII ст. / В. І. Сергійчук. – К.: Україна, 1991. – 256 с.

Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 60 с.

Сергійчук В. І. Богдан Хмельницький та його старшина.- К., 1996.- 56 с.

Слабошпицький М. Ф. З голосу нашої Клію : події і люди укр. історії / М. Ф. Слабошпицький. – К.: Махаон, 2003. – 224 с.

Смолій В. А. Богдан Хмельницький: Соціально- політичний портрет/ В. А. Смолій, В. С. Степанков. — 2-ге видання, доповнене, перероблене. — Київ: Либідь, 1993. — 487 с.

Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)/В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с. – (Україна крізь віки: у 15 т.; Т. 7).

Сорока Ю. В. Походи Богдана Хмельницького / Ю. Сорока. – Х.: Фоліо, 2011. – 120 с.

Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699 рр. — К.,2004

Станіславський В.. Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні // Україна в Центрально-Східній Європі / Відп. ред. В. Смолій. — Вип.8. — К.,2008

Степанков В. С. Михайло (Станіслав) Кричевський / / Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. - К. , 1998. - Т. 1. - С. 181.

Стецюк К. І. Початок визвольної війни українського народу і переговорів про возз'єднання України з Росією в 1648 р., у книзі: «Визвольна війна 1648 — 1654 рр. і возз'єднання України з Росією», під редакцією В. А. Дядиченка, О. К. Касименка і Ф. П. Шевченка, К., 1954.

Субтельний О. Україна: історія: пер. з англ. / О. Субтельний. — 3-є вид. — К.: Либідь, 1993. — 720 с.

Субтельний О. Козацька ера // Україна: Історія. — Київ: Либідь, 1993.

Сушинський Б. І. «Козацька Україна: «Хмельниччина». - Одеса, «ВМВ» 2004. - 560 с.

Сушинський Богдан / / Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. - Одеса, 2006.

Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — Москва: Молодая гвардия, 2007.

Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. — К. : Дніпро, 2001.

Трофимук О. Пилип Орлик: гетьман в еміграції, бароковий поет, автор першої Конституції. — Львів, 2008;

Україна: антологія пам'яток державотворення Х–XX ст.: у 10 т. — К. : Основи, 2008.:

Т. 2, кн. 1 : (XVI ст.). — 560 с.

Т. 2, кн. 2 : (Перша половина XVII ст.). — 536 с.

Т. 3, кн. 1 : (Третя чверть XVII ст.). — 504 с.

Т. 3, кн. 2 : (Остання чверть XVII — початок XVIII ст.). — 576 с.

Т. 4, кн. 1 : (Перша третина XVIII ст.). — 520 с.

Т. 4, кн. 2 : (Середина XVIII ст.). — 360 с.

Т. 3 : Битва за козацьку державу (XVI–XVII ст.). — 496 с.

Т. 4 : Спроби реанімації козацької держави (XVIII ст.). — 528 с.

Україна: хронологія розвитку / автори, кер. проекту : А. В. Толстоухов, В. О. Зубанов. — К.: Кріон, 2009.

Т. 3: Від Батиєвої навали до Люблінської унії. — 696 с.

Т. 4: На порозі Нового часу. Від Люблінської унії до кінця XVIII століття. — 2009. — 864 с.

Україна — козацька держава/ ред. Недяк В. В.; Наукові ред. Щербак В. О., Федорук О. К. — К.: Емма, 2004. — 1216 с.

Українська радянська енциклопедія. В 12-ти томах / За ред. М. Бажана. — 2-ге вид. — К.: Гол. редакція УРЕ, 1974-1985.

Українське козацтво: мала енцикл. — К. : Генеза, 2002. — 568 с.

Федорук А. В. Наймане козацьке військо (XVI — середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво. — Рукопис. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю історія. — Чернівці, 2000.

Хмельницький Б. — славний син і видатний гетьман України / Гайбондюк В. Д. — Рівне, 1995. — 132 с.

Хорунжий Ю.М. Любов маєш – маєш згоду: Іст. роман. — К.: Вид-дім “КМ Академія”, 2003. — 330 с.

Чайковський Андрій / / Перед зривом. Полковник Кричевський. - Львів, 1992.

Чухліб Т. Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2. — К., 2004.

Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) // Україна в Центрально-Східній Європі: Щорічник. — 2004. — № 4.

Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663—1713). — К.: КМ Academia, 2004. — 250 с.

Чухліб Т. Ставленник турецького султана в Україні молдавський господар Г. Дука (1681 — 1683 рр.) // Київська старовина — 2002 — № 4 — С.126 — 140

Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.-Нью-Йорк, 2003.

Шевчук В. Козацька держава : етюди до історії укр. державотворення / В. Шевчук. — К.: Абрис, 1995. — 392 с.

Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / Пер.П.Таращук. – К.: 2004. – 496 с.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану.— К., 2000.

Шевчук В. Гетьман-вигнанець // Орлик Пилип. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибр. твори. — К., 2006;

Шубравська М. Д. І. Яворницький. К. 1972.

Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Т. 1.-3. – К., 1990-1993р.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Київ, 2006.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 2008.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Розділ V. Козацька ера. § 1. Козацька революція 1648–1657 рр. //— Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Розділ V. Козацька ера. § 2. Руїна (1658–1686) //— Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Розділ V. Козацька ера. § 3. Мазепа і мазепинці // - Київ, 1997.

Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. § 2. Згасання козацьких автономій у під російській

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Абазин Андрій (р.н.н. – 1703).....	33

Апостол Данило (1654 – 1734).....	34
Балабан Діонісій (р.н.н. – 1663).....	41
Барабаш Іван (р.н.н.- 1648).....	42
Барабаш Яків (р.н.н. – 16580).....	43
Баранович Лазар (1620 – 1693).....	44
Безбородько Олександр Андрійович (1747 – 1799).....	48
Безпалій Іван Федорович (р.н.н. – 1718).....	51
Беринда Пампо (1550 – 1632).....	55
Білий Сидір Гнатович (1735 – 1788).....	50
Білогруд Григорій (р.н. н. – р.с.н.).....	69
Борецький Іван Матвійович (1560 – 1631).....	70
Братковський Данило (р.н.н. – 1702).....	75
Брюховецький Іван Мартинович (1623 – 1668).....	78
Богун Іван (р.н.н. – 1664).....	86
Величко Самійло Васильович (1670 – 1728).....	96
Величковський Іван 91630 – 1701).....	99
Виговський Іван Остапович (р.н.н. – 1664).....	103
Височан Семен Гнатович (р.н.н. – 1666).....	124
Вишенський іван (1550 – 1621).....	132
Войнаровський Андрій Іванович (1680 – 1740).....	137
Галаган Гнат Іванович (р.н.н. – 1748).....	140
Галятовський Іоанікій (Іоаникій) (1620 – 1688).....	142
Ганжа Іван (р.н.н. – 1648).....	144
Ганжа Сава (р.н.н. – р.с.н.).....	148
Гаркуша Филон (р.н.н. – р.с.н.).....	150
Гесс де Кальве Густав Густавович (1784 – 1838).....	155
Гізель Інокентій (1600 – 1683).....	161
Глоба Іван Якович (р.н.н.- 1791).....	163
Глух Йосип (р.н.н. – р.с.н.).....	168
Гоголь Остап (Євстафій) (р.н.н. – 1679).....	169
Голий Гнат (р.н.н. – р.с.н.).....	173
Головатий Антон Андрійович (1732 – 1797).....	177
Голдоватий Павло андрійович (1715 – 1795).....	191
Гонта Іван (1705 – 1768).....	192
Гордієнко Кость Гордійович (р.н.н. – 1733).....	197
Горленко Дмитро Лазарович (р.н.н. – 1730).....	205
Грабянка Григорій Іванович (р.н.н. – 1738).....	207
Григорович-Барський Василь Григорович (1701 – 1747)....	210
Гришко Грицько іванович (р.н.н. – 1692).....	213

Гулак Максим (р.н.н. – 1646)	217
Гуляницький Григорій (р.н.н. – 1679).....	213
Гуня Дмитро Тимошович (р.н.н. – р.с.н.).....	220
Дворецький Семен Юхимович (1740 – 1789).....	223
Джалалій Филон Прокопович (р.н.н. – 1659)	232
Довбуш Олекса Васильович (1700 – 17450	237
Дорошенко Дорофій (р.н.н. – р.с. н.)	240
Дорошенко Михайло (р.н.н. – 1628)	241
Дорошенко Петро Дорофійович (1627 – 1698)	243
Духінський Францішек Генрик (1816 – 1893).....	251
Жданович Антін (р.н.н. – 1660)	255
Жмайло-Кульчицький Марко (р.н.н. – р.с.н.).....	257
Жураківський Василь Якович (р.н.н. – 1730)	263
Забіла Петро Михайлович (1580 – 1689)	265
Завадовський Петро Васильович (1738 – 1812)	267
Залізняк Максим Ієвлевич (1740 – 1768).....	269
Зизаній Лаврентій Іванович (1570 – 1633)	273
Зизаній Стефан Іванович (1550 – 1634).....	276
Золотаренко Іван Микифорович (р.н.н. – 1655).....	277
Іоасаф (Кроковський) (1650 – 1718).....	284
Іскра Захар Юрійович (р.н.н. – 1730)	286
Іскра Іван Іванович (р.н.н. – 1708).....	287
Калнишевський Петро Іванович (1691 – 1803).....	289
Княгиницький Йов (1550 – 1621)	296
Козельський Яків Павлович (1729 – 1794).....	299
Кониський Григорій (1717 – 1795)	311
Косов Стефан Адам (1600 – 1657).....	308
Кочубей Василь Леонтійович (1640 – 1708).....	317
Кривоніс Максим (Перебийніс) (р.н.н – 1648).....	315
Кунцький Стефан (1640 – 1684)	339
Лодій Петро (1764 – 1829)	343
Любисевич Опанас Кирилович (1732 – 1805)	346
Мазепа Іван (1639 – 1709).....	348
Малишевич Іван Олексійович (р.н.н.- р.с.н.)	366
Многогрішний Демян Гнатович (1631 – 1703).....	374
Могила Андрій (1630 – 1689).....	378
Могила Петро (1596 – 1647).....	381
Могильницький Іван (1777 – 1831).....	392
Наливайко Дем'ян (р.н.н. – 1627)	394

Небаба Мартин (кін. ХУІ – 1651).....	396
Немирич Юрій Степанович (1612 – 1659)	407
Нечай Данило (1612 – 1651)	410
Нечай Іван (р.н.н. – 1669).....	413
Опара Степан (р.н.н. – 1665).....	425
Орлик Пилип Степанович (1672 – 1742).....	432
Острозький Януш Васильович (1554 – 1620).....	441
Остриця Яків (р.н.н. – 1641)	442
Статті – угоди між запорізькими козаками і царською Росією	450
Решетилівські статті 17 липня 1709 р.....	450
Конотопські статті 17 червня 1672 р.....	455
Глухівські статті 16 березня 1669 р.....	456
Московські статті 11 жовтня 1665 р.....	457
Батуринські статті 17 листопада 1663р.....	458
Коломацькі статті 25 липня 1687 р.....	459
Березневі статті 1654 р.....	460
Переяславські статті 17 березня 1659 р.....	463
Переяславські статті 17 березня 1674 р.....	463
Жердівські статті у жовтні 1659 р.....	465
Рішительні пункти 22 серпня 1728 р.....	466
Антикозацька політика Катерини ІІ	468
Ліквідація автономії Гетьманщини.....	468
Скасування козацького устрою у Слобідській Україні.....	470
Ліквідація Запорізької Січі 1775 р.....	476
Руїна	479
Іменний покажчик.....	499
Література.....	502

Карасевич А. О., Левківський К. М., Карасевич О.О.

**ПОЛІТИЧНІ ПОРТРЕТИ УКРАЇНИ У XVII - XVIII
СТОЛІТТЯХ - (ЧАСТИНА I)**

*Навчальний посібник для студентів
гуманітарних факультетів*

Підписано до друку 20.10.2015. Формат 60x90 1/32
Папір офсет.
Обл.-вид. арк. 22,2. Ум. друк. арк. 21,5.
Тираж 300. Зам. № 2720.

**Видавець та виготовлювач
ФОП Жовтий О.О.**

20300, м. Умань, вул. Садова, 2
(УДПУ, навчальний корпус № 1)
Тел. 097 255 65 07
047 44 3 51 33
093 540 78 82

e-mail: nastek@meta.ua

www.foto-na.net.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК, № 2444 від 22.03.2006 р.